

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

35-том

МАҚАЛАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР

1956–1957

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Қаз)
Ә 82

*Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Редакциялық кеңес:
Кеңес төрағалары – М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы У. Қалижанов

Кеңес мүшелері:
*Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С.,
Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш.,
Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.*

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. –
Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.
35-том: Мақалалар, зерттеулер. 1956–1957. – 416 б.

ISBN 978-601-294-177-7

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 35-томына жазушының “Ф.М. Достоевский и Ч. Валиханов”, “Өмір мен шығарма”, “Ауыр қаза”, “Колониализму позор!”, “Плечом к плечу” және “Қазақ ССР тарихына” арнайы жазылған зерттеулері енді. Бұл томнан жазушының “Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы” атты монографиясы да орын алды.

Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналған.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-294-177-7 (35-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
ISBN 978-601-294-142-5 және өнер институты, 2014

**Мақалалар,
зерттеулер**

СОБЫТИЕ МИРОВОГО ЗНАЧЕНИЯ

Когда в Большом Кремлевском дворце депутаты Верховного Совета СССР единодушно выразили свое полное удовлетворение результатами исторической поездки Н.А. Булганина и Н.С. Хрущева, перед моим мысленным взором возник лес из двухсот миллионов рук, поднявшихся одновременно с руками голосующих депутатов. Весь советский народ, с таким вниманием следивший за триумфальной поездкой советской правительственной делегации по Индии, Бирме и Афганистану, отчетливо понимает, что эта поездка будет способствовать ослаблению сил сторонников войны и укреплению дела мира, дружбы и сотрудничества народов.

Уходящий год был полон событий международного значения. Чувствуя могучую моральную поддержку всех миролюбивых стран, СССР приложил большие усилия к тому, чтобы добиться определенного перелома в напряженной международной обстановке.

В этом году родился “дух Женевы” — начала создаваться политическая атмосфера, благоприятная для смягчения международной напряженности. Советский Союз осуществил ряд практических мероприятий, говорящих яснее любых слов о нашей верности “духу Женевы”. Тут и сокращение советских вооруженных сил на 640 тысяч человек, и отказ от военной базы в Финляндии, и многое другое. Последнее неоспоримое доказательство мирных устремлений Советского Союза — одобренное Верховным Советом СССР сокращение расходов на оборону в 1956 году почти на 10 миллиардов рублей. К сожалению, ничего подобного мы не видим со стороны западных держав. “Факты убедительно показывают, — сказал товарищ Н.С. Хрущев, — что “дух Женевы” нарушает не Советский Союз, а наши партнеры по Женевскому совещанию”.

В самом деле, что общего с “духом Женевы” имеют деятельность и цели агрессивного блока НАТО! И разве хоть отдаленно напоминает “дух Женевы” настойчивое стремление воинствующих деятелей США включить всю Германию в агрессивный антисоветский блок? И вообще, какое отношение к “духу Женевы” имеет это навязчивое желание покрыть весь земной шар сетью антисоветских блоков, пактов и договоров!

Достоинным завершением этого года явилось посещение руководителями Советского государства Индии, Бирмы и Афганистана. Нужно ли говорить, что поездка эта касается не только четырех стран, но и всего мира. Всему миру дан превосходный наглядный пример практического воплощения ленинского принципа внешней политики СССР — принципа мирного сосуществования государств с различными социально-политическими системами. Отношения, построенные на пяти принципах сосуществования, выгодны для всех стран. И поэтому слова товарища Булганина о том, что принятие этих принципов и другими странами, в том числе США, Англией и Францией, способствовало бы дальнейшему ослаблению международной напряженности, — это, по сути дела, очередное, исполненное благородства и миролюбия советское обращение к странам Запада. Если западные политики ответят отказом на это предложение, они окажутся в крайне неприглядной позиции перед народами своих стран. В самом деле, подумают эти народы, почему для нас плохо то, что хорошо для великой Индии, Бирмы и Афганистана?

Можно смело утверждать, что в этом году встретились и пожали друг другу руки миллионы простых людей Советского Союза и Азии, ибо в лице товарищей Булганина и Хрущева народы Азии приветствовали весь Советский Союз, а когда Неру и У Ну посетили СССР, мы приветствовали в их лице народы Азии. Это ли не исторические события! Мы не только обменялись рукопожатием, но и установили общность взглядов по многим важнейшим проблемам современности: в вопросах разоружения, безусловного запрещения атомного и водородного оружия и т.д.

Важный итог поездки Н.А. Булганина и Н.С. Хрущева — это достигнутые соглашения о расширении торговли,

экономических, культурных и других связей, основанных на принципе равенства и взаимной выгоды, без навязывания каких-либо обязательств политического или военного характера.

Как литератор, я представляю себе, сколь важен международный обмен духовными ценностями, в том числе и литературными произведениями. Индийские друзья рассказывали мне, какой редкой гостьей была в Индии в годы британского владычества советская книга. В интересы английских колонизаторов, стремившихся держать индийскую общественность в условиях изоляции, отчужденности от всего того, что происходило в стране социализма, конечно, не входило снабжать Индию советской литературой. Но и теперь индийский читатель часто получает произведения советской литературы или на английском языке, или в переводе с английского. Нам кажется, что наши литературы могли бы общаться прямо друг с другом, минуя язык-посредник.

Мы у себя на Родине всегда стремились знать больше и лучше об индийском народе от самих передовых его представителей. В Советском государстве в ряде наших высших учебных заведений давно уже изучаются такие языки, как хинди, урду и т.д. Поэтому у нас есть кадры квалифицированных мастеров-переводчиков, которые предоставляют нашим читателям возможность познакомиться с произведениями индийских авторов в переводе непосредственно с языка оригинала.

Одним из благотворных результатов поездки Н.А. Булганина и Н.С. Хрущева, несомненно, будет все большее расширение — и притом в ближайшем будущем — круга знатоков индийских, бирманских, афганских языков. О предполагающемся создании соответствующего учебного заведения говорил в одной из своих речей в Индии Н.С. Хрущев. А благодаря трудам этих специалистов для наших читателей станут доступными новые и новые книги писателей стран Азии.

Скоро и в Индии появится молодая поросль специалистов по русскому языку и литературе. Начало этому большому делу уже положено. Я имею в виду отделение русской филологии гуманитарного колледжа университета

в Дели. Там в минувшем году обучалось около ста молодых индийцев. Мы, деятели советской культуры, гостившие в Индии, имели удовольствие присутствовать на открытии выставки советской книги, организованной отделением русской филологии. На этой выставке мы увидели книги русских советских авторов, а также значительное количество произведений наших братских литератур, переведенных на русский язык. Но для широкого индийского читателя все эти книги оставались малодоступными. Они лежали на стендах, как молчаливый мир мыслей и эмоций, воплощенных в них.

Мы уверены, что в ближайшие годы эти книги с помощью отряда молодых переводчиков заговорят на языках народов Индии. Широкие читательские массы Индии найдут в них добрых вестниц — посланцев от народа-друга к народу-другу.

Что касается экономических связей, об установлении которых договорилась советская правительственная делегация, то и здесь народы Азии смогли увидеть разительный контраст между Советским Союзом и душителями-колонизаторами. Контраст этот вынужден отметить даже французский политический деятель Мендес-Франс, который писал недавно во французской газете “Экспресс” о советских экономических предложениях странам Азии: “Слаборазвитые страны спешат принять эти предложения, на которые они не могли рассчитывать еще не так давно, когда им не к кому было обращаться, кроме западных стран, которые могли навязывать им свои условия”. Красноречивое признание!

Условия же эти достаточно хорошо известны. Колонизаторы отпускают средства для так называемой “экономической помощи”, дают “бесплатно” оружие некоторым странам. Но в качестве платы за это оружие государства, которые его получают, должны поставлять колонизаторам пушечное мясо, создавать большие армии и тем самым истощать свои народы.

Нам, советским людям, органически несвойственно чувство какого бы то ни было высокомерия по отношению к другим народам и, в частности, к народам стран Азии. СССР — государство многонациональное, сильное

монолитной дружбой равноправных народов, входящих в его состав. Мой родной Казахстан за годы советской власти из отсталой колонии царской России превратился в мощную индустриально-колхозную социалистическую республику. И я убежден, что успехи и процветание суверенных союзных советских республик, в том числе среднеазиатских, являются не последней причиной того доверия и уважения народов Азии ко всему Советскому Союзу, которое так волнующе ярко проявилось во время пребывания в Азии руководителей нашей страны.

Слушая выступления Николая Александровича Булганина и Никиты Сергеевича Хрущева на сессии Верховного Совета СССР, я, писатель, испытывал волнующее чувство гордости за советского человека, за его благородную миссию на земле. Сколько бы ни клеветали враги наши на советского человека, как бы ни чернили они его, — в глазах миллионов рядовых людей за рубежом советский человек прочно завоевал репутацию носителя идеалов мира, дружбы и социального равенства, идеалов, обладающих непреходящим обаянием для каждого человека труда.

“Мы приложим все усилия к тому, — сказал Н.А. Булганин, — чтобы дружба и сотрудничество между Советским Союзом, Индией, Бирмой и Афганистаном развивались и крепились на благо наших народов, на благо мира во всем мире”.

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК МАҢЫЗЫ БАР ОҚИҒА

Кремльдің Үлкен сарайында СССР Жоғарғы Советінің депутаттары Н.А. Булганин мен Н.С. Хрущевтың тарихи сапарының қорытындыларын зор қанағаттанғандықпен мақұлдап, депутаттардың дауыс беріп көтерген қолдарымен бірге көтерілген екі жүз миллион адамның қолы қалың ормандай болып көз алдыма келді. Индия, Бирма және Афганистанға барған совет үкімет делегациясының салтанатты сапарына совет халқы аса зор назар аударды. Бұл сапардың соғысты жақтайтындардың күштерін әлсіретуге, бейбітшілік ісінің нығаюына, халықтардың достық, ынтымағының күшеюіне себепкер болатынын әбден ұғады.

Өткен жыл дүниежүзілік маңызы бар оқиғаларға толы жыл болды. Совет Одағы барлық бейбітшілік сүйгіш елдердің рухани күшті қуаттауын сезіне отырып, халықаралық жағдайдың шиеленісін бірсыпыра әлсіретуге өзінің мол күш-жігерін жұмсады.

Осы жылы “Женева рухы” туып, халықаралық шиеленісті бәсеңдетуге қолайлы саяси жағдай жасала бастады. Біздің “Женева рухына” адалдығымыз туралы айтылатын сөздердің бәрінен артық айғақ болатын бірсыпыра дәл шараларды Совет Одағы жүзеге асырды. Осының ішінде совет қарулы күштерінің қатарынан 640 000 адамның қысқартылуы, Финляндиядағы соғыс базасының босатылуы сияқты көптеген жұмыстар істелді. СССР Жоғарғы Советі 1956 жылға белгіленген Отан қорғаныс қажеттеріне жұмсалатын қаржыны он миллиард сомға жуық мөлшерде азайтты. Мұның өзі де Совет Одағының бейбітшілік мақсатын көздейтініне тағы бір даусыз айғақ. Әттең, батыс державаларынан біз мұндай жайды көре алмай отырмыз. “Женева рухын” Совет Одағы емес, қайта біздің Женева кеңесі жөніндегі әріптестеріміз бұзып отырғанын фактілер

көз жеткізе көрсетуде” деді Н.С. Хрущев жолдас. Шынында да, НАТО-ның агрессивтік блогының атқарып отырған қызметі мен алға қойған мақсатының “Женева рухына” қай жері жанасады! АҚШ-тың озбыр қайраткерлерінің бүкіл Германияны советке қарсы агрессивтік блокқа қосып алуға тынбай тырысуы “Женева рухына” маңайлар қояр ма екен? Жалпы алғанда, бүкіл жер шарын советке қарсы блоктармен, факттармен, договорлармен торлап алуға осылай қисынсыз бой ұрудың “Женева рухына” қаншалықты қатынасы бар!

Совет мемлекеті басшыларының Индияны, Бирманы және Афганистанды аралауы аяқталған жылға аса зор абырой болды. Бұл сапардың төрт елге емес, бүкіл дүние жүзіне қатынасы бар екенін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ сияқты. СССР-дың лениндік сыртқы саясаты принципінiң – саяси әлеуметтік системалары түрліше мемлекеттермен бейбіт қатар өмір сүру принципінiң іс жүзінде жүзеге асырылып отырғандығы бүкіл дүние жүзіне тамаша өнеге болды. Қатар өмір сүрудің бес принципiне негізделген қарым-қатынас барлық елдерге бірдей пайдалы. Булганин жолдас, бұл принциптерді басқа елдер, соның ішінде АҚШ, Англия және Франция қабылдаса, халықаралық шиеленісті бұдан былай да бәсеңдете беруге себепкер болар еді деді. Шынында, бұл батыс елдеріне арнаған совет елінің ақ ниет, адал көңілі еді. Егерде батыстағы саясатшылар бұл ұсынысты қабылдамайтын болса, онда олар өз жерлерінің халықтары алдында тым қолайсыз жағдайда қалмақ. Олардың халықтары ұлы Индияға, Бирмаға, Афганистанға ұнаған зат бізге не үшін ұнамайды деген ойға келеді.

Өткен жылы Совет Одағы мен Азияның қарапайым миллиондаған адамдары жүзбе-жүз кездесіп, бірінің бірі қолын қысты деп айта аламыз. Өйткені Булганин және Хрущев жолдастар арқылы Азия халықтары бүкіл Совет Одағын құттықтады. Ал Неру мен У Ну СССР-ға келгенде, біз олар арқылы Азия халықтарын құттықтадық. Бұл шын мәнісіндегі тарихи оқиға емес пе! Біз тек қана қол қысысып қойғанымыз жоқ, біз қарусыздандыру, атом және сутегі қаруына сөзсіз тыйым салу сияқты қазіргі замандағы түбірлі мүдделердің көбінде көзқарасымыздың ортақ екендігін түсіндік.

Н.А. Булганин мен Н.С. Хрущевтың сапарының маңызды қорытындысы — саяси және соғыстық сипаттағы қандай да болса міндеттемелер таңбастан, теңдік және өзара тиімділік принципіне негізделген сауда, экономикалық, мәдени және басқа байланыстарды ұлғайту туралы қол жеткен келісімдер болып табылады.

Мен әдебиетші болғандықтан, рухани қазыналармен, соның ішінде әдеби шығармалармен халықаралық алыс-беріс жасап тұрудың қаншалықты маңызы барлығына қанықпын. Индиялық достар маған Британ үстемдігі жылдары совет кітабының Индияда өте неке-саяқ кездескенін айтқан болатын. Индия жұртын социализм еліндегі болып жатқан оқиғалардан аулақ ұстауға, бездіруге тырысқан Англия отаршыларының ниеті Индияға совет әдебиетін жолатпау болды. Қазірдің өзінде де Индия оқушысы совет әдебиетінің шығармаларын көбінесе ағылшын тілінде, я болмаса ағылшын тілінен аударма күйінде алып оқиды. Біздің әдебиеттеріміз ешбір делдалсыз-ақ бір-бірімен тікелей араласуға тиісті деп ойлаймыз.

Біз өз елімізде отырып Индияның озық адамдарынан Индия халқы туралы көп түсінік алып, мол білуге ұмтылып келеміз. Совет мемлекетінде бірқатар жоғары оқу орындарында хинди, урду, тағы басқа тілдер көптен бері оқытылып келеді. Осының нәтижесінде Индия авторларының шығармаларын түп-тура түпнұсқадан аударып, оқушыларымызға таныстырып отыратын шебер аудармашы кадрларымыз бар.

Н.А. Булганин мен Н.С. Хрущевтың сапарының игілікті қорытындыларының бірі — жақын мерзімде Индия, Бирма, Ауған тілдерін жақсы білетін мамандар тобының ұлғаюында екені сөзсіз. Осындай оқу орындарын ашу ісі жобаланып отырғаны туралы Индияда сөйлеген сөздерінің бірінде Н.С. Хрущев айтқан болатын. Сол мамандардың еңбегінің арқасында Азия елдері жазушыларының жаңа кітаптарына біздің оқушыларымыздың қолы еркін жететін болады.

Жуық арада Индияда да орыс тілі мен орыс әдебиеті мамандарының алғашқы буындары шықпақ. Осы бір игілікті істің іргесі қаланды. Мен бұл арада Делидегі гуманитарлық колледж университетінің орыс филология бөлімін айтып

отырмын. Онда өткен жылдың өзінде жүзге жуық жас индиялықтар оқыды. Индияда мейман болған совет әдебиетінің қайраткерлері, біз, орыс филология бөлімі ұйымдастырған совет кітабы көрмесінің ашылуында болдық. Бұл көрмеден біз орыс совет авторларының кітаптарын, сондай-ақ орыс тіліне аударылып шыққан туысқан әдебиеттеріміздің көптеген шығармаларын кездестірдік. Бірақ Индияның қалың оқушы жұртшылығының бұл кітаптарға әлі де қолы жетіңкіремей жатыр. Ол кітаптар, ой мен сезімнің үнсіз, тілсіз бір дүниесі сияқты, барын бойына жасырып, жаймаларда жатыр.

Таяу жылдардың ішінде жас аудармашылар отрядының күшімен бұл кітаптардың Индия халықтарының тілінде сөйлеп кететініне біз кәміл сенеміз. Индияның қалың оқушы бұқарасы бұл кітаптардан дос халықтың дос халыққа жіберген игі хабаршысын — елшісін табатын болады.

Совет делегациясы келісіп келген экономикалық байланысқа келетін болсақ, мұнда да Азия халықтары Совет Одағы мен озбыр отаршылар арасындағы керемет кереғарлықты айқын көріп отыр. Бұл кереғарлықты тіпті француздың саяси қайраткері Мендес-Франстың өзі атап өтуге мәжбүр болды, ол советтің Азия елдеріне экономика саласындағы ұсыныстары жөнінде француздың “Экспресс” газетінде жазған мақаласында былай деді: “Жуырда ғана мұндай ұсыныстар есіне де кірмеген мешеу елдер бұл ұсыныстарды қабылдауға асығып отыр. Өйткені олардың батыс елдерден басқа көмек сұрайтын ешкімі жоқ еді, ал батыс елдер оларға өз шарттарын таңатын еді”. Бұл мойындау-ақ емес пе!

Олардың қоятын шарттарының сыр-сипаты мәлім. Отаршылдар кейбір елдерге “экономикалық көмек” деп аталатын қаржы босатып, “тегін” қару береді. Оның есесін өтеу үшін көмек алған мемлекет отаршылдарға зеңбірекке жем болатын, қанды қасабына түсетін адамын беріп, үлкен-үлкен армия құрып, өз халқының титығына жететін.

Басқа халықтарға, соның ішінде Азия халықтарына да бірде-бір тәкаппарлық көрсету бізге, совет адамдарына, бүтіндей жат қылық, СССР — көп ұлтты, тең праволы халықтардың мызғымас достығымен шындалған күшті мемлекет. Оның ішінде менің туған елім Қазақстан совет

өкіметі тұсында патшалы Россияның артта қалған отарынан қуатты индустриялы, колхозды, социалистік республикаға айналды. Тәуелсіз Одақтың советтік республикалары, оның ішінде Орта Азия республикалары тамаша табыстарға жетіп, гүлденіп келеді. Кешегі күні еліміздің басшылары Азия елдерін аралағанда, Азия халықтарының бүкіл Совет Одағына деген сенімі мен құрметі әсіресе айқын көзге түсті. Бұл сенім мен құрметтің негізгі себептерінің бірі – осы біздің табыстарымыз бен гүлденуімізде жатыр.

Николай Александрович Булганин мен Никита Сергеевич Хрущевтың СССР Жоғарғы Советі сессиясында сөйлеген сөздерін тыңдағанда мен, жазушы, совет адамының, оның жер бетінде атқарып келе жатқан игілікті міндеттерін мақтан етіп, тебіреніп отырдым. Совет адамдарына біздің жауларымыз қаншама жала жапса да, қаншама күйе жағып қараласа да, совет адамдары шет елдегі миллиондаған қарапайым адамдардың арасында зор абыройға ие болып отыр. Олар совет адамдарын бейбітшіліктің, достықтың және әлеуметтік теңдіктің идеалы деп таниды, әрбір еңбек адамына жаны ашитын ізгі идеалды жақтаушы деп қарайды.

“Біз, – деді Н.А. Булганин жолдас, – Совет Одағының, Индияның, Бирманың және Афганистанның арасындағы достық пен ынтымақтың біздің халықтарымыздың игілігі үшін, бүкіл дүние жүзіндегі бейбітшіліктің игілігі үшін дамып, нығая беруіне бар күшімізді жұмсаймыз”.

ВЫСОКОЕ ПРИЗВАНИЕ

“Вы читали, товарищи, проект Директив XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 гг.? Хорошие Директивы, верно? – с такими словами обратился Никита Сергеевич Хрущев к участникам совещания комсомольцев и молодежи, отличившимся на освоении целинных и залежных земель. – Все честные люди радуются этим Директивам; они видят в них широкую дорогу, по которой наша партия и весь народ идут к намеченной цели – построению коммунистического общества”.

Да, все честные люди мира разделяют то горячее одобрение, тот восторг, с каким участники совещания приняли слова Н.С. Хрущева, ибо призыв партии к творческим силам нашего народа, который содержится в проекте Директив, открывает перед всеми нами новые исторические горизонты, делает все более зримыми черты коммунистического будущего.

Дающий величественную программу роста нашей экономики проект Директив вызывает к жизни новый подъем всех производительных, а следовательно, и всех творческих сил нашего общества: могучий рост науки и техники, новое качество вдохновенного и умного труда советских людей, созидателей мира и счастья на Земле.

Вступая в век атомной энергии, советский человек становится хозяином могучей силы расщепленного ядра, добрым хозяином, направляющим эту невиданную, сказочную мощь на службу мирной жизни, мирного человека. Благодарная человеку за ту требовательную заботу, ответит богатая наша земля щедрыми урожаями поднятой целины, сверхмощным током грандиозных электростанций. Покатят высокие валы новорожденные моря, расцветут орошенные пустыни, заколосятся нивы на осушенных болотах,

распахнут горы бездонные недра, чтобы отдать людям свои сокровища.

Проект Директив встает перед нами, как документ творческого социалистического гуманизма, ибо в нем с покоряющей наглядностью рассказывается о том, что за краткое пятилетие человек может и должен сделать для счастья человечества: для роста детей и спокойствия старости, для подвигов юности и свершений зрелости, для творческого труда и для благополучия семьи. Поэтому дело шестой пятилетки и есть кровное душевное дело каждого нашего человека. Так думают и чувствуют миллионы умов и сердец многонационального советского народа.

Так именно встает проект Директив шестой пятилетки перед взором каждого живого в своем творчестве художника.

Об этом, о прекрасном нашем человеке и славных его трудовых подвигах в новой пятилетке должны и будем писать мы, советские литераторы, стремясь к тому, чтобы образы наших произведений были под рост своим замечательным живым прототипам.

Перед нами стоит высокая задача создания эпоса нашей эпохи, создания образов, равных по своей идейно-эмоциональной силе образам Чапаева и Павла Корчагина, Глеба Чумалова и Кирилла Извекова, Левинсона и Мересьева, молодогвардейцев и Батманова.

Успешное выполнение этой задачи требует от нас великого напряжения всех наших сил и способностей. Кроме отличного знания жизни, неперенной и повседневной связи с нашим героем и читателем, проникновенного понимания его мыслей, дум и дел, его нужд и чаяний, эпическое воплощение образов эпохи требует и суровой проверки и мобилизации всего арсенала наших изобразительных средств, принципов, традиций и возможностей.

Правдиво изображая героя нашего времени — советского человека в беспримерном подвиге его жизни, мы меньше всего должны опасаться того, что наше изображение слишком его приподнимет. Действительный рост героя нашего времени так велик, что вряд ли мы его преувеличим в наших книгах. Какой образ нашей литературы может сравниться с реальной высотой самоотверженного под-

вига Гастелло? Можем ли мы сказать, что патриотическое чувство и железная воля живого героя “Повести о настоящем человеке” сколько-нибудь преувеличены в образе Мересьева? Можем ли мы назвать хоть один образ нашей послевоенной литературы о труде и рабочих, и колхозников, который встал хотя бы вровень с трудовым героизмом реальных передовиков пятой пятилетки?

Из этого не следует, разумеется, что я призываю писателей к приукрашиванию наших литературных героев, к их лакировке. Отнюдь: лакировка образов искусства является, с моей точки зрения, выражением немощи художника, своего рода свидетельством его поэтической несостоятельности. Не найдя достойных средств для правдивого воплощения величия советского человека — борца за утверждение нового в нашей жизни, писатель прибегает к наивному количественному приукрашиванию среднего, а иной раз даже и серенького человека различными, само собой разумеющимися и по сути своей довольно нейтральными качествами. Для того чтобы герой выглядел достаточно “хорошим”, хочется сказать точнее — “хорошеньким”, он помещается в довольно статичную и тоже красивенькую среду. Такой герой умен, но не стоит выше среднего человека. Его идеал также не превышает некоего среднего уровня благопристойности. Герой терпелив и ровен в любви (что ему легко дается, ибо “она” с первой же страницы романа проникается к “нему” столь же ровным и терпеливым чувством, и никаких реальных препятствий между ними нет).

Он добропорядочный семьянин, находящийся в мире и ладу со старым и малым, но ему ничто в этой семье и не противостоит. Даже бытовые предрассудки тают при его приближении, как воск перед лицом огня.

Он в меру активен (зачастую снабжен организационным опытом, полученным за пределами романа, на фронте), благостно справедлив к окружающим. И это не может быть иначе, так как автор позаботился заранее подготовить к его возникновению на страницах романа благодарную среду, жаждущую появления героя, как засеянное поле жаждет весеннего дождя.

Такое приукрашивание среднего человека и подмена им образа героя эпохи идут вразрез с истинно гуманистической традицией русской классики. Изображение главного в ней всегда был крупно. Тургенев не любил Базарова, но он не смог и не стал, вопреки правде жизни, делать его маленьким, и Базаров стал крупной фигурой, властителем дум целых поколений. Еще менее того нравился Гончарову Марк Волохов, и мы никак не можем согласиться с отрицательной оценкой разночинцев, которая выражена в этом образе, но все же он получился значительно крупнее, чем средние “хорошие” герои “Обрыва” — Марфинька и ее нареченный Викентьев. Что получилось бы, если бы не мятущаяся Вера, повторяющая по-своему трагедию сильного характера своей бабушки, а эти вот инфантильно милые молодые люди оказались в центре повествования? Можно ли представить себе пушкинский роман в стихах, эту энциклопедию русской жизни, построенную целиком на образах Ленского и Ольги, без сильных страстей и умов Онегина и Татьяны? А ведь Ленский по оригинальности своего характера не чета Викентьеву, да и многим главным героям наших книг.

Образы средних людей, написанные со всей силой истинного реализма, всегда присутствовали в произведениях русской классики. Да без этого невозможно было бы воспроизвести картину реальной жизни. Но классики наши никогда не выдавали их за основных героев эпохи.

В критике последних лет было немало нареканий по адресу романа Бабаевского. Мне представляются крайне несправедливыми и неправомерными попытки полностью развенчать “Кавалера Золотой Звезды”, отказать автору его в какой бы то ни было мере боевого участия в строительстве первой послевоенной пятилетки. Нет, “Кавалер Золотой Звезды” сыграл весьма заметную роль и в нашей жизни, и литературе. Он показал многим людям, занятым практическим восстановлением своих разоренных войною колхозов, что можно и нужно построить свою жизнь еще богаче и лучше, чем она была прежде, построить в борьбе со всеми, кто мешает нашему движению вперед, даже если такой препятствующий работе человек — свой человек, отставший, но все еще продолжающий занимать руководящую должность. Не случаен тот нескончае-

мый поток читательских писем, который последовал за опубликованием романа, тот живой интерес к дальнейшей судьбе героя, какой проявили многие читатели, искренне считавшие его реально существующим лицом. Но литературная общественность, может быть, не вполне отчетливо представляет себе, какую роль сыграл “Кавалер Золотой Звезды” в развитии темы творческого труда в братских литературах нашей многонациональной страны. Едва ли не в большинстве республик возникли произведения, в той или иной мере раскрывающие тему прихода в колхозное строительство человека, обогащенного опытом Великой Отечественной войны.

Вот в цветущий весенний день идет по дороге в свой кишлак с армейским сундучком в руках Уктам, герой романа узбекского писателя Айбека “Ветер золотой долины”, вот возвращается в казахский степной колхоз “Амангельды” фронтовой офицер Жомарт из романа Г. Мустафина “Миллионер”. Нурали Баратов из “Обыкновенной земли” Улуг-зода (Таджикистан), Бегенч из повести Кербабоева “Айсултан из страны белого золота” (Туркмения), Алимджан из “Победителей” Шарафа Рашидова (Узбекистан), Хошгельды, поднимающий коллективное хозяйство в произведении “У подножия Копет-Дага” Ата Каушутова (Туркмения) — все они в какой-то мере братья прославленного Сергея Тугаринова. Я хочу сразу оговориться, что при видимом сходстве ряда идей, ситуаций и образов этих книг они отнюдь не заимствованы авторами ни у Бабаевского, ни друг у друга. Их сюжеты и положения подсказаны самой жизнью, угаданы чуткостью литераторов к явлениям нового, к тому главному, чем характеризовалось движение времени. Но роман Бабаевского как бы обозначил направление творческих поисков определенной части писателей различных народов нашей страны. Одновременно этот роман сообщил и некоторые принципы изображения положительного героя времени и типических обстоятельств, в которых он действует. И вот здесь-то не все, что заложено в этих принципах, оказалось в равной мере плодотворным.

Здесь в известной мере сказалась, например, тенденция подмены большого образа эпохи образом добропорядочного среднего человека, которая позже получила до-

вольно широкую практику. Главный герой произведения стал терять эпические черты благодаря тому постепенному облегчению обстоятельств, в которых он действует. Это имеет место во второй книге Бабаевского и в той или иной мере присуще и другим романам из упомянутых выше.

В силу этих обстоятельств в “Миллионере” Г. Мустафина, например, более интересной и яркой фигурой, чем Жомарт, становится старый председатель колхоза Жакып, в образе которого показана упорная и трудная борьба с предрассудками родового уклада, борьба, которую он ведет не только во внешней окружающей его среде, но и в собственном сознании.

Более сильным и значительным, чем характер Алимджана, получился и образ Айкыз в “Победителях” Шарафа Рашидова, потому что у Айкыз, в недавнем прошлом угнетенной адатом и шариатом женщины, становящейся сегодня руководителем, оказалось, естественно, больше острой принципиальной борьбы.

Более конфликтна, а потому и более значительна и судьба героев Ата Каушутова.

А вот любовная коллизия большинства этих вещей столь же аморфна и статична, сколь и в “Кавалере Золотой Звезды”. Уже с начала повествования молодые пары, раз встретившись, загораются вполне разделенным чувством друг к другу, и дальше авторы лишь путем искусственных постановок имущественных препятствий стремятся не дать своим героям пожениться до последней страницы, поддерживая тем самым угасающий (за недостатком топлива) интерес читателя к их личной судьбе. Молодые герои во многом теряют свою выразительность, становясь лишь иллюстрацией идеальных семейных устремлений, а не образами живой страсти живых людей, любящих, страдающих, борющихся за свою любовь.

Так разные писатели разных национальностей, руководствуясь наилучшими намерениями, стремясь создавать образы, помогающие творить жизнь, иной раз приходили к однообразию схемы. В этом сказывался еще и недостаток художественной культуры, свойственный некоторым из наших молодых литератур. Эпос великой эпохи не может мириться с малейшими элементами схемы, и эти

схемы изживаются в лучших произведениях писателей многонациональной советской литературы.

Герой нашего времени велик, он окрылен большой идеей строительства коммунизма, высоко поднят своей неустанной творческой мыслью, героическим деянием, трудовым подвигом.

И величие героя не в средней добропорядочности всех его проявлений, а в пафосе той великой борьбы, которую он ведет за осуществление идей коммунизма, за рост могущества своей Родины, за рост благосостояния своих сограждан, за мир во всем мире.

Большой характер невозможен без сильных страстей, а великие страсти порождает великая борьба. Советский человек — создатель и борец — сам еще отнюдь не является всесторонне совершенной гармонической личностью. Гармоническая личность человека, равно прекрасного во всех своих проявлениях, — это то, к чему мы стремимся в коммунизме. И величие героя нашей эпохи не в том, что он лишен каких бы то ни было отрицательных черт, а в той неустанной, непримиримой борьбе, какую он ведет с пережитками прошлого в окружающей его среде, а если это нужно, то и в себе самом. Если мы обратимся к титаническим фигурам народного эпоса, то в подавляющем большинстве героев увидим борцов, великие страсти которых зажигались идеей борьбы за счастье человечества, придававшей герою титанические силы.

Чтобы добыть огонь для людей, восстал на богов Прометей. Идея защиты народа от чужеземных захватчиков подняла на ноги русского богатыря Илью Муромца, сиднем сидевшего в своей избе тридцать лет и три года, возвратила силу его ногам, сообщила сокрушительную мощь его руке. А разве не богатырский путь совершил современный советский человек — гражданин средних лет, живущий в любой из наших среднеазиатских республик, пройдя от феодально-родового строя, минуя капитализм, к социализму и встав в ряды строителей коммунистического общества?

Разве его жизнь и борьба не достойны эпоса? И разве его образ станет величественнее, если писатель одним росчерком пера освободит его от груза веков, который он

еще несет на своих плечах! Нет, именно правдивый показ великой и честной борьбы такого человека за коммунизм, против всего, что еще тормозит победоносное движение его народа вперед, возвышает его образ, сообщая ему эпическое звучание.

Правдивое изображение нашей жизни возможно только в том случае, если писатель отчетливо видит торжество ее ведущего начала, победоносное, преодолевающее все препятствия, движение народа к коммунизму.

Перед всей нашей молодой талантливой литературой, создавшей за неполное сорокалетие своего существования эпохальные образы искусства, помогающие народу жить и творить, ныне стоит большая и важная задача действенного участия в осуществлении шестой пятилетки.

Проект Директив – вдохновляющая и боевая программа, открывающая нам путь к новым высотам жизни и искусства. Высокое призвание инженера человеческих душ обязывает нас быть на уровне задач, поставленных перед нами этим историческим документом.

НАШИ ТВОРЧЕСКИЕ ЗАМЫСЛЫ

Для меня минувший год памятен двумя фактами. Закончил последнюю редакцию романа “Путь Абая” (вторая книга). Другой факт: творческое обращение к живой действительности наших дней — к теме целины¹. Я побывал в новых совхозах Казахстана. Результат поездки, для начала, вылился в большой очерк о директоре совхоза².

Закончив последнюю книгу об Абае, перехожу к серии романов о советском социалистическом этапе истории казахского народа³. Часть их героев — младшие современники Абая⁴.

К сорокалетию Октября стремлюсь закончить и издать роман о победе Октября в Казахстане и о восстановительном периоде⁵.

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ И ЧОКАН ВАЛИХАНОВ

В Семипалатинске есть улица Достоевского; в центре города сохранился двухэтажный деревянный дом, где жил писатель в 1855—1856 годах, после своего освобождения из Омского острога.

Для биографии Достоевского годы пребывания в ссылке имеют немалое значение. В эти годы он сдружился со многими людьми в Омске, Семипалатинске, Барнауле, Кузнецке. Вера в людей, живая отзывчивость к их горестям, стремление помочь друзьям — эти качества хорошо заметны в облике Достоевского той поры.

В эти годы Достоевский познакомился и с юношей Чоканом Валихановым и, несмотря на разницу лет, горячо подружился с ним. Надо полагать, Достоевский в ту пору познакомился не только с казаками, но и с представителями многих других народностей России, которые встречались ему в остроге и послужили прототипами для образов героев “Записок из Мертвого дома”. Но в Чокане Валиханове Достоевский сразу угадал человека с ярким и необычным будущим, увидел общественного деятеля, который станет светочем своего народа.

Чокану Валиханову в то время было всего девятнадцать лет. Его научная и просветительская деятельность только начиналась, но он уже зарекомендовал себя как талантливый ученый, высокообразованный и энергичный человек, вдохновленный передовыми общественными идеалами.

Незаурядная личность Чокана, его ум, яркая талантливость, необычайно широкий для его возраста кругозор — все это, естественно, привлекло Достоевского, горячо заинтересовало его.

В советах, которые дает Ф.М. Достоевский своему юному другу, главную роль играет идея заступничества за

свой народ. В отношениях с Чоканом в эти годы Ф.М. Достоевский выступает как гуманист, выразитель передовых общественных взглядов своего времени. Будущее Чокана он мыслит тесно связанным с лучшим устройством жизни казахского народа.

“Лет через семь-восемь Вы бы могли так устроить судьбу свою, что были бы необыкновенно полезны своей родине. Например: не великая ли цель, не святое ли дело быть чуть ли не первым из своих, который бы растолковал в России, что такое Степь, ее значение и Ваш народ относительно России, и в то же время служить своей родине просвещенным ходатайством за нее у русских. Вспомните, что Вы первый киргиз — образованный по-европейски вполне. Судьба же Вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав Вам и душу, и сердце. Нельзя, нельзя отставать; настаивайте, старайтесь и даже хитрите, если можно. А ведь возможно все, будьте уверены. Не смейтесь над моими утопическими соображениями и гаданиями о судьбе Вашей, мой дорогой Валихан. Я так Вас люблю, что мечтал о Вас и о судьбе Вашей по целым дням. Конечно, в мечтах я устраивал и лелеял судьбу Вашу. Но среди мечтаний была одна действительность: это то, что Вы первый из вашего племени, достигший образования европейского. Уж один этот случай поразителен, и сознание о нем невольно налагает на Вас и обязанности. Трудно решить: какой сделать Вам первый шаг. Но вот еще один совет (вообще) — менее загадывайте и мечтайте и больше делайте: хоть с чего-нибудь да начните, хоть что-нибудь да сделайте для расширения карьеры своей. Что-нибудь все-таки лучше, чем ничего”, — пишет Достоевский Валиханову 14 декабря 1856 года, после встречи в Семипалатинске.

В этом письме, как мы видим, сказывается не только интерес к Чокану Валиханову как к необычайному явлению среди казахов — народа, в то время в массе неграмотного, стоящего на низком уровне культуры и экономики, — но и личная симпатия к этому “превосходнейшему человеку”.

Достоевский с искренней грустью говорит о своем расставании с Валихановым:

“Когда мы простились с Вами из возка, нам всем было грустно после целый день. Мы всю дорогу вспоминали о

Вас и взапуски хвалили. Чудо как хорошо было бы, если б Вам можно было с нами поехать! Вы бы произвели большой эффект в Барнауле”.

В том же письме Достоевского мы видим самые горячие изъявления личной привязанности русского писателя к Валиханову. “Я никогда и ни к кому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам”, — пишет Достоевский и дает юноше-казаху советы, продиктованные самой искренней заботой о его будущем, верой в его незаурядные способности.

“Вы спрашиваете совета: как поступить Вам с Вашей службой и вообще с обстоятельствами. По-моему, вот что: не бросайте заниматься. У Вас есть много материалов. Напишите статью о Степи. Ее напечатают (помните, мы об этом говорили). Всего лучше, если б Вам удалось написать нечто вроде своих Записок о степном быте, Вашем возрасте там и т. д. Это была бы новость, которая заинтересовала бы всех. Так было бы ново и Вы, конечно, знали бы, что писать (например, вроде Джона Тиннера¹ в переводе Пушкина², если помните). На Вас обратили бы внимание и в Омске, и в Петербурге. Материалами, которые у Вас есть, Вы бы заинтересовали собою Географическое общество. Одним словом, и в Омске на Вас смотрели бы иначе. Тогда бы Вы могли заинтересовать даже родных Ваших возможностью новой дороги для Вас”.

Достоевский не закрывал глаза на то, что путь Валиханова будет очень трудным и сложным (поэтому он и говорит, что Чокану надо настаивать, стараться и даже хитрить). Но он верил, что Чокан добьется успеха и сможет помочь своему народу. И Достоевский оказался прав: судьба Чокана Валиханова сложилась необычно ярко, интересно.

Он, как говорил Г. Н. Потанин, “стал русским писателем о киргизах, вместо того чтобы стать писателем для киргизов”. Он стал членом Русского географического общества; бывая в Петербурге, завел широкий круг знакомств с передовыми, прогрессивными деятелями тогдашней России. Через Ф.М. Достоевского он познакомился с А. Майковым, Полонским, Вс. Крестовским; был знаком с Менделеевым, Добролюбовым, посетил в редакции

“Современника” Чернышевского; стал известен Русскому географическому обществу своими многочисленными статьями, исследованиями, очерками не только о киргизском (казахском) народе, но также и о других, соседних с казахами народах Западного и Восточного Туркестана.

Как видно из переписки, между Достоевским и Чоканом установилась настоящая, искренняя, сердечная дружба. Эта переписка длилась до 1862 года. Достоевский советует Чокану выступить с “просвещенным ходатайством” за свой народ. А русские, о которых он упоминает в своем письме, — это, конечно, не колониальный аппарат царизма; несомненно, тут имеется в виду образованная часть русского общества.

Поведать образованной России о своем народе, о его обездоленном, угнетенном положении — вот что, по мысли Достоевского, должно стоять благородной задачей перед Чоканом Валихановым, первым казахом-просветителем и борцом за светлое будущее народа.

Этот вопрос и был темой неоднократных разговоров в личных беседах между друзьями. А для своего времени, для той поры, это была самая искренняя и благородная идея — стать заступником своего народа. Для тех, кто знал в той или иной мере состояние Степи, царившее там невежество, это была самая естественная программа действий.

В этих высказываниях Достоевского нельзя не ощутить общей идеи заступничества за все угнетенные, поработанные народы России, нельзя не услышать отзвука тех идеалов, которыми руководствовались в своих трудах лучшие сыны русского народа. В этих заботливых думах Достоевского о Степи, о долге первого просвещенного сына этой Степи сказалась светлая, благородная роль передовой русской интеллигенции в судьбе народов России. И в этом смысле советы Достоевского, напутствия, данные им молодому сыну казахского народа, формулировали самую благородную задачу образованных представителей казахского народа.

По мнению Достоевского, грандиозную роль в судьбе народа должен был сыграть творческий труд его лучших представителей: научно-исследовательские работы, ху-

дожественные произведения, полно и разносторонне освещающие неведомый для культурных народов быт Степи — своеобразие ее жизни и судьбы минувших поколений одной из колониальных окраин царской России.

Нам бесконечно дорого сознавать, что великий русский писатель Ф.М. Достоевский говорил о своих думах и чаяниях с лучшими представителями казахского народа, что он мыслил будущее этого народа связанным с русским народом, с его борьбой за светлое будущее.

Нельзя не упомянуть с досадой о том, что за последние годы некоторые исследователи жизни и деятельности Чокана Валиханова, в особенности писатели, воспроизводящие образ Чокана в его среде, зачем-то пытаются неуместно, неуклюже отгораживать Чокана от Достоевского, словно боясь, что эта связь затемнит облик Чокана, прогрессивного деятеля казахского народа.

Однако на деле (как это видно и из письма Достоевского) эта дружба ни в коей мере не снижает Чокана Валиханова, а наоборот, прибавляет яркие и привлекательные штрихи к его облику. Эта дружба — одно из прекрасных свидетельств исторической дружбы русского и казахского народов.

ӨМІР МЕН ШЫҒАРМА

Партияның XX съезі біздің әдебиет үшін аса мол, құнарлы ойлар қалдырды. Қазір сол ойлар үстінде әдебиетшілер мен жазушы ұйымдары көп мәселені зерлей толғап жүр. Тегінде, әдебиетке көптен-көп жайлардың қатынасы бар. Сондықтан да XX съездің қорытындыларына байланысты әдебиет міндеттерін ойлаушының бәрі де әдебиетке тікелей қатынасы бар мәселелер мен жанай қатынасы бар жайларды да кең түрде тереңдей түсінгісі келеді.

Съезде күмәнсіз әділ, даусыз дұрыс шындық ретінде әдебиет пен өмірдің байланысы сөз болды. Сол байланыс ойдағыдай болса, өмірді білу қанықты, терең болмақ. Тек сондай білімге сүйенген творчестволық ой ғана дегеніне жетеді. Енді осы өмірді тану, білудің біздің болмысымыздағы түрлері қандай? Талдап көрейік. Сол білудің ең мол бір түрі бар. Мұнда жазушы өзі бейнелейтін адамдарының жайын өз көзімен көріп біледі. Болашақ геройларын еңбекте, жай тірлікте, мысалы, тынығу шағында, көңіл көтеру кезінде, кейде жол үстінде, тағы бір шақ қонақта, әлде басқа бір ермекте де сол жандарды көріп, танып білетін болады. Геройдың дос-жараны, қыр адамдары, айналасы, ортасы дегендерді де таниды.

Бірақ осылай бола тұрса да, жазушы сол геройының өмір сүрген, еңбек еткен ортасымен тікелей байланысты емес. Сол себепті, мысалы, оның махаббаты, кейіс-күйігі тәрізді жайларының бәрі де геройдың ортасына қатыспайды.

Осындай жөнмен өмірді білу жазушының ақылмен, зерттеумен ғана білген жайына барабар дер едік. Мұнда белгілі дәрежеде өмірді білу, тану жағдайлары болғанымен де, жазушы үшін, мейлінше жеткілікті фактор сай болды деп айта алмаймыз. Себебі өмір фактісін білу бар да, тереңдей ұғыну бар.

Жазушы қаламынан туған барлық асыл бұйым атаулыны алсақ, әр кітаптың тамыр, төркіні ең алдымен жазушының өзінің жанынан терең орын алған күйлерден туатын. Адам тағдыры мен тартысының барлық шақтарына өзінің ішкі-сыртқы болмысымен нақтылы түгел шомған жазушының көңілінен ғана көңілдегідей тұлға туады. Жүрек қанымен жазылғандай, әдебиет шығармасы өзі де – сүйген, өзі де – жиренген жаннан шығады. Бірде достасып, біресе алысқан, кейде қуанып, күліп, мәз-мереке көрген немесе ащы күйік, ыстық жас төгіп өкінген, жеңілу мен ұтылу жазасын шеккен, болмаса жеңіс, табыс пен қуаныш, шаттық тапқан, қысқасы, бар тынысы балқыған жазушылық жүректен ғана шын шығарма туады.

Совет жазушыларының да ең жақсы шығармалары анық өмір қазанына автордың өзі қоса қайнап жүрген кезімен байланысты туған. Болмаса, олардың жай өмірде, белгілі адам ортасын көлденеңнен ғана көріп жүрген айларынан, жылдарынан да жанды шығарма туа қоймайтын. Бұлай болса, кей жерлерге барып, кейбір өмір материалын зерттеп, бірталай тірлік фактілерінің білгір адамы бола тұрып та, сол дүниенің шын сырына бар жаратылысымен терең бойламай қайтуға болады. Мұндайда және де шығарманың ойдағыдай, көңілдегідей шығуына мүмкіндік жоқ. Болса, орташа ғана, өзінше дұрыс қана шығарма шығуға мүмкін. Бірақ бұл мақсат емес.

Жазушы неге нашар жазды? Мұның себебі біреу ғана емес. Ең әуелі өмірді нашар білу бар. Жазам деген ортадан сыртқары тұрып жазуға болмайды. Өзің таңдап алған материалды сүю ғана емес, барлық шетін, нәзік жайларына шейін түгелімен қиялап та іштен кешіру шарт. Таңдап алған ортасын және тиісті байланысты жайларын сүйіп сезінген көңілге ғана шыншыл, терең сенімді суреттер сай келеді.

Ал енді осы айтқанмен қатар, біздің творчестволық тіршілігімізде тағы бір мәні аса зор екінші жай бар.

Көп уақытта біз өмірді біле тұра да, көркем шығармаға керек шындықтың көбін жазбайтынымыз болады. Бұл мәселе өте маңызды тезистің бірі болғандықтан, сәл таратып айтайық. Әдебиет адамды тану өнері деп танылғанда, әр шақта, әр дәуірде адамды оның жан дүниесінің, жаратылысының барынша шарқына жеткен шағына апара түсіп суреттеу керек болатын. Бұлай болса, махаббат та бар

шырқау барған шағымен алынады. Ерлік, батылдық та, кек пен өштік те, құрбандық пен тайталас та, қастасу мен ұстасу да ең төргі өрісіне жету шарт. Мұндай кездерде адам өзін-өзі ұмытар халге жететіні болады. Дағдылы, мерзімді қалпынан мүлде өзгеріп, өсіп кететіні бар. Сондай күйден ғана терең шындық шығармасы туады. Ендеше, ең үлкен шарт не? Шарт — саяз қалқымау, шала қарпымау! Болмаса, шала-шалағайдан не тумақ? Көрік те, бөрік те жоқ, ши-шырпы ғана туады.

Тірлікке терең шомып, ой ұрығын терең көміп іздену қажет. Сонда ғана шығарма шынарын, еңбек еменін өсірсе болар. Біздің бұл атаған шартты жайларымыздың тұсында көздің жасы да, көңілдің өкініші де, ащы азап, ауыр қайғы толқыны да болады. Адам басынан бір кешсе де, бірегей боп, өлім шағына дейін ұмытылмай кететін кейбір өмір әсері де бар.

Көркемөнердің өткен тарихын алсақ, барлық адам драмасы, трагедиясы, тартысы мен жеңісі — баршасы да осындай сезімдер мен сырларға толы болғанын көреміз. Тіпті ертегілер мен эпостарды алсақ та, халықтар қиялдары сюжет жасау әдісін, тартыс асылын адамдық материалдың жаңағыдай жайларына ғана құрған. Егер Тристан мен Изольда, Ромео мен Джульетта, Ләйлі мен Мәжнүн және Анна Каренина тәрізді жандардың өлім қазасы болмаса, солар жайында поэма, трагедия, роман да тумас еді.

Затында қылмысты, қанішер емес Раскольников кісі өлтірмесе, психологиялық романның үлкен арқауы құрылмас еді. Наполеонның шабуылы болмай, Россия тарихтық толғаққа, Отан жүрегі Москва жау қолына түспесе, “Война и мир” де тумас еді. Оның барлық құрылысының ең қатты серпер пружинасы болмаған болар еді.

Дәл осындай жайды біз советтік шығармалардың асыл үлгілерінен де көреміз. “Любовь Яроваяның” ең мығым, ең қатқыл іргесі қызылдардың қаладан айрылып қалу әңгімесінде. Бұл өлкенің коммунистері жаумен ашық, айқын өлім, өмір бәйгесінде айқасады. Дәл Вулканның қайнар қазанының ернеуінде пьеса геройларының бар өмірі мен тірлігінің тартысы жүріп жатады. Сонау Кошкин, Швандя, Любовь Яровая тайып кетсе, төменгі жағы жұтқалы тұрған ажал шыңырауы. “Не өмір, не өлім” аталатын өткір қылыш жүзіне бұлардың табан басқан жайы бар. Дәл сондай күй

“Разлом”, “Разгром”, “Бронепоезд” геройларының да басында болады.

Соңғы пьесада жау қолында бронепоезд болғанда, совет партизандарының батыл жүрек, құралсыз құр қолынан басқа түгі жоқ. Сондықтан тартыстың бар тәсілі біткен шақта, сол геройлардың кейбірі жау бронепоезінің дөңгелегі астына, шойын жол рельсіне өздерінің басын төсейді. Ерлердің қажыры, адамдық қасиеті сондайлық шың басына шырқап шыққандай. Мұнда да тартыс ажал шыңырауының дәл аузында жүріп жатыр. Әрине, осындай шақтағы драма тартысы жасанды да, жалған да емес және жалтартпастай міндетті тартыс боп шығады.

Міне, осы аталған жайлардың бәрінде де өмірді құр ғана көрсету емес, мұндағы, орысша айтқанда, “отражение”, біздің білуімізше, Ленин талап еткен көркемөнер шарты – анық отражение осындайда ақталады.

Шынайы күрделі, қиын қақтығыстар тұсында ғана адам сезімінің, талайының, талабының, мінез-нәрінің, тағдырдың барының баршасы түгел ашылып, тартыс қатал айқасқа айналады. Осындай ғана қақтығыстар барлық повесть, роман, драма атаулының ең сенімді қаңқасын, арқа сүйер тұлғасын тұрғызады.

Адам мен адам арасындағы терең жардай, өткелсіз шыңырау қарсылықтары әр жаратылыстың барынша терең шыңын түгел ашады. Сол шыңнан: шынайы көздің жасы да, сағыныш, өкініш те, қам-қайғы қасірет те, трагедиялық айрылыс, үзіліс те және неше алуан моральдық жан-тән катастрофасы қаза да, саза да туады. Осындай күйлер кездесіп, геройдың өзі де ойламаған, сезбеген сыры мен шыны ашылатын шақтар болмаса, оның жаны бар қуатын барынша ашпаса, көркемөнердің терең шындығы шықпай жатады. Анық терең шындық болмаған күйде, адам жаны бар түкпірімен түгел ашылмаған халде, анық шабыттты жазылған шынайы көркем роман да, драма да тумайды.

Жаңағыдай көңіл жайына, шырқау шегіне жетпеген герой көп кезде бойында тек көп сыры қалған, көп қымбат мүмкіншілігі жүрген адам болады да қояды. Бар мүмкіншілігі ашылмай қалған жан болады. Ендеше, ол тереңіне жетіп, түгел ілген, танылған жан да болмайды. Біз кейбір жағымды геройымызды, тіпті үлкен жауапты адамымыздың бірі болса да, соны кейде ерекше қиналған,

қапа-қайғыға түскен, көз жасын төккен халге жеткізіп неге жазбаймыз? Немесе оның жарқын көңілмен қуаныш, бақыт тапқан шағын неге жаңағыдай айқын, терең шырқай ашып танытпаймыз.

Біздің зор қасиетті тамаша асыл адамдарымыз талай-талай олқылық пен кемшіліктердің себебімен қайғырып, қиналатын шақтар болмай ма! Әсіресе іс жүзіндегі еңбек тіршілігін алсақ, қызмет бабынан да қынжылатын шақтар болады. Үй іші тірліктен де, бас сезімі жағынан да кейіс-реніш болмай ма екен! Кейде, мысалы, ерлі-зайып тіршіліктерінен, тағы бірде достықтан және бір шақта аталық пен аналықтың қамынан, сүю мен жирену шағынан, дос пен қас тарапынан тататын ащы мен тұщы аз бола ма! Ал біздің повесть, роман, әсіресе пьеса атаулымыз да жаңағыдай адам шындығының орнына, көбінше жалған драма, жалған тартыс түседі.

Осы жалған тартыстар шығармаларымызда шын тартыстың төлеуіне жүріп кетіп, конфликтсіз құрылыс деп аталды. Барлық жанрдағы шығармаларда сондай жасанды жалған құрылыстар мол орын алғандықтан, арзан қолды шығармалар молайды.

Тағы бір сұрақ бойынша тақырыптық материалды, шығармалық ортаны қайдан іздеу керек деген сөз туады. Біздің ойымызша, оларды совет адамы еңбек еткен жер мен жайдың бәрінен іздеу керек. Тегінде, тартымсыз тақырып жоқ. Қандай ауданы аз орта, шамасы шағын әрекет жайындағы кез келген тақырыпты алсақ та, баршасында атом қуатындай қайрат бар. Бірақ сол қуатты тауып ашып, шынын шешіп көрсете білу шарт. Былайша айтқанда, совет адамының сондай қасиетті жанын: аталық, аналық, балалық сипатын да бар қуатымен таныта білу міндет. Бұл жағынан қарағанда, бар тақырып таңдаулы тақырып саналуға лайық. Ешбір оқшау тұратын осал тақырып жоқ деуге болады. Себебі бар жерде ең алдыңғы ойдағымыз адам болса, ол социализмді жасаушы совет адамы болса, оны бойындағы жан қуатының, азаматтық, адамдық сипатының бар қасиеті жағынан таныту өнер зоры.

Міне, осы сипат ретінен қарағанда, оқиғаның жүретін ортасы қала ма, село ма, аудан ба, разъезд бе, мұның парқы аз болатын жайы да бар. Әрине, қай шақта болса да, жазушы өз геройының өзіндік ортасын терең де түгел,

жан-жақты тегіс танып білу шарт. Сол үшін баратын жеріне барып, тұратын жайында тұру да соншалық қажет. Осы ретте, әрине, дау жоқ, ауданда, колхозда қалың еңбек елінің тірлігін мейлінше жақын тұрып, жақсы білу керек. Және сонымен қатар әлдеқайда ұзақ уақыт тереңдей тануды қаланың өзі де қажет етеді.

Жалпы алғанда, жазушылар біздің тірлік пен тарихтың көп-көп саласының бәріне де қарыздар. Сол қарыздың үлкені колхоз жөнінде, жұмысшылар тұрасында және басқа да социализмді жасаушы көп жандар алдында түгелімен атқарылмай тұр. Ал енді осы аталған көп қарыздар ішінде дәл осы тұста айрықша бөліп атап айтар бір қарыз бар десек, ең алдымен Москваның өзінің алдындағы қарызды атап едік. Әдебиеттің бар жанрында Москва шындығын, жалпы Москва жайын жазу соншалық қызғылықты, тартымды тақырып. Барынша күй салып, қызықтырып тұратын тақырып болар еді.

Мысалы, біздің туысқан елдер әдебиетінің шығармаларында Москва ең биік таразы қазы есепті танылар еді. Мұнда жеңістің бағасы, таланттың танылуы, әділдің ақталуы, қатенің жазалануы, дұрыстың үстемдік алуы, даулар шешілуі, қиялдар іске асуы – бәрі де бір Москвада жай табады. Міне, дәл осындай Москва туралы сан эпопея жазса да болар еді. Сол тәрізді жалғыз Москва емес, біздің көп-көп басқа мәдениет орталықтарымыз, мысалы, республикалардың, облыстардың орталықтары да мол тірлігімен талай терең де тың тақырыптар тудыра алар еді.

Мысалға Қазақстанның өзін алсақ та, Алматы, Қарағанды, Семей, Шымкент тәрізді талай үлкенді-кішілі мәні зор мәдениетті орталықтар туралы романдар, пьесалар, повестер жазса, олқы соғар ма еді! Осы тұста, әсіресе Қазақстанның кешегі шөл ғасырларында белгі-бұдырсыз, елсіз құлазып тұрған жайларға орнаған жас қала, өңшең тамаша ғажайып дүниелер: Лениногор, Балқаш, Жезқазған, Текелі, Кентау, Теміртау, тағы толып жатқан өзгеше өндіріс ұялары бар жанрда сан алуан эпопея туғызбас па еді.

Жалғыз-ақ осы жайлардың бәрін сондай орталардан алып жазғанда, барынша терең, шыншыл, толыққанды реалистік әдіспен жазу керек. Бұл үшін эстетикалық идеялық биік мұратты ойға алу керек те, біздің адамдардың ғажайып зор, тамаша сұлу болмысын биік дәрежеде ірілете көрсету керек. Сонымен қатар оңайлықпен жойылмай жат-

қан, бұрынғы замандарда батпандап кірген кейбір ауыр қалдықтарды да тереңдеп ашып, батыл жазу шарт.

Сол үшін біздің адамдардың күншуақ шұғылалы жайларын өз шындығымен кең ашудың қатарында сол көңілдердегі кейбір кейісті де көрсету шарт. Ол бірде аталық, бірде аналық күдік уайымы болуға мүмкін. Тағы бір шақта біздің қоғамның сау денесіне жабысып келе жатқан әлдебір қалдық элементтер біраз жандардың мінезінде, әдет-машығында, шала тәрбиесінде кейде қызғаныш, кейде арзан наразылық, тағы бірде мансапқорлық, интрига құмарлық түрінде де қалыспай жүруге мүмкін. Тегінде, осыған ұқсаған тағы талай түрлі қалдықтар біздің тарихымызда, әділ сыншыл бағамызда қалдық деп аталғанымен, олардың кесел-кесірі жеңілмейді. Қайта кейбір жеке адамдар тағдырына сол қалдықтардың аса ауыр әсер ететіні де бар. Және мұндай жайлар, комедия, трагикомедия, болмаса гротеск тәрізді ғана көрінбей, көп өмірлікте нелер қайғыға соғатыны да болады. Бұл қалдықтардың кейбір бұзар, азғын түрлері талай жанның өлі де көз жасын, көңіл шерін, кейде тіпті жазықсыз жандардың қазасын туғызып жүргендері де бар.

Тегі, психофизикалық жаратылысы жағынан адам атаулы әр алуан келеді. Л.Н. Толстой соған қарап, әрбір жеке жан “әсте қайталамайтын комбинация” деген. Жақсылықта да, жамандықта да әр адам өз жаратылысын өзінше аңғартады.

Әрине, бұған қарап адам арасындағы көпке, топқа ортақ тұтас бітім жоқ деген ой тумайды және тек қана жеке-даралық қалпы өзгеше сипатталған бейнелер ғана шындыққа жуық деген де қорытынды жасалмайды. Бұл жайды, кейде адам сезімдерін, еркін ой жүйесін үйреншікті бір ғана арнада, стандарттық түрде суреттеудің орынсыз екенін аңғарту үшін айтамыз.

Мінекей, біздің заманның орталықтағы, жер-көктегі коллектив пен семьялық, жекелік өмірін әр алуан тұрғыдан көрсеткенде, шамасы, осы айтылғандай, отражение болса екен дейміз. Сонымен, өмір мен көркем шығарма бірін-бірі нақтылы, шынайы күйде өздерінің анық, берік иықтарымен жанасып, сүйеніссе екен дейміз. Осындай талаптарға жауап ұра жазылған шығармалар партияның XX съезі атаған, алға қойған зор тарихтық міндеттердің аңғарынан шығар деп үміт етуге болар еді.

ЖИЗНЬ И ПРОИЗВЕДЕНИЕ

XX съезд партии дал очень много плодотворных мыслей, помогающих определить дальнейшие пути нашей литературы. Эти мысли, естественно, занимают теперь умы литераторов, этими мыслями живут творческие организации писателей. Ведь очень и очень многое в решениях съезда непосредственно или опосредственно касается литературы.

Абсолютно справедливо говорилось на съезде партии о необходимости для писателя настоящей связи с жизнью. На надежной связи художника с действительностью основано глубокое ее знание, а на таком знании зиждется достойное воплощение творческого замысла.

Каковы для писателя способы живого познания действительности?

Один из наиболее распространенных таков: автор пишет о тех людях, которых узнал, наблюдая их в труде, в личной жизни, знакомясь с окружением героя своего произведения — с его друзьями и недругами. Но сам писатель при этом не участвовал непосредственно в жизни своих героев, не соприкасался с ними в трудовой деятельности, не переживал их радостей и огорчений, не участвовал в их спорах или ссорах. Писатель рисует себе своего героя в значительной степени умозрительно, подходит к нему со стороны, как исследователь.

Такое изучение жизни и собирание материалов для книги не вполне достаточно, хотя нельзя отрицать, что некоторое знание предмета оно дает. Дело в том, что в постижении жизненной правды имеют огромные преимущества такие произведения, которые питаются истоками, лежащими в душе самого автора, если он какой-то стороной своего бытия активно участвовал в формировании судьбы людей — будущих героев его книги.

Литературное произведение, как плоть от плоти, рождается от души, любившей и ненавидевшей, дружившей или борювшейся, из смеха и веселья, из горечи и слез, раскаяний и поражений, из пережитых всем сердцем радостей побед. Все лучшее из созданного советскими писателями связано с длительным участием автора в строительстве новой жизни, а отнюдь не с днями, месяцами или даже годами обособленной, как бы сторонней жизни автора в той или иной людской среде.

Можно поехать в какой-нибудь край, город, колхоз, чтобы знакомиться с людьми, с обстановкой, изучать жизненный материал и все же не проникнуться им. Можно стать безупречным знатоком некоторых фактов и, однако, еще не получить идеальных условий для возникновения проникновенного, а не просто правильного, но среднего произведения.

Почему мы часто пишем слабо? Причина не одна. Во-первых, плохо знаем жизнь, конкретную среду, которая служит предметом изображения, оторваны от нее. Надо любить свой материал, дорожить каждой тонкостью и деталью избранного объекта. Только такая любовь, глубочайшая привязанность к определенной, выбранной художником среде дает надежную основу для искреннего, глубокого изображения действительности.

Но есть еще и другие причины в нашем творческом обиходе. Зачастую, не зная достаточно жизни, мы пишем далеко не обо всем, что важно для возникновения большого художественного произведения. В литературе, в этом искусстве человековедения, всегда, на всех стадиях ее развития, было элементарно обязательным изображение человека в высшем напряжении, максимальном проявлении его душевной природы. Это — любовь в высшем проявлении, это — ярость, месть, мужество, отвага, жертвенность, схватка, в которой человек доведен до стадии самозабвения, отречения от обычных, средних, спокойных состояний его существования. Подобным моментам свойственны и слезы, и раскаяние, тончайшие страдания, тягчайшие муки, волнения. Бывают незабываемые страдания, однажды пережитые человеком. На таких эмоциях, импульсах зиждились почти все основы человеческой драмы, трагедии,

изображения борьбы, побед в искусстве прошлого. И сказки, и эпос самых различных народов тоже возникали на таком именно человеческом материале.

Не было бы мук Тристана и Изольды, Ромео и Джульетты, Лейли и Меджнуна, Анны Карениной – не было бы и поэм, трагедий, романов о них. Не будь нашествия Наполеона и больших, вызванных им исторических потрясений, потери сердца России – Москвы, не было бы “Войны и мира”, то есть не было бы самой упругой пружины во всем построении романа.

То же самое мы наблюдаем в лучших произведениях наших современников, где близко сдвинуты полюсы людских устремлений, воль, чувствований. Вся напряженность действия в пьесе “Любовь Яровая” связана с захватом города белыми. Идет суровая борьба: коммунисты района вступили в смертельную схватку с врагами. На вулканической почве, над кратером показаны жизнь и борьба героев пьесы. Они над бездной – Кошкин, Швандя, Любовь Яровая и другие.

Таковы же и “Разлом”, “Разгром”, “Бронепоезд 14-69”. У врага бронепоезд, а у героев пьесы только голые руки и отважные сердца. Иные из них ложатся на рельсы под колеса вражеского бронепоезда, когда нет другого исхода в борьбе. Тоже над бездной, на головокружительной высоте человеческого усилия находятся герои.

Именно в сложных и подлинных людских столкновениях рождаются редкие контрасты состояний, стремлений, чувствований, характеров, судеб. Подобные столкновения создают надежный каркас повестей, романов, драм. Бездна, пропасть между людьми заставляет художника показать глубокие проявления их нравов, их идеалов. Это же вызывает искренние слезы, печаль, огорчение или страдания, чувство восторга перед подвигом, перед обликом героя.

Без таких состояний, доведенных до подобных душевных пределов, без раскрытия неизведанных доселе тайников души героя, неожиданных взлетов его духа нет глубокой правды искусства. А без истинной правды искусства, глубоко обнажающей эти тайники человеческой души, нет настоящего вдохновенного и высокохудожественного романа, драмы. Мы же зачастую не доходим с

нашими героями до многих важных пределов, до такой черты, когда судьба и все существование героя оказываются как бы на краю пропасти. Не дойдя до этого, герой остается только носителем многих возможностей, но возможностей, зачастую не выявленных.

Почему бы, например, иных положительных героев, если даже они являются ответственными личностями, не показать в состоянии крайнего отчаяния, горя, страданий, в слезах и муках? И столь же ярко, глубоко изобразить их в минуты светлые, радостные, счастливые! Разве не терзаются в душе, не страдают наши лучшие люди за многие и многие несовершенства и их последствия в делах служебных, семейных, личных — хотя бы в супружестве, дружбе, отцовстве или материнстве, в любви и в ненависти, в отношениях с другом или недругом даже из самой близкой людской среды?

Всему сказанному противостоит нередко показываемая в наших повестях, романах, особенно в пьесах, мнимая драма, мнимая борьба. Эта мнимая борьба долго являлась заменителем настоящей борьбы, что и получило распространенное наименование “бесконфликтных” построений, иначе говоря, представляющих собой мнимые ситуации в наших произведениях всех жанров.

Где искать тему, материал, среду, которые дадут возможность создать истинное произведение большого искусства? Их надо искать всюду, где трудится советский человек. Нет тем маловажных. В любой теме, в любой малой среде, на малом отрезке времени, в котором протекает действие, заложены силы ядерной энергии. Надо только суметь расщепить атом, то есть раскрыть душу советского человека до наибольшей глубины. В этом смысле можно даже допустить, что нет тем исключительных. Всюду человек должен себя проявить со всеми заложенными в нем возможностями, в полном звучании всех присущих его душевному складу струн; такого выявления личности надо достичь в любом деянии любого советского человека, строителя коммунизма.

Писатели в долгу перед многими и многими явлениями нашей жизни, истории. В долгу они перед рабочими, колхозниками, нашей интеллигенцией.

События романа “Преступление и наказание” протекают в петербургских трущобах в течение только восьми дней. Лишь три дня городской жизни отражены в другом знаменитом романе Достоевского “Идиот”. А среда-то этой книги – всего несколько домов или даже несколько квартир на прилегающих друг к другу небольших улицах. Но в книге бушует буря.

Ну а разве меньше материала для романа в том же городе в светлую пору жизни общества, нации, когда способности людей окрылены, умы и воля вооружены, когда человек не уподобляется суслику, прячущемуся в своей норе, а стал гражданином, хозяином своей жизни, судьбы! Это общественный, государственный человек, не одиночка, а член коллектива, мыслящего, вдохновленного высокими целями! Есть ли более интересный материал для искусства, именуемого человековедением?

Обратимся к примеру хотя бы одной Москвы. Какие только людские судьбы, жизненные пути, какие высоты человеческого энтузиазма, самоотверженности, героизма, морали советского человека не открываются здесь взору художника! Тут живут и действуют новаторы почти во всех областях созидания, люди науки, политики, техники, литературы, искусства. Сколько поколений представлено здесь!

Здесь зреет советский человек для труда на заводах, для поисков в лабораториях, для совершенствования самой природы. Здесь выращиваются кадры для всех отраслей государственной, хозяйственной, культурной деятельности. Жизнь московских рабочих семей, интеллигенции, выдающихся деятелей науки, культуры, политики или утро жизни московской детворы, учащихся, студенчества – этого обеспеченного будущего нашего общества, нации, государства – может дать благороднейшие материалы всем без исключения видам художественного творчества. На любой улице Москвы можно собрать замечательные, драгоценные материалы для повествования, несущего в себе великую светлую правду нашего века. Можно написать об этом произведения, которые будут волновать сердца передовых советских людей в любой отдаленной от Москвы области, крае, республике.

Только надо в своем изображении достигнуть правды глубокой, истинно значительной и не легко рождающейся. Не только показывать картины жизни, а отражать глубинные ее процессы, раскрывать самую сущность характера советского человека — строителя новой жизни.

Нужно писать вполне правдиво, реалистически полно-кровоно. Во имя высокой цели нужно писать и о величественно прекрасных людях, и о глубоко укоренившихся, нелегко одолимых пережитках прошлого. Необходимо наряду с изображением солнечно-светлых, возвышенных состояний души полно отразить также горе и печали, тревоги и драмы.

Оттого, что мы верно оцениваем некоторые явления в общественной жизни, в быту, в психологии как пережиточные, не намного легче с ними сталкиваться. Зачастую на отдельных судьбах они сказываются вовсе нелегко и не только комически или трагикомически, гротесково, а гораздо больнее, тягостнее. Иной раз они стоят не только слез и горя, страданий и мук, но и жизни человека.

И в этом смысле много индивидуальных, по-разному проявляющихся свойств у людей разных возрастов, самых разных профессий, различных степеней дарования, ступеней общественного положения и так далее. Люди бесконечно разнообразны. Прав Лев Николаевич Толстой, сказавший, что каждая личность — это “неповторимая комбинация”. неповторима в добре и в отрицательном проявлении своей природы.

Не следует, однако, думать, что у людей мало общего, что только сугубо индивидуализированные черты характера жизненны. Нет, речь идет лишь о недопустимости стандартизации в изображении чувств, воли и мышления людей. Есть и “обертоны” любых душевных состояний. Они должны быть учтены не только в психологических романах.

Вот как в самых приблизительных чертах мыслится отражение жизни людей нашего времени. Хочется, чтобы жизнь и произведение искусства активно взаимодействовали в нашей действительности, соприкасаясь самыми правдивыми, сокровенными и решающими гранями своей сущности.

МАЙДАҒЫ ОЙДАҒЫЛАР

Жарқын жолды еңбек еліне жарық жүзді Май келеді. Жылында бір келсе де, әр келісінде жаңа нәсіл, жаңа тарих, жаңа әлем жарастығындай келеді. Анық күмәнсіз шындық бойынша, әлем жүзіндегі еңбекші халық атаулының бар шебін тұтастырып, біріктіре келетін жаңа Май – адамзаттың жаңа тарихы, жас нәсілі қош тұтатын қадірлі күн.

Әр келісі – жаңа келіс, бірде-бір келісінде дағдылы, үйреншікті, ескілікті жай боп келмейді. Жыл сайын тарихтың тағы бір ашылмаған тың бетін, нұр бетін желпи ашып келеді.

Біздің Отандағы туысқан халықтар мен олардың бар нәсілдері үшін Май – шат шұғылалы мереке мейрамы. Дәл осы күнде Отанымыздағы әрбір саналы жан өзінің айналасымен, асыл дүниесімен иық сүйескен байланысын, жалғасын, бекем берік достығын аңдай түседі.

Үй ішіңе, еңбек еткен дос коллективіңе, халқыңа, бар халықтар достығына және әсіресе ұлы Отаныңа көп сырыңмен, шыныңмен байланысты екеніңді сезіну – анық бақыт, ырыс шағы. Май күніне сай көңіл біздің адам көңілінде ең алдымен осылай білінеді.

Бұндай ұлы күнде ырзалық, шаттық қос қанаттап, бойды өсіре, ойды қостай сезіледі. Әр көңілде, әр жүзде, әрбір тілден шыққан шын сөзінде, ең алдымен, ұлы Отан үшін зор мақтан аралас алғыс айтылғысы келеді. Отандық мақтан – тек біздің заман, біздің Отан адамы ғана мол сезінген, өзгеше қадірлі, ыстық сезім. Біз Отанымызды дәл бүгінгі шағының, бүгінгі ғана бір жарқын күнінің өз көлемінде алғанда да, шын мақтанышпен ойлаймыз. Ең әуелі бар әлемге барынша достық мейірбан көңіл танытқан асыл ұрандарымыз үшін қуанамыз. Өзге Отан емес, біздің Отан ғана жер жүзіндегі дұрыс бағыттағы қауым, халық атаулының барлығына бар бейілден үлкен ұран, ұлы мұрат

атойларын береді. Біздің Отан ғана бүгінгі Бірінші Май күні “Бейбітшілік үшін, демократия үшін, социализм үшін күресуші барлық халықтарға туысқандық сәлем!” дейді.

Біздің Отан ұраны: “Барлық елдердің еңбекшілері! Соғысты болдырмауға болады және болдырмау керек! Соғыс қаупіне қарсы, бейбітшілік үшін және халықтар арасындағы ынтымақ үшін күрестің туын жоғары ұстайық!” дейді. Және де біздің жаңа Майдың ұлы атой асыл ұрандары үн салады.

“Бейбітшілік, демократия және халықтардың тәуелсіздігі үшін күрестегі коммунистер, социалистер және басқа прогресшіл күштер арасындағы ынтымақ нығая берсін!” дейді. Осы ұлы мейір, мереке күнінде біздің Отан тағы да зор ұран, атой береді. “Отарлық езгінің бұғауларын сыпырып тастаған, бейбітшілік, бостандық және өздерінің ұлттық тәуелсіздігін нығайту үшін күресіп жатқан Шығыс халықтарына жалынды сәлем!” дейміз.

Тағы біздің Отан асыл ұран етіп, үлкен шынын айтады! “Әртүрлі қоғамдық системалардың бейбіт қатар өмір сүруінің лениндік саясаты жасасын!” Ол – Совет Одағының сыртқы саясатының ұлы арнасы, мемлекеттер арасындағы бейбітшілікті нығайтатын экономикалық, мәдениеттік байланыстарды дамытатын лениндік саясат.

Дүние жүзі халықтарына, мемлекеттеріне, қоғамдарына тұтас арнаған осындай жалынды ұран, жарқын сәлем – біздің Отан қуатының, әділдігінің, достық ниетінің шындық айғақтары. Дүние жүзі халықтарының, жұмысшы, еңбекші табының бәріне ортақ ұлы Май күніне сай осындай ұрандар тудырды біздің Отан. Май күні патриот совет азаматының өскелең ойы, қанатты қиялы, шат сезімі, мақтан ететін ұрандар – осылар.

Дәл осы тәрізді алдағы биік белдей, ұзақ өріске қалың жұртын бастаған асыл ұран біздің Одақтың өз ішіндегі халықтары, қауымдары мен әр саладағы еңбек топтары баршасына арналған тағы тың ұрандар тудырды. Ол – басшылық озғын ойлар, социалистік өндіріс қайраткерлеріне, ауылшаруашылық қызметкерлеріне, мәдениет майданының қалың қауым, талай топтарына арналған алға бастар асыл атойлар.

“Социалистік өнеркәсіптің қызметкерлері! Техникалық прогресс үшін және еңбек өнімділігін мейлінше арттыру

үшін күресіңдер! Отандық және шетелдік ғылым мен техниканың ең жаңа жетістіктерін, кәсіпорындардың озат тәжірибесін өндіріске енгізіңдер!” деген қымбат қамқор талап айтылады.

“Ауыл шаруашылығының қызметкерлері! Бүкіл ауыл-шаруашылық өндірісінің негізі – астық шаруашылығын одан әрі өрге бастыру үшін күресіңдер!

Астықтың жыл сайынғы жалпы түсімін 11 миллиард пұтқа дейін жеткізейік” дейді.

Тағы бір қадірлі ұран: “Тың және тыңайған жерлерді игеріп жатқан ауыл шаруашылығының қызметкерлеріне жалынды сәлем!

Еліміздің Шығыс аудандарында астық өндірудің қуатты базасын жасайық!” дейді.

Социалистік Қазақстан тәрізді иен теңіз жүзіндей тыңдар даласын гүлдентіп жатқан өлкелерде бұл ұранның әр жүрекке, жекелей арналғандай, ыстық қымбат қадірі бар! Шексіз шаттық Май күні Отанның бізге арналған асыл сәлемін сол майдай ашық көңілмен қарсы аламыз!

Сан салалы мол салтанатымен өрге басып, дамып, өсіп келе жатқан мәдениет майданы да Отанның арнаулы талап тапсырмаларын өнімді еңбек жолдамасындай есітіп отыр, қадір тұтқан қалтқысыз көңілмен қабыл алып отыр. Бұл жөнінде ғылым қайраткерлері, әдебиет пен искусствоның шабытты өнерпаздары, халық ағарту майданының қайраткерлері мен басқа да барлық мәдениетті, гүлденген өмір көп саласының қайраткерлері, баршамыз да өзімізге арналған Отан сәлемін қош тұтамыз, құп аламыз.

Сол қатарда, мысалы, әдебиет майданының адамы есебінде, біз Қазақстан жазушылары атынан Отан ұранындағы ұлы тапсырманы ойдағыдай орындау асыл қарызымыз деп білеміз. Ол ұран, тапсырма: “Әдебиет пен искусство қызметкерлері! Әдебиет пен искусствоның жоғары идеялылығы үшін күресіңдер, суреткерлік шеберліктеріңді тынбастан жетілдіре беріңдер! Біздің ұлы халқымызға лайықты шығармалар жасаңдар!” – дейді.

Ұлы мереке күнінде барлық Отанды сүйген азамат көңілі әрбір совет адамын ең әуелі Отан үшін қуантады. Сонымен қатар және де өзі туған республикасы үшін де, өзі еңбек еткен облысы, қаласы, ауданы, өндірісі және талай жанға

қадірлі қымбат жақын қоғамы – өз ортасы, коллективі үшін де қуанады. Мақтанатын жайлар мол, мейлінше орынды да сенімді! Сол ретте біз де республикамыз – бақытты Қазақстан үшін де қуанышпен мақтан ететін талай жарқын жайларымызды, майдай айқын күнде, ашық барлап еске аламыз.

Біз өзіміздің туған республикамыз – күншуақты Қазақстанды әрдайым сүйеміз де, қадір тұтамыз. Оның зор табыс-жеңісі мен гүлденіп өрлеу, өсуіне қарап, шат көңілмен шын қуанамыз. Бар сала тіршіліктегі көрнекті табыстарды алаңсыз көңілмен мақтан етеміз. Осы арада ерекше бір ойға оралатын жай – үстіміздегі бесжылдық пен келер бесжылдық көлемінде республикада күрделі өндіріс қатты өркендеп өсетіні жөнінде.

Бұрынғы күрек-шот, балта-балға, пышақ-шақпақ тәрізді кара темір ұстасы, мимырт еңбекпен жасайтын болымсыз қолөнері ғана болған өлкемізде қазір машина жасаудың өзі де өркендей өскелі тұр. Жақын шақта Қазақстан машина, станок атаулының өзінен де 150 түрлі үлгісін шығарады. Бір Қазақстан емес, СССР, Қытай сияқты үлкен мемлекеттердің көп өлкелеріне Қазақстанда туған машина, станоктар тарап баратын боп отыр.

Жақын заманда Павлодар қаласында комбайн заводы іске қосылуымен қабат, барлық Отанымызда, тіпті бар дүниеде бұрын құрылып болмаған комбайн өндірісі іске басады. Сол қалада және де алюминий заводы, ферросплав заводы, Петропавлда прокат заводы өзіне бөлек өзгеше зор. Олар Одақ көлеміндегі ең елеулі өндіріс орындары болмақшы. Тыңнан қосылатын, біздің республикада жасалатын зор өндіріс қазаны болады. Солардай зор масштабта өз алуанымен Қостанайдағы Соколов-Сарыбай¹ кені іске қосылады. Ертіс бойындағы зор ГЭС-тер: Шульба ГЭС-і, Бұқтырма ГЭС-і қазір Өскеменде құрылған “Ертісстройдың” бүгінгі зор табыстық қалпынан да асып түспекші. Екібастұз² иен құрылысымен қатар, Қазақстанда туған талай асыл қазына жас қалалары жарқырай жайнайды. Қазақстан картасына көңіл бөліп, көз тастасаң, солар шеттерінен “мен мұндалап” лебімен тартып тұрғандай.

Бір топ қызық атты қалалар ерекше есіңе түседі. Теміртау³, Кентау⁴, Шолақтау⁵, Хромтау⁶, Жезқазған⁷,

Қоңыраттар⁸ – өздері де бір жаңа елдік, жаңа мемлекеттік тірлік жайын жырлаған жырдың әсем ұйақтары тәрізді. Аттарымен де заттарын ыстық танытқандай болады.

Осындай, немесе бұдан да зор шат көңіл жұбанышы, тірегі боп Қазақстанның соңғы жылдардағы ауылшаруашылық өндірісі де ерекше еске келеді. Тың мен тыңайған жерді құт даласына айналдырып жатқан еңбекші Қазақстан бұл күндерде барлық Отан көлеміндегі көрі-жастың бәр-бәріне қымбат та, қадірлі өлкеге айналған. Жалғыз Қазақстан емес, Одақ емес, бүкіл әлем көлеміне де біздің туған республикамыздың алтын астық кені болған жайлары мол тарап жатыр.

Жылдан жыл аса түсіп, үдей түскен иен еңбек біздің республикада да одақтық ауыл шаруашылығы тарихының жаңа беттерін тудырып отыр. Дағдылы дала ғана, сан сала өлкелер ғана емес, көлденеңі мен ұзыны қайсы екенін айырып болмас, шалқар ұзақ сахара да алтын астық өлкесіне айналды. Сол иесіз, елсіз тұрған иен жерлердің бұрынғы құлазыған қыбырсыз қалпы, меңіреудей тыныштық, үнсіздік күйі мүлде өзгерді. Ырыс үшін өзгерді. Отан байлығы, халық қазынасы боп өзгерді. Алтын дән туып жатқан тындарда сол дәнмен барабар кішігірім совхоз қалалары, МТС орталықтары, жаңа колхоз, жас үй дүкендері орнап жатыр. Жүздеп, мыңдап, сан мыңдап туып отыр.

Бұл жайды ойлағанда да жарқыраған май күніндей көңіл жайды, қуанышты ырзалық күйді сезінесің.

Өзіне бөлек үлкен өмір саласы – Қазақстанда күн санап көркейіп дамып келе жатқан мәдениет жайы. Өткен заман мен бүгінгіні, арада қырық шамалы жыл өтсе де, еске алмай-ақ қоямыз. Орта жасқа келген, қырық-елу жыл ғана өмір сүрген қазақ ер-әйелінің өмір жолының өзі-ақ, бүгінгі бақытты дәуірге қазақ халқының қаншалық ғасырлардан аттап өтіп жеткенін танытады. Ол жөнге ұзап бойламай-ақ, дәл соңғы жылдар ішінде Қазақстанда өнер, мәдениет ұдайы үдей түсіп, өрлеп келе жатқанын көреміз. Жоғары дәрежелі жаңа оқу орындары ашылып жатыр. Бұрын орнаған Ғылым академиясы⁹, баспа орындары, әдебиет-көркемөнер саласы да советтік қазақ халқының өзгеше нәрлі, нұрлы жаңа мәдениетін танытып отыр.

Бір Қазақстан көлемі емес, барлық Одақ шеңберінде, одан қала берсе, едәуір мол сырт мемлекеттерге де Қазақстан мәдениет табыстары әр саладан биіктеп шығып, бой созып көрініп, танылып жүр. Искусство мен әдебиет жөніндегі біздің республика табысы жақын заманда барлық Отан орталығы Москваға баратын әзірлікпен күшейе түспек¹⁰.

Социалистік Отанымыздың барлық мол сала тіршілігіне жүйелік жай мен практикалық, ұйыстырушылық жағынан да зор басшылық ойлар тудырған Коммунистік партияның XX съезі біздің бар сала мәдениет құрылысымызға да көптен-көп ойлар мен бағыт-бағдар белгілеп берді. Сол ретте Қазақстанның әдебиеті мен искусствосы алдағы жылдарда үлкен көрмеге апаратын өз табыстарын партияның XX съезі қойып отырған талаптарға мейлінше сай етіп, ойдағыдай жауап боларлық етіп әзірлеу керек. Бүгінгі күн біз қуанышпен, мақтанышпен бар халқымыз боп қабылдап отырған Май ұрандарының ішінде, әдебиет пен искусствоны өркендету жөніндегі шарт-талаптарды айрықша ықылас-ынтамен қабыл аламыз.

Және қазақ совет әдебиеті мен искусствосын, ғылым табыстарын өрлете, өсіру үшін мол сенім, зор санамен кірісеміз. Әдебиет те, искусство да, ғылым саласында көрінетін социалистік Қазақстан да ірі өндіріс пен тың жерлер даласында ұлы табыстарға жетіп отырған Қазақстанға сай келсін дейміз.

Совет адамының мол қажыр, биік санамен ерлік еңбек етіп, ірі табыстарға жетіп жүрген қабілет-қасиеттеріне тең боларлық ғылым жаңалықтары үдей түссін. Әдебиет пен искусство майданында шынайы, сапалы табыстар саны молайсын. Сол ретте бізде, социалистік Қазақстанда да, қажырлы патриот совет ғалымдары өзі еңбек еткен ғылым саласынан Одақ көлеміне даңқты болар соны ғылым еңбектерін тудырсын. Бізде – социалистік Қазақстанда Одақ көлеміне және барлық прогресшіл мәдениет әлеміне қасиеті, шеберлігі танылып, баға алатын еңсесі биік, сапасы зор, көріктілігі көңіл қуантар роман тусын. Сондай зор сапалы пьесалар сахнаға шықсын және сондайлық достық, тілектестік көңілмен совет халқының талабына сай айтылған ән, жазылған жыр, поэмалар көбейсін. ...Сондайлық республика мен барлық Отан

ырза боларлық, мақтан етерлік опералар, кино-суреттер, шынайы көркемөнерлі спектакльдер тусын дейміз. Сол спектакльдерде ән-әуендермен, шебер ойындармен ойдағыдай образдар жасайтын артистер еңбегі көруші жұртшылығын қуантсын дейміз!

Қазақстан суретшілері биік фантазиясымен, өнерлі шебер композициясымен мәдениетті, шынайы өнерлі, өскелең шеберлік тапсын дейміз. Қазақстан композиторларының табыстан табысқа қарай аса түскен әсем күйлері түрлене толқысын!

Советтік Қазақстанның қоғамдық, шаруашылық, мәдениеттік және өнерлі шеберлік салаларындағы барлық іс-ізденулер осы аталғандай өрге басады. Осылай болу мүмкіндігіне біздің жұртымыз, партия, үкімет басшылығымыз мейлінше сенеді. Сене отырып, анық заманымызға сай жемістер, табыстар тосады. Сол табыстардың ойдағыдай оралып келуіне кепіл болатын, зор сенім тірегі – біздің бар саладағы тірлігімізді, табыс, жеңісімізді бастаушы Коммунистік партия басшылығы. Ленинизм жолына берік бағытта біздің бар тарихтық тірлігімізді бастайтын, алыс-жақын тарихымызды алып баратын ұлы Партия!

Шарықтаған шабытқа, алғыр ойға, асқын қиялға жетелеуші де, жеткізуші де ұлы Ленин нұсқаған жолмен берік басып келе жатқан партия басшылығы! Халықтарымыз бен тарихымыздың өткен кездердегі бар сенім мүддесін ақтап, ада қып келген партияға барынша сенім артамыз! Сүйінішті тілек қосқан көңілмен біз бүгінгі мейірлі мейрам Май күні: “Коммунизм орнатушы – ұлы совет халқы жасасын!” дейміз.

Коммунизм орнату жолында совет халқының тартысын бастаушы, рухтандырушы ұлы Совет Одағының Коммунистік партиясы жасасын!

О ЗНАЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ НАШЕГО НАРОДА

О значении русского языка для нашего народа многократно говорил Абай Кунанбаев. Выдающийся казахский поэт, мыслитель и просветитель, он неустанно призывал свой народ к сближению с русским народом, с передовой русской культурой.

Он писал:

“Помни, что главное – научиться русской науке. Наука, знание, достаток, искусство – все это у русских. Для того чтобы избежать пороков и достичь добра, необходимо знать русский язык и русскую культуру.

Русские видят мир. Если ты будешь знать их язык, то на мир откроются и твои глаза... Изучай культуру и искусство русских – это ключ к жизни”.

Абай обращался и к отцам-казахам с призывом обучать своих детей русскому языку.

Сам Абай упорным трудом овладел русским языком и благодаря ему приобщился к сокровищнице большой культуры. Абая, как и Ибрая Алтынсарина и Чокана Валиханова, сделала великими русская культура. Их взгляды сформировались под непосредственным влиянием русских революционных демократов, под влиянием передовой русской мысли и культуры.

То же самое мы наблюдаем в истории других наших братских народов. Изучать русский язык призывали своих современников Илья Чавчавадзе – у грузин, Налбандян и Абовян – у армян, Коста Хетагуров – у осетин, Ахундов – у азербайджанцев, Тукай – у татар, Банзаров – у бурят и т.п. А мы, признательные потомки этих просветителей, ныне повторяем: великое спасибо той русской книге, тем русским учителям, которые приобщили их к русскому слову.

В наше время народы СССР, развивая свой язык и свою культуру, с большой любовью осваивают русский язык и русскую культуру.

И хочется обратиться к нашей молодежи: лучше изучайте этот великий язык современности, чтобы полнее овладеть всей суммой человеческих знаний. На казахском языке еще не созданы такие огромные книжные богатства, как на русском, и владея одним только своим языком, хоть и родным, дорогим, вы не сумеете овладеть общечеловеческой культурой и разносторонними знаниями.

Русский язык в наших республиках — это язык большинства народов Советского Союза, язык трудового крестьянства, рабочих, интеллигенции. При его посредстве народы общаются в своей повседневной практике строительства социализма. Потому для всех наших народов русский язык давно уже стал вторым родным языком.

Вспоминая свою пору детства и отрочества, я с благодарностью думаю о тех русских учителях, которые обучили меня русскому языку. Теперь ему обучаются мои дети, и я, как отец, от имени всех родителей-казахов выражаю нашу огромную признательность русскому учителю!

Я хочу пожелать больших успехов учителям русского языка в их благородном деле.

АУЫР ҚАЗА

Фадеев қайтыс болды деген қатал, суық хабар талай жанды қатты күйзелтеді. Бұл қаза совет әдебиеті үшін орны толмас аса зор шығасы.

Біздің жазушыларымыздың қатарынан А.А. Фадеев шетін болды деген жайға ақыл мойындатса да, көңіл көнбейді, көңгісі келмейді. Себебі ол дарынды, әлі шарасынан кемімеген, зор талант иесі, үлкен суретші еді. Қайта, өрлеп, үдеп келе жатқан күш-қуат еді. Шын шебер қуат иесі болатын. Фадеевтің революциямен бірге жасап, біте қайнасқан саналы өміріндей, совет әдебиетімен де бірге көшкен ғажайып сұлу да, зор еңбек өмірі бар еді.

Оның ұзақ жылдардағы үздіксіз талап, табыс өмірі өзі де бір ұзақ аққан ырыс өзеніндей болатын. Жақын жағасын да, өңір-өлкесін де ол өзен байытып, көгертіп аққан болатын. Ол өзі көмген ұрықтан дәні толы талай-талай жемістер тудырған. Оның еткен өз еңбегі мен мәні мол асыл өсерлері совет әдебиеті мен мәдениетіне шын бағалы дәулет те нәубет бітіргендей болды.

Өз ісіне де, қатарындағы қалың топ жазушы жолдастарының ізденулеріне де оның талғауы зор, талабы мол болатын. Осындай қасиеттерін ойласаң, өлім, қаза деген суық сөздер Фадеевтің атына мүлде жанаспайтын жат жаманат боп сезілмеске шара жоқ. Оның өзі де бір тұтқиылдан туған жаманат, оқыс атылған оқтай. Бірде тыныс тарылтып, бірде камырыққан көңілді есеңгіретіп кеткендей болады.

Фадеевтің бойындағы асыл қасиет, талантты қуат әлі де, барынша мол дамуының жолында еді. Сол сыпаттың тағы бір ерекше қымбат жағы – ол өмірді жас жалынмен сүйетін. Жазушылық, суретшілік еңбегінде, азаматтық қажырлы тірлігінде оның ой-сезімі салқындаған жоқ-ты. Барынша ыстық қанды жанымен өзі құрысқан бүгінгі

өмірді, ол сүйгенде өзгеше ынтық жанмен сүйетін. Өзге айнала қауымына да сондай қызу, қызғылықты етіп сүйгізе білетін.

Социалистік революцияның дәуірі мен бар болмысына ол қайнасып қосылған жан тәрізді. Өзі де бір тарих толғақтарының тұсында асыл азамат жаратылысымен, асыл металл заттай революция тарихына біте қайнасып, қорытылып қосылған қымбат қуат тәрізді еді. Оның жазушы есебінде тудырған шығармалары бірінен-бірі асып, үдей түсіп, биікке шарықтап келе жатқан-ды. Бірақ сол қалыпта тудырғаны, жазғаны қаншалық үлкен де, мол болса да, оның әлі де жазары, айтары алдында, азаяр, сарқылар тәрізді емес еді. Онысы және көп те көркем екені көңілге сенімді сияқтанатын.

Бұл суретшіге, бұл азамат жазушыға мейлінше сенуге болатын. Ол асыл өнерпаз және әдемі, әсем жанды өзгеше ғазиз адам болатын. Сибирь мен Ленинград сияқты Россия терістігінің ашық ақшыл көк аспанындай Фадеевтен де бір тазалық, жарқын жай сезінуші ек. Сол өзі туған терістік Россия отанының ашық аспанындай ашық жарқын, көк мөлдір көзінде өмірді сүйгіш, оған сенгіш және өзгеше үміткеш жарық сәуле саулап тұрғандай болатын. Осы сипаттары үшін оны өлімге қию мүмкін емес. Ол ұлы қасиетті, кең бейілді тамаша бір жан болатын.

Қадірлі Саша соншалық ыстық, мейір жүзді, өте жақсы орыс адамы еді. Адамды өзіне ыстық леппен сендіре тартатын, шыншыл әділдігі бар-ды. Махаббат достығы мол жарасқан өзгеше бағалы орыс жазушысы еді. Оған қалтқысыз сенуге де, онымен барынша сенісуге де болатын. Бір таныған талантын, бір бағалаған қасиетін сол адамдарынан ол ұдайы тапқысы кеп, айнымас сеніммен қарайтын.

Бір шақта тапқан жазушы жөніндегі жақсы көңіл, жарқын үмітінен жиырма жыл өтсе де жаңылмайтын. Адамға достық деген жақсы жүрегін жаңсақ жаққа бұрмайтын. Адамшылық, азаматтық қасиеттер ішінде, сондай боп өмір сүйсінгенін көп шаққа шейін шат сақтайтын. Өзгеше үлгілі, жаңа сапалы совет азаматының сыр-сипаты бар-ды.

Барлық Отанымыздағы әдебиеттік қозғалыстың ең үлкен қайраткерінің бірі де Фадеев болатын. Көп тілді,

мол түрлі туысқан әдебиеттеріміздің бәріне де ол үлкен, өр ойлы, басшы жазушы еді. Бұл жөнде оның бойынан әдебиетке әсіресе қымбат болған анық қасиетті көруші ек. Ол біздегі әдебиеттік ардың жиын тұлғасы есепті болды. Тек жазушы ұйымының бастығы болғандықтан ғана емес, ол коммунистік санасымен, азаматтық сапасымен тұтас, түгел кең де зор, қамқор ойшыл болатын. Оның ары ең алдымен әдебиеттегі қамқорлықты қатты ойлайтын.

Барлық Одақ әдебиеті дейтін әлемде, одақтық, отандық әдебиеттік ой Фадеевте соншалық тұтас, толық ой болатын. Бұл реттен қарағанда, Горький мақсат еткенді – бұл табыс еткен, Горький қиял еткенді – бұл іс еткен деуге болушы еді. Әсіресе осы жайларды Одақтағы жазушылар күштерін ұйыстырып, бірлестіріп, бауырлас достар ұйымы етіп басқара білуге Фадеев аса көп, тарихтық мәні зор еңбектер етті.

Жеке кісі, жеке жазушы ғана емес, жаңағыдай жолда Фадеев кейбір тұтас әдебиеттік қоғамға да қатты достық еткен кездер көп болды. Жеке-жеке алғанда әрбір советтік ұлттың тұтас әдебиеті Фадеевке көптен-көп арнаулы алғысын анық атай алады. Және ол алғысын мәңгі сақтай да біледі. Осы қатарда Фадеевтің қамқор достық еңбегіне, тілектес дос-жар көмегіне қазақ совет әдебиеті де қатты қарыздар. Біздің бірталайымыз, өзіміздің жеке басымыз да Фадеевтің азаматтық әділ мінез, асыл қамқорлығына мейлінше мол қарыздармыз.

Бір “Абай” романының тұсында менің Фадеевтен естіген ақыл көмегім де аз болған жоқ. Кітап болып басылып шығу былай тұрсын, “Абай” романын тек қолжазба күйінде және орысшаға тек подстрочник дәрежесінде аударылған қалпында да Фадеев қатты көңіл бөліп, көп ақыл қосып еді. Басылған кітабын емес, қолжазбаның өзінен ғана оқи отырып, жәрдем етуінде шын тілектестік, ыстық дос-жарлық қалпы сан сезілді. Бір мен емес, туысқан елдеріміздің талай да талай жазушыларына осылай қолма-қол жәрдем еткен Фадеев жайларын сан жазушының аузынан естідім.

Фадеевтің баяндамалары, көп мақалалары әдебиет жөніндегі шынайы ойшылдыққа, өр ойшылдық пен талғауы зор тапқырлыққа толы болатын. Ұйым жұмысын басқарудағы Фадеевтің мінезділігі де өзгеше естен кетпестей

қымбат көрінуші еді. Өзара сынды анық большевикше түсіне біліп, түсіндіре білген кең төзімді, көнтерілі сипатты біз әдебиет әлемінде көбінше Фадеевтен көруші едік. Жазушы қоғамындай мінез-машықтары қиындау, ауырлау келетін ортаға ұйымдық, қоғамдық сыпат ретінде өзара сынның қадірін Фадеев жақсы ұғындырды. Ол бұл жайды танытып қана қоймай, соған кәрі-жасты тәрбиелеп көндіре, баули да білді. Әсіресе жолдастық сынды большевикше төзім-ділікпен негізділік көтергіштікке келгенде, Фадеев өз мінезімен, өз сипатымен аса айқын, аса асыл сипат көрсететін.

Осындай сегіз қырлы, терең сырлы сипат қасиеттері Фадеев қадірін әсте ұмыттырмас! Әр көңілде асыл бейнең ұзақ сақталар! Біз сені ұмытпаймыз, қадірлі дос, қимас дос! Қиналып айтар амалсыз “қош” деген сөз сенімен үзіліскен жалғасты танытпайды. Қазақ совет әдебиетіндегі саған арналған дос сезімдер дос жүректерде айнымастан сақталады, мәңгі сақталады, Саша дос!

КОЛОНИАЛИЗМУ ПОЗОР!

Если вдуматься не только в прошлое колониализма, но и в его настоящее, любому человеку, не потерявшему совесть, нетрудно признать, что колониализм даже в его якобы утонченных проявлениях — позорное пятно в истории человечества.

Почему колониализм заклеимен как позорное явление?

Прежде всего потому, что в самих своих истоках это неприкрытый произвол сильного над слабым, вооруженного над невооруженным, агрессивного над мирным. Его явными атрибутами давних и недавних веков являлись такие позорные институты, как рабовладение, работорговля, иноземное иго, варварское отношение государства к государству, народности к народности. Даже так называемые просвещенные виды колонизации поздних веков по своим результатам мало отличаются от нашествия вандалов, ига кочевых орд гуннов или монголо-татар.

Вооруженные более совершенными техническими средствами колонизаторы нередко обрушивались захватническими набегами на народы, культурно и морально гораздо выше их стоящие. Эти народы даже после векового или многовекового колониального гнета сохранили свой высокий моральный облик. Я говорю о таких народах, как, скажем, индейцы с их пятитысячелетней историей. Но не только они и не только Египет, а многие народы Индокитая, Индонезии, Северной Африки имели гораздо более древнюю культуру, чем культура господ колонизаторов из Европы и Америки. Однако мы прекрасно знаем, что расизм и высокомерие белого империалиста и по сей день позволяют ему относиться к представителям эксплуатируемых народов порой хуже, чем к домашним животным. Любимая собака, кошка, птица, обезьяна, лошадь или слон в глазах такого “просвещенного” мнимогуманного колонизатора-расиста

ценится во сто крат дороже американского негра, негра банту в Африке и многих, многих представителей коренного населения Азии, Африки, Австралии или Океании.

Так узаконено моральными нормами капитализма человеческое отношение к скотине и скотское отношение к человеку!..

В книге американского журналиста Джона Гунтера “В Африке” мы читаем: “Если у Африки есть какой-то общий знаменатель, то этим знаменателем является желание (скрытое или определенно выражаемое) большинства африканцев: избавиться от колониального господства или хотя бы изменить его угнетательский характер”.

Африка занимает пятую часть населенной территории земного шара, 90 процентов из ее двухсотмиллионного населения чернокожих находится под господством 3 миллионов белых.

Огромная часть Африки состоит из колоний, подмандатных, подопечных территорий или протекторатов, принадлежавших британским, французским, португальским, испанским и бельгийским сюзеренам. Территория одной только французской Африки больше, чем Китай и Япония, вместе взятые. Но лишь менее 10 процентов ее жителей грамотны. Британская Африка больше, чем Соединенные Штаты, африканские колонии Португалии в 20 с лишним раз больше маленькой метрополии. Бельгийское Конго с его богатыми полезными ископаемыми, с его водными ресурсами, превышающими водные ресурсы Соединенных Штатов, и урановыми рудниками, дающими, по утверждению американских источников, 96 процентов нынешней мировой добычи, по своей территории равно всей Западной Европе. Потому-то и говорят, правильно подытоживая неопровержимые факты минувшего и настоящего, что “Африка обогащает всех, кроме африканцев”.

Капиталисты боятся ныне пробуждения национального самосознания народов, боятся самой идеи борьбы за независимость. Особенно большую тревогу колонизаторов вызывает неуклонный и последовательно победный ход освободительного движения среди народов Азии. Сегодня колонизаторы стали лицом к лицу с фактом,

когда, как писал недавно американский журнал “Нейшн”, 1200 миллионов ранее бесправных людей земного шара, населяющих территорию в 7 миллионов квадратных миль, получили национальную независимость и политическое равенство с Западом.

Не потому ли этот журнал и вынужден признать, что происходит “широкий и зловещий социальный сдвиг, который охватывает территорию от Восточной Азии до Восточной Европы”, что движение за независимость затрагивает более трети всего населения земного шара?

Вслед за тем этот буржуазный журнал указывает и на то, как глубоко распространяется на колониальный мир “влияние широкой пропаганды о быстром прогрессе и подъеме, достигнутых в Советской Азии для цветного населения”. “Повелительный голос эпохи, — пишет журнал, — зовет вольно или невольно идти на соревнование при сосуществовании со страной социализма”.

В свете всего сказанного законно встает вопрос об отношении бывших колониальных и ныне еще остающихся в колониальной кабале народов к вопросу о мире. Стремление к миру, охватившее сердца сотен миллионов простых людей, справедливо обобщает газета “Хиндустан”, выходящая в Дели: “Будь это Индия, Китай, Бирма, Индонезия, Египет... все они стоят за мир. Наряду с миром все азиатские народы хотят также добиться ликвидации колониализма”.

Весьма важно понять это чувство, вдохновляющее движение за мир в Азии. Именно эти два фактора заняли главное место в декларации конференции стран Азии и Африки в Бандунге. “Конец колониальному господству!”, “Мир!” — вот два лозунга Азии.

Мы говорим здесь об Азии ввиду наибольшей активности народов этой части света в борьбе за приобретение независимости. Однако сегодня весь империалистический мир Европы и Америки, с содроганием предчувствуя ближайшие беды, говорит об обстановке близкого предгрозя и в Африке.

Скажем, например, о Нигерии. Во второй половине XIX века эта страна стала колонией Англии. На территории в 965 тысяч квадратных километров здесь прожи-

вают 31 миллион человек. По свидетельству французского журнала “Демокраси нувель”, земель в Нигерии в конечном счете распоряжаются англичане. Между тем англичан в этой колонии живет только 8–10 тысяч человек, а всех европейцев – 13 тысяч, то есть 0,04 процента населения.

В 1950 году в Нигерии было 111 тюрем, а больниц – 118 (одна больница на 250 тысяч жителей). По данным 1947 года, трое из каждых четырех детей не обучались в школе. Общеизвестно, что население Нигерии голодает большую часть года и что 51 процент детей умирает, не достигнув пятилетнего возраста. И все эти страшные факты не помешали в свое время министру колонии Литлтону заявить на заседании палаты общин, что “Англия – самая прогрессивная из колониальных держав”. А помощник министра колоний этой “самой прогрессивной” державы Гопкинс сказал: “Мы, несомненно, придерживаемся мнения, что именно английское правительство и парламент будут решать, каким путем территории должны прийти к автономии...”

Как представитель одного из бывших колониальных народов Азии, я хочу сослаться в порядке исторической справки только на несколько фактов из жизни своего народа, своего поколения, из моей собственной жизни. Моя родина, Казахстан, к началу Великой Октябрьской революции являлась преимущественно страной кочевников. 80 процентов казахского населения занималось кочевым экстенсивным животноводством.

К началу революции у нас было не более 3–4 процентов грамотного населения. Уже много веков господствовал в степи патриархальный быт с полигамной семьей, позорными институтами калыма, многими иными установлениями адата и шариата. Небольшая обжитая часть страны представляла собой отсталый сельскохозяйственный край. Одним словом, это была колония царизма. А ныне Казахстан – одна из 16 равноправных республик Советского Союза – представляет собой индустриально-сельскохозяйственную республику.

Где раньше стояли юрты кочевников, возникли цветущие города с сотнями и тысячами жителей, оснащенные самой высокой техникой заводы. Пустовавшие прежде без-

брежные степи, бескрайние долины превратились в новую житницу всего Советского Союза. Только за последние два года в моей республике поднято 18 миллионов гектаров целины.

Ну а культура? В республике осуществлено общее семилетнее образование. Во многих областных городах уже вводится всеобщее среднее образование. Среди казахов теперь нет неграмотных. На этой базе культурных накоплений в Казахстане создано 28 высших учебных заведений, в том числе университет. Много лет плодотворно работает республиканская Академия наук. Гордостью казахского искусства являются академические театры оперы и балета, драматический, филармония имени Джамбула.

До сих пор я говорил о тех внешних исторических условиях, в которых рождаются, растут и расцветают таланты и дарования людей нынешнего поколения. А теперь интересно посмотреть, как жили мы, люди средних лет, скажем, сорока-пятидесятилетнего возраста. Я приведу даты и факты из своей жизни. Детские и отроческие годы я провел в войлочной юрте, в кочевом ауле, вырос в полигамной семье. Отец определил меня в старометодное мусульманское медресе. Он мечтал, что я стану муллой. И только позже, благодаря тому, что у моего деда Касымбека зародился интерес к русской культуре, мне не без труда удалось поступить в русскую школу. К началу революции я закончил русскую учительскую семинарию. И я полагал тогда, что мое будущее определено: буду сельским учителем. Но революция дала возможность получить дальнейшее образование. Я окончил филологический факультет Ленинградского государственного университета, прошел аспирантуру при Среднеазиатском государственном университете, стал профессором, доктором филологических наук, действительным членом Казахской Академии наук.

Мне сейчас 58 лет. И небезынтересно сопоставить воспоминания начального и нынешнего этапа моей жизни. За свою жизнь я, представитель одного из многих народов Азии, прошел через три общественные формации: феодализм, капитализм и социализм. И ныне, как все граждане моего отечества, я участник строительства коммунизма. В некотором смысле, как мне кажется, я мог бы

явиться человеком-справкой, у которого между отрочеством и сегодняшним днем лежат буквально века. По всему тому, что я видел, пережил, наблюдал, я пришел в середину XX столетия как бы из далекого, даже не европейского, а азиатского средневековья.

Многим, вероятно, трудно даже представить, какой диапазон воспоминаний, какую дистанцию понятий представляют собой мироощущение и воззрения человека, который некогда воспитывался в казахской юрте, а спустя полвека выступает как почетный гость и полноправный товарищ, скажем, на конгрессе писателей Германии в Берлине.

Вспомнив все, что дала мне социалистическая родина, думая о своей судьбе, судьбе обыкновенного человека, представителя одного из некогда угнетенных народов, я невольно думаю и о судьбе всех народов Азии и Африки.

На живых фактах человеческой правды я утверждаю, что самым позорным явлением нашего века является колониализм.

ПЛЕЧОМ К ПЛЕЧУ

Незабываемые дни переживает Казахстан. Завершена победоносная битва за миллиард пудов хлеба. Наша республика, опередив Украину, стала второй житницей Советской страны. По всему миру гремит слава о покорителях целины, чей подвиг навсегда войдет в историю.

Великие дела происходят в Казахстане. И когда я думаю об этом, мне, как сыну казахского народа, хочется от души воскликнуть: спасибо всем советским людям — посланцам всех республик и краев за их самоотверженную товарищескую помощь Казахстану.

Без этой бескорыстной дружеской помощи наш народ не смог бы добиться своей государственности, провести великие социальные преобразования, призвать к жизни веками дремавшие сокровища земли, добиться расцвета своей социалистической национальной культуры, превратить Казахстан в передовую Советскую Социалистическую Республику, с каждым годом играющую все большую роль в семье братских республик Советского Союза.

Во все времена, в самые решающие минуты русский народ неизменно приходил на помощь казахскому народу. Так было и тогда, когда по историческому призыву Коммунистической партии Советского Союза мы приступили к подъему целины.

Из 30 миллионов гектаров ранее пустовавших плодородных земель, распаханых за последние два с половиной года, 20 миллионов гектаров поднято в Казахстане. Океан золотой пшеницы плещет там, где еще совсем, совсем недавно лежали серебристые ковыльные степи.

Почти в три раза за эти два года возросли посевные площади нашей республики — с 9,7 миллиона до 27,8 миллиона гектаров.

И вот еще один героический подвиг советских людей. Казахстан дал стране миллиард пудов зерна. Миллиард пудов! Для того, чтобы понять, что это означает, напомним, что в 1927 году весь Советский Союз имел всего лишь 630 миллионов пудов товарного хлеба — почти на 400 миллионов пудов меньше того, что сдали Родине колхозы и совхозы нашей республики.

История не знала еще такой грандиозной битвы за хлеб, какая развернулась в горячие дни жатвы на безмерных просторах Казахстана. Уборка неслыханно богатого урожая (подумать только — по сто пудов с гектара на территории целых районов!) стала поистине всенародным делом.

На уборку урожая к нам прибыли многие сотни тысяч добровольцев со всех концов нашей необозримой Родины. Прославленные механизаторы Кубани и Ставрополя, хлеборобы центральных областей России, рабочие и служащие крупнейших промышленных центров, студенты старейших университетов — Московского, Ленинградского, Томского, Казанского, Саратовского и других, учащиеся вузов и техникумов. Кажется, все национальности нашей страны внесли свою трудовую лепту в общее дело, самоотверженным трудом ответив на призыв партии и правительства. Здесь еще раз сказалось замечательное свойство советских людей — чувство локтя, взаимопомощь, товарищеская поддержка, подлинный пролетарский интернационализм.

На просторах Казахстана созрел не только богатый урожай лучших человеческих чувств, посеянных в душах людей Коммунистической партией, — урожай дружбы.

Посевную площадь мы измеряем в гектарах, урожаем — в пудах и тоннах. Но чем измерить накал высоких чувств, щедрость сердца, богатство души, любовь, ведущую на подвиг? Нет еще единиц измерения героизма и самоотверженности, энтузиазма и братства, преданности и верности идеалам. Они познаются в людских деяниях, в продуктах человеческого труда, невидимые, как мельчайшие частицы материи, они незримо присутствуют во всем, что создано мозолистыми руками и бессмертным человеческим гением.

Так было и здесь — на полях великой битвы за хлеб, где дружба и братство советских людей сыграли решающую роль в победе.

И как во всякой битве, здесь были и свои герои — комбайнеры и шоферы, механизаторы и хлеборобы, люди, прибывшие из городов и впервые увидевшие хлебные массивы, и люди, никогда не бывавшие в городах, вчерашние степняки, вчерашние покорители целины.

Кого назвать, кого выделить из этой нескончаемой плеяды славных? Можно назвать имена комбайнеров Павла Лахно и Николая Сергиенко, известных всей республике, можно назвать и десятки других имен, но все это будет лишь каплей в море, ибо массовый героизм рождает ежедневно и ежечасно тысячи достойных. В этом особенность нашей советской действительности, особенность нашего советского общества, жизненным элементом которого является социалистическое соревнование.

Велика сила соревнования. Она мобилизует на самоотверженный труд, будит инициативу, вскрывает новые возможности, скрепляет дружбу. Нынешней осенью труженики сельского хозяйства Кустанайской области соревнуются с хлеборобами Алтайского края, Акмолинская область — с Красноярским краем, Кокчетавская — с Омской, Павлодарская — с Новосибирской, Северо-Казахстанская — с Курганской областью, карагандинцы — с колхозниками, работниками совхозов и МТС Кемеровской области. И в процессе этого соревнования, оваянного пафосом труда, еще более тесной и братской становится дружба Казахстана с Российской Федерацией, дружба народов Казахстана с русским народом.

Мы гостеприимно распахиваем двери нашего дома для наших русских, украинских, белорусских братьев, для всех, кто вместе с нами стремится сделать Казахстан не только богатейшей житницей, но и одним из основных индустриальных бастионов страны.

На протяжении многих веков казахский народ был отделен от других необозримыми степями, безводными пустынями. Через степи пролегал кровавый путь завоевателей, путь войны. Степь отгораживала нас, разъединяла

нас. А теперь она соединяет нас с нашими дорогими соседями.

В степи возникают сейчас благоустроенные поселки целинных совхозов. Она прорезывается железными дорогами, узкоколейками, шоссейными автомобильными дорогами, трактами. По ночам она полыхает электрическими огнями, ни днем, ни ночью не стихают движение, гул машин, рокот моторов.

Еще вчера мы говорили о подъеме целины. Сейчас даже термин “освоение” целины кажется устаревшим. Целина обживается, и процесс этот идет с такой же невиданной быстротой, с какой шел ее подъем. Кто бы подумал, что карта Кустанайской области, изданная два года тому назад, в 1954 году, теперь устарела настолько, что ею нельзя пользоваться. Возникли новые крупные населенные пункты, совхозы, колхозы, рабочие поселки. Перепаханы и засеяны вместе с целиной многие старые дороги, обозначенные на карте. А к новым совхозам проложены шоссейные и железнодорожные пути, близ новых станций поднялись высокие башни элеваторов, а у совхозных поселков появились искусственные озера. Возникло два новых района – Октябрьский и Камышинский. Словом, нужна новая карта, чтобы отразить все эти перемены. Добавим, что за те же два года в Кустанайской области возник и один из крупнейших объектов шестой пятилетки. Мы говорим о строительстве грандиозного железорудного центра, создаваемого на базе богатейшего Соколовско-Сарыбайского месторождения. 10 миллионов тонн железной руды в год – такова производительность этого рудника, который щедро снабдит железорудным сырьем уральскую и сибирскую черную металлургию.

Младший брат Магнитогорска – Рудногорск растет бурными темпами, а на карте он еще не обозначен. Видно, нашим картографам нелегко угнаться за стремительно мчащейся небываемой жизнью.

Мы взяли лишь один пример, а их можно привести десятки, счет в наше время идет на миллиарды и миллионы. Нам самим трудно осознать изумительное наше время небывалых темпов и невиданных скоростей.

Величественные предназначения XX съезда КПСС успешно реализуются, неузнаваемо преображая нашу республику. Если подъем целины преобразил ее поверхность, то индустриализация мобилизует недра. Каким могучим арсеналом социалистической индустриализации станет наша республика, когда все богатства ее недр будут поставлены на службу Родине.

И в этом деле казахскому народу помогают наши русские братья, помогают все народы нашей великой многонациональной Отчизны!

Дни и ночи поезда привозят людей, по зову партии едущих на работу в Казахстан, машины, оборудование. И, от души приветствуя приезжающих, мы хотим, чтобы они чувствовали себя у нас не как в гостях, а как дома, чтобы все больше и больше множилось число новоселов, решивших остаться в Казахстане навсегда.

МИЛЛИАРД

Мемлекеттік, қоғамдық майдандардың қандай саласында жүрген ер мен әйел, кәрі мен жас совет азаматы болса, қазір Қазақстандағы бір майданға түгелімен үңіле, ынталана қарайды, көп көңіл бөледі.

Советтік Қазақстанның өз жұртшылығы түгелімен бір ұлы ниет, зор міндет, қасиетті тілек соңында, біртұтас мақсатта. Әр күнгі таңертеңгі Москвадан берілетін радио хабарлары, әр күні таңертең еңбек күні басталар алдында қолыңызға келетін орталық, республикалық баспасөздерінің бір-бірінен ең алдымен еститінің, оқитының сол жаңағы бір майдан, зор майданның жаңалығы, табысы мен талабы болады.

Барлық Одақ көлеміне және эфир арқылы бүкіл дүние әлеміне кетіп жатқан, тарап жетіп жатқан табыстар, жеңістер дабылында, абыройлы ақпарларында астық жиып жатқан Қазақстан аты ауыздан түспейді. Ол ғана емес, Одақтағы әлденеше үлкен республикалар шаруашылығы аталмай тұрып, Қазақстанның жеке облысы — Ақмола, Қостанай, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Алматы деп, әр облыстың өзіне де ауыз толтыра әңгіме етіп, табыс-жеңістерін хабарлап жатады.

Осы жайды тыңдай отырып, осыған көңіл-бейіліңмен, күш-көмегіңмен әр саладан араласа отырып, егіс майданындағы жекеленген ерлерге де, түгел шоғырымен озып шыққан тобына да мың алғыс, достық ойлар ойлайсың. Табыстарын мақтан етесің, қуанасың! Осындай озғын жекелер мен қажырлы қалың көптің ойға алғаны орындалып, Отан қуанса, ұлы алғысын айтса екен деп барлық ниетінді, дос бейілінді бересің. Дәл осындай сезім-санадан бүгінгі Советтік Қазақстан ішіндегі ата мен анада, жас пен кәріде сыртқары тұрған жан баласы жоқ дей аламыз. Соның үшін де әрбір отаншыл азамат жүріп жатқан астық

жинау ұлы науқанының аяқталу нәтижесіне ынта-бейілмен, зор тілектестікпен көз қадады.

Биыл республика тарихында бұрын болып көрмеген ұлы бір асу асқандай жай бар. Қиын қияға алыптың адымымен шырқап шыққандай табыс-жеңіс жылын күтеді. Сол Отанның, халық-ананың адал, асыл зор тілегінде барлық еңбек азаматының жүректен шыққан әміріндей игі арман, мүдде де жатыр.

Осындай берісі Ұлы Отан алдында, әрісі әлем алдында ауызға алынып, көзге түсіп отырған Қазақстан ұлы мақсатына “жетсе екен, жеңсе екен, сол жеткені мен жеңгенін көрсек екен” дейтін көңіл астық майданындағы барлық өрендердің қанатты серігіндей. Осы күндерде әр колхоз, әрбір МТС, әрбір совхозда еңбек етіп жүрген әрбір жеке комбайншы әр апта, әр тәулікте өздерін биік асуға өрлеп келе жатқан алғыр, басым топтай түсіну міндет.

Олардың әрқайсысы өздеріне барлық республика жұртшылығы, барлық Отан ойы мен бейілі қадала ауып отырғанын үнемі ойдан шығармауға керек. Біздің Отанның үлкен бір дәстүрі бойынша, осы алуандас майдандардың барлық шыны цифрлармен, сандармен алақандағыдай алдымызда отырады.

Өткен аптада озғын болған совхоз, алда келе жатқан комбайншы осы аптада қай жерде? Ертең қандай өріс, өрге баспақшы? Қатарынан қайтіп аспақшы? Соның бәрін біз барлық Отан жұртшылығымен қатар көз тіге қадалып, бар бейілмен ынтыға білмекпіз. Осы күнде Одақ қана емес, барлық әлемдегі достар жүзін жадыратып, жаулар жүзін түнертіп отырған бір Қазақ республикасының сан цифрлары біздегі бірде-бір жанның ой-санасынан ұмытылмайды.

Жақсы өлеңнің жатық ұйқасындай боп миға сіңген, көкейге қонған, дос көңілді қуантқан ұмытылмас сан цифрларды Қазақстан әлемге әйгі етті.

1953 жылдан бері Қазақстанда 19,5 миллион гектар тың жер игерілді. Бұл сан бұрын меже қылған жоспардан 2 миллион 700 мың гектар асып түсіп отыр. Биылғы жыл Қазақстанның егіндік жер көлемі 27 миллион гектарға жетті. Соның 23,5 миллион гектары тек қана дәнді егіс.

Біздің социалистік Қазақстан қазір Одақ көлемінде барлық басқа республикалардан асып озып, астық табысы

жөнінде екінші орынға шықты. 80-нен аса облыстары бар, өз көлемінде бірнеше автономиялық республикалары бар, барлық Отанның шын шұрайы, ең ұлы ұйытқысы РСФСР, әрине, Қазақстанның алдында. Ол беретін биылғы астық саны 2 миллиард 200 миллион пұт болғанда, Қазақстан соның дәл жарымына тақап, бір өзі бірегей етіп, тұтас бір миллиард пұт астық берді. Миллиард пұт!

Ал республикамыздың биылғы жалпы жинап алған астық көлемі 1 миллиард 400 миллион пұт болды. Тағы бір осындай, таулар аралағандай, ұлы цифрлар арасын ой көзіңмен аралап, салғастыра өтсең, кешегі мен бүгіннің арасындай жап-жақын шақтардың өздерінің айырмасы да жер мен көктей жырақтап сала берген тәрізді.

Мысалы, 1954 жылы, алғаш тыңды меңгеруді бастаған жылмен салыстырғанда, биыл Қазақстан астықты төрт есе артық алып отыр. Осы алуандас алыптар әрекетіндей әрқайсысы бір-бір асқардай цифрлар жалғыз ауылшаруашылық майданында жүрген республикалық, облыстық немесе аудандық, колхоз-совхоздық қызметкерлердің ғана жадында емес, ауыл шаруашылығына тікелей қатынасы болмаған, өз майдан, өз саласында отандық міндет, мақсаттарды отаншыл біртұтас көңілмен атқарып, ада қып жүрген азаматтарымыздың бәрінің де жадына қатты қонған, дос жүрекпен қабыл етілген сан цифрлар. Халық көңіл-бейілі соншалық тілектестікпен жұмыла қараған себепті, бір жаңағы ғана цифрлар емес, біздің қалың халқымыз одан арғы, әр облыстың нақтылы цифрларын да жадында өте жақсы сақтайды. Әр облыс сол сенімін ақтайды деп те біледі.

Міне, сол жөнінде біз, мысалы, Қостанай облысының колхоздары мен совхоздары 260 миллион пұт астық бергенін анық білеміз. Мұның 124 миллион пұты жоспардан тыс, асыра орындалған асыл жеңіс табысы болмақшы. Мысалы, Ақмола облысы да мол өнім облысы болып, 175 миллион пұт бергенде, 55 миллион пұтты жоспардан тыс беріп отыр. Көкшетау облысының 165 миллион пұт алымының 79 миллион пұты жоспардағыдан артық. Павлодар облысы 110 миллион пұт астықтың 48-ден аса миллион пұтын жоспардан тыс өткізді. Сол тәрізді Солтүстік Қазақстан облысы беретін 90 миллион пұт астықтың 38 миллион пұты жоспардан сыртқары.

Облыстар атаулының бұл саналғаннан басқалары да биылғы Қазақстанда дегенін берді және атағанынан да асып-асып түсті.

Астық жинаудың дәл қазіргі кезеңіне орай, құрметті атақ алған азаматтардың аттары да Отан халқының көбіне мәлім, көңіліне қадірлі. Мысалы, “Социалистік ауыл шаруашылығына еңбек сіңірген механизатор” дейтін құрметті ат-атақ алған ұлы майдан ерлерінің де асыл аттары жадымызда. Олар: Ақмола облысы Семенов МТС-інің комбайншысы Алпысбаев Кенжебек жәйі, Қостанай облысы “Қарасу” МТС-інің комбайншысы, өзі Социалистік Еңбек Ері Ыс-қақов Амангелдінің аты, Оңтүстік Қазақстан облысы, Бадам МТС-інің комбайншысы Кәрімов Зияттың аты, Көкшетау облысы “Рузаев” астық совхозының комбайншысы Колбасконың аты және Павлодар облысы Надаров МТС-інің комбайншысы Музыканың аты, тағы да Алматы облысы “Рославль” астық совхозының комбайншысы Кононенконың аты – бәрі тегіс Одақ көлемінде даңқ алды. Қазақстанда қалың еңбек ерінің қатарынан шыққан ең қадірлі аттар, міне, осылар сияқтылар.

Бұл майданда атағы шыққан қалың топ, үлкен шоғырда жеке совхоздардың абыройлы табыстары да ауызға алынумен келеді. Мысалы, Алматы облысында өткен жылдың көктемінде ғана құрылған “Рославль” астық совхозы бар еді. Осы совхоз қазір республика көлеміндегі ең алдыңғы қатарлы совхоздардың бірі боп шықты. Бұл 5 миллион пұт астық жинап, мемлекетке жоспардан тыс 600 мың пұт астық берді. Сондайлық даңқ-атаққа ие болып отырған Көкшетау облысындағы “Симферополь” совхозы. Ол мемлекетке жоспардан тыс 1 миллион пұтқа жуық астық берсе, “Чистополь” совхозы жоспардан тыс 4 миллион пұт астық өткізді.

Жорық майдандай жарыс майданда МТС-терден де үдеп ұзап шыққан қадірлі топтар бар. Соның бірі – Қостанай облысындағы таңдаулы МТС-тердің бірі – Бөрлі МТС-і. Бұл МТС-тің механизаторлары биыл 70 мың гектар жердің егінін жинады. Әр гектардан асыл бидайдан 100 пұттан артық астық алды.

Қазақстан тыңдарында аяулы алтындай жайқалып шыққан қалың егін кеніне Отанымыздың бар тарапынан,

қалың қалалар тобынан, нелер иен еңбек салаларынан егін жинауға көмекке келіп жатқан дос-жар жұрт саны да өте мол. Мысалға бір Ленинград қаласының өзінен тыңдағы егінді жинауға 10 мыңдай жас патриоттар көмекке келді. Биыл республиканың ұшан-теңіз егіс даласында 1 миллион 800 мыңнан аса адам жұмыс істеді. Осылар қатарында қазақ халқының еңбек иесі әйелдерінің арасынан шыққан, абыройлы атқа ие болған асыл жандар да бар. Әсіресе бұл жөнде біздің ауызға алатынымыз: Жамбыл облысы Байқадам МТС-індегі абыройлы, озат комбайншы Қантбала Сырттамбекова. Ол күніне 200 центнерден аса астық бастырды. Сонымен өзіндей қазақ әйелі, құрбылас тұрғыларына, барлық апа-сіңлілеріне қадірлі үлгі көрсетіп отыр.

Қалың ел қайраты біздің Отанда нелер зор қиындықтарды меңдетпей, жеңбей қойған емес. Сондықтан қадірлі майдан, ұлы майдан биылғы астық жинау науқанында әрбір жеке бетке де, көпке де зор абырой болды. Республика жұртшылығы партия мен Отан алдында ардақты міндеті — мемлекетке бір миллиард пұт астық тапсыру міндетін абыроймен орындап шықты.

ОКТЯБРЬ ӨРКЕНІ

Бүгін қырық жылдық той үстінде, Ұлы Отанымыз сан сала майдандағы табыс, жеңіс өрістерін түгелдей еске алып отырған шақта кей жайларды біз де әдейілеп, арнап сөз етеміз.

Жаңа дүние, жаңа тарих, жаңа мәдениет туып, өрлеген сәттерін ескереміз. Октябрь тудырып өсірген тамаша өренінің бірі — қазақ совет әдебиетінің талайы мен тағдырын айтамыз. Тірлік еңбегіміздің ең зор мүддесі сол әдебиет болғандықтан, барлық халқымызбен бірге табыстарына қуаныш, мақтан ете отырып, көп жайларын тілектес көңілмен шоламыз.

Октябрь революциясы халқымызға әперген азаттық арқасында қалың жұрт халқымыз өнер, білімге жетілді. Сол халық жүрегінде шабытты қуат оянып, ақындық талант қанат қақты.

Жас шағынан бастап, құлаш соза, жетіле түскен кезіне шейін жүріп өткен жолын аңдасақ, қазақ совет әдебиеті де көп салалы, күрделі өмір кешкенін көреміз. Тарихтық өсу сапарында нелер ауыр қақтығыстар да болды. Идеялық тартыстар да көп ұшырады. Көркемдік, шеберлік тұрғысына жету талабында талпыну, іздену де мол болды. Осы жолдың бәрінде революциялық жаңа әдіс — социалистік реализм әдісін меңгеріп, баурап алу барлық өсу сапарымыздың мазмұны, мұраты еді.

Сондайлық көп күйлерді қазақ совет әдебиетіндегі қырық жылдың қырқасында тұрған әдебиет жөнінде бір мақалаға сыйғызып айту оңай емес, мүмкін де емес. Әсіресе, бұл қырық жыл жалпы қазақ әдебиеті тарихының сан мен сапаға бай, түрлері де мол дәуірі болғандықтан, оңай емес. Және де осы дәуір әдебиетінде жаңадан оянған халық қуаты бұрынғы замандардан әлдеқайда шабыттырақ, данарақ, өнерлірек күйде көрінді. Сондықтан да оңай емес.

Қазақ совет әдебиетінің, қырық жылдық дәуірі деген сөз — ол, ең алдымен, әдебиеттік нақтылы фактілердің, ағымдардың, қозғалыстардың және үлкенді-кішілі шығармалық шабытты процестердің тарихы деген сөз. Бұл тарих, сонымен қатар, деректі, қомақты дүние. Жалпы бағыт жайларымен қатар, бұл жөніндегі әрбір деректер жеке шығармалар түрінде, жеке жазушылардың өмір тартысы ретінде өте айқын, салмақты келеді.

Бірақ әдебиет тарихы соншалық көп түрлі болғанымен, социалистік мәдениет тарихы не тапқанын жалпы сөз қылған шақта жалпылай жинай бейнелеуге мүмкіндік береді.

Сырт көзге құрғақ деректер тәрізденгенмен, бұндай дәлелдердің халық тірлігіндегі ұлы өзгерістерді оңай аңғартатын сыры да мәлім. Мен совет әдебиет жемісі саналған шығармаларымыздың басылу реттерін атап өтпекпін. Және де Қазақстандағы әдебиеттану ғылымының жайын атап, сонымен бірге жалпы қазақтың филологиясының, тілтану ғылымының да табыстарын шөла кетпекпін.

Бүкілодақтық баспа палатасының Қазақстан бөлімі берген деректер бойынша қазақ тілінде басылып шыққан қырық жыл бойындағы әдебиеттік шығармалардың жайлары төмендегідей.

1918 жылдан 1956 жылға дейін қазақ тілінде туып, басылған көркем әдебиет үлгілерінің жиын саны 904, тиражы 11 миллион 870 дана болыпты. 1951—1956 жылдар арасында, бес жыл бойында, қазақ тілінде басылған көркем әдебиет шығармаларының жалпы саны 1013, тиражы 16 миллион 615 мың. Бұл санның қазақ тілінде жазылған шығармалары 445. Ал одақтық туысқан елдер тілі мен шет елдер тілінен қазақшаға аударылғаны 568. Осының ішінде одақтық туысқан елдердің жиырмасының тілінен аударылған, шет елдердің 16 халқының тілінен аударылған шығармалар есепке алынады.

Ал 1918 жылдарға дейін қазақ тілінде жалғыз ғана орыс әдебиетінің классикалық үлгілерінің бірен-сараны ғана аударылып басылған болушы еді. Енді қазақ тілінен аударылып басылған шығармалар қандайлық? Соны да шолып өтейік.

1946 жыл мен 1956 жылдың арасында, 10 жыл бойында қазақ тілінен басқа елдер тіліне аударылған шығармалар саны 342 болғанда, соның 251 шығармасы орыс тіліне

аударылған. Басқа халықтар тіліне 91 шығарма аударылған екен. Жалпы санын алғанда, СССР халықтарының 25 елінің тіліне қазақ кітаптары аударылғанын көреміз. Тарихтық жаңа дәуірдің мақтаныш табысы ретінде тағы да еске алатын бір жайымыз бар. Революциядан бұрын өзге халықтың тіліне қазақ әдебиетінің бірде-бір шығармасы аударылмаған екен.

Жеке жазушылардың кітаптары жөніндегі деректер де еске алуға тұрарлық. Мысалы, Абай Құнанбаевтың шығармалары 7 елдің тілінде 320 мың дана болып шығыпты. Жамбыл шығармалары 24 елдің тілінде 1 миллион 423 мың дана болып шығыпты. Сәбит Мұқанов шығармалары 14 елдің тілінде 1 миллион 125 мың дана болып шығыпты. Ғабиден Мұстафин шығармалары 566 мың дана, Ғабит Мүсірепов шығармалары 323 мың дана болып шыққан.

Орыс тілінде шыққан мөлшерлерін алсақ, Жамбыл шығармалары 960 мың дана болып шығыпты. Мұқанов шығармалары 456 мың, Мұстафин шығармалары 340 мың, Мүсірепов шығармалары 76 мың дана болып шыққан. СССР халықтарының тілдерінде Жамбыл шығармалары 238 мың, Мұқанов шығармалары 121 мың, Мұстафин шығармалары 84 мың боп шыққан.

1950 жыл мен 1956 жылдар арасында орыстың классикалық әдебиетінен 83 шығарма, дүние жүзі әдебиетінің 23 шығармасы, халықтық демократия елдерінің ұлы жазушыларының 30 шығармасы қазақ тілінде басылып шыққан.

Сан жағынан осындай мол болып, әр салалы кең көріністер аңғартатын табыстардың сапалық жағы да ойдағыдай. Бір адамның өмірінен де қысқа дәуір ішінде дүниежүзілік майданға шығуға жараған, жаңа әдебиет пайда болды. Енді осы цифр деректермен қатар, революция тудырған қазақ әдебиетінің анық өскелеңдік, сапалық сыпатын, табысын танытатын кей көрнекті жайларын арнайы атау керек.

Бұл жөнде біз бар табысы тың болған көркем проза мен драматургияны ең алдымен ауызға аламыз. Қазақ көркем прозасы революциядан бұрынғы кезде үлкен табыс дәстүрге жетпегеніне қарамай, қырық жыл ішінде анық зор өріске жетті. Осы аталған санаулы жылдар ішінде біздің көркем прозамыз өз оқушысына сан алуан үлгі, өрнектер

әкелді. Бұл қатарда: терең драмалық құрылысы бар, сюжеті қызықты құрылған немесе психологиялық әңгімелер баяндайтын, болмаса тарихтық жайларды суреттейтін, тарихтық-революциялық шындықтарды бейнелейтін және өмірбаяндық, қызық оқиғалық романдар да туды. Өткір сана – мүдделі күнделік тартыс көрінісін бейнелейтін очерктер, әңгімелер жазылды.

Соғыстың қатал күні мен бейбітшілік күндерді немесе тынды көтеру күндерінде де еңбек қарқынын суреттеген көркем проза үлгілері шықты. Осының бәрімен қазақ прозасы партияның өткір құралы болуға жарады. Біздің прозаның табыстарын Одақтағы барлық халықтарымыздың бәрінің де тілінде таныған, танытқан бағалар бар екені белгілі.

Дүниежүзілік әдебиеттің барша мәдениеттік дәстүріне сүйенетін реалистік прозамызды жасаған жазушылар – роман жазушылар мен әңгімелер жазушылар. Мысалы, қазақ әңгімелерінің аса көркем үлгілері Бейімбет Майлиннің өзгеше мұрасынан танылатын. Ірі формалы прозаның роман үлгілері: Сәбит Мұқановтың “Ботагөзі”, Ғабит Мүсіреповтің “Оянған өлкесі”, Ғабиден Мұстафиннің “Шығанағы” деп санаймыз.

Мен қазақ көркем прозасының ең ірікті шығармаларын ғана екшеп алып отырмын. Бұл шығармалар – мезгіл сынын көтерген, тұрақты табыс есебінде бағалануға мейлінше жараған кітаптар. Осы азғана еңбектердің бәріне ортақ ерекшелік жайлары бар және, әрине, әрқайсысының өзіне ғана тән, өзіндік жекешелік қасиеттері тағы да бар. Бұлардағы жалпы жақсы белгі – әрбір жас әдебиеттің алғашқы дәуірінде болатын шикілік, шалағайлығынан таза.

Осы еңбектер Абайдан соңғы дәуірде қазақтың көркем сөзінің сапасы артып, жалпы әдебиеттік мәдениеттің жаңа үлгісін жасайтын жазушылар туғанын аңғартады. Сонымен қатар әрқайсысының жекеше бағалы қасиеттері бар. Мысалы, Бейімбет Майлин әңгімелерінде терең шыншылдық бар, адам бейнесі, қарым-қатынастары әрдайым нанымды боп шығады. Және бұл шығармалардың түр, үлгісінде дөңгелек келген тұтастық айқын аңғарылады. Бейімбет әңгімелерінің көп топтары революцияның ең алғашқы жылдарынан бастап, отызыншы жылдардың

ортасына дейін совет дәуірінде қазақ аулында болған өмірдің ұзақ көркем шежіресі деуге болады.

Сәбиттің “Ботагөз” романындағы ерекшелік қасиет: бұнда лирикалық жан күйлері мен драмалық жайлар жақсы қабысады да, соның бәрі тарихтық, қоғамдық қозғалыспен, революция дәуіріндегі үлкен тартыс шындығымен жақсы үйлесіп бейнеленеді.

Ерте күндерде бізде Шоқан Уәлиханов пен Абай тәрізді ағартушы-демократтарымыз болды. Бұлар өздерінің бағы мен өз халқының бағына қарай орыс мәдениетінің ең алдыңғы дәстүрлері мен үлгілерін бойларына сіңірген еді.

Ал солардан бері қарайғыны алсақ, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында майданға талантты ақын Шәңгерей Бөкеев шығады. Бұл да Абай тәрізді орысша білім алған, өзі хан тұқымы, Самар губерниясындағы орыс дворяндарының лауазымына ие болған адам. Бірақ ол өзінің сезім күйін таратқан сыршылдық өлеңдерін Абай үлгісінде жазбайды. Одан бөлек кетіп, алпысыншы жылдардағы “көркемөнер – өнер үшін” деп, буржуаздық бағытқа берілген орыстың Фет сияқты ақынына еліктейді.

Революцияның өз алдында Россиядағы жадидтік медресе “Ғалиядан” бір топ қазақ мұғалімдері оқып шығады. Бұлардың молдалары Мединеде, ескі Бұхарада, Стамбулда оқып қайтқан адамдар еді. Солардан оқыған жаңағы қазақ мұғалімдері енді таза қазақ тілінде исламның шарттарын оқытатын кітаптар шығара бастайды. Бұрынғы діншілдік кітаптар ескі шағатай тілінде, кітапша – түркі тілінде болушы еді. Исламның жаңа шыққан, қазақ ішіндегі үгітші молдалары: Н. Күзембаев, М. Тұрғанбаев сияқтылар қазақ тілінде “Дін ислам”, “Пайғамбар заманы” деген кітаптар бастырып шығарады. Бұл кітаптар, әрине, ислам үстемдігін үгіттейтін жадидтік схоластикалық идеяға толы реакцияшыл кітаптар еді.

Сол кездерде орыс мектептерінде толық білім алған кей қазақ ақындары Шоқан, Абай, Ыбырай тәрізді адамдардың алдыңғы қатар реалистік дәстүрін өздеріне үлгі етпейді. Оның орнына Октябрь революциясының алдында Россияда болған декадент ақындарға еліктейді. Үлгі етіп алғандары Бальмонт, Мережковский тәрізділер болады. Мысалы, буржуазиялық ұлтшыл ақын Жұмабаев Бальмонтқа еліктеп: “Я ветер, я вольно вею” деген жолды қайталап, қазақша:

“Мен желмін, желдей есемін” дейді. Немесе Бальмонт жазған бір өленінде: “Смерть, убаяюкай меня” десе, Жұмабаев та: “Мені де, өлім, әлдиле” деп зар қосады.

Өзі қазақ сахарасында өскен Жұмабаев ақынға оның туған өлкесі қорқынышты, өлі дүние тәрізді сезіледі. Бұл және де тағы да орыстың символист ақындарына еліктеп:

Дала, дала, сар дала,
Бейне өлік айнала, —

деп күңіренеді. Немесе:

Сар дала бейне өлік сұлап жатқан,
Кебіндей аң селеулер бетін жапқан, —

дейді.

Осылайша сахараны сөз етсе, талай рет өлім күйін құлақ күйдей қатар күңірентеді. Бұл сарын оның шығармаларының арылмас дертіне айналған “сар ауру” болатын.

Осы аталған сарында өзі туған табиғатты, көріністі мансұқ ету ғана емес, жалпы өмірден түңілудің, реалдық шындықтан бет бұрудың сыры көрінеді. Соған орай дарашылдықты, күйреген жалғыздықты, жадау көңілді жырлағыштық туады. Халық өмірінен жырылып кеткен, революция өздерін қанаушы топ өкілдері есебінде айдап тастаған қауымның реакцияшыл мистикалық күй сарынын күйлеген жыршы-ақындар осылар болады. Өзінің көптеген шығармаларында махаббат сыршылдығын жырлаған Жұмабаев ақын қазақ әдебиетіне әр алуан дертті: ыңырана күңіренуді, мистиканы және жұртқа жат эклектизм (әркімге еліктегіштікті), декаденттікті екпек болған ақын еді. Бұл жайды сөз қылғанда, әсіресе күн нұрындай ашық жарқын, әрі дені дерттен сау Абай поэзиясының халықтық сыпатын қатар еске алмай болмайды. Абай болса, өз халқының бойындағы жақсылық қасиеттің бәрін де өз ақындығына сыйғызып, сезімнің сарасын, ойдың асыл санасын ғана мұра қып қалдырған еді.

Жаңағы атағандай, әдебиетшілердің шығармалары революцияның алғашқы жылдарында пантюркистік, ұлтшылдық саналарын дамыта түсіп, Шыңғыс ханның,

Ақсақ Темірдің, Кенесарының аттарын да әйгілей бергіш болған. Шығыс тарихындағы ең қатал, қаны шыққан деспоттық пен тирандықтың өкілдерін буржуаздық-ұлтшылдықтың санасына қосқан. Сонымен қатар кейбір жазушылардың буржуаздық-реакциялық романтиканы үлгі еткісі келгені де мәлім еді.

Октябрь революциясының алды мен алғашқы жылдарында болған, осы аталғандай көрініс күйлерді еске алғанда, Абайдан бергі дәуірдің ішінде қазақ әдебиетінде халыққа қарсы едәуір реакцияшыл ағымдар болғанын көреміз. Бұлар еңбекші елдің талап талайына залалды, қараңғы мистика жолына түсіп, әдебиеттің өсу бағытын теріске бұру талабында әрекет еткен ақындар болды.

Ал енді осы айтқан жайларды басқа да барлық әдебиеттерге жанастыра ойлап көріңіз. Россиялық шығыстың барлық әдебиетіне де панисламистік, буржуаздық-ұлтшылдық, декаденттік және мистикалық идеясымақ сарындар әбден жайылуға мүмкін еді. Біз бүгін өзіміз сондайлық залалды күйлерден аттап өттік дегенде, тек қана қазақ әдебиетін айтпаймыз. Осы алуандас халді жалпыға бірдей жай деп түсіну лайық. Бұндайлық күйлерді атап, анықтаған сайын Октябрьден кейінгі дәуірде біздің халықтарымыздың рухани мәдениеті жеткен табыстардың тарихтық мәні қаншалық зор екенін аңдай түсесіз.

Қазақ совет әдебиетінің негізін туғызушы алғашқы қазақ жазушыларының зор қасиеті, олар революция орнай салысымен, Лениннің жарқын жолды іліміне сүйене отырып, әуелгі адымдарынан бастап, сол жаңағыдай реакциялық ағымдардың бәріне қарсы бітімсіз күрес ашты.

Еңбекші қазақ халқының рухани мәдениетінің тарихында осы бағыт ең жемісті, зор жаңалық басы болып, беки берді. Бұл жөнде анық тарихтық бағалы еңбек етушілер қазақ совет әдебиетінің көрнекті қайраткерлері: Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов сияқты адамдар еді.

Сырттай жаңалық тәрізденгенмен, мазмұн сыры бойынша арзан еліктеу үлгісіндегі реакциялық шығармаларға күрес ашумен бірге, қазақ совет әдебиеті анық, үлкен, халықтық арна тапты. Бұл жолда Горькийдің дәстүрін меңгеруден бастап, жалпы революциялық идеяны бойына сіңіріп, орыс совет әдебиетінің ең ірі өкілдері бастаған дәстүрлер-

ді баурап, меңгере берді. Сол бағытта Маяковскийдің, Демьян Бедныйдың, Багрицкийдің, Фурмановтың, Серафимовичтің, Фадеевтің, Шолоховтың үлгілерінен үйрену, өсу дәуірі басталды.

Өзінің содан арғы өсу кезеңдерінде қазақ әдебиеті, әсіресе проза мен драматургия саласында, біздің жұртшылығымыздың және дос-туыстарымыздың бағалауы бойынша, енді барлық совет әдебиетіне де үлес қосарлық жаңа дәстүрлер жасап келе жатқанын көреміз. Бұл процесте қазақ әдебиетінің сапасы өсті. Біз, қазақ жазушылары, сол жайды ойлағанда, әрине, ең алдымен эволюция дәуіріндегі ғажайып жақсы жағдайымызды, барлық сапалы өсуімізді – ең бірінші себепшісі деп санаймыз. Бұл жөнде Октябрь революциясының келуі, қоғамның социалистік құрылысы, қалың елдің арасындағы ағартушылық жұмыс, әдебиет кадрларының өзінің мәдениеттеніп өсуі – бәрі де жиын үлкен негізіміз. Әрине, бұндайлық шарттарды барлық совет әдебиеттері көріп отырған ортақ игілік, революция берген бақытты жағдайымыз деп санаймыз. Осыны алдымен атаумен қатар, біздің және де зор алғыспен ауызға алатынымыз – өз мәдениетіміздің топырағында туған өз алдымыздағы кейбір ата буын ағартушыларымыз болады.

Шоқан Уәлиханов елуінші-алпысыншы жылдарда орыстың ұлы демократтарынан аса жақсы үлгі алып өтті. Абай болса, орыс классиктерінен нәрлі үлгіні тамаша шеберлікпен ала білді. Сонымен дара жол салып, алдыңғы қатар ойшыл, мәдениетті ақын болған қалпымен қазақ әдебиетінің болашақта да өнімді жолмен өсуіне жақсы шарттар жасап кетті. Сондай қасиеттері әсіресе бір жөнде өзгеше оқшау көрінеді. Бұл орайда олардың классикалық алдыңғы қатардағы демократтық әдебиеттерден өте сапалы, аса бағалы үлгі ала білгендігін айтамыз.

Енді бүгін біз алдымызда өткен Шоқан еңбегін оқып, Пушкин, Лермонтовтан Абай жасаған аудармалар бойынша тәрбиеленіп отырмыз. Орыс поэзиясының ұлы мәдениетін меңгеріп тудырған Абайдың өз шығармалары бойынша тәрбиеленіп отырмыз. Және бүгінгі социалистік дәуірде Абайдың әрі мұрагерлері, әрі оның ісін ілгері қарай созушы біз екеміз. Ендеше, біз, қазақ совет жазушылары, сол алдыңғы ұстаздарымыздың үлкен үлгілерін ескермей отыра алмаймыз.

Мысалы, проза жазушы есебінде, сол Абайдың Пушкин, Лермонтовтан үлгі алғаны тәрізді, біз де Толстойдың, Тургеневтің, Чеховтың, Горькийдің, Шолоховтың эстетикалық, көркемдік дәстүрлерін қалай баурау жөнін ойламай қоя алмаймыз. Драматург есебінде біз орыс драматургиясының Островский, Чехов, Горький, Тургеневтер тудырған тәжірибелерін ескермей қоя алмаймыз. Ақындар есебінде, біз орыс поэзиясының асыл үлгілері болған Некрасов поэмалары мен Маяковский мұраларын ойламай да қоя алмаймыз.

Осылайша Октябрь берген ұлы жағдайларын, марксизм-ленинизм ғылымының мол жемістерін өзіміздегі әдебиеттің жақсы дәстүрлерімен үйлестіре, жалғастыра отырып, біз, қазақ жазушылары, еңбек етеміз, ізденеміз, өсіп өрлейміз. Сондайлық сыпатпен бүгінгі жазушыларымыздың бар буындарының ырысты, асыл, жарқын шабыттары алда әлі талай қасиетті қазыналар туғызады деп сенеміз! Сол үшін де бүгінгі күніміз турасында жауапты ойлар – басшымыз болады. Өткен дәуірлерімізге де саналы сынмен қарай өсеміз. Әсіресе өз әдебиетіміздің келешек көрнекті табыстарына зор сеніммен қараймыз. Ол табыстарымыз әр майдандағы қаһармандық қасиеттер танытып жатқан заман-дастарымызды ойдағыдай бейнелеуге арналады.

Советтік ерлік жеңіс, табыстарымызды еліміз, Отанымыз сүйсінердей етіп суреттеу ең асыл арман-мүддеміз болады. Өйткені біз – Ұлы Октябрь тудырған дәуірдің ұлы жолды өркеніміз.

Ғабиттің “Оянған өлке” романы – көркемдігі де, ойы да терең шығарма. Өзіндік даралық, жекеше жайлары мен тіл кестесі, сөз шеберлігі оқшау сезіледі. Осындай стильдік те толық сыпаттары арқасында оң-теріс адам бейнелерін ішкі сыр-сыпаттарымен жақсы ашады. Бұнда жазушының өзіндік психологиялық суреттеу үлгісі талай жандарды сатиралық мысқыл, ажуамен бейнелеуге бейімделіп, дұрыс дамып отырады. Осы әдіс, нақыстар бұл жазушы шығармасының өзгеше өзіндік қасиеті болып айқын байқалады.

Ғабиденнің “Шығанақ” атты романы да – өзгеше қызықты шығарма. Замандасымыздың ішіндегі аса өнерлі егіншісі Шығанақ бейнесін жазушы халық бойындағы даналық қасиеттің жаңа сападағы бір үлгісі, өнегелі адам сыпаты етіп көтере көрсеткен. Ұлы Отан соғысы

жылдарында сусыз сараң сахарада ғажайып мол егін – өнім алған еңбек даналығын келісті қып көрсете білген. Шығанақ бейнесінде еңбек батырлығын танытатын өзі дана, барынша адал бейілді, совет патриоты жақсы сыпатталған. Бұл шығарманың өзгеше бір қасиеті: роман дағдылы өндіріс жөніндегі шығарма ғана болып қалмай, зор көркем шығарма боп қалыпталған. Себебі бұнда геройдың ішкі-тысқы сан сыпаттарын тұтас ашып суреттейді. Адамның ішкі сезімдері, ой толғауы, қажырлы арманы халықтық кең, қызықты мінездер ретінде әдемі үйлесіп, тұтаса қалыптасқан. Бұл кітаптың осындай өзіндік өзгешелік, қымбат сымбаты бар.

Аталып өткен төрт жазушының төрт алуан шығармалары қазақ көркем прозасының ең көрнекті, ең елеулі табысы саналуға татиды. Осылардағы алдыңғы аға буын жазушылармен қатар, соларға ілесе жедел келе жатқан тағы бір топ талантты жазушыларды еске аламыз. Бұлар реалистік әңгімелердің, очерктердің, повестердің және романдардың жазушылары – С. Ерубаев, Ә. Әбішев, С. Омаров, Ғ. Сланов, М. Иманжанов, Ә. Сәрсенбаев, Т. Ахтанов, З. Қабдолов, С. Шәймерденов, Ә. Нұрпейісов, З. Шашкин, С. Сарғасқаев, Ә. Нұршайықов, т. б.

Біздің жаңа әдебиеттің соңғы қырық жыл ішінде тауып, баураған жаңа жанрының бірі – драматургия. Қырық жыл ішінде сол драматургия ең алғаш киіз үйде, балаған күрке астында көміліп жүрген жастар ойын-сауығынан бастап, үлкен шеберлікке, реалистік көркемдікке жеткен шығармалар тудырды. Бұл қатарда айрықша атап өтетін ірі пьесалар: Ғабит Мүсіреповтің “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” және “Ақын трагедиясы” атты (Ақан сері туралы жазылған) пьесалары.

Біздің жұртшылық анық жоғары бағалайтын Мүсіреповтің бұл драмалық шығармалары адамның сезімін, көңіл-мінез құбылысын, аңсау-арманын ақындықпен сыпаттайды. Сол қасиеттері жаңа аталған шығармалардың дүниежүзілік драматургия мәдениетінің жақсы дәстүрінде жазылғандығын байқатады. Тек революциядан кейін ғана туған қазақ драматургиясы Мүсіреповтің сол трагедияларының табыстары арқылы жалпы драматургиялық мәдениеттің биік сатысына көтерілді.

Оқиғалық жағынан өткір, тартымды, қызғылықты, шабыттты құрылған күйлер бұндағы тартыс пен қақтығыс кездерінде адам мінездерінің ішкі-сыртқы қалыптарын қатар

ашып отырады. Осындай ерекше жайлары шығарманың монолог, диалог сөздерінде және де шебер, шешен, тапқыр тілмен жақсы үйлеседі.

Майлин, Жансүгіров, Сейфуллин, Мүсірепов, Әбішев, Мұқанов, Тәжібаев, Хұсайынов, Ақынжанов – қазақ совет драматургиясының көрнекті жазушылары. Қазақстандағы академиялық драма театры, опера театры, жастар театры, облыстық театрлар коллективтерімен қосылып әрекет етіп, бұл аталған жазушылар революциядан бұрынғы қазақ қауымы білмеген жаңа бағалы, оригиналдық көркемөнер үлгілерін туғызып жүр.

Бірнеше буын ақындардың еңбек ізденулері арқасында қазақ поэзиясы да революция жылдарында, әсіресе реалистік поэмалар туғызу жөнінде биік сапаға жетті. Оның ірі көркем шығармалары Сейфуллиннің кейбір поэмаларында, Сәбиттің отызыншы жылдардағы кейбір жаңа өлеңдерінде, Ерғалиев пен Бекхожиннің поэмаларында, Қасым Аманжоловтың, Ғали Орманов пен Сырбай Мәуленовтің лирикалық қысқа шығармаларында және әсіресе Ілияс Жансүгіровтің ірі поэмалары: “Дала”, “Күйші”, “Құлагер” сияқты шығармаларында айқын танылады.

Ілияс Жансүгіровтің ақындық мұраларының ішінде жаңағы үш поэма қазақ совет поэмасының екі үлгісін аңғартады. Бір алуаны – лирикалық-философиялық, екіншісі – оқиғалы, сюжетті поэма үлгісі. Осы үш поэма тұсында қазақтың Абайдан кейінгі поэзиясы аса биік, ірі сапа табады. Бұлардағы дүниені көрер көз, сезіну сыры, жалпы дүние тану қалпы, ақындық сыр, өмірге қараған көзқарас – барлығы да бұрынғы қазақ поэзиясы тудырмаған тың жаңалықты аңғартады. Осы поэмаларда бейнелегіштік (образность) кенеулі тапқыр оймен ұдайы жақсы үйлесіп отырады. Жансүгіров поэмалары сезім сырына да толы. Ал өлең үлгісіндегі мәдениет те басқа.

Жаңа қоғамды жасау жолында көркем сөз – поэзияның міндет, мүддесі қандай болатыны да бұнда терең сыпатталады. “Күйші” мен “Құлагер” поэмалары әрі поэма, әрі өлеңмен жазылған роман болумен бірге, дүниежүзілік революцияшыл поэзияның алдыңғы қатар дәстүрлерін өз бойларынан жақсы танытады. Бұл шығармалар біздегі поэзия мәдениеті Абайдан соңғы дәуірде, революциялық тәрбие нәтижесінде биік сатыға шыққанын дәлелдейді.

Халқымыздың ақындық шеберлігінің көп-көп сыпатын біздің советтік поэзиямыз өз бойынан жақсы аңғартады. Халық шығармасындағы суретшіл бейнелегіштік, образға байлық, азаматтық өткір сана, азат ойдың еркін серпіні – біздің оқиғалы, оқиғасыз поэмаларымыздың бәрінде де сол халықтық сыпатты өсіре түскенін көреміз. Шеберлікке мағыналылықты қосады. Және әсіресе сол халықтық сыпатты орыс поэзиясының үлкен формадағы реалистік дәстүрлерімен жақсы үйлестіріп, келісті күйде тоғысқандық байқатады.

Бірнеше буын ақындардың аттарын атасақ, олар: Тоқмағамбетов, Орманов, Тәжібаев, Жароков, Қасым Аманжолов, Абдолла Жұмағалиев, Саин, Бекхожин, Әбілев, Сәрсенбаев, Ерғалиев, Хакімжанова, Сатыбалдин, Молдағалиев, Шаңғытбаев, Әлімбаев, Жармағамбетов, Сейітов, Мәмбетов сияқты жемісті талантты ақындарымыз болады. Бұлар – қазақ совет поэзиясының көп ізденіп, өнерленіп өсіп келе жатқан тобы. Кейбірінің басып өткен жолы жемісті, тағы біразының алдағы болашағы қызықты. Қазақ поэзиясының табыскер талапты легі осылар.

Көне күндер, қарт замандар шағында шебер жырлар туғызған халық дәстүрін біздің заманымыздағы жаңа үлгідегі ақындық шеберлікпен үйлестіре білген халық өнерпаздары – Жамбыл, Нұрпейіс бастаған қазақ халық ақындарының өрлеу, даму жолы да өзгеше. Революциядан кейінгі дәуірде халықтық шабыт – өнер жаңа сапа табады. Бұл тұста мәдениеттің егізекі саласының бір-біріне қарым-қатынасты терең әсер еткенін байқауға болады. Жазба әдебиет үшін ауызша әдебиет тек ескі дәстүрдің көркемдік бейнелегіштік үлгісі ғана емес. Сонымен қатар ауызша әдебиет өзі де жазба әдебиеттің қымбатты дәстүрлерін бойына сіңіре өседі. Солайша, социалистік реализм әдісін халық ақындары неғұрлым өздеріне қанықты үлгі етіп алған сайын, олардың ақындық табысы да жемісті бола түсетіні байқалды.

Жаңа жанрлардың туғаны, ескінің жаңғырғаны, екі сала ақындықтың, шеберліктің бір-біріне иық сүйесе өсуі – біздің іздену жолымыздағы асыл сырлы, қымбат сыпаттар. Ол, біздің әдебиетіміздің бар бітімін алғанда, соның ұлы жүрегінің жақсы соққан ырғағын танытады. Ол сыр, ырғақ – коммунистік партиялылықты, терең идеялылықты, халықтық қасиетті танытқан жүрек ырғағы болады.

Қазақ совет әдебиетінің өсу, даму жолдарын шолып өткенде, сол әдебиетіміздің өрлеу табысына көп көмек ететін бір топ жандардың аттарын қоса атамасақ, сөз сыңаржақ болар еді. Біздің әдебиетіміздің бар жаңалығын, батыл ізденгіш өзгешелік қасиеттерін өзіміздің заманымызбен нық байланыстырып, өсіре түсуге айнымас көмекшілеріміз де себепші болды. Олар – бар жазушылармен тізе қосып, білекке білек жалғасып, қатар жасасып келе жатқан біздің сыншыларымыз бен әдебиет тарихшыларымыз. Бұлардың кейбірінің өздері де жазушы. Ол: Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов. Ал зерттеуші сыншылар аттарын атасақ, олар: Ысмайылов, Кенжебаев, Жұмалиев, Шалабаев, Мәлік Ғабдуллин, Қаратаев, Дүйсенбаев, Нұртазин, Ахметов, Сәрсекеев, Нұрқатов, Сейітов, Жармағамбетов, Қирабаев, Ақтанов, Шашкин, Шаңғытбаев, Әлімқұлов, Қабдолов, Сахариев, Сүйіншәлиев, Сармурзина, Құттыбаев, Ордалиев сияқты жолдастар. Бұл топқа Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институтында көптен бері талапты еңбек етіп келе жатқан жас ғалымдарымыз – Базарбаев, Ғұмарова, Нұрмағамбетова, Хасенов, Дүйсенов, Әбетовтерді қосамыз. Осы аталған адамдардың бәрі бірігіп еңбек еткелі біздің республикада ғылымдық зерттеу жұмысы дамып, сыншыл ойдың өрісі ұзарып, кеңейіп келеді.

Жиырмасыншы жылдардың ортасында қазақ әдебиетінің тарихына арналған зерттеу еңбектері туа бастаса, отызыншы жылдардың басында әдебиет тарихы жөнінде орта мектепке арналған оқу құралдары шығады. Содан бері қарай қазақ филологтерінің жоғарыда аталған көп адамдарының еңбегі, ізденулері бойынша жалпы қазақ фольклорын және XVIII–XIX–XX ғасырлардағы қазақ әдебиетін зерттейтін әдебиет тарихының ғылымы туа бастайды. Қазір, міне, жоғары дәрежелі мектептерге арналып, қазақ совет әдебиетінің де очеркі биыл екінші рет толық түрде қайта шықпақшы. Оның жазылуына жаңағы аталған көп сыншы – тарихшыларымыздың қатынасы болды. Жалпы редакциясын Сәбит Мұқанов пен тағы бірнеше жолдастар басқарады.

Отызыншы жылдардан бері қарай қазақ әдебиетіне үлкен достық көмек ететін орыс достарымыз көбейе түсті. Бұлар қазақ халқының арғы-бергі әдебиетін зор бейіл беріп, достықпен зерттеп келудің үстіне, біздің әдебиетіміздің

табыстарын мол үгіттеуші, көпке танытушы достар. Аттарын атасақ, олар: З. Кедрина, М. Сильченко, Н. Смирнова, Е. Лизунова, К. Зелинский, М. Фетисов. Осындай достардың тағы бір мол тобы орыс жазушылары. Бұлар Қазақстан туралы өз шығармаларын жазудың үстіне, қазақ жазушыларының өсу, даму жайына туысқандық қамқорлықпен қатынасып отырады. Аттарын атасақ, олар: Леонид Соболев, Всеволод Иванов, Николай Анов, Иван Шухов, Павел Кузнецов, Илья Сельвинский, Николай Сидоренко, Дмитрий Снегин, Николай Титов сияқты жазушы, ақындар.

Қазақстандағы филология ғылымының тереңдеп өсіп, дамуы да біздегі әдебиет тілінің өсіп, көркеюіне күнделік көмек етеді. Халқымыздың жалпы тіл байлығы, тіл мәдениеті, сөз өнері өсу жөніне көп әсер, көмегін тигізетін біздің тілші ғалымдарымыз, оқымысты түркологтеріміз. Бұлардың көп жылғы іздену, зерттеу тапқырлығының жемісі де мол, ол тарихтық табыстар. Солар еңбегімен біз заманда арабша, кейін латынша, ал қазір орыс графикасы бойынша туған жаңа жазу үлгіміз жасалды. Олар оқу құралдары мен методикалық әдебиетті туғызды. Әлденеше түрде екі тілді сөздіктер жасады. Ұлттық терминология атаулыны қалыптастырды. Көп еңбектерін арнап, зерттеушілік ізденулерін дамытып, әлденеше докторлық және кандидаттық диссертациялар жазды.

Жеке мектептеріміз бен республикалық жоғары дәрежелі оқу орындарымызда қазақ тілін оқытатын да сол ғалымдарымыз. Бұл қатарда бар қазақ филологиясының ең көрнекті ғалымдары деп атайтындарымыз: профессорлар С. Кеңесбаев, С. Аманжолов, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, ғылым кандидаттарынан көрнекті еңбектерімен танылған: А. Ысқақов, Ф. Мұсабаев, Қ. Махмудов, Ф. Бегалиев, А. Хасенова, Ш. Сарыбаев сияқты жолдастар. Бұлардың бәрі өздерінің күрделі зерттеуші еңбектерімен қазақ тіліндегі терминологияны, бүгінгі заң тілінің тарихын талдайды. Сондай еңбек зерттеулерімен қазақтың қазіргі көркем әдебиетінің мүмкіншілігін молайта түсіп отыр. Көркем әдебиетке жасалған көмектердің көрнекті бір алуаны осындай.

Әдебиет пен лингвистика ғылымының қанаттас іздену, өсу жолында біріне бірі сүйенісе, нәр берісе айқаса өсу

процесі осылайша болатыны – заңды күй. Рас, бұның әлі түгел анықталмаған, ашылмаған күйлері де көп болу керек. Бірақ, олай бола тұрса да, қазіргі мәлім табыстардың өзі де социалистік дәуірдегі қазақ халқының ой мәдениеті жеткен қымбат жаңалықтардың белгісі деп бағалануға тиіс.

Осылайша саналған табыстардың барлығы да социалистік қазақ ұлтының рухани мәдениеті ірілеп, өрлеп өскенін аңғартады. Тарихтық дамудың осынша жоғары биігіне ескі Россияда езгіде өскен бұратана елдің бірі тек социалистік революция арқасында жетіп отыр.

Сондайлық табыстарымызды еске алу үстінде, қазақ халқының тағдыры мен тарихы Октябрь революциясы болмаса, қандайлық басқа қиракезік жолдарға соғып, не күйлер басынан кешіруіне мүмкін болар еді? Соны да кейде болжап көру теріс емес.

Тегінде, біз Лениннің тарихтық жағынан аса терең толғаған бір ойын жиі еске аламыз. Ол ойы: Россияның отары болған бұратана елдер социализмге келгенде, капиталистік дамудың азап дәуірін аттап өтіп жетеді деген болатын. Біз осы шындықты еске алғанда, өзіміздің қоғамның экономикалық, қоғамдық-тарихтық, азаттық-теңдік, заттық-техникалық, тірлік-салттық жағдайдағы өсулеріне өлшеу етіп еске аламыз. Ал сол ойларды біздің халықтарымыздың рухани мәдениеті, әдебиеті жөніне салыстыра сөз қыла қоймаймыз. Қазір біз сол Ленин толғаған ойды қазақ әдебиетінің Абайдан соңғы Октябрь революциясының алғашқы жылдарына шейінгі өткен кезеңіне мезгеп, еске алайық.

Осы тұрғыдан қарағанда, Октябрь революциясы қазақ халқының рухани мәдениетін неден тазартты, қандай жайларды мансұқ етіп сыртқа тепті? Нақтылай сөйлегенде, біз неден аттап өттік, нені тәрк еттік? Әдебиеттегі революциялық тұрғыларға қалайша шықтық? Қырық жылдықтың қарсаңында бұл жайға да тоқтап өту әбден орынды.

“ҚАЗАҚ ССР ТАРИХЫНА” АРНАЙЫ ЖАЗЫЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕР

VIII ТАРАУ

Қазақ халқының XV–XVII ғасырлардағы мәдениеті

5. Қазақтың ауыз әдебиеті

Еңбек жырлары

Тақырыбы мен жанрлары жағынан сан алуан қазақ хал-қының ауыз әдебиеті XV–XVII ғасырларда кеңінен дамыды. Өлең-жырлар, тапқыр шешендік сөздер халықтың қоғамдық және рухани өмірінде көрнекті орын алды. Сол кездегі мақалдар мен мәтелдер (“Өнер алды – қызыл тіл”, “Өнершінің қолы – алтын, өлеңшінің сөзі – алтын”) сөз өнерін халықтың аса қадірлегенін көрсетеді.

Ауыз әдебиеті дегеніміз – қоғам өмірінің айнасы. Патриархтық-феодалдық уклад, халықтың көшпелі тұрмысы қазақ халқының ауыз әдебиетінің идеялық-көркемдік мазмұнына өшпес із қалдырды. Өлең-жырлар, аңыздар, тұрмыс-салт жырлары, лирикалық өлеңдер, мақалдар мен мәтелдер, нақыл сөздер, афоризмдер, батырлық эпостар, әлеуметтік-тұрмыс поэмалары халықтың қоғамдық тұрмысына, еткен еңбегіне және тәуелсіздік жолындағы күресіне байланысты туып отырды.

Ауыз әдебиетінің көпшілігі көшпелі малшылардың көзқарастарын, ұғымдарын, еңбек процестерін, олардың көп ғасырлық еңбек тәжірибесін әр жақты көрсетеді. Мысалы,

халық әдебиетінде көшпелі тұрмыстағы түйенің маңызы кеңінен бейнеленеді. “Жүк ауырын нар көтерер”, “Нар жолында жүк қалмас”, “Қоныс ақысын түйе қайтарады” дейтін мақалдар дамылсыз көшкіншілік тұрмыста негізгі жүк көлігі түйе екендігін көрсетеді. Халық жырында былай деп жырланады:

Маң-маң басқан, маң басқан,
Шудаларын шаң басқан,
Екі өркешін қом басқан.
Алабота, теріскен,
Тілін тікен теспеген,
Мұрындығы келіскен,
“Шөк!” дегенде “бық!” деген,
Тесіп үйін жүктеген,
Мұның өзі түйе деген.

Түйенің күй талғамайтындығын, жүріске, жұмысқа төзімділігін, көнбістігі мен момындығын қазақтар осылай сипаттайды.

Жүйрік түйе “желмаяны” халық аузындағы аңыздарда, өлең-жырларда атты да, желді де, ұшқан құсты да басып озатын ең жүйрік хайуан деп бейнелейді.

Қазақтың ауыз әдебиетінде жылқы малы күшті дәріптеледі. Қазақ жылқы жайында былай дейді: “Ат – ердің қанаты”, “Алып – анадан, ат – биеден”, “Ат – биеден, аруана – түйеден”. Өлеңдер мен аңыздарда жылқы баласы адамның досы, жәрдемшісі, серігі боп сипатталады. “Қуса жететін, қашса құтылатын” жүйрік аттар, тұлпарлар жайында көп өлең-жырлар, аңыздар туған.

Мал шаруашылығына байланысты шыққан өлең-жырларда, аңыздарда малды ит-құстан, ауру-індеттен, жұт-апаттан сақтау әрекетіне үлкен көңіл бөлінеді. “Мал жинасаң қонысын тап”, “Жер – анасы, мал – баласы”, “Малды тапқанға бақтыр” деген сияқты мақал, мәтелдерде көшпелі қазақтың тіршілік даналылығы афоризм түрінде екшеліп, қорытылып айтылған. Наурызға (жаңа жылға) байланысты өлең-жырларда малдың қыстан аман шыққандығына, мал басының өскендігіне қуаныш білдіріледі.

Әдет-ғұрып жырлары

Діни сенімдерге, әдет-ғұрыптарға байланысты жырлар, өлеңдер, тақпақтар қазақ арасында көп болған. Бала туғанда, қыз ұзатқанда, ауру-сырқаулы болғанда, кісі өлгенде, өлгенге бата оқып, ас бергенде, жаңа жылды қарсы алғанда айтылатын ортағасырлық әдет-ғұрып жырлары біздің заманға келіп жетті. Қыз ұзату жырлары: “тойбастар”, “жар-жар”, “сыңсу”, “қыз танысу”, “беташар” және басқалар қыз ұзатарда қыздың өз үйінде де, қайын жұртына барғанда да айтылады.

Әрбір адамның, үй іші жандарының, бүкіл рудың өміріндегі әрбір елеулі жайлар қазақ халқында өзіне лайықты әдет-ғұрыптармен, өлең-жырлармен өтіп отырады. Абай Құнанбаев қазақ өмірінде өлең-жырлардың маңызын әділ сипаттаған:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең.

“Жар-жар” – айтыс өлең. Мұны дағдыда жастар екі топ болып – күйеу бастаған жігіттер тобы, қалыңдық бастаған қыз-келіншек тобы болып айтады.

“Жар-жар” патриархтық семьядағы әйелдің күйін баяндайды, қыздың бөтен ауылға, бөтен ортаға кетуіне, туғандарымен, туып-өскен жерімен қоштасуына байланысты мұң-зарын шағады.

Екінің бірінде өз қалауы емес күйеуге бара жатқандықтан болатын қалыңдықтың қасіретті, қайғылы жайы “сыңсу”, “қыз танысу” сияқты жан тебіrentетін мұңлы жырларын туғызды; “сыңсуда”, “қыз танысуда” қалыңдық өзінің туған жерімен, аулымен қоштасады, мұңын зарлайды.

Жоқ едім бұ дүниеде, таптың, әкем,
Шырылдатып мені малға саттың, әкем.
Тоқсан басты, тор көзді қайран үйім,
Торғай басым сыймастай неттім, әкем.

Әдет-ғұрып бойынша ұзатылатын қыз өзінің дос-жаран қыздарымен өз аулының, жақын ауылдардың әрбір үйіне қоштасу жырын айтып кіріп шығады. Қыздың туған-туысқандарымен бұл қоштасуын қазақта “қыз танысу” деп атайды.

Қалыңдық өзінің күйеуінің аулына келгенде енді оны “беташармен” күтіп алады. “Беташарды” күйеудің туысқандарының бірі немесе той бастаушы жаршы жігіт айтады, ал жас келін бұл жырды мұқият тыңдап, онда айтылған патриархтық-феодалдық семьяның дағдысына, жөн-жосығына сай ереже сөздерді жадында сақтап қалуға тиіс болады. Ата-ененің алдындағы жас келіннің міндеттері “беташарда” түгел айтылады. Күйеуінің үлкенді-кішілі туысқандары, жегжаттары, меймандары алдында келін өзін қалай ұстау керек екендігін де осы жыр үйретеді.

...Өзің жатып, байыңа тұр-тұрлама, келіншек,
Қаптың аузы бос тұр деп құрт ұрлама, келіншек,
Жұрт алдында сыпаңдап, қақаңдама, келіншек,
Үйге түскен түйені бақандама, келіншек,
Аузы-басың сүйреңдеп өсек айтпа, келіншек,
Үлкендердің алдынан аттап өтпе, келіншек...

Ұзақ айтылатын бұл жыр жас келіннің неге де болсын үн-түнсіз төзуін талап етеді. Бұл жыр әйелдің патриархтық-феодалдық укладтан туатын правосыздығын тайға таңба басқандай етіп көрсетеді.

Өлімге, сүйекті жерлеуге және осындай қайғылы жайларға байланысты дәстүрлерден “қоштасу”, “естірту”, “жоқтау” жырлары туған. Бұл жанрлар дағдыда “мұң-шер өлендері” деп аталған. Мұнда өлім алдында жатқан адам өзінің балаларымен, туған-туысқандарымен, достарымен, сондай-ақ астына мінген сүйікті атымен, аң аулайтын құсымен қоштасады. “Қоштасуда” ең көп тараған тақырып – туған жерімен қоштасу тақырыбы. Дағдыда бұл жырларды ірі феодалдардың, сыртқы жаудың тепкісімен, ал кейініректе, ХІХ ғасырда – ХХ ғасырдың басында патша өкіметінің отаршылық шаралары нәтижесінде жерінен қуылған аз кедей рулардың адамдары айтқан. Қоштасу жырын жеке-дара адамдар да – феодалдарға және патша

өкімет орындарына қарсы күрес жүргізген айбынды халық күрескерлері де – шығарады. Ауылды ежелгі қонысынан еріксіз аударған уақыттарда осындай суырыпсалма жырларды ақындар шығарып жүрді немесе сонда жәбір көрген рудың немесе сол тайпаның қыз-бозбалалары бірігіп шығарды.

“Қозы Көрпеш пен Баян сұлу” поэмасындағы қоштасу жырында былай делінген:

Балталы, Бағаналы ел, аман бол,
Бақалы, балдырғанды көл, аман бол.
Жібектей шалғынында ойнап өскен
Сегіз сай, тау беткейі, сала, аман бол.

“Естірту”, “көңіл айту”, “жұбату” – бұлардың бәрі жұбату жырлары. “Жоқтау” – жақын адамының өліміне байланысты жыр. “Естіртуде” бұл дүниенің жалғандығын, көзді ашып-жұмғанша өте баратындығын аңдататын аллегориялар, мысалдар, астарлы сөздер арқылы қайғылы хабарға ептеп жақындайды. Осының артынан қайғылы хабардың өзі айтылады; жырдың соңы “көңіл айту”, “жұбату” жырына айналады.

“Жоқтауда” өлген кісі жоқталады. Өлген кісіні әйелінің, апа-қарындастарының немесе шешесінің бір жылға дейін, яғни “асы” берілгенге дейін жоқтауы қазақта ең арғы көне заманнан сақталып келген. Жоқтаушылар күніне екі рет, күн шығарда, күн батарда, өлген адамына жоқтау айтып, жылауға тиіс. Жыр өлген адамының абзал қасиеттерін дәріптейді, үй ішінің қайғысын, өлімнің ауырлығын айтып егіледі. Дәстүр бойынша ең алдымен ердің жесір қалған әйелі қара салуға тиісті:

Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да жылайын,
Қыналы бармақ, жез тырнақ
Күніне қанға бояйын,
Албыраған ақша бет
Сүйегіне таяйын.

“Жоқтау” жырларда, әменгерлік ғұрпы бойынша, екінші, әлде тіпті үшінші қатын боп марқұмның туысқандарының

біріне тиюге басы байланған жесірдің қайғылы халін айтып жырлау жиі кездеседі.

Ауыз әдебиетінің көптеген үлгілері, соның ішінде әдет-ғұрып жырлары ғасырлар бойына өзінің идеялық-көркемдік ерекшеліктерін сақтап келген. “Жар-жар”, “жоқтау”, “беташар” қазақ тұрмысында елеулі орын алған.

Тұрмыс, әдеп-ғұрып жырлары қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларға сәйкес қазақ қоғамының тарихи дамуының түрлі кезеңдерінде түрліше әлеуметтік топтардың таптық мүдделеріне икемделіп отырған.

Ертегілер

Қазақ ертегілері қазақ халқы тұрмысының түрлі жақтарын толық етіп, сан алуан етіп көрсетеді; езілген еңбекші шаруаның арман еткен өмірін тамаша қиялға айналдырады. Халықтың қоғамдық өмірін, тұрмысын, арманын, талабын ұғыну үшін ертегілер көп мәлімет береді. Көп ертегілер Қазақстанда мұсылман дінінің дәстүрлері тараудан бұрын, ежелгі заманғы сенімдердің ықпалымен шыққан. Бері келе халықтың есінде қалған ескі ертегілердің түрі өзгеріп, олар мазмұны жағынан да, түрі жағынан да өңделе байып отырған.

Қазақтардың көрші елдермен сауда-саттық, мәдениет байланыстары Орта Азия халықтарына (өзбектерге, тәжіктерге, түрікпендерге, қырғыздарға) ортақ ертегілік сюжеттердің туып, тарауына, сондай-ақ орыс, қытай, араб, үнді сюжеттерінің келіп енуіне жағдай жасаған. Ертегі айтушының қоғамдық орнына қарай ертегілердің идеялық мазмұны екінің бірінде түрліше болып отырған. Аллаға, тағдырға сену, көп азап-мехнаттардан кейін ертегі геройының барша мұратына жететіндігіне сену – оның хандық дәрежеге немесе байлыққа ие болуы – ертегіні айтушы кісінің өрісінің тарлығынан, оның дүниетанысының шым-шытырық қайшылықтарынан туады.

Ертегілердің түрлі жанрлары болған: хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, тұрмысқа байланысты шыншыл ертегілер, әзіл-сықақ ертегілер.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде шаман діні мен мұсылман діні, сенімдері ұштасып, қат-қабат араласып

отырады. Бұл ертегілерде халықтың жаратылыс сырын білу, көз көріп, қол жетерлік жердің ар жағындағы сырларды ашу, жерұйықты табу талабы айқын көрінеді. Қиял-ғажайып ертегілер мен аңыздарда аңшылардың, мергендердің, жеке батырлардың, “ай десе аузы бар, күн десе көзі бар” сұлулардың, сәуегей дана қарттардың (“Ер Төстік”, “Еділ-Жайық”, “Құламерген”, “Алтын сақа”, “Қарамерген”, “Аламан мен Жоламан”, “Жұпар қорығы”, “Асанқайғы”), тағысын тағы басқалардың ізгі ерліктері, ержүректі күрестері хикая болады. Батырлар, аңшылар, өжет ерлер қыруар қатерлерден аман өтіп, адамзатқа қас күштермен (жеті басты жалмауыздармен, жалғыз көзді дәулермен, мыстан кемпірмен, жезтырнақпен, қорқау қасқырлармен) арпалыса жүріп, әрқашан керемет жәрдемшілер тауып алып, өздерінің ізгі мақсат-мұраттарына жетеді. Ертегілердегі геройларға көмектесетін “алты айлық жерді алты аттайтын” өрен жүйрік “тұлпар” ат, “желмая” болады, батырды көкке алып ұшатын “самұрық құс” болады. Бұларға көмекке келіп, демеп, жебейтін алып тау соғарлар, көл жұтарлар, көрегендер, жел аяқ, сақ құлақтар болады. Бұл ертегілердің бәрі де қиыр алыс жерлерге көзді ашып жұмғанша жетуді, жаратылыстың құпия сырын ашып, бағындырып алуды арман еткен, ұшы-қиырсыз кең даланы мекен еткен жандардың көкейкесті мүдделерін көрсетеді. Бұл ертегілер орыс, үнді, араб және Орта Азия халықтарының ертегілеріне ұқсайды; оларда әлгіндей арман, мысалы, ұшқыш кілем арқылы берілген. Адамның жан серігі, жәрдемшісі болған дүлдүл ат кең-байтақ сахараның, сыңсыған малдың қожасы — жалмауызға кездеседі, онымен арпалысып, жеңіп шығады.

Қазақтың таңғажайып ертегілерінде қиял маңызды орын алады. Ер Төстік, Жоямерген, Қарамерген тәрізді батырлар небір қатерлі кедергілерді жеңіп, жат, ғажайып дүниеге жетеді, оның құпия сырын ашады. Қазақтың қиял ертегілерінің геройлары ақылды, өнегелі-үлгілі, асқан палуан, сергек құлақты, көреген көзді болып келеді.

“Асанқайғы”, “Жұпар қорығы” жайындағы ертегі-аңыздарда шұрайлы жайылым, еркін қоныс, бақытты тұрмыс жөніндегі қазақ халқының арманы көрінеді. Асанқайғы жайындағы ертегіде өз халқының қайғылы тағдырына, жарлылығына, жерінің құнарсыздығына налыған, қасірет

шеккен Асан халқының қайғы-қасіретсіз, жоқшылықсыз, жері бай, біріне бірінің араздығы, жек көруі жоқ, “қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған” жеруіықты іздеп таппақ болады. Ол желмаяға мініп алады да, қазақтың ен даласын, тау-тасын, сай-саласын, орман-тоғайын, өзен-көлін кезіп кетеді, бірақ жеруіықты таба алмайды, арманына жете алмай өледі. Бергі кезде Жамбыл жазған “Өтеген батыр” поэмасының сюжеті Асанқайғы жайындағы аңызға тығыз байланысты. Халықтың қамқоры Асанның аты қазақ даласында қалың жұртқа мәлім. Дағдыда ақындар өзінің жырын Асанның атымен бастайды. Бірақ феодалдық-ру шонжарларына бейім тұрған ақындар да Асанның атын пайдаланған. Бұлар Асан туралы өздерінің басқаша бір аңызын жасап, оны ханның сенімгер адамы етіп көрсеткен; мұнда халық тудырған образды бұрмалап бейнелейді.

Қазақтың көп ертегілері хайуанатқа байланысты. Мұнда үй хайуандары – түйе, жылқы, қой, ешкі – адамның досы, серігі болып, ал қасқыр, түлкі, аю, жолбарыс, жылан – жауы болып бейнеленеді. Бұл ертегілердің кейбірінде бәйгеден озып келген жүйрік-тұлпарлар (“Тепеңкөк”, “Сырттан”), немесе ботасынан айрылған інгеннің (“Бозінген”) қасіреті хикая болады, тағысын тағылар.

Көптеген басқа халықтардың, соның ішінде орыс халқының, ертегілеріндегі сияқты, түлкі әменде алдамшы, қу, аю – ебетейсіз, бірақ дөрекі, зорлықшы, қасқыр – қомағай жыртқыш болып бейнеленеді. Ертегілердің көбінде үй хайуандары – адамның серігі, досы – зұлым жыртқыштарды жеңіп кетіп отырады.

“Қасқыр мен қой жолдас болмас, бай мен кедей жолдас болмас” деген қазақ мақалы өмірден туған; бұл мақал байды қасқырға теңейді. Ертегілер жыртқыштардың кісі шошынарлық образын жасады. Қасқыр қозыларды, лақтарды ғана емес, жас балаларды да жейді, адамның да соңына түсіп аңдиды, тіпті ол өлгеннен кейін де оның өлігіне ауыз салады. “Күйеу-қасқыр” деген ертегіде адам түрін алған түрлен-қасқыр өзіне бір сұлу қызды айттырып алып кетеді де, оңаша жерге шыққасын бір аунап тұрып, қайтадан көкжал қасқырға айналады. Бұл ертегі қасқырдың жыртқыштығымен бірге, қазақ әйелінің правосыз, ауыр халін, қайғылы тағдырын көрсетеді. Қазақ ертегілеріндегі

қасқырдың образы халық бұқарасына зорлық жасаушылар мен езушілердің прототипі болып бейнеленеді.

Аязби, Жиренше және басқалар жайындағы ертегілер халық ішінен шыққан адамдарды – Аязбиді, Жиреншені және оның сұлу жары Қарашашты көрсетеді, сондай-ақ Алдаркөсені, Қожанасырды, Шопан тазшаны – сөзге шешен, өткір тілді, тапқыр, пысық адамдар етіп көрсетеді. Бұлардың өткір тілі, тапқырлығы қатал, қиянатшыл хандарды, дүниеқор байларды, әділетсіз билерді әшкерелеуге, мазақ етуге бағытталған.

Өткір тілді, тапқыр Алдаркөсе ертегіде қанаушыларға қарсы халықтық сықақ-әзілдің кісісі болып көрінеді. Ол халық жек көретін ақымақ ханды, сараң байды, қожа-молдаларды, бақсы-балгерді, ол – ол ма, тіпті сайтанның өзін алдап кетеді, ислам дінінің қағидаларын мазақ етеді.

Жиренше шешен шешендігі, өткір тілділігі өзінен асып түсетін қызға үйленбек болып ант береді. Сол қыз Қарашаш болып шығады да, соған үйленеді. Зұлым хан Қарашашты Жиреншеден тартып алмақ болады. Хан бұған ауыр, жанға қатерлі бір іс тапсырады. Өзінің ақылдылығы, тапқырлығы және Қарашаштың жәрдемі арқасында Жиренше жеңіп шығады. Жиренше туралы ертегіде халық ортасынан шыққан дарынды адамдарға хан төңірегіндегілердің сұрқиялық, өшпенділік істейтіні көрсетіледі.

Жиреншенің образы халық ішінде өте қадірлі, сондықтан да шешен, өткір тілді адамдар Жиренше деп аталып кеткен.

Шын халықтық, реалистік ертегілерде әйелдің тең праволылығы сөз болады, олардың ақылдылығы, ерін – өмір жолдасын – беріліп сүйетіні, оған адалдығы айтылады, әйелдердің бас еркіне, сүйгеніне қосылуға ұмтылатындығы айтылады.

Қазақ ертегілерінің ішінде басқа халықтардан ауысқан ертегі сюжеттері кездесіп отырады. Араб ертегілері – “Мың бір түннен”, үнді ертегісі “Тотынамадан”, орыс, қытай, монғол ертегілерінен ауысып, қазақтың өзінің байырғы ертегілерінше көп тарап кеткен ертегілер аз емес. Ал кейбір қазақ ертегілері, көне сөздер, аңыздар діни догмалар мен феодалдық таптың идеологиясының көрінісі болып табылады. Тұтас алғанда, ғасырлар бойында халық тудырған

ертегілер қазақтың ауызекі творчествосының аса маңызды жанры болып табылады.

Батырлар эпосы

Қазақ эпосы — ауызекі творчествоның негізгі жанрларының бірі. Бұл өзі көне замандардан басталады. Орхон-Енисей мұраларында, ескі мұраларды қазу үстінде анық-талған құлпытас жазуларында өлген батырлардың, рубасыларының соғыстары, ерлік істері мәңгілікке жазылып қалған. Бұл жазулар ерлік дастандардың үзіндісі тәрізді. Алғашында ерлік дастандар “жоқтау” тәрізді қысқа өлеңдерден тұрған. “Жоқтаудың” көп өлеңдері эпостық шығармалардың жеке бөлімдеріне ұқсайды. Зерттеушілердің жоруынша, “Қарабек”, “Ер Көкше”, “Қобыланды”, “Қамбар” сияқты ерлік дастандар Қараханидтер заманында және XII—XIV ғасырлардағы қыпшақтардың тұсында шыққан.

“Ер Төстік” және “Құламерген” ертегілерінде аңшылар, мергендер және батырлар жайында айтылады; бұларда проза поэзиямен кезек ауысып отырады. “Қамбар батыр” эпосында да аңшының, мергеннің өнері дәріптеледі. Нақ осы аңшылар және мергендер жайындағы жырлар қазақтың ерлік дастандарына негіз салған болуы әбден ықтимал нәрсе.

Қазақ эпосы бері келе, XVI—XVII ғасырларда жоңғар феодалдарына және XVII ғасырдың басында Волга мен Орал өзендерінің аралығына қоныс аударған қалмақтарға қарсы қарулы күрес жүргізген дәуірде қалыптасқан. XVIII—XIX ғасырларда эпос дами берді, эпостық шығармалардың тексі өлеңші, жыршылардың ауызекі орындауымен біздің күндерге келіп жетті.

Батырлық эпос дегеніміз — шет жаулардың шабуылынан тайпалар мен жеке руларды қорғаған, халықты ауыр апаттардан сақтаған керемет күшті батырлардың қаһарман өмірін, соғыстағы ерлік істерін жырлайтын сюжетті (оқиғалы) дастандар. Ауыз әдебиетте “батыр” деген сөз, халықтың түсінігінше, ержүректі, әділ, қайрат иесі адам — қаһарман.

Қазақтың батырлық эпосында эпосқа дағдылы қиялдық элементтермен, асқан батырлықтармен қатар, тарихи

оқиғалар да көрсетіледі. Мысалы, “Қобыланды” эпосы қыпшақтар мен ирандардың арасындағы ұзақ заманғы соғыстарға байланысты туған, “Ер Тарғын” – Қырым хандығындағы өзара тартыстан туған, Ер Сайын, Қамбар, Алпамыс, Ер Қосай, Төрехан, Телағыс, Құбығұл және басқалар жайындағы эпостық дастандар Қыпшақ, Ноғай рулары мен тайпаларының қалмақтарға қарсы бірлесе отырып жүргізген соғыстарын көрсетеді. Бұл шығармалардың геройлары “қазақтар” деп аталмайды, Ноғайлыдан шыққандар деп есептеледі. Кейбір эпостық шығармалардың сюжеті Орта Азия халықтарына ортақ болып келеді. Мысалы, “Алпамыс” эпосының сюжеті қазақ, өзбек және қарақалпақ арасында кең тараған; “Көрұғлы” – азербайжан, тәжік, қазақ, өзбек, түрікпен, қарақалпақ ішінде мәлім. Қырғыз эпосы “Манаста” Ер Көкше дейтін қазақ басты батырлардың бірі болып соғыстарға қатысып жүреді, “Ер Көкшенің” В.В. Радлов жариялаған қазақша нұсқасында Манаша батыр Көкшенің досы болып көрсетіледі. Қазақтың эпостық шығармалары қазақтардың ғана емес, сонымен бірге Орта Азиядағы туысқан халықтардың да тарихына байланысты екендігін Шоқан Уәлихановтың төмендегі сөздері де дәлелдейді: “Алғашқы кездерде Орта Азияда түрік және моңғол тектес нәсілдердің бәрі де ноғайлар деп аталған болу керек. Ноғайлар жайындағы аңыздар XIV ғасырдың аяғына, XV және XVI ғасырларға қарай кетеді. Бұл аңыздар эпостық сипатта және ұйқасты өлеңдермен жырланады, сондықтан да бұлар халықтың ауыз әдебиетіне жатады. Бұлардың тамаша жері халықтық рухтың, ұғымдардың, әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің, тұрмыс дағдысының көрінісі болып табылады, сонымен бірге филологиялық жағынан да бұлар тамаша”.

Эпостық шығармалардың бәрінде бірдей халықтық сипат бола бермейді. Эпостық жырлардың қайсыбіреулері феодалдық шонжарлардың, хандар мен сұлтандардың таптық мүдделеріне қарай бұрмаланған. Мысалы, Орақ – Мамай жөніндегі ерлік дастан хандардың халыққа қарсы шапқыншылығын, феодалдық тартыстарды дәріптейді. Оның үстіне, феодалдардың мүддесін көздеген кейбір ақындар мен жыршылар халықтық шығармаларды өз қолайына қарай өңдеп, жаңа нұсқалар жасап шығар-

ған. Идеялық жағынан елеулі өзгерістерге душар болған шығармалардың бірі – “Шора батыр” эпосы.

Халықтың эпостық шығармаларында қоғамдық мотивтер жеке адамның басына байланысты мотивтен жоғары тұрады. Жыршылар жасаған батырлар образы – патриоттық идеяның образдары. Қазақтың халық эпосындағы батырлар басқыншыларға қарсы күреседі, олардың шабуылына тойтарыс береді. Мысалы, Қамбар қалмақтармен соғысып, өзінің тоқсан үй кедей туысын, бүкіл ноғайлы өлкесін азат етеді. Алпамыс өзі жоқта елін шауып кеткен қалмақ ханы Тайшымен соғысады. Қобыланды өзінің туысқан-туғандарын, үй жандарын, бүкіл Қыпшақ руын құлдаған Алшағыр ханмен соғысады.

Кейде батырлар көрші тайпаларға өздері шабуыл жасайды. Бірақ халық ондай батырды қолдамайды. Қобыланды оңай олжа түсіру үшін бейбіт отырған Көбікті ханға барып тиіскенде, оның өзі тұтқынға түсіп, жаза тартады. Ылғи жауды өзі іздеп кездесетін соғысқұмар Ер Сайынды халық дәріптемейді, қайта мазақ етеді. Өз малшыларын сабайтын өркөкірек Сайын жаумен алғаш кездескен жерде-ақ оңбай жеңіледі.

Қазақ халқының ең ірі, ең белгілі эпостық дастандарының бірі – Қобыланды батыр жайындағы эпос; мұның кейбір нұсқалары он мың жолға дейін барады. Бұл жырда Қобыландының туғаны, өсіп, ержеткені, ақылды, сұлу қыз Құртқаға үйленгені, оның өрен жүйрік тұлпары Тайбурылдың жайы және Қыпшақ руының ежелгі жаулары Қазан хан мен Алшағыр ханға қарсы батырдың жорығы хикая болады. Мұнда батырдың төңірегіндегі адамдар мен оның өзінің өмір жағдайларына көп көңіл бөлінеді. “Қобыландының” толық нұсқаларында, сондай-ақ басқа да көптеген шығармаларда дастанның кіріспе тараулары батырдың жәбір-жапа шеккен қарт ата-анасына бағышталады. Бұл ата-ананың ұл баласы ғажайып жағдайда дүниеге келеді. Батырдың дүниеге келуінен кейін оның үйлену хикаясы жыр болады. Ғашық болған қызына болашақ батыр оп-оңай қосыла қоймайды, ауыр, ұзақ сүрең күрестен кейін ғана қолы жетеді. Алпамыстың дүниеге келу, ержету, Гүлбаршын сұлуға үйлену жағдайлары белгілі дәрежеде Қобыланды

жайындағы эпосқа ұқсайды. Батыр жарының образы оның өзінің образын толықтырып жатады: егер жастығының әсерінен батырдың тәжірибесі олқы соғып жатса, оның жары тәжірибелі, ақылды болып келеді; егер батырда ар-намыс, абырой сезімі жетіспей жатса, оның әйелі дастанға ар-намыстың иесі болып кіреді.

Қобыландының, басқа да батырлардың тағдырында, барлық эпостық жырларда оның достары, әсіресе аты – батырдың ең жақын сүйеніші, жан серігі – үлкен орын алады. Батырлар мінген тұлпарға қойылған аттар халық ішінде батырлардың өз есімдерімен бірдей тараған: Қобыландының Тайбурылы, Тарғынның Тарланы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқасы осындай аттар.

Тайбурыл ұшқан құспен, желмен жарысады, “бір төбенің шаңын бір төбеге қосады”, биік-биік таулардан секіріп асады; көзді ашып-жұмғанша даланың тағы құланы мен көкқұтан құстарын таптап өте шығады, көлденең тастарды тұлпар тұяғы саз балшықша илейді; Қобыланды өзінің Тайбурылымен қырық күндік жерге бір-ақ күнде жетеді.

Бірсыпыра ерлік дастандарда халықтың тұрмысы, мінез-құлқы, дәстүрі, әдет-ғұрпы тамаша шебер сипатталады. Батырлық, ерлік нәзік сүйіспеншілік, қуаныш, шаттық шақтар, жеке геройлардың күлкілі жайлары аса көркем етіп беріледі. Батырлық жырлардың көп жерлерінде өмірлік жайлар, геройлардың сезімдері мен құмарлығы көрсетіледі, Қобыланды мен Алпамыстың үйлену тойлары бейнеленеді. Бұл дастандарда ауыз әдебиетінің түрліше формалары: “тойбастар”, “жар-жар”, “жоқтау” кеңінен қолданылады.

Халық арасында көп тараған Қамбар туралы дастанның өзгеше бір идеялық-көркемдік ерекшелігі бар. Дастанда шын өмір қиялдан, гиперболадан басым жатады. Өзінің аш-жалаңаш тумаластарының қамын жеген жалғыз атты Қамбардың аңшылық өмірі, бұған қыз Назымның ғашық болуы, батырдың ерлігі, табандылығы, бәрінен де халық абыройын жоғары қоятын оның адамгершілік қасиеттері дастанда реалистік тұрғыдан, көркем, қызғылықты етіп бейнеленген. Басқыншылардың қалың қолы мұның еліне келіп киліккенде, Қамбар өзін кедейлігі үшін ылғи мазақ етіп, қорлап жүретін Әзімбай бектің балаларына кектенбейді.

“Әзімбайдың ақымақ алты ұлына өкпелеп, жаманның ісін қылмайын, жұрт үшін белді бекем буайын”, – деп шешеді Қамбар. Қамбар батырға тән аңшылық кәсіпті дәріптеп, оны көркем түрде бейнелеу қазақтың ауыз әдебиетінде сирек кездеседі.

“Ер Тарғын” дастанының халықтық сипаты бар және мұның көркемдік дәрежесі аса жоғары. Ер Тарғынның батырлығы, адамгершілік қасиеттері өз елін басқыншылардың шабуылынан қорғау үшін жұмсалады. Бұл ерлік дастанда хандардың билеуші тобы мен Ер Тарғынның арасындағы қайшылықтар айқын көрсетіледі. Тарғын үлкен батыр, халық қамқоршысы ретінде сипатталса, хандар – опасыз алдамшылар ретінде сипатталады. Қалмақ шапқыншыларынан талай рет елін сақтап қалса да, соғыста жараланып, мертігіп қалған Тарғынды хан мен ханның төңірегіндегі адамдар елсіз далаға тастап кетеді. Халық және батырдың өзінің үзеңгілестері Тарғынның ерлік істеріне ырза болады.

“Ер Тарғын” дастанының тілі аса көркем, ақындық өткір сара сөздер мұнда өте мол; әсіресе жаудың мыңдаған қалың қолымен Тарғынның жалғыз соғысуы, өзін күшпен алмақ болған зорлықшыл кәрі Қартқожаққа қарсы күрескен Ақжүніс сұлудың толғауы тыңдаушының жанын тебірендетеді.

“Ер Тарғын” мен “Қобыландының” көркемдік қасиеттері бұларды эпостық дастандардың үздік үлгілеріне жатқызуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-салттық поэмалар

Тұрмыс-салттық, лирикалық поэмалардың негізгі тақырыбы – сүйіспеншілік тақырыбы, патриархтық-феодалдық укладтың кедергілеріне қарсы өз бақыты үшін күрескен жастардың бастан кешірген зары. Лирикалық поэмаларда халық тұрмысын, әдет-ғұрпын, дәстүрлерін баяндау үлкен орын алады. Қазақтың әлеуметтік-салттық тақырыбындағы поэмаларына жататындар: “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қыз Жібек”, “Күлше қыз”, “Назымбек”, “Сұлушаш”, “Мақпал қыз”, “Қолаң”, тағы басқалар.

Бұлардың ішінде ең көп тараған белгілі поэма – “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”. Мұнда Қозы Көрпеш пен Баян

сұлудың жан толғандыратын сүйіспеншілігі жырланады. Романтикалық және психологиялық негізге құрылған басқа да лирикалық поэмалар тәрізді, мұның да сюжеттік желісі шын өмірден, феодалдық-рулық қоғамның әдеттік правосынан алынған. Баян сұлудың әкесі Қарабай мен Қозы Көрпештің әкесі Сарыбай бір жолы аңшылықта жүріп, достасып, өз балаларын атастырып, серт беріседі. Көп ұзамай Сарыбай қайтыс болады. Баян сұлудың әкесі – сараң Қарабай, қызын жетім балаға бергісі келмей, алыс аймаққа көшіп кетеді. Жылдар өтеді. Баян мен Көрпеш ержетеді. Бұлар бұрын бірін-бірі көрмесе де, әкелерінің сөз байласқанын есітіп, біріне-бірі ғашық болады. Екеуінің ғашықтығы күн санап арта түседі. Бірақ Қарабай қызын Қодар палуанға, сусыз шөлде қара құрымдай көп жылқысын сақтап қалған Қодарға бермек болып бел байлайды. Қозы Көрпеш қыруар қиыншылықтарды бастан кешіре жүріп, Баян сұлуды табады. Екі ғашық үйленіп, бас қоспақ болғанда, Қарабай мен Қодар зұлымдықпен Көрпешті өлтіреді. Сол кезде Баян сұлу Қодарға қанжар салады, артынша өзін-өзі жарып өлтіреді.

Поэма патриархтық-феодалдық қатынастардың үстем жағдайында ғашық жастардың қайғылы тағдырын жырлайды, адамға тән ерікті сезім, адамның бақытқа деген табиғи правосы ретінде ғашықтықты дәріптейді.

“Қозы Көрпеш – Баян сұлу” поэмасын дүниежүзілік поэзияның тамаша үлгісіне жатқызып, оны қазақ жеріндегі “Ромео – Джульетта” деп атау әділ баға.

Халық арасында өте-мөте белгілі лирикалық дастандардың бірі Қыз Жібек сұлудың өмірі мен махаббаты жайындағы дастан. Мұнда Төлегендей жас жігіттің өзіне лайықты қалыңдық іздеп ұзақ сапарға шыққаны, оның бұған дейін ешбір жігітті ұнатпай келген Жібек қызды іздеп тапқаны баяндалады. Төлеген мен Жібек бірін-бірі сүйеді, бірақ Төлегеннің әкесі, қатал феодал Базарбай баласының Жібекке үйленуіне рұқсат етпейді. Жібекке ғашық болған, бірақ қыз менсінбеген Бекежан Төлегеннің жолын тосып жүріп, оны опасыздықпен өлтіріп кетеді. Төлегеннің өлгенін көрген алты қаз осы хабарды Жібекке жеткізеді де, Жібектің айтуымен Жібектің ағалары Бекежанды өлтіреді.

Сонымен, бірнеше жыл өтеді. Жібектің әкесі Сырлыбай ханның аулына қалмақ ханы Қорен шабуыл жасайды. Ол Жібекті әйелдікке беруді Сырлыбайдан талап етеді. Нақ осы кезге Төлегеннің інісі Сансызбай жетіп үлгіреді. Сансызбай жауды жеңіп, әмеңгерлік дәстүр бойынша Жібекке үйленеді.

Поэманың бұл, Сансызбайдың Жібекке үйленуін жырлайтын жағы, поэманың басында сондайлық көркем және шыншылдықпен көрсетілген жастардың бас еркіндігі идеясына қарама-қарсы, ерге шығудың патриархтық ғұрпын көрсетеді. Бұл поэма патриархтық-феодалдық заманның идеологиясын көрсететін поэма және сонымен бірге аса көркем ақындық шығарма. Композициясы сымбатты құрылған, адамдардың ішкі дүниесі, жан толғауы шебер ашылған, бұлардың қуанышы мен қайғысы нәрлі, айқын сөздермен берілген.

“Күлше қыз” поэмасы – лирикалық ғашықтық жыр – арғы ноғайлы дәуіріне жатады. “Мақпал”, “Сұлушаш”, “Қолаң” поэмаларының сюжеттері – қыз бен жігіттердің бас азаттығы, өздерінің бақыты үшін күресі. Бұл поэмалар қазақ қоғамында таптық қайшылықтардың барлығын көрсетеді; бұлар әлеуметтік теңсіздік ғашық жандардың жолындағы негізгі кедергі деген ойды көрсетеді.

Поэмаларда Алтай және Талайлы деген ержүрек жігіттердің, жалшы, құл болғандықтан, өз сүйгендеріне қосыла алмай, феодалдық қоғамның қатал заңдарының құрбандығы болғанын хикая етеді.

Орта Азия халықтарының классикалық поэзиясы және халықтық романдары қазақтың лирикалық поэмаларының қалыптасуына елеулі әсер етті. “Жүсіп – Зылиха”, “Ләйлі – Мәжнүн”, “Бозжігіт”, “Сейфулмәлік”, “Мәлике – Хасен”, “Таһир – Зухра” сияқты махаббат жайындағы лирикалық жырлар қазақ ауылдарында өзгерген, жаңа нұсқада жырланып, көп тарап жүрді. Ғашық жастардың қасіреті, бас азаттығын арман еткен жастарды хандар мен феодалдардың қуғынға ұшыратуы, геройлардың романтикалық ғашықтығы мен күйігін дәріптеп жырлау – Орта Азия халықтарының әдебиетіндегі лирикалық поэмаларға тән белгілер. Қазақ, өзбек, түрікпен, тәжік халықтарының лирикалық жырлары мен поэмаларында ұқсастықтар көп.

Мақал, мәтелдер және басқа жанрлар

Қазақтың ауыз әдебиетінде түрліше ұсақ жанрлардың: мақал, мәтелдердің, жұмбақтардың, нақыл сөздердің, афоризмдердің, әзіл-сықақ өлеңдердің, лирикалық жырлардың, салт айтыстарының, тақпақ жырлардың, тағысын тағылардың үлгілері кең өрістеген. Бұлардың ішінде мақал, мәтелдер қазақ халқының өмірі мен тұрмысын неғұрлым кең, жан-жақты, толық етіп көрсетеді.

“Сөздің көркі – мақал” деудің өзі қазақтың өткір, дәл айтылған сөздерге зор мағына беретіндігіне дәлел. Тура мағынасында да, бейнелі, астарлы мағынада да, ишарат түрінде де мақалдарды күнделікті өмірде мол қолдана отырып, халық осылар арқылы өзінің дүние тануын, әдет-ғұрпын, салтын, өмірдің көптеген құбылыстарына өзінің көзқарасын көрсетеді. Егер арғы замандарда: “Ағайынның азары болса да, безері болмайды”, “У ішсең – руыңмен” деген болса, бергі кездерде, ру мықтап ыдырай бастағанда, “Аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын” деген сияқты мақалдар күнделікті өмірде орын тебе бастады.

Феодалдық тартыстар мен шапқыншылықтардың тұсында: “Ер азығы мен бөрі азығы жолда” деген мақал келіп шықты. Көп мақал, мәтелдер халықтың феодалдық топтарға көзқарасын көрсетеді: “Ханнан – қазық, биден – тоқпақ”, “Барма ханға – өзі келер малға, барма биге – өзі келер үйге”, “Хан – қарақшы, халық – орақшы”.

Қоғамдық өмірде байлардың салмағы өсуіне байланысты жаңа мақал, мәтелдер шықты: “Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін”, “Хан азарында қарашысымен қас болады, би азарында қайырымы жоқ баймен дос болады”, “Бай бауырын танымас, сауда досқа қарамас”.

Қазақ мақалдарының ішінде діни идеологияны уағыздайтын мақалдар да кездеседі. Мұнымен бірге сол дінді, дін адамдарын – молда, қожаларды – сықақ ететін мақалдар да көп: “Күштіге құдай жақ”, “Алладан ойбайым тыныш”, “Ақ сәлделі молдадан ақ жаулықты қатын артық”, “Ескі мешітте – көкек азаншы, есі кеткен ауылға – есек азаншы”, “Қисық арба жол бұзар, дүмше молда ел бұзар”.

Қазақ мақалдары көптеген өмір құбылыстарын, адамның мінез-құлқын дәл көрсетеді: “Жастық – жалын,

кәрілік – күл”, “Ескіге – жаңа өлшеуіш, жаңаға – жақсы өлшеуіш”, “Жауға жаныңды бер, сырыңды берме!”, “Еңбегі аздың өнбегі аз”, “Диқаншылық түбі – кеңіс, сәудегерлік түбі – борыш”, “Мал – жаным садақасы, жан – арым садақасы”, “Мал жисаң – қонысын тап, ас жисаң – ыдысын тап”, “Батыр бір өледі, қорқақ мың өледі”.

Көптеген мақал, мәтелдер ерлікті дәріптейді, достықты, адамшылықты, еңбексүйгіштікті, меймандостықты, сыпайылықты мақтайды, өтірікті, ұрлықты, екіжүзділікті, зорлықшылықты, ру араздығын әйгілейді, мазақ етеді. Бұл мақалдар мен мәтелдер келе-келе түрі өзгеріп, мағынасы байып отырды.

Ауыз әдебиетінде нақыл сөздер – мақал, мәтелдерге жақын тұратын афоризмдер көп болады. Бұларды нақыл сөздер немесе шешендік сөздер дейді. Шешендіктің үлгісі – халық данасы Жиренше шешен мен оның жұбайы Қарашаштың өткір сөздері. Жиренше шешен Жәнібек ханмен айтысқанда халық Жиреншенің ақылды сөздерін мақұлдап, ханның дәрекілігін, бәлеқорлығын, әділетсіздігін мазақ етеді.

Жиенбет батыр туралы аңызда ешкім жақтап, ешкім құн талап етпейтін құлды өлтірген Есім ханның әділетсіздігін халық батырдың сөзімен әшкерелейді. Есім Жиенбеттен кешірім сұрауға мәжбүр болады. Бұл жыр белгілі дәрежеде хан мен халық арасындағы қайшылықты көрсетеді.

Тәуке ханның елшісі, белгілі Қазыбек бидің қалмақ ханына айтқан сөзінің әрі білік аларлық, әрі көркемдік зор мәні бар. Қалмақ ханына Қазыбек былай дейді:

Сен темір де, мен – көмір,
Еріткелі келгенмін.
Екі еліктің баласын
Теліткелі келгенмін.
Егесетін ер шықса,
Иілткелі келгенмін.
Тұтқыр сары желіммін,
Жабысқалы келгенмін.
Жаңа үйреткен жас тұлпар,
Шабысқалы келгенмін.
Танымайтын жаттарға
Танысқалы келгенмін.

Қазақ — қалмақ баласы
Табысқалы келгемін.
Табысуға келмесең,
Тұрысатын жерінді айт,
Сен қабан да, мен — арыстан,
Алысқалы келгемін.

Ханға жырмен айтылған осы сөздер қалмақ феодалдарымен болған соғыстың ауыр зардаптарын жоюға, бейбітшілік орнатуға халықтың тырысатындығын көрсетеді.

Хандардың езуіне қарсы күресте халық кейбір батырлар мен билерді өз жағына тартуға тырысады. Ел аузындағы аңыздар мен ауыз әдебиетінде сұлтан Солтыбайдың пара алатынына қарсы Найман руынан шыққан Ақтайлақ бидің әділ сөздерін халық мақтап, көтеріп айтады.

Бі әділетсіз билік айтқанда, ол екінің бірінде халықтың наразылық сөздерін есітеді. Дағдыда билерді сатып ала алмайтын кедейлер, жетім-жесірлер бидің әділетсіз билігінің құрбаны болады. Мұндай билер туралы халық: “Пара жеген билерден қарғы таққан ит артық” дейді.

Әзілді-күлкілі өтірік өлең тек күлкі үшін ғана айтылмайтын. Бұл өлеңдерде, бажайлап отырып, топас, қасақы хандар, дөрекі адамдар мазақ етіледі, қоғамдық маңызды оқиғалар астарлы бейнелермен беріледі. Осы соңғы ерекшелік “Тазшаның қырық өтірігі” деген поэмада неғұрлым айқын көрінеді.

Ақын, жыраулар, суырыпсалма ақындар, жыршылық дәстүр

Қазақтың ауыз әдебиетінің қазынасын жасаушылар және ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырушылар — халық ішінен шыққан талантты ақындар, жыраулар, жыршылар, суырыпсалма ақындар. Ақындар жырларды, дастандарды, эпостық поэмаларды шығарған, суырып салып айтқан. Сонымен бірге бұлар ауыз әдебиетінің көптеген ақындық шығармаларын өздерінің жадында сақтап келген, оларды шебер өңдеп, өздерінің ізін ұстағандарға жеткізіп отырған. Шын мәніне келгенде, ақындар, суырып салып айтатын жыршылар жазбасы жоқ өз халқының

шежірешілері болған. Бұлардың осы творчестволық дәстүрі ежелгі замандардан басталған.

“Ақын”, “жырау” (суырыпсалма ақын), “жыршы”, “өлеңші” деген ұғымдардың толып жатқан айырмашылықтары бар.

Қазақ ішінде ерте кездердегі ақындық дарынның иесі жырау — суырыпсалма ақындар. Жырау деген сөз қазақ эпосында кездеседі. Академик В.В. Радлов жырауды ақын-жыршы, ескілікті жырлаушы деп түсіндіреді. Шоқан Уәлиханов: “жырау” дегеніміз “жоқтауды” шығаратын ақын деп білді. “Жырау” деген терминнің қазіргі ұғымдағы “ақыннан” анағұрлым ерте шыққаны даусыз. Сірә, жырау дегеніміз — ескі замандарда кеңесші ретінде хандардың қызметін атқаратын, жорықтарға қатысатын, соғыстарды, жеңістерді жырлайтын, қаза болған батырларды жоқтайтын жыршы болуға тиіс. Қазақтың батырлық жырларында Сыпыра жырау, Шалғез жырау деген аттар кездеседі. “Ер Тарғын” жырында Сыпыра жырау Ер Тарғынның ерлік істерін, батырлығын жырлайды, ханның қателерін айыптайды, батыр мен ханды бітістіреді.

Шалғез жырау суырыпсалма жырау болыпты дейтін, ол алғашында ханның ақылшысы, жыршысы, бірақ кейін, ханның әділетсіздігін көріп, онан қол үзіпті дейтін аңыз-жырлардың бірнеше нұсқалары бар. Шалғез сол кетісінде қызыл тілге келгенде шеберлігі ханның өзінен кем түспейтінін, кек алу үшін әлі де қайтып оралатынын ханға айта кетіпті деседі.

Шалғез жыраудың жорық жырларында бір жолы ол өзінің жолдасымен бара жатып, қалмақ ханының қалың қолымен кездесіп қалғаны, сонда оларды Шалғез өзінің жырымен тоқтатқандығы баяндалады. Ол осы жырларында белгілі батырларын дәріптейді, олардың ерлік істерін тізеді, сөйтіп қалмақ әскерлерінің үрейін алады. Бұл жырға қарағанда, Шалғез жырау түрлі жанрдағы шығармалардың жыршысы болған.

“Ақын” деген сөз қазақтың ауыз әдебиетінде халық жыршысы мағынасында, ал жазба әдебиетте ақын (поэт) мағынасында түсініледі. Ақын дегеніміз — суырып салып айтатын, жырларды қолма-қол айтып тастайтын дарыны

бар адам деген сөз. “Қыз Жібек” поэмасында Төлегеннің жолдасы Шегені ақын деп айтады. Сондықтан ақындар орта ғасырларда болған деп шамалау керек. Ақын-жыршылардың маңызы, жазба әдебиеттің тууына байланысты, ХІХ ғасырда күшейген. Суырыпсалма жыршылар тәрізді, ақындар да ауыз әдебиетінің жақсы-жақсы үлгілерін сақтап, дамытып отырған жыраулар болған. Бергі кезеңдерде қазақ ішінде ақындардың айтысы кеңінен тараған.

Түрлі тақырыптарға өлең, жыр шығарған суырыпсалма ақындар сонымен бірге ауыз әдебиетінің ескілікті шығармаларын жырлап берушілер болды. Бұлар жыршылар деп те, өлеңшілер деп те аталды.

Осылардың көбі өлең айтуды кәсібіне айналдырды. Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, ХІХ ғасырдағы кейбір орыс ғалымдары ақындардың, жыршылардың және өлеңшілердің ішінде өлеңін сататындар, өлеңмен қайыр тілеушілер болған дейді. Қазақ байлары бұларды өздерін мақтату, дәріптету үшін пайдаланған. Жеке ақындардың творчествосы сипатындағы бұл өзгерістер Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік қатынасында болған елеулі өзгерістерге байланысты.

Музыка өнері

Еңбек қимылдарының, әдет-ғұрыптарының, салтсана, халықтық ойын-сауықтардың, той-мейрамдардың – осылардың бәрінің де музыкада көрінісі болып отырды. Ақындық айтыстар дәстүрінің аспапты және вокальды шығармаларға тарай бастауы да вокальды және аспапты өнердің дамуына жағдай туғызды. Басқа да бірсыпыра халықтар сияқты, қазақтар тек жеке орындаудың ғана формасын білетін. Музыка аспабын өзі тартып қосылатын әнші-солист немесе аспапшы-солист – міне, халықтық музыка мәдениетінің иелері тек осылар ғана болды.

Әрбір ақын мен жырауда болатын, барлық жерге тараған музыка аспабы – домбыра; шанағы үш бұрышты немесе сопақша болып келеді, мойынды, қос ішекті; ішегін қойдың ішегінен есіп жасайды. Қобыз да көп жерлерге тараған ысқышты аспап, мойыны имек, шанағы ожау тәрізді, қуыс, бет жағы ашық, ал түбі көнмен қапталған

болады. Мұның ішегі және садақ тәрізді болып келетін ысқышы жылқының қылынан жасалады. Бақташылардың ұнататын аспабы – сыбызғы, мұны қуыс қамыстан жасайды немесе жұмсақ ағаштың ішін үңгіп істейді.

Халық ішінде музыка аспаптарының ансамблін жасап, күй орындау немесе көп дауыс боп өлең айту деген болмаған, бірақ жастардың түрліше ойын-сауықтарында, қыз ұзату тойларында, көбінесе тақпақтап айту түрінде, бір дауысты (унисон) хор айту болған. Мұндайда жігіттер мен қыз-келіншектер екі топ боп бөлініп айтады. Қазақтың өлең-жыр өнерінде неғұрлым көп тараған түрлерінің бірі – “терме”; речитатив тәріздес құрылған, бір тектес ырғақпен, қысқа қайырып айтатын мелодия; осы ырғаққа салып ақындар суырып салып өлең айтады, жыршылар эпостық және тарихи поэмаларын, ертегілерін, аңыздарын шертеді. Шумағы 4-6 жол болып отыратын 11 буынды өлеңнен мұның айырмасы – термеде өлең жолдары 7-8 буынды болады, ал әуені поэманың көлеміне қарай бір қалпынан өзгерместен дерлік қайталана береді.

Әрбір ақынның дерлік өз термесі болды; мұның өзі оның ақындық творчествосының музыкалық желісі сияқты.

Егер термеде өзінің музыкалық мазмұны жағынан жете дамыған мелодиялық сарын көп реттерде болмайды дейтін болсақ, қазақтың ән шығармалары әсерлі, күйлі болып, диапазоны кең әдемі құрылып қалыптасқан болып келеді, шумақ формасының құрылысы сан алуан болады. Вокальдық творчествоның негізгі жанрлары: еңбек әндері, эпос және тарихи тақырыптарға құрылған әндер, күрес, наразылық әндері, лирикалық және әдет-ғұрып әндері.

Эпостық немесе тарихи жырларды айтқанда, қысқа қайырылатын кішігірім мелодиялар речитатив түрінде айтылады; бұл жырларды домбыраға немесе қобызға қосып айтады. Лирикалық мазмұндағы әндер созылып айтылады, неше түрлі сарынға түсіп күйқылжиды.

Халықтың музыкалық аспаптарға ойнауы XVI–XVII ғасырларда тұрмыстан берік орын тепкен. Талантты халық музыкашылары эпостық, тарихи, ертегі және тұрмыс тақырыптарына музыка аспабымен орындайтын шығармалар (күйлер) туғызған. Домбырашы өзінің күйін орындау-

дан бұрын, дағдыда, шығарманың мазмұнын қысқаша баяндап береді де, “ал енді осыны домбыра қалай айтар екен, соны тыңдаңыз” дейді.

Өзінің балапандарын жыланнан қорғаған бозторғай жайындағы ескі заманғы бір күйде бозторғайдың үрейі ұшып жанталасқаны, балапандардың шиқылы, жыланның ысылы, ана-торғайдың қанаттарының діріл қағуы, ақырында балапандарын сақтап қалу үшін жанын қиып, жыланның аузына өзі түскен кездегі оның ақтық рет шық еткені домбыраның үнімен беріледі.

Эпостық “Ақсақ құлан” күйінде ұлы аңда жүріп қаза тапқан қатал Жошы хан туралы айтылады. Бір жамандықтың болғанын іштей сезеді де, Жошы хан кімде-кім суық хабар жеткізер болса, көмекейіне қорғасын құйып өлтірем деп жариялайды. Қасірет хабарын бірде-бір адам айтуға бата алмайды. Хан жұртына онан бетер ызғарын шашады, қатулана түседі. Халықтың осы шексіз азабын жеңілдету үшін, дарынды бір домбырашы ханға бүкіл шындықты музыка үнімен жеткізбек болады. Күйдің мұңды зары хан ұлының өзі атып жаралаған құлан тепкісінен қаза тапқан жайын баяндайды. “Ақсақ құлан” күйінде езілген халықтың азапты өмірі, аңшылық салты, қатал ханның ашулы ызғары беріледі.

Бір кісінің әрі жырау, әрі музыкашы, әрі өлеңші, әрі ақын болуы дәстүрге айналған және мұның өзі қазақтың музыка өнері дамуының барлық кезеңдерінде де байқалады. Сондықтан да өткен дәуірдегі халықтың ауызекі ақындық творчествосының тамаша үлгілері музыкамен орайласып, бізге келіп жеткен.

Тіл және жазба

Қазақ тілі Қазақстан жерін ерте заманнан жайлаған және өздерінің тегі жағынан біріне-бірі жақын тұратын қаңлы, үйсін, қыпшақ, найман, арғын және басқа тайпалардың тілдері негізінде қалыптасқан.

Қазақ халқының қалыптасып, дамуына байланысты қазақ тілінің құрылу процесі біртіндеп дамып отырды. Тіл қазақтың қоғамдық-экономикалық өмірінің дами түсуіне қарай, жаңа сөздердің есебінен байи берді. Тілдің сөздік

құрылымының толығуына қазақтың көршілес тайпалармен, халықтармен байланысы жағдай жасады. Мұнымен бірге тілдің грамматикалық тұрпаты да жетіле берді. XV ғасырда қазақ тілі өзіне тән ерекше белгілерімен дербес тілге айналды.

Қазақтар ислам дінімен бірге келген араб әліппесін пайдаланды. Бұл әліппе қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне толық сай келмеуші еді: мұнда қазақтың бірқатар дауысты дыбыстарын берерлік әріптер жоқ болатын. Оның үстіне, араб әліппесінде көбінесе әрбір әріптің дағдыда екі – төрт таңбалары болды: сөздің басында – бір таңба, ортасында – екінші таңба, аяғында – үшінші таңба, жеке жазылғанда – төртінші таңба; осының өзі әліппені үйреніп алуды және жазба мәдениетінің дамуын мейлінше қиындатты.

Қазақтардың арасында сауаттылық өте нашар болды. XV–XVII ғасырларда көбінесе феодалдық топтың кейбір өкілдері ғана – хандар, сұлтандар, сондай-ақ қожа, молдалар ғана сауатты болатын.

Балаларды оқыту діни-догмалық сипатта болды. Ауқатты адамдардың балалары Бұхар, Самарқан және басқа Орта Азия қалаларына барып оқып, онда араб тілін, араб философиясы мен шариғатты үйренді, араб, парсы және ескі өзбек (шағатай) тілдерінде ортағасырлық мұсылман авторлары жазған трактаттарды үйренді.

XV–XVII ғасырларда қазақтың ана тілінде жазба әдебиет өте аз тарады, онда да тек діни және тарихи-аңыз мазмұндағы кітаптар түрінде ғана болып отырды. Феодалдардың және мұсылман дінилерінің арасында белгілі шығармалар “Сопы Аллаяр”, “Нахж үл-фарадис”, “Кесік-Бағы” “Бадуале”, “Қысасул әнбие” сияқты шығармалар болатын. Бұл шығармалардың бәрі де исламның діни-мистикалық ілімі рухында жазылған және бұлар шын дүниеден, өмірден безуге шақыратын, құлшылық ету идеясын уағыздайтын. Сонымен бірге бұл кітаптардың кейбірінде тарихи-аңыздық, тұрмыс және этнографиялық сипатындағы қызғылықты фактілер болатын, ал ескілікті тілінің байлығы жағынан бұлардың өзі бағалы лингвистік түпнұсқа болатын.

Жаңа жыл жырының – “Наурыз бөйітінің” – кітаптық сипаты мейлінше күшті болды; бұл жырлар бірыңғай қағидалық тексі бар кішігірім жинақ түрінде тарап жүрді. Наурыз турасындағы жырларда тұрмыс жайлары дәріптеліп, жаңа жылда халықтың бақытты болуына жақсы ниеттер білдірілді.

Орта ғасырларда қазақ тілінде тарихи шығармалар және қазақтардың генеалогиясының баяны (шежіресі) болды; бұлар ішінара біздің заманға да келіп жетті. Дәстүр бойынша қазақ хандары мен сұлтандары өздерінің ата-бабаларының генеалогиясын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа қалдырып келді. Осындай жазудың ең соңғы бір нұсқалары Жәңгір ханның кітапханасында сақталды, ол бұл шежіренің бірсыпырасын Қазан университетіне сыйға берді (қазірде бұлар Ленинградтың мемлекеттік университет кітапханасының қолжазба бөлімінде сақталады).

XVI ғасырдағы қазақтың жазба әдебиетінің неғұрлым маңызды мұрасы – “Жамиғ ат-тауарих” (шежірелер жинағы); мұны орыс тіліне аудармастан, нақ осы күйінде И.Н. Березин “Шығыс деректері кітапханасы” сериясының III бөлімінде (Қазан, 1851) жариялады. Жинақ XV–XVI ғасырдағы қазақ тарихын баяндауға арналған. Бұл шежіре өзінің құрылысы, әсіресе тілі жағынан ерекше шежіре және ортаазиялық жазушылардың дәстүрлі шығармаларынан мүлдем өзгеше. Кітаптың авторы өз заманында атақты “Жалайыр руынан шыққан би”, Тәуекел ханның жиені, қазақ сұлтаны Ораз-Мұхаммедтің тәрбиешісі, ақылшысы болған. Оны 1587 жылы сұлтан Ораз-Мұхаммедпен бірге воевода Данила Чулков тұтқынға түсіріп, нақ сол жылы екеуін Москваға жөнелтеді. Кітапты автордың өзі Москвада болған кезінде, хиджраның 1000-шы жылы (1592 ж.) жазған, және алғысөзіне қарағанда, мәңгі достықтың белгісі ретінде және қамқоршы бол деген өтінішпен кітап Борис Годуновқа сыйға тартылған. Борис Годуновтың қамқорлығы және рақымшылығы арқасында ғана кітап жарыққа шықты дегенді айтады автор.

Жинақта қазақ хандары мен сұлтандарының генеалогиясы, билер жайында мәліметтер берілген. Автор Ораз-Мұхаммед сұлтанның қысқаша өмірбаянын, бұл тұқымның

генеалогиясын және Жалайыр руынан шыққан атақты билердің ұрпағы ретінде өз жайынан да мәліметтер берген. Ол өзінің кітабын Жалайыр деген атпен жазған.

Жинақта қазақ билеріне тән афоризмдер, өткір, дәл сөздер, мақал, мәтелдер және нақыл сөздер өте көп кездеседі. Кітап кейбір түрік тілдерінің ерекшеліктеріне икемдеп, сол кездері жаппай қолданылып жүрген араб әліппесімен жазылған. Ортағасырлық Қазақстанда тараған бұл жазу ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейін келіп жетті.

Осы әліппемен жазылған түрік тілдес шығармалар “түркі” деп аталды және осыдан барып “түрікше оқу” деген сияқты сөздер шықты. Академик В.В. Бартольд тауып және соның өзі Ғ. Балғымбаевтың аударуында бастырып шығарған “Шыңғыснама” дейтін тарихи очерк те осы “түрікше” жазылған.

Қазақ және басқа түрік тілдес халықтардың тарихы мен тіліне қатысы бар басқа ортағасырлық шығармалардың ішінде “Бабырнаманы” (ХVІ ғ.), “Темірнаманы” (ХVІ ғ.) және Әбілғазының “Шежіре-и-түркиін” (ХVІІ ғ.) атау керек.

Парсы тілінде жазылған “Тарихи-и-Рашиди” дейтін белгілі тарихи шығарманың қазақ халқының тарихына тікелей қатысы бар. Мұның авторы Мұхаммед Хайдар Жетісудан, Дулат руынан шыққан. Оның ана тілінде жазған шығармалары біздің заманға келіп жетпеді.

XVI ТАРАУ

XVIII ғасырдағы және XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қазақстан мәдениеті

1. XVIII ғасырдағы және XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті

Дара ақындық творчествосының туып, дами бастауы

Қазақ халқының ХVІІІ ғасырдағы және ХІХ ғасырдың алғашқы жартысындағы мәдениеті өткен заманның

мәдениетімен және оның ең жақсы дәстүрлерімен сабақтас байланыста болды. Сонымен қатар бұл кезде қазақ мәдениетінде жаңа құбылыстар біліне бастады. Халық мәдениеті мен феодалдық-байшылық мәдениеттің арасындағы қайшылықтар, әлеуметтік-экономикалық жағынан неғұрлым ілгерілеген халықтардың мәдениетіндегідей айқын формада болмаса да, бірден бірге анық біліне түсті. Қазақ мәдениетінің одан әрі дамуы үшін Қазақстанның Россияға қосылуының үлкен маңызы болды.

XVIII ғасырға дейін қазақ ақындарының есімдері, олардың әрқайсысының шығармалары, олардың жасаған кезі белгісіз еді десе болғандай. Сыпыра жырау, Шалғез жырау және басқалары тек аңыз әңгімелерде, эпостарда ғана аталып келіп, ал олардың өмірі мен шығармаларының нақтылы жайын біз білмеген едік. Қазақ жерінің едәуір бөлегі Россияға қосылған XVIII ғасырдың ортасынан бастап қана, әсіресе XIX ғасырда ғана орыс ғалымдары мен қазақ интеллигенциясының кейбір өкілдері ақындардың, суырыпсалма өлеңшілердің, жыраулардың өлеңдері жайында мәлімет жинап, олардың шығарған өлеңдері мен жырларының текстерін тіпті жаза да бастады. Ақындар мен жыраулардың кейбіреулері өздерінің шығармаларын өздері жазып отырды, соның арқасында олардың өлеңдерінің өз текстері сақталып қалды. XIX ғасырдың орта шенінен бастап жеке ақындардың өлеңдері мен жырлары жариялана бастады. Мұның өзі жеке адамның поэзиялық творчествосының туып, дами бастаған кезі болды.

XVIII ғасырдың атақты жырауы Бұхар Қалқамановтың (1693–1787) бірсыпыра шығармалары сақталып қалды; ол қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алатын адам еді. Бұхар жырау Павлодар облысының қазіргі Баянауыл ауданында, Қаржас руы ішінде туып, өскен. Ол феодалдық құрылысты сақтау және нығайту идеясын жақтаған бірсыпыра насихаттық толғаулар шығарды; Орта жүздің ханы Абылайды қолдап, кей реттерде Абылайдың осы жүзді басқару ісінде, оның әртүрлі дау-жанжалды қарау ісінде оған елеулі ықпал етіп отырған.

Өзінің атақты “Керей, қайда барасың?” деген толғауында Бұхар Абылайға наразы Керей руына күш көрсетіп былай дейді:

Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын.
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын.
Көшің кетер бір жаққа,
Малың кетер бір жаққа.

Феодалдық таптың жыршысы бола отырып, Бұхар, сонымен қатар, өзінің шығармаларында заманының кейбір маңызды тарихи оқиғаларын әділ көрсетті. Ол қазақ хал-қының жоңғар феодалдарына қарсы азаттық күресін жырлады, халықты бірлікке, ерлікке шақырды, осы күрестің ерлері – Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек батырларды мадақтады. Бұхардың толғау-жырлары қазақ қоғамының жоғарғы патриархтық-феодалдық тобының мүдделерін насихаттап, қорғайды. “Тілек”, “Ей, Абылай”, “Асқар таудың өлгені” деген және басқа өлеңдерінде ол өзінің адам өмірі мен моралі туралы ойларын өлең түрінде, тақпақ түрінде пернелей көрсетеді.

Бұхар жырау Россия мен Қытай арасында айла қолданған Абылайдың саясатын қостап отырды, ол Россиядан қазақ даласына келіп жатқан жаңа лептер мен құбылыстарды түсінбеді. Бірақ өзінің күрделі және қайшылықты творчестволық жолының ақырғы кезінде Бұхар Россиямен тату болу қажет деген қорытындыға келді, Абылайға және оның төңірегіндегі билерге Россиямен арадағы қатынастарды шиеленістірмеңдер:

Өтіңменен жарылма,
Өкпеңменен қабынба,
Орыспенен соғысып,
Басыңа моншақ көтерген
Жұртыңа жаулық сағынба, –

деп ақыл айтты.

Бұхар діндар ақын болатын. Сондықтан оның көптеген қағидалы толғаулары – дүние жайындағы, мінез-құлық жайындағы ойлары – ислам діні ережесінің тұрғысынан айтылады.

Ал Тәтіқара, Үмбетей, Шал, Көтеш сияқты кейбір жыраулардың өлеңдері сақталмады десе де болғандай.

Үмбетейдің Бөгенбай батыр өлгендегі айтқан жоқтауы ғана бар, мұнда ақын Бөгенбайдың қалмақтармен соғысқандағы ерліктерін жырлайды.

XVIII ғасырдың аса көрнекті суырыпсалма ақыны және жырауы Тәтіқара болатын. Ол жайында мынадай бір аңыз бар: бір күні қазақ жасақтары қалмақтарға қарсы ұрыста жеңіліс тауып, шегінеді де, тасып жатқан бір терең өзенге кездесіпті. Өзеннен өтуге бата алмай, жауынгерлер жағада тоқтап қалады. Сонда Тәтіқара жырау жауынгерлердің намысына тиетін өлең айтып, өзенге алдымен өзі қойып кетеді де, жүзіп өтеді, оған ілесе барлық жауынгерлер де өтеді.

XIX ғасырдың бас кезінде жасаған Шал, Көтеш, Жанкісі жырау сияқты жыршылар өздерінің өлеңдерінде әлеуметтік теңсіздікті, хандардың халыққа жасаған зорлық-зомбылықтарын әшкереледі. Қоқан бектерінің қаталдығы мен зорлығын Жанкісі ашулана, күйіне жырлады:

Өзіңіз қосқан зекетші,
Біздің үйде Жүзбай бар.
Жүзбайдың жүрген жерінде
Жылау менен ойбай бар!..
Арқадан келген сорлы найман
Аң-таң болып қалады.
Айтайын десек ұрады,
Ұрмақ түгіл, қырады...
Алдына салып айдайды...
Алса малға тоймайды,
Біз жыласак, ойнайды.
Ел ішінде ажарлы
Қыз-қатынды қоймайды.
Жақсыларды сөгеді,
Ат үстінен тебеді.

Бұл суырыпсалма ақындардың жырлары халық бұқарасына түсінікті, жеңіл тілмен жырланып отырды.

Ақтамберді жырау (XIX ғасырдың басында жасаған адам) эпостық жанр ақыны еді. Өзінің толғауларында ол батырлардың ерлігі мен батылдығын таңдана жырлады.

Күмбір-күмбір кісінетіп,
Күренді мінер ме екеміз.

Күдеріден бау тағып,
Кіреуке тон киер ме екеміз!
Жағасы алтын, жеңі жез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз.
Қоңыраулы найза қолға алып,
Қоңыр салқын төске алып,
Қол қашырап ма екеміз!?

Ақын өз заманындағы жас ұрпақты табандылыққа, ерлікке шақырды.

Өлеңдері мен жырлары біздің заманымызға дейін жетіп отырған Бұхар, Жанкісі, Тәтіқара, Ақтамберді сияқты суырыпсалма ақындар, жыршылар қазақ әдебиетіндегі дара ақындық творчествосының бастаушылары болып табылады. Бұлардың өлеңдерінде одан бұрынғы заманның эпостарынан және әдет-ғұрып-тұрмыстық поэзияларынан көптеген айырмашылықтар бар. Бұл шығармаларда азаматтық сарындар, халық тұрмысы бұрынғыдан анағұрлым күштірек көрсетілді. XVIII ғасырдағы және XIX ғасырдың бас кезіндегі көптеген жыраулардың творчествосында болған қайшылықтардың бәріне қарамастан, бұл жыраулар қазақ әдебиеті тарихында көрнекті орын алады.

Жыраулардың өлеңдері өзінің көркемдік жағын алғанда, одан бұрынырақ кезеңдегі өлеңдерден анағұрлым жетіле түскен өлеңдер. Қазақ ауыз әдебиетінің негізгі белгілері мен дәстүрлерінің бәрін сақтап қалған бұл өлеңдерде жазба поэзияға тән элементтер бар.

Халық ауыз әдебиетінде тарихи оқиғалардың бейнеленуі

Қазақтың XVIII ғасырдағы және XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы ауыз әдебиеті бірден бірге әр алуан тақырыптарды қамтып, сонымен қатар одан бұрын шыққан жанрларды және олардың көркемдік өзгешеліктерін сақтап отырды. Батырлар жыры, ертегі, мақал, мәтелдер, тұрмыс салтынан алынған әдет-ғұрып жырлары — міне, осы жанрлардың бәрінің шығармалары бірте-бірте өзгеріп, жаңа мазмұнмен байып отырды.

XVIII ғасырдағы тарихи өлең-жырлардың негізгі тақырыбы, батырлар жырындағы сияқты, қазақ халқының

жоңғар феодалдарына қарсы күресі болды. Бұл кезеңнің тарихи жырларының батырлар жырынан айырмашылығы сол, бұларда оқиғалар шын болған және халық тарихында белгілі із қалдырған батырлардың есімдеріне байланысты баяндалады.

Халық бұқарасының басына орасан зор қайғы-қасірет түсірген, тарихта “Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама” (зар заман жылдары) деп аталып қалған қазақтардың 1723 жылы Жоңғарияға қарсы ұрыста үлкен жеңіліске ұшырауы көптеген аңыз әңгімелер, өлең жырлар туғызды. 1723 жылдың қатты қысында жұттан көп мал қырылды; жоңғар әскері басып алған ауылдарын аямай талады, үлкендеріне де, жас балаларына да аяушылық жасамады. Көшке ілесе алмаған кемпір, шалдар, жаралы жауынгерлер жолда қалып өлді; қатын, қыздарды тұтқынға алып кетті. Басына түскен осындай орасан ауыр бақытсыздықты халық “Елім-ай!” деген белгілі өлеңінде мәңгі қалдырды:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.

Мына заман қай заман, қысқан заман,
Басымыздан бақ, дәулет ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен қар борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

“Қап қағылған”, “Шанды жорық” деген өлең-жырларда ақындар Жанатай, Баян және басқа батырлар бастаған көп қазақтың ұрыста қаза тапқанын жырлайды. Жауға қарсы талай рет тайынбай қарсы шапқан даңқты Жанатай батыр бір күні 500 ерді бастап, Жоңғарияның 10 мың адамдық әскеріне қарсы шабады. Осы ұрыста Жанатайдың досы Үйсінбай батыр жараланғанына қарамастан арыстандай алысады. Бұлардан тек 10 адам ғана аман қалады. Жанатайдың баласы Тоқаштың астындағы аты оққа ұшқан кезде, Жанатай атынан түсе қалып, баласына береді де: “Жау әскерін жара елге қаш, сен өлсең, жаудан менің кегімді алатын ешкім жоқ!” дейді. Жанатайдың өзі ұрыста қаза табады.

Жоңғар феодалдарына қарсы ұрыстар жайындағы халық өлеңдерінде, аңыздарында, жырларында қазақ батырлары мен қатардағы жауынгерлерінің ерліктері мадақталады, олардың жауға деген өшпенділігі, өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте көрсеткен табандылығы мен ерлігі жырланады. Бұл өлеңдер мен аңыздар XV–XVI ғасырлардағы қазақтың батырлар жырына үндес және жақын келеді.

Айта кетерлік бір нәрсе мынау, Абылайдың Жоңғарияға қарсы күресін дәріптей жырлаған ақындар оның қырғыздарға қарсы жорығын мақұлдамады. Қырғыз батыры Теміржанның қазақ батыры Бейғазымен, қырғыз батыры Аманалының қазақ батыры Қабанбаймен айқастары жайындағы өлеңдер мен әңгімелерде қырғыз батырларының ерлігі мен жаужүректігі дәріптеліп, Абылайдың әскер басыларының қаталдығы мінеліп отырды.

Халықтың бірқатар өлеңдері мен аңыз-әңгімелері қазақтың XVIII ғасырдың аяғында Кіші жүзде болған көтерілісіне, Сырым батырдың осы көтерілістегі роліне арналған. Сырым батыр жайындағы аңыздарда, ертегі әңгімелерде оның ханға және ханның төңірегіндегілерге қарсы қалай күрескені айтылады.

Осындай әңгімелердің бірінде Сырым Нұралы ханнан:

— Жылқының торысы көп пе, төбелі көп пе? — деп сұрапты дейді. “Торы” деп Сырым халықты, “төбел” деп хандар мен олардың тұқымын айтқан екен. Нұралы хан Сырымға жауап бере алмай қалыпты.

Тағы бір ретте Сырым Нұралы ханға:

— Сен аз бен көпті, ақ пен қараны, әлсіз бен мықтыны теңгере алмадың. Біреуді біреу талап жатыр, сен халықты басқара алмадың, — депті.

Хан оған қарсы тұрып:

— Батырым, тасып жүрсің-ау, — депті.

Оған Сырым іркілместен:

— Тақсыр, тасып жүргенім жоқ, қайта қазақ баласының басын қоса алмай, сасып жүрмін, — деп жауап қайтарыпты.

Сырым әскер жинап алып, Нұралы ханға шабуыл жасаған кезде, оны Орынбордың генерал-губернаторы шақырады. Бірақ Сырым Орынборға бармайды:

– Менің генерал-губернаторда ешқандай жұмысым жоқ. Егер оның менде жұмысы болатын болса, өзі келсін, – деп жауап қайтарады.

Сырымның Хиуа ханымен кездесуі жайындағы әңгімеде, айтыста сөзден ұтылмайтын алғыр, шешен адам бейнесінде суреттеледі.

Халық арасындағы аңызға қарағанда, ханға Сырымның сөз алғырлығы мен турашылдығы ұнамайды да, хан оған кісі өлтіруші жіберіп, у беріп өлтіртеді.

XIX ТАРАУ

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан мәдениеті

5. Ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбаев

Абайдың өмірі мен өскен ортасы

XIX ғасырдың екінші жартысында ауыз әдебиетімен қатар қазақтың жаңа типті жазба әдебиеті де дамыды. Осы жаңа әдебиеттегі ең елеулі құбылыс қазақтың ұлы ақыны-классигі Абайдың шығармалары болды. Абай өз халқының шын қоғамдық мүдделерін бейнелеген және өз халқын ағартуда, оны орыстың классикалық әдебиетіне жеткізуде үлкен роль атқарған аса көрнекті ақын еді. Қазақ әдебиетінің тарихында Абай сын бағытындағы реализмнің негізін қалаушы деп әділетті аталады.

Абай Құнанбаев 1845 жылы Семей облысындағы Шыңғыс тауларында, Тобықты руының жайлауында туды. Абайдың әкесі, бір өзі билеп-төстеген дала шонжары Құнанбай, Тобықты руының старшинасы еді.

Абай өзінің бала шағын полигамиялы семья ішіндегі семьялық алалықтың ауыр жағдайында өткізді. Бірақ Абайдың бақытына оның туған шешесі Ұлжан тамаша мінезді әйел еді. Оның табиғи адамгершілігі, байсалды ақылдылығы және баласын ерекше сүйетіндігі Абайға туған ұясын мұндай жағдайда сирек кездесетін сүйкімді етіп отырды.

Ұлжан Абайға басқа балаларының бәрінен бөлекше қарады, оның Ибраһим деген атын сүйкімді етіп, Абай деп атап кетті.

Балаға жалдама молда арқылы ауылда азғана білім бергеннен кейін, Құнанбай сегіз жасар баласын Семейдегі мұсылман дін мектебіне – медресеге жіберді. Арабтың діни-схоластикалық ілімінің ислам догмалары жайындағы данасынуларын жеңе отырып, Абай сонымен қатар өзінің білім-парасаты шеңберін кеңітуге тырысты. Осы кезден бастап-ақ оны ерте оянған поэзия сүюшілік билей бастады. Поэзияны Абай ауылда жүріп, ескіліктің көзі Зере әжесінің көптеген әңгімелері мен естеліктерін тыңдаған кезінен, естіген ертегілерін, аңыздарын, батыр жырларын, тарихи өлеңдерді – ақын шығармаларының әр алуан байлығын жаттаған кезінен бастап-ақ сүйген еді. Медреседе оқып жүрген жылдарында Абай араб, иран және түрік ақындарының өлеңдерін оқумен де әуестенді. Құдайшыл әріп жаттаушылар мен фанатиктердің ұстаған тымырсық атмосферасынан ақылды бала шығыстың атақты классиктерінің шығармаларына, халықтық және классикалық әдебиетке ұмтылды. Шығыс тілдерін үйренуге ұмтылумен қатар, оның орыс тілі мен орыс әдебиетіне де ықыласы ауды. Медресенің қатаң уставын бұза отырып, Абай өз бетімен орыс мектебіне түсіп, онымен қатар медреседе де оқи берді.

Мектеп жасындағы кезінде Абай өзінің күші жететін ақын шығармаларын оқып қана қойған жоқ, сонымен қатар оның өзі де өлең жаза бастады. Оның ең алғашқы шығарған өлеңдері – лирикалық үзінділер, жолдамалар және махаббат жайындағы өлең-жырлар – көбінесе шығыстың классикалық поэзиясының әсерімен жазылды. Сонымен қатар бұл өлеңдер халық поэзиясының стилінде, суырыпсалма ақындардың шығармалары рухында жазылған өлеңдер болды.

Ойлампаз бала, дарынды шәкірт, бастама ақын болған Абай медресенің тапшы “ғылымының” жағдайында да өзінің келешегі үшін көптеген маңызды және пайдалы нәрселерді таба алған болар еді. Бірақ әкесінің еркі баласының келешек тағдырын басқа бағытқа түсірді. Құнанбай дала шонжарларының ру бастау жөніндегі үздіксіз күресінің

үстінде өз бәсекелестерінің арасынан көптеген жау туғызып алды. Соларға қарсы күресуге ол өзінің балалары мен жақын туысқандарын әзірлей бастады. Ол Абайға мектепті тастатып, оны ауылға қайтарды, баласын бірте-бірте дау-жанжалдарды шешуге үйретті, рубасы болуға әзірледі.

Аса талантты жас бала қиын жанжалдар шытырмансына түсіп кетті. Әбден ысылған алаяқтардың, қазақ даласындағы ру жанжалдарын туғызушылардың ортасында жүріп, Абай айтыстың барлық шебер тәсілдерін меңгере бастады.

Алайда Абай әкесінің таныс адамдарымен ғана араласқан жоқ. Ол халық арасынан шыққан талантты адамдарға анағұрлым бейім болды. Оның есінде өткен ғасырлардан ауыздан ауызға беріліп келе жатқан халық өлеңдері, батырлар жыры шығармалары, ертегілер мен аңыздар жатты. Егер Құнанбай мен оның туысқандарының есінде аталарының – рубасылардың істеген істері ғана сақталған болса, Абай өзінің алдында өткен – ақындық озаттығын көрсету үшін халық алдында жырлаған поэттердің, ақындардың, айтыс-қа түсушілердің бәрін дерлік біліп отырды.

Кітап болып басылған шығыс поэзиясына (араб, иран, шағатай поэзияларына) ерте бастан ынталануы Абайдың алғашқы еліктеу өлеңдерін туғызды. Алайда қазақтың халық поэзиясының дәстүрлеріне ұмтылуы ғана оның өлеңдерін оригиналдық, жеке-өзіндік өлеңдер етіп шығарды. Осы ең алғашқы өлеңдерінің өзінде-ақ, шығармалары халық негізіне тереңдей тамыр жайған ақынның келешек дербес бейнесі белгілене бастады.

Ру алакөздіктерінің ауыр ісіне әкесінің айтуымен еріксіз тартылған Абай ұзақ уақыт Құнанбаймен араз болды. Ол әкесінің әділетсіздігіне және қаталдығына көне алмады, сөйтіп көбінесе әкесінің мүдделеріне қайшы іс істеп, әділ шешімдер шығарып отырды. Құнанбай баласының талаптары мен ұнататын істерін жек көрді; Құнанбайға оның дос пен ақылшыны халық арасынан, кемеңгер, адал адамдар арасынан іздегені де, оның көп жылдардан бері орыс мәдениетіне әуестенетіні де мүлдем ұнамады. Өз дегенінен басқаға көнбейтін әкесі мен әділ, бағынбайтын баласының арасында елеулі алакөздік туып, ақыры олар айрылысты.

Абайдың поэзиялық шығармалары

Осы айырылысу Абайдың жиырма сегіз жасқа келген кезінде болды. Абай енді өз өмірін өз ақылымен және өз басының еркімен өткізе алатын еді. Ол, ең алдымен, жас кезінде қойып кеткен орыс тілін үйренуіне қайта оралды. Абайдың жақын достары енді ақындар, суырыпсалма жыршылар, көбінесе бұқара арасынан шыққан қазақ даласының талантты жастары, сонымен қатар сол кездегі Абайдың Семейде кездестірген орыс интеллигенциясының таңдаулы өкілдері бола бастады. Содан тек отыз бес жасына келгенде ғана Абай поэзияға қайтадан оралды.

Абайдың поэзиясының негізгі мазмұны патриархтық-феодалдық қатынастар қайшылығының, қазақ даласына еніп, дами бастаған капиталистік қатынастардың ықпалынан туған қайшылықтың басталуымен сипатталатын қазақ халқының өмірі бола бастады. Ру таласы, билер мен атқамінерлер қолдаған ірі феодалдардың арасындағы алакөздіктер, болыс немесе би болу үшін болған күрестер, қараңғылық пен езілгендік, надандық пен мәдениетсіздік — міне, осы құбылыстардың бәрі де Абай өлеңдерінде әділетті түрде мінелді. Абай бұл алакөздіктердің “бөлісіп ал да, өміріңді жүргізе бер” деген принциппен істейтін патша өкіметінің қолдан туғызып және қолдап отырған нәрселері екенін де түсінді. Ақын болыстар мен билердің және старшиналардың отаршы өкімет басшыларының қойып отырған адамдарына айналғанын айқын көрді. Абайдың өлеңдерінде езілген, правосыз және артта қалған қазақ халқының қайырсыз тағдыры жөнінде терең өкініш сезіліп отырды. Ақынның өкініші әсіресе “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” деген өлеңінде күшті бейнеленді.

Бұл өлеңінде ақын қайыршыланған және қорлыққа түсірілген қазақ халқының өкінішті бейнесін айқын суреттеді.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі — қан, бірі май боп енді екі ұртың.

Шығысы жоқ пессимизмге, үмітсіздікке және мистикаға түсіп, өткен дәуірді реакциялық түрде дәріптеумен болған, халқы үшін ешбір жол таба алмай, оның басына түскен ауыр халді айтып зарлай берген өзінен бұрынғы ақындарға жауап бергендей, Абай халықты келешек үшін күреске шақырды.

Абай өзінің әділетті, ызалы, әшкерелеуші өлеңдері арқылы феодал-ру шонжарлары мен чиновниктердің жамандықтарын жұрт алдында масқаралап, аяусыз міней отырып және халық бұқарасын оқу-білімге шақыра отырып, халықтың көзін ашуға тырысты; ақынның ойынша, оқу-білім ғана оларға жаңа тұрмыс жолын көрсете алатын еді.

Ақын өзінің барлық жек көрушілігі мен қатты жиренішін байлардың, молдалардың, болыстардың, патша чиновниктерінің образдарын, қазақ халқын алдау және күштеу жолымен қанап, езіп отырған дала жыртқыштарының бәрінің образдарын суреттейтін өлеңдеріне салды. Мысалы, қанаушы бай мен оның баласының образы осындай болды:

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр,
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда — мейір, жалшыда бейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай.

Ақын-ағартушы қайыршылықты, надандықты, құлша бас июшілікті, ру алакөздігін және алауыздықты еркін еңбек пен ағарту жұмысының көмегі арқылы жеңуге шақырды.

Ағартушы-ақын болған Абай өз роліне қоғамдық қызмет деп қарады.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергегі үшін.

Халық ағарту ісінің жаршысы болған Абай өз білімін көтерумен қатты шұғылданды.

Абайдың орыс мәдениетімен идеялық байланысы

80-ші жылдары Абай айдаудағы революционерлермен, Чернышевскийдің, Добролюбовтың идеялары бойынша тәрбиеленген орыстың революцияшыл интеллигенциясының өкілдерімен кездесті.

Абайдың жақын достарының бірі Е.П. Михаэлис орыстың алпысыншы жылдардағы атақты публицисі Шелгуновтың жолын ұстаған адам және соның туысқаны еді. Михаэлис те, Нифонт Долгополов пен Северин Гросстар да Семейге жасырақ кездерінде айдалып келген еді. Айдауға дейін олар Петербург, Харьков университеттерінің студенттері болатын. Абайдың осындай өз заманындағы алдыңғы қатарлы адамдармен тығыз байланысы үлкен достыққа айналды. Жаз күндері олар Абайдың аулына қонаққа келіп жүрді, қыс бойы үнемі хат жазысып жатты. Абайдың достары оның өз бетімен білімін көтеруіне айрықша зер салып, іле көмектесіп отырды, оған кітаптар тауып беріп, оның сұрақтарына жауап қайырып отырды. Абайдың достарының әрқайсысы 70–80-ші жылдардағы әртүрлі саяси топтарға және ағымдарға жататын адамдар болса-дағы, олар бұл жерде, айдауда жүріп, ағартушылық қызметтің ролі мен қажеттігін бәрі бірдей жоғары бағалады.

Ұзақ жылдар бойы Россияның артта қалған шеткері аймағында – Сибирь мен Қазақстанда тұрған бұл адамдар өздерінің тактикалық және программалық алауыздықтарын көбінесе былай қойып, бір мәселе жөнінде – халық бұқарасын айуандықпен қанауға қарсы, патша чиновниктері мен жергілікті феодал-байлардың тобының зорлық-зомбылықтарына қарсы күресудің қажеттігі жөнінде ауыз біріктірді. Чернышевскийдің шәкірті Михаэлис те, революцияшыл, халықшыл Нифонт Долгополов та, поляк революционері Северин Гросс та революцияшыл-ағартушылық қызметті өздерінің ортақ мақсаты деп білді.

Патшаның шет түкпірлерге айдауы жағдайында олар өз білімдерін жетілдірді, Қазақстан мен Сибирьдің тарихын, тұрмысын, табиғи-географиялық жағдайларын зерттей

отырып, өздерінің қоғамдық-публицистикалық және ғылыми-зерттеушілік жұмыстарында үздіксіз өсе берді. Айдауда жүрген орыстар бұл арада халық ағарту ісінің алғашқы күрескерлеріне, мешеулікке қарсы күрестің жігерлі насихатшыларына айнала түсті. Михаэлистің жазған әр алуан еңбектерінен, Северин Гросстың “Қазақ арасындағы әдеттік право” жайындағы зерттеуінен, антрополог Нифонт Долгополовтың шұғылданған қазақтардың этникалық типін зерттеуінен Абайдың алғыр ақылы өзінің дамуына мол қорек алды.

Абайдың білім іздену жолдарында оған көп көмек көрсете отырып, айдауда жүрген орыстардың өздері де Абайдан көп көмек алды. Абай қазақ халқының және қазақтарға туыстас басқа халықтардың тарихын, әдеттік правосын, поэзиясы мен искусствосын, экономикасы мен тұрмысын өте жақсы білуші еді.

Әлбетте, Абайдың достары Сибирь мен Қазақстанның халық бұқарасына орыс халқы жайында шындық жеткізуге, Қазақстанның таңдаулы адамдарын орыстың ұлы классиктерінің және сол кездегі Россияның ең ірі қоғамдық-саяси қайраткерлерінің еңбектерімен, ойларымен таныстыруға тырысты. Орыстың XIX ғасырдағы классикалық әдебиетінің жоғары дәрежелі гуманизмі, азаттық идеялары, патша өкіметіне мүлдем қырын қарауы, езушілікке қарсы басылмаған ашыну, қарсылық үні, Россияның орыс халқы мен басқа да халықтарының езілген еңбекші бұқарасына ара түсу — міне, осының бәрі Сибирь мен Қазақстанда жаңадан ғана туып келе жатқан қоғамдық ой-пікірге нағыз игі әсерін тигізбей тұра алмады. Бүкілроссиялық революциялық-демократиялық қозғалыс көлемінде үлкен адамдар болмаса да, Абайдың достары қазақ халқы жөнінде орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің хабаршылары болып, аса зор тарихи міндет атқарды. Олар Пушкиннің, Лермонтовтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың, Чернышевскийдің, Добролюбовтың және басқа да орыстың ұлы жазушы-ойшыларының есімі мен еңбектерін қазақ қоғамына жеткізді, орыс халқының тарихы мен мәдениетінің барлық байлықтарымен Абайдың танысуына көмектесті. Осы көмектің арқасында Абай өзінің білім, талап шеңберін ойдағыдай, тез кеңітті. Орыс халқының рухани

мәдениетінің нағыз бағалылығын көріп, танығаннан кейін Абайдың ой-өрісі тамаша зор ұлғайды. Абай Пушкиннің, Лермонтовтың, Крыловтың, Салтыков-Щедриннің, Лев Толстойдың мұрасын кір жуытпай қадірлеуші болып алды. 1886 жылдан бастап Абай Крыловтың, Пушкиннің, Лермонтовтың шығармаларын қазақ тіліне аудара бастады, сөйтіп оларды ең алғаш өз халқына түсінікті етті.

Орыс мәдениетімен жақындасуды Абай қазақ халқының ғасырлар бойындағы қараңғылықтан шығуының бірден-бір дұрыс жолы деп білді. Ұлы ағартушы-ақынды тербеткен идея халықтардың туысқандығы мен достығының идеясы еді. Өз өлеңдерінде ол қазақ халқына орыс халқын патша отаршыларынан айыра білудің қажет екенін түсіндіруге тырысты.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп жылмаңдықты демес бұрыс.
Жылпылдақтан айрыла, сенісе алмай,
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.
Сенімі жоқ серменде сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт етпеге көңілдің көшуі жоқ,
Жүрегінде жатады өкпе сызы.

Абай ақын ғана болып қойған жоқ, сонымен қатар ол қазақтың халық музыкасын өте терең білетін және жоғары бағалайтын композитор да болды. Ол әсіресе өзінің қазақ поэзиясына енгізген жаңа, бұл кезге дейін болмаған формаларына (алты жолды шумақ, сегіз жолды шумақ және т. б.) арнап әндер жазды. Жаңа әндерді Абай өзінің “Евгений Онегиннен” алған үзінділерінің аудармасына да шығарды.

Пушкиннің шығармалары және оның геройларының, Онегин мен Татьянаның есімдері Абайдың аудармаларының арқасында әуелі Абай аулына, Тобықты руының жайлауына тарады, ал осыдан кейін неғұрлым алыстағы жайлауларға да жайылды, қазақтың эпостық және лирикалық шығармаларымен қатар ақындардың репертуарына енді.

Осы кезеңде ақын, ойшыл және композитор Абайдың есімі халық арасына ең көп тараған, халық құрметтейтін есімдердің бірі бола бастады. Абайға өз Отанының алыс

аудандарынан ақындар, композиторлар, өлеңшілер келе бастады. Атақты Біржан, ақын Байкөкше, соқыр әйел ақын Ажар, әнші Мұқа, әнші Әлмағамбет Абайдың жазған өлеңдерін жаттап, шығарған әндерін салды; жас ақындар: Әріп, Ақылбай, Мағауия, Бейсембай, ақын-әйелдер Қуандық, Сара, Зейнеп және басқалары Абайдың өлеңдерін қазақтың кең даласына таратты.

Абайдың өлімі

Абайдың айдауда жүрген орыс революционерлерімен ұзақ уақыт, қатты дос болуы және араласуы, оның қазақ жастарына ықпалының өсе түсуі патша әкімдерін ойға қалдырды. Ол патша өкіметіне қауіпті адам деген хабар Семейдің соғыс губернаторына және қазақ өлкесінің генерал-губернаторына дейін жетті. Абайдың аулына, онда болатын нәрселердің бәріне жасырын бақылау қойылды. Әділдіктің батыл жаршысы, отаршылық тәртіптің жаманшылықтарын әшкерелеуші Абай патша өкіметіне қауіпті адам бола бастады. Оның істеген істерінің бәрін енді приставтар, урядниктер, болыстар үнемі, көз жазбай бақылап отырды.

Абай мен оның жас достары артта қалған феодалдық негіздерге қарсы, рудың надан бақасшыларына және халықты езушілерге қарсы, патшаның әкімшілік орындарына қарсы күрес ашты.

Әлбетте, Абайды патша өкіметінің қызметін адал атқарған қазақ феодалдары өте жек көрді. Олар Абайға қарсы үздіксіз, жиренішті, қанды күрес жүргізді. Ашық қарсы шығуға бел байлай алмай, олар күрестің ең жауыз, сатқындық әдістерін пайдаланды. Абайдың келісімге келмейтін қас дұшпаны, ру ақсақалы Оразбай өз төңірегіне дала мен қала шонжарларының Абайға наразы өкілдерін топтастырды. Олар Абайдың достарын қудалап, оның өзіне де жала жапты: губернаторлардың, уезд бастықтарының, патша соттарының кеңселеріне Абай “ақ патшаның жауы”, “халық арасына іріткі салушы”, “ата-бабаларымыздың ұстаған дәстүрлерін, тағайындаған праволарын және айтып кеткен өсиеттерін бой бермей бұзушы” делінген әр түрлі астыртын арыздар беріліп жатты. Осы арыздар бойынша Абай аулына Семей полициясының басты адамдары келіп,

тінту жүргізді. Бір күні тіпті жандарм отрядымен Семей қаласы полицеймейстерінің өзі келіп, бүкіл ауылға тінту жасады. Ақырында, 1897 жылы өкімет басшыларының көріне жол беруімен Абайдың өміріне қастандық жасалды.

Ақын өшпенділік пен жек көрушілік етек алған тымырсық жағдайда тұрды. Абайға осы кезде өзінің мұрагері, білімді және дарынды адам, Әбдірахман деген баласының өлімі қатты батты. Көп ұзамай көкірек аурудан оның сүйікті баласы және талантты шәкірті Мағауия өлді. Ауыр күрес пен қайғылы, қиын өмірден қажыған, топас, өш феодалдар мен чиновниктер, олардың тыңшылары ізіне түскен Абай 1904 жылы ауыр сырқаттанды. Сүйікті баласының өлуінен қырық күн ғана кейін, ешбір ем қабылдамай, алпыс жасында ол қайтыс болды.

Абай өзінің туған жерінде, Шыңғыс тауының етегіне таяу Жидебай өңіріндегі қыстауының жанында жерленді.

Абайдың тарихи ролі

Қазақтың ұлы ақынының шығармалары ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің ұлы үш бұлағынан нәр алып отырды. Осылардың бірі халықтың сарқылмас мол қазынасы, оның бұрынғы ауыз әдебиеті ескерткіштерінде сақталып қалған қазақтың ауызекі сөз мәдениеті еді. Абайдың шығармалары осындай баға жетпес қазына байлықтарынан қорек алып отырды. Өз халқының поэзиялық мұрасымен терең, тығыз байланыса отырып, Абай онымен өз поэзиясын байытты.

Екінші бұлағы – Әлішер Науаидің, Низамидің, Фирдоусидің және басқалардың классикалық шығыс поэзиясының таңдаулы үлгілері.

Үшінші бұлағы – орыс мәдениеті. Абайдың заманында осы бұлаққа, ең алдымен оған дейін қазақ халқына таныс емес, орыстың ұлы гуманистері мен классиктерінің мұрасына қол созылуы аса зор маңызы бар факт болды. Мұның өзі қазақ мәдениетінің келешекте гүлденуінің нышанасы, қазақ халқының орыс халқымен дос болуына батыл және дұрыс жөн сілтелуі болды.

Осы бұлақтардан нәр алған Абай өзінің рухани дүниесін жаңа идеялармен байытты. Екіжүзді, пәлеқор, кертартпа ақсақал-феодалдардың қара түнек ортасында жүріп, қазақ

халқы мәдениетінің көзі ашық, жалынды күрескері болған Абай өз заманының, – қазақ халқы тарихында ғана емес, сонымен қатар бүкіл Таяу Шығыс тарихында да, – аса көрнекті адамы болды. Ол халықтың ой-пікірін білдіруші, езілген қазақ шаруалары мүддесінің жақтаушысы және қорғаушысы болды; тарихи келешек осы шаруалардыкі еді. Абайдың халықтығы тарихи мағынасы зор өзіндік құбылыс және аса маңызды құбылыс болды. Абайдың халықтығы сол – ол өз халқының іске қосылмай жатқан рухани мүмкіндіктерін, мүмкіндік болғанда бір заманда ғана және бүгінгі күннің мұқтаждары үшін ғана әрекет істеген үлкен тарихи перспективада ұзақ уақыт, игілікті және өскелең роль атқарған рухани мүмкіндіктерін жарыққа шығарды. Осы мағынада алғанда Абайға, сонымен қатар Совет Одағының туысқан халықтарының басқа да дана ұлдарына – Шевченкоға, Чавчавадзеге, Абовянға, Ахундовқа, Тоқайға Пушкиннің маңызы жөнінде Белинскийдің берген сипаттамасы өте дәл келеді: “Пушкин бүгінгі күн үшін істеп, келешекті әзірлейтін, сондықтан да өткеннің бір өзіне ғана тән емес творчестволық даналардың, тарихи ұлы адамдардың қатарына жатады” деген Белинский.

Қандай художниктің болсын халықтығының ең үлкен өлшеуіші оның шығармаларының ұлттық рухани байлықтың дамуына тигізген әсері, оның өз халқының рухани мәдениетін қаншалықты ілгері бастырғаны, оны қаншалықты байытқаны болып табылады. Ұлы сөз шеберлерінің бәрі, соның ішінде Абай да, халықтың мәдени жетістіктерін пайдаланып, оны байытып, дамытып, творчестволықпен жетілдіріп отырды. Олар халық мәдениетінің қайнар бұлағын, мәдениеттің тіл байлығын халықтың есінде болмаған жаңа идеялық мазмұнмен байытып отырды. Тек осындай жолмен ғана олар өз заманының алдыңғы қатарлы идеялары мен армандарын көркем түрде көрсетудің ең жоғарғы дәрежесіне жетті. Осы мағынада алғанда, ең алғашқы халықтық сарыннан, халықтық қайнар бұлақтан ұлы классиктің шығармасында оның шабытты поэзиялық бейнеленуіне дейінгі аралық үлкен болуы ғажап емес.

Абайдың еңбектеріне даусыз мол қорек берген халықтың ауызекі поэзиясы мен оның жетілген, жоғары поэзиялық, мәдениетті шығармасының арасындағы нақ осындай

аралықты біз оларды салыстырған кезде байқай аламыз. Ақын мұрасының алғашқы көзі болған нәрсе де, ол мұрада толық бағалы етіліп, өзгертіліп, дамытылып беріліп отырған нәрсе де бірдей халықтық нәрселер.

Абайдың шығармалары халықтың тарихын, сонымен қатар жалпы адамзаттық мәдениетті жаңа құнды заттармен байытты. Бұл бағалы заттарды халық сақтап отырды, өйткені бұларда халықтың алдыңғы қатарлы мәдениетінің гүлденуіне көмектескен оның рухани байлығының ең жоғарғы табыстары бейнеленген еді.

Абайдың өз заманының ажарсыз өмір шындығына тиіскен, оның кертартпа негіздерін бұзуға, өз халқының дамуы жолындағы кедергілердің бәрін түгел мінеуге тырысқан поэзиясының күші аса зор болды.

Абай өзінің көптеген өлеңдерінде халықты езушілерді қаналушы бұқараның тұрғысынан аяусыз мінеді. Ол мұның үшін халықтың ауыз әдебиетінің өткір сөздерін, нақыл сөздерді, мәтелдерді, астарлы бай теңеулерді, халық сықағының құралдары мен тәсілдерін пайдаланды. Халық арасына кең тараған көптеген өлеңдерінде Абай ауыл кедейін, батырақты жақтады (“Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай”, “Адасқанның алды жөн...”, “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым”); қазақ әйелдерін, қарапайым адамдардың жасампаз бейбіт еңбегін жақтады (“Жаз”, “Күз”, “Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман”); жас ұрпақты жақтады (“Интернатта оқып жүр”). Абайдың бұл тақырыптарға арналған қара сөздері де көп болды, бұлар оның белсенді творчестволық қызметінің өнбойында жазылып отырды. Халық тілінде шығармалар шығара келе, Абай бұл тілді халықтың ойлары мен армандарын неғұрлым шебер, терең, дәл және айқын көрсетуі үшін байытып, дамытып отырды. Өзінің көптеген шығармаларында Абай халық жыршылары айтып көрмеген және тарихи жаңалығы, елеулілігі жағынан айта да алмайтын, бірақ халық бұқарасының ойында, санасында бұлдыр білінген нәрселерді айтып берді.

Абайдың халықтық болғаны — ол өз халқының рухани көзі болды және алысты болжады, халықша ойлап, сезе отырып, ол халыққа оның келешегін көрсетті. Абайдың еңбектерінде халықтың алдыңғы қатарлы адамдарын тебірткен негізгі нәрселердің бәрі тарихи жағынан айқын бейнеленіп отырды. Қазақ халқының Октябрь

революциясына дейінгі тарихында қазақ еңбекшілерінің тағдырын, “қоғамның қанды жараларын”, оның келешегін Абайдай ешкім соншама тебіреніп, әр тарапты және жауапты ойланған емес. Белинскийдің сөздерімен айтқанда, Абай “бүкіл қоғамның ең ардақты ойларының, мүмкін, тіпті оның өзіне де әлі түсініксіз талаптарының органы болуға тиіс талант болды. Басқа сөзбен айтқанда: ақын жеке және кездейсоқ нәрсені емес, жалпыға бірдей және қажет нәрсені, бүкіл өз заманының айқын көрінісін, мән-мағынасын көрсететін нәрсені бейнелеуге тиіс”. Абайдың қалдырған мұрасының осындай және осы сияқты елеулі белгілері мен қасиеттері оның творчествосының халықтығын көрсетеді.

Абай – қазақ әдебиетіндегі сыншыл реализмнің негізін қалаушы адам. Ақынның болыстар туралы (“Күлембайға”, “Мәз болады болысың”, “Көжекбайға”), жыртқыш байлар туралы (“Еңбек етпей халықты қалай ұстарсың”, “Қараша, желтоқсан мен сол бір екі ай”), ру ақсақалдары – қазақ даласындағы күрестің алаяқтары туралы (“Қартайдық, қайғы ойладық”), молдалар туралы (“Қарағанмен, не көрер”), ертедегі ескі дәстүрлерді надандықпен, қайсарлықпен сақтаушылар – ауыл аталары туралы (“Қалың елім, қазағым, қайран жұртым”), сатқын чиновниктер – парақорлар, даукестер, жалқаулар, арамтамақтар туралы (“Адасқанның алды жөн, арты – соқпақ”) өлеңдерінің тақырыптары және басқа өлеңдері өткен заманның әлеуметтік өмір шындығының терең тамырларын айқын сынай аша отырып, дала өмірінің аса күрделі құбылыстарын қамтығанын көрсетеді.

Абайдың шығармаларында тұрмыстағы типтік нәрселер сенімді, айқын түрде көрсетілген. Оның өз заманындағы өмірдің, ең алдымен айналасындағы қоғамдық өмірдің барлық кеселді, жаманшылық жақтарын әділ және батыл, ашық және ызалана көрсететін шығармаларының әшкерелеу күші аса тамаша. Тұрмыстың шіріген негіздерін, қоғамның жатымсыз жақтарын, надандықты, кертартпалықты қатты мінейтін Абай өлеңдері Л.Н. Толстойдың шығармаларын еске түсірді; В.И. Ленин Толстойды “жалынды протестант, өзеленген әшкерелеуші, ұлы сыншы” деп сипаттаған болатын.

Қазақтардың XIX ғасырдың екінші жартысындағы қоғамдық тұрмысын сол кездегі әдебиетте тек сыншыл реализм құралдарымен ғана кең алып, нақтылы түрде, көп жақты етіп, сыншыл түрде суреттеуге болатын еді. Абайдың реализмі нақ осындай реализм болды.

Абай көбінесе өлеңмен жазды, бірақ қазақ жағдайы суреттерінің оның шығармаларында кең алынған әлеуметтік-экономикалық мағынада әбден толық, барлығын қамти, әр жақты етіліп берілгендігі сонша, ол заман әбден айқын бейнеленді. Оның өлеңдерін, поэмаларын, қара сөздерін өз заманындағы қоғам өмірінің, ондағы халықтың барлық жіктерін, барлық жастағы, күй-тұрмыстағы адамдарын түгел қамтитын энциклопедиясы деп батыл айтуға болады. Абайдың шығармаларын оқи отырып, қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, праволық, семьялық және қоғамдық, мәдени және моральдық жайы турасында айқын, әр тарапты және дәл түсінік алуға болады.

Абайдың өнері терең реалистік өнер болғандықтан да жоғары идеялы болды.

Ақыл-ой мен шеберліктің мұндай шыңдарына Абай орыстың классикалық әдебиетінің алдыңғы қатарлы халықтық-демократиялық дәстүрлерін меңгеруінің арқасында ғана жетті.

Абайдың эстетикалық көзқарастарының дамуында Пушкиннің, Лермонтовтың шығармалары үлкен роль атқарды. Өзінің творчестволық эволюциясының процесінде Абай Белинский мен Чернышевскийдің: ақынның міндеті мен борышы – еңбекші халық бұқарасының асыл ойлары мен армандарын көрсете білу деген эстетикалық өсиеттерін де терең қабылдады.

Абайдың эстетикалық көзқарастарында, дүниені тануында Белинскийдің, Герценнің, Чернышевскийдің және Добролюбовтың көзқарастарымен көптеген айқын және терең байланыстар бар. Абай кемеңгер ойшылардың мұрасына шексіз сеніммен және үлкен сүйіспеншілікпен қарай білді, бұлай қарау ол кездегі бөлектенушіліктің, кертартпалықтың, фанатизмнің қатал заманында өте сирек кездесетін және аса бағалы қасиет еді. Абайдың өне бойы орыс әдебиеті мен қоғамдық ойының таңдаулы дәстүрлеріне қол артуы орыс әдебиетінің аса зор әсерлі ықпалынан,

оның барлық ұсақ халықтарға, әсіресе Россияның езілген халықтарына зер сала, достық көзбен қарайтындығынан болды.

Орыстың әдебиеті мен қоғамдық ой-пікірінің игілікті тарихи миссиясы, өзінің бүкіл таңдаулы дәстүрлерімен қоса алғанда, Россияның езілген халықтары әдебиетінің классиктерінің, соның ішінде Абайдың поэзиялық шығармалары мен көзқарастарының қалыптасуына, дамуына көмектесті және оларды көп жағынан белгілеп берді.

Қазақ әдебиетінің ұлы классигі Абай қазақ халқының көп ғасырлық рухани мәдениетінен алатын нәрсенің бәрін алып, бұл қазынаны орыс әдебиетінің игілікті ықпалымен байытты.

Өзінің шығармаларымен қазақ халқының өткен өмірінде болып көрмеген прогрессивтік бастама бола отырып, Абайдың өз кемшіліктері де болды.

Фанатик молдалардың жаман жақтарын сиқыршылар, тойымы кеткендер ретінде кінәлап, міней отырып, ақын алайда өзінің бірсыпыра өлең және қара сөз шығармаларында ислам дінін жақтаушы болып қала берді. Моральдық, дидактикалық поэзияға арналған бөлімде ол өзінің өсиет уағыздарының белгілі бір бөлегін ислам дінінің догмаларымен дәлелдеді.

Халық бұқарасын рубасылардың, қолында билігі барлардың аяусыз патриархтық-феодалдық қанауын әшкерелей отырып, Абай өзінің шығармаларында бұл қанаудың таптық тегін ақырына дейін ашып көрсете алмады.

Өз халқының тарихи тұрмыс жағдайларының және шағын далалық ауданның көшпелі мал шаруашылық тұрмысының шеңберінде болғандықтан, Абай мәдени-экономикалық факторларға, еңбекші халықтың отырықшылыққа көшу немесе шаруашылық тұрмыстың басқа интенсивті формаларына көшу мәселелеріне аз көңіл бөлді. Осы сияқты тарихи проблемаларды ол нақтылап қозғамады, бірақ оның есесіне ол өзінің барлық үмітін келешекке, қазақ халқының ұлы орыс мәдениетіне тезірек көшуіне артты. Өзінің поэзиясында ол оптимистік, прогресшіл адам болды, ал ақынның әлеуметтік көзқарастары қазақтың еңбекші бұқарасының мүдделеріне түгелімен сай келді.

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ **(1845–1904)** (Монография)

Біз қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны – Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегіне тоқтамақпыз. Бірақ Абайдың осы айтылған жайларын шолудан бұрын, жалпы Абайды тудырған дәуірі, тарихи ортасы, осы кездегі қоғамдық қарым-қатынас туралы біраз кіріспе сөз айту қажет.

Маркстілдік материалистік дүние тану жүйесі бойынша қоғамда болатын үлкен уақиғаның барлығын тудырушы себептер: шаруашылық және соған негізделген қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлар. Осы тұрғыдан қарағанда, ақынды да белгілі бір шаруашылық, қоғамдық тарихи дәуір туғызады. Абайды да сондайлық боп қалыптанған қазақ сахарасының өзіндік ерекше жағдайлары туғызған.

XIX ғасырдың орта кезі, екінші жартысында, Абай кезінде болған жағдайларды білу үшін сол кездегі жалпы Қазақстанның тарихи халін еске алу керек. XIX ғасырдың орта тұсында Абайдың балалық шағы өтеді. Бұл кезде Қазақстанда патшалық отарлау саясатының алғашқы дәуірі аяқталған. Әскери колонизация кезеңі өз дегеніне жеткен шақ. Ол дәуірдің алдында болған қозғалыстар аяқталған кезі. Патша өкіметінің отарлау саясаты өз жемісін бере бастаған мезгіл. Әскери түрде отарлау арқылы бірсыпыра жергілікті шаруа халқының қонысы ауысып, өздерінің шұрайлы жерлерінен айрылады. Ішкі Россиядан жер тарлығынан, помещиктер қанауынан үлкен жоқшылыққа ұшыраған орыс шаруалары қалың топ болып, Қазақстанға ауысып келе бастайды.

Сібір мен Қазақстан, кейінірек Орта Азия патшалық Россияның анық баурап алған отары болады. Ленин айт-

қандай: “Европалық Россияның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысы, Кавказ, Орта Азия, Сибирь орыс капитализмінің отарлары тәрізді және оның тек тереңдей ғана емес, жайыла қайта дамуына да себеп болады”*.

XIX ғасырдың екінші жарымында қазақ сахарасына сауда капиталынан басқа өндіріс капиталы да ендеп кіре бастаған. Риддер, Қарағанды, тағы солар сияқты кен ошақтарын француз байлары жауша талауға кіріседі. Әр қалаларда тері илейтін, мал соятын, жүн жуатын, ұн тартатын, тұз кенін алатын сияқты өндірістер туа бастайды. Қалалардың базарлары мен әр жерге орнаған жәрмеңкелер арқылы сауда күшейе береді. 1860 жылдардың аяқ кезінде Бүкілроссиялық рынокқа Қазақстан мал, тері-терсек, жүн-жұрқаның барлығын ең мол беретін өлке болады. Мысалы, 1867 жылы Сібір мен Орынбор тараптарынан Европалық Россияға жіберілген малдың 91,8 проценті, терінің 66,9 проценті, жүн-жұрқаның 94,1 проценті қазақ сахарасынан барады.

Абай өскен елге ең жақын, үлкен жәрмеңке – Қоянды жәрмеңкесінің 1869 жылғы айналма сомасы жарым миллион сомға жеткен. Қазақстан мен Россияның саудасаттығының өсуі мына төмендегі цифрлардан анық көрінеді. Мысалы, 1820 жылы Орынбор, Сібір, Орал өлкелерінде жасалған сауданың айналма сомасы 115 мың болса, 1862 жылы малменен және өзге шаруашылық өндірісімен қазақ өлкесінде жасалған сауданың айналма сомасы 5 348 438 сомға жетеді. Ал сахараға келген россиялық өнеркәсіп товарларының сомасы 4 431 772 сомға жетеді. Мысалы, Қызылжардың Меневои двориына 1820 жылы барлығы 70 мың бас мал түссе, 1860 жылдарда жыл сайын 100 мыңнан аса қара мал, бір миллионға тарта қой-ешкі түсіп отырған.

Патшалық отарлау саясаты қазақ халқының жерін алғанда, оның шұрайлысын сол патшалықтың оң қолы боп саналатын казак-орыстарға, помещиктерге, әр алуан өндіріс орнатқан капиталистерге, чиновниктерге және қазақтың өзінен шыққан байлары мен бектеріне алып береді. Ел қолынан кеткен жер патшалықтың өзі өсірген қанаушы

* Ленин В.И. Шығармалар. 4-т. 89-б.

таптарының қалаулы топтарына беріледі. Мысалы, Абай жас шағында араласып жүрген Қарқаралы округінде қазақ байларының шаруасы алты процент болса да, мал-мүліктің үштен бірі солардың қолында болады. Сөйтіп, қазақ халқының қалың көпшілік шаруасы патриархалдық-феодалдық үстемдік тәртібімен бір қаналса, әділетсіз ауыр алым-салық арқылы және де жем бола түседі. Мұның үстіне, жабайылық жағдайда шаруашылық, бақташылық өмір кешкен көпшіліктің тағы бір соры болып, арылмайтын жұттар араласады. Әрбір үлкен жұттың ең ауыр сор-салмағы қазақтың шаруа көпшілігіне әсіресе көрлі, зілді болатын. Өйткені бай мен бек, болыс, би сияқты топтар жердің шұрайлысын алып отырғандықтан, жұтқа аз ұшырайтұғын. Осы соңғы топтар патшалық чиновниктермен қосылып, қазақтың қалың бұқарасын жаудай талаушы еді.

Осындайлық отарлау саясатын ойдағыдай жүргізу үшін патша өкіметі қазақ жайлаған өлкелерге мемлекет аппаратын құрды. XIX ғасырдың орта кезіне дейін Қазақстан округтерге бөлініп биленуші еді. 1868 жылғы жаңа тәртіп бойынша, енді қазақ даласындағы патшалықтың әкімшілік аппараты басқа түрлі болды. Бар Қазақстан бірнеше облысқа бөлінумен қатар, сол облыстар уездерге бөлінеді. Уезд болыстыққа бөлінеді. Болыстық ауылнайларға (старшиналарға) жіктеледі.

Абайдың туған облысы Семей, оған көршілес облыс Ақмола, содан ары Торғай, Орал облысы болады. Кейінірек Түркістан өлкесі түгел алынған соң, Жетісу, Сырдария облыстары жасалады. Сөйтіп, Ұлы Октябрь социалистік революциясына шейін қазақ жайлаған Сарыарқа, Жайық, Сыр, Алатау өлкелерінің барлығы патшалық құрған алты облысқа бөлінген.

Абайдың әлеумет қайраткері болып шыққан кезінде, ақындық өнері басталған шақта Қазақстанның мемлекеттік-әкімшілік бөлінісі осылай болып қалыптанған.

Семей облысының өзін алсақ, ол бес уезге бөлінген: Семей, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен, Зайсан уездері. Облыс басында әскери губернатор (жандарал) болады, оның кеңсесін “областное правление” дейді. Уездің басында уездный начальник – мұны қазақ “ояз” дейтін. Ақмола, Семей

облысы бірігіп бір генерал-губернаторлыққа бағынатын. Оның әкімін “степной генерал-губернатор” дейді. Қазақ бұл үлкен әкімді кеңсесімен қоса “корпыс” деп атайтын.

Жоғарыда біз жасаған тарихтық, саясаттық қысқаша шолудың Абай жайын тексеруде ерекше қажеттігі бар. Өйткені Абайдың өмірбаянын зерттегенде және әсіресе шығармаларына тексеру жасағанмызда, жаңағы аталып өткен әкімдер, шаруашылық халдер, қанаушы топтар мен қалың бұқара халық арасындағы жайлар ұдайы, мол көрініп отырады. Абай ақындығының ішкі мазмұндарын нақтылап ұғыну үшін, сол аталған старшындар, болыстар, билер, ояздар, жандаралдар – барлығы да өздерінің іс-әрекеттерімен көп-көп жайларды ашып, шешіп отыруға себепші болады.

Жоғарыда аталған уездерді алсақ, бұлар 20-21-22 болыстан құралатын. Абайдың елі қараған Семей уезі жиырма болыс болатын да, көршілес Қарқаралы уезі жиырма екі болыстан құралатын. Қазақтың “болыс” деген сөзі орыстың “волость”, “волостной управитель” деген сөзінен алынған. Қазақша қолдануда және Абай шығармаларында “болыс” деп әрі әкімдік бөлікті де, әрі соның басында тұратын әкімді де атаған. “Ояз” бен “болыстың” арасында тағы бір ұлық бар, ол – крестьянский начальник. Бір уезде 20-22 болыс болса, солар бірнеше учаскеге бөлінеді. Төрт-бес болыстан құралатын учаскенің бастығы жаңағы крестьян-ский начальник.

Осымен қатар әкімшілік орындарынан басқа сот орындары болған. Олар қазақ болысында үш жылда болыспен бірге сайланатын билер, сонан соң мировой судьялар және әр болыстың басында облыстық – окружной суд болатын.

Міне, Абай шығармаларында әр алуан кескінде сыпатталынып, әшкереленіп, сыналып отыратын ұлық, әкім, ел билеушілер дегендердің саты-саты орындары осылай еді.

Сондайлық әкімшілік орындарын тудырумен қатар, патшалық өкіметі тергеу, соттау жұмыстарының жөнінде өзінше бір тәсіл қолданады. Тегі, қазақ ортасының даушары патшалық тергеу орындары мировой судья, окружной суд сияқты кеңселерге түссе, патшалықтың өзінің заң-законы бойынша тергелетін. Ал ел ішіндегі көпшілік талас-тартыс, дау-жанжал, сан қылмыс атаулының көбін патшалық сотынан бұрын болыс, болыстағы билер, қазақтан

сайланған адамдар тергейтін болған. Кейде бір болыс ішіндегі ауылнай басы сайланатын билердің болыс ішіндегі съездері тергеу жүргізеді. Бірнеше болыстар арасындағы үлкен дау, зор қылмысты істер әр болыс, уезд, облыстардан бөлініп шығарылған жаңағы қазақ билерінің съездерінде тексеріледі. Бұндай съездерді қазақ – “шербешнәй сыяз” деген. Кейде тек “шербешнәй” деп атандыратын.

Бұлар сияқты тергеу орындарына патшалық өкіметі әдейілеп өзінше ерік, право береді. Тергеу мен өкімді қазақтың ескі ереже заңы бойынша, әдет, шарифат бойынша, баяғыдан келе жатқан қазақы қағидалар бойынша тергеп, кесуге еркіндік берілген болады. Бұрынғы патшалықтың саясаты – қазақ сахарасында ескі қалыптағы рушылдық, патриархалдық-феодалдық құрылыстың ұйтқысын бұзғысы келмегендігі. Отарланған ел мәдениетсіз, ескі қалпына берік боп, сол көне күйде қала берсін дегендік. Қазақтың ақсақалдық, феодалдық жобадағы билеріне бұрынғы неше алуан сорақы, жабайы түрдегі жол-жорасын үнемі сақтап отыруға құрық береді.

Сондықтан, мысалы, құн дауы, қалыңмал, көп әйел алу, барымта сияқты надандық, ескілік әдет-қалыптың бәрін сақтап отыруға патшалық саясатының өзі жәрдемші болады. Патшалықтың ел ішінде сайлап алған аппараты: болыс, билер және әрбір елу үйден сайлаушы ретінде аталып қойылатын елубасылар, әр ауылнай басындағы старшындар, сонан соң болыс кеңсесінде хат жүргізуші боп қызмет ететін “тілмаш”, орысша “толмач” (кейде “песір”) деп аталатын патшалықтың әрі тыңшы, әрі оң көзі болған адамдар жаңағы тергеу істерінің барлығын орындатып отыратын аппарат болады.

...Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды, –

деп, Абайдың шенейтіні сол жаңағы ел ішінде патша өкіметі жасаған аппарат. Дәл осы топтар арқылы патша өкіметі

қазақ халқының алым-салығын жиятын. Ол салықты болыс пен ауылнайлар елге бөледі. Әр старшын ішінде жеке шаруаларға бөлінеді. Әрине, ол салық елдің қанаушы тобы бай-шонжарлары, би, старшындары, атқамінерлері, елубасылары өз қолдарынан үлестіретін болғандықтан, шаруалардың ауқатына қарамай, түгінге үлестірілетін. Сондықтан халық оны “түңлік басы салық” дейтін. Бұл салықтармен қатар, патшалықтың лау-көлік салығы қатар жүреді. Және ол түңлік басына әр болыстың “қарашығын” дейтін үстеме салығы болады. Ол болыстық әкімдердің сойысы, мінетін аттары, әр алуан “сыбағасы” есебінде үстеме шығын болып, момын елден жиналады. Осылайша топталатын жан-жақты шығын, қаржы-қарыз онсыз да кедейлігі, жоқшылығы асқан қалың елге ерекше қазадай болатын. Солайша халықтың жерін алып, мал-мүлкін әр жолмен талап, еселеп алым-анжылар алып жатқан өкімет сол халықтың қамы үшін бірде-бір әрекет етіп көрген емес. Қараңғы, надан, бұратана елдің ортасына мектеп ашып, ағартушылық іс жүргізу, дертін емдейтін емханалар орнату, тағы басқа, сәл ғана болса да, әр алуан мәдениет елесін беру дегеннің бірде-бірі болмайтын.

1870–1880 жылдардан бастап Орынбор, Троицк, Омск сияқты қалаларда аздап бұратана елдердің балаларын орысша оқытатын Неплюевское училище, кейінірек Ыбырай Алтынсариннің талабымен ашылатын Русско-казахское училище (Абайдың өлеңінде “Интернат” деп аталатын), бесті-онды школдар болса, бұлардың бәрі жаңағы қазақ халқынан алынған салық, қаражаттың есебіне ашылатын. Бірақ патшалық өкіметінің бұл школдарда қазақ баласын оқытудағы ниеті қараңғы елді ағарту емес, өзінің ояздық, облыстық, чиновниктік кеңселеріне жергілікті халықтан көмекші боларлық тілмаштар, ұсақ чиновниктер әзірлеп алу мақсаты ғана болатын.

Абайдың өлеңдері мен қара сөздерінде біз патшалықтың дәл өзін сынап, қарсылық сөз сөйлегенін кездестіре алмаймыз. Бірақ сол патшалықтың қазақ елі сияқты бұратана жұртты билеп отырған системасын және губернатор, ояз, болыс, тілмаш, би, старшын, елубасы, атшабар, онан соң жаңағы қазақтан шыққан ұсақ чиновниктер бар, осылардың

барлығын барынша әшкерелеп, масқаралап, мінегенін көреміз. Елдегі ұлықтың үлкені болыс болса, соған жасаған бір шабуыл сынында:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс,
 Үйден үрген итке ұсап.
Өзі ұлыққа,
Қадірі жоққа
 Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
 Жұртқа шабар талпына, —

деп, ақын сол болыстардың барлық залалды, сорақы кейпін ашып салады.

Патшалық системасының әкімшілік орындарын кейде “ояз” деп, кейде “орыс” деп (бұнда орыс халқын айтпай, қазақ ортасында сол кездегі әдет бойынша ұлықты орыс деп атаған қалыппен) шеней келеді. Соларға болысты қосып, ащы мысқылмен, ызалы кескінмен сынайды.

Осы аталған патшалық, отаршылдық, әкімшілік кертартпа күйлер қазақ халқының көпшілігіне неше алуан ауыртпалық әкелді. Қара шаруаның қаналуы тек жоғарыда айтылғандармен тынған жоқ. Әсіресе теңсіздік пен қаналудың ең ауыр дерті көпшілік шаруаның жер жөнінде көретін таршылық қысымына әкеп сайды. Сауда капиталының қазақ даласын қанауы өндіріс капиталы шығарған заттың да қазақ арасына әкеліп, сатылып таралуына себеп болды. Сөйтіп, ендігі Қазақстан өндіріс капиталының өнімдерін өткізетін базарға айналды. Шай-қант, киім-бұйымдық пұл-товар, үй ішілік ыдыс-аяқ, әр алуан ұсақ аспап — барлығын да қазақ халқы ашқарақ саудагерлер арқылы жәрмеңкелерден, үлкенді-кішілі базарлардан сатып алатын болды. Көп саудагерлер байып, чиновник, әкім атаулы, болыс-билер, ел феодалдары бұрынғыдан да әлденіп, үстемдігі аса түсті. Жер тарылу, алым-салық күшею, неше алуан қанау, ауыртпалықтар молаю арқылы бұқара көпшілік, еңбекші кедей атаулы бұрынғыдан да ауыр күйлерге түсті.

Қазақтың көп жерлерінде қалың шаруалар жатаққа айналды. Күн көрісі тарылған ел кедейлері қалалы, өндірісті

орындарға жұмысшылыққа, малайлыққа кететін болды. Осының барлығы Абай ақындық еңбек еткен замандағы қазақ ортасында тап жігінің айқындап ашыла түсуіне себеп болды. Солардың нәтижесінде Абай тұсындағы қоғамдық жағдайда неше алуан таптық қайшылық молайған еді.

Біздің бұған шейін шолып өткеніміз – патшалық отарлау саясаты себебінен туған Қазақстан көлеміндегі жалпы саясаттық, шаруашылық қоғамдық жағдайлар. Бұл абсолюттік монархия Россияның қазақ сияқты бұратана елге айқындап танылған, қастық түрдегі, тарихтық шыны мен сыры болатын.

Енді осымен қатар, ұлы Ленин айтқан тағы бір үлкен тарихи шындықты еске алуымыз керек. Ленин: “Әрбір ұлттық мәдениетте екі түрлі ұлттық мәдениет бар”*, – деген. Россия туралы айтқанда, патшалық аппаратының жоғарыдағы айтқан жайларын танытатын, ресми түрдегі Россия. Ал қазақ халқы үшін бұл өгей болса, қас-қастан болса, соған қарсы үнемі алысқан екінші Россия бар еді. Бұл – Радищевтен бастап, Ұлы Октябрь социалистік революциясына шейін, бір жарым ғасыр бойында патшалық өкіметімен алысып келген азаттық-демократиялық, революциялық жолдағы орыс халқының ұлы қайраткерлерінің Россиясы. Анық орыс халқының ұлы тарихындағы халықтық қасиетін танытқан сол Россия. Орыстағы данышпан адамдар жасаған, бүкіл дүние тарихына үлгі берген Россия.

Осы екінші Россия патшалықтың абсолютізіміне, кертартпалығына қарсы алысқан сан қайраткерлерді, жаңағы айтылған, бір жарым ғасыр бойында дәурен-дәуір өткен сайын өсіре-асыра дамытып, молайтып отырды. Россияның өзіндегі еңбекші каналушы жұртшылықтың қамын жеген, олармен қатар отар елдеріне достықпен қараған даналар шықты. Сондай әлеуметтік бағыт Пушкиннің еңбектерінде көрінген, Белинскийдің әлеуметтік ойларында танылған, Герценнің халық үшін толғанған азаматшыл ойынан, тартысынан туған-ды.

Ол 1860 жылдардағы шаруашылық, қоғамдық өмірдің қайшылығынан туған демократиялық, революциялық

* Ленин В.И. Шығармалар. 20-т. 8-б.

бағыт: Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедрин, Некрасовтар еңбектерінен туған тартыстар.

1890 жылдарға келгенде, Россияда жаңағы тарихтық ағымның ендігі үлкен, өскен белі есебінде социал-демократиялық, саяси тартыс жолы ашылды.

Осы жылдарда ХХ ғасырдың бас жағында қалыптанатын ұлы большевиктік партиясының әлемдік, тарихтық жолы басталады. Данышпан Лениннің бүкіл дүние шаруаларына, еңбекші әлеміне көсемдік еткен ұлы қайраты, тартысы Россияның қалың бұқарасы мен бар бұратана қаналушы елдеріне, адам баласы тарихында бұрын атпаған таңның, бұрын тумаған күннің енді ғана сәуле атып келе жатқанын аңғартты.

Бұл соңғы аталған салт-саналық, саясаттық жаңа бағыт бұратана елдерге өгейлік орнына достық әкеле жатқан, қанаушылық орнына теңдік, азаттық әкеле жатқан, сан ғасырлық қараңғылық, надандық орнына білім-өнер әкеле жатқан ұлы орыс халқының анық халықтық қасиетін танытқан күндей жарық, жарқын жолы еді.

Абай майданға шықпас бұрын патшалық Россиядан көрген отаршылық қанау бойынша және заманындағы надандық себебінен, онан соң, өздерінің үстем таптарға табынысты болған тар көлемдігі себебінен барлық Россиядан тарайтын жаңалық атаулының бәріне жат қараған топтар қазақ ішінде көп болған. Олардың бір алуаны – Кенесары сияқты бүкіл Россияда талғаусыз қарсылықта, жаулықта болған патриархалдық-феодалдық санадағы зор залалды элементтер болады. Тағы бір алуан топ Досқожа, Нысанбай, Дулат, Шортанбай, Мұрат сияқты кертартпа, ескішіл бағыттағы үстем тап санашылары, жаршы-жыршылары болады. Бірақ патшалық Россиясына бағынған өзге көп бұратана елдердегі сияқты, ХІХ ғасырдың екінші жарымында Россияның, жоғарыда айтылғандай, екі Россия екендігін анықтап, аңғарып ұғынатын топтар қазақ ішінен де оянып, көріне бастайды.

Бұлар, көбінесе, екінші Россияның шындығын, қасиетін ұққан адамдардан құралады. Россияның өзінде қаналушы миллиондардың көп екендігін көріп, олармен бірге қазақтай бұратана халықтың қоса қаналып жүргенін аңғарған қайраткерлер осылар еді.

Сонымен, патшалық Россияға бағынған бұратана елдердің ортасынан, көп жерде ұлы орыс халқының мәдениетін сүйіп, бағалап, өз елдерінің ендігі халықтық, озғын буындарын сол орыс мәдениетіне тез жеткіземін, дос етіп араластырамын деген ағартушылардың қозғалыстары басталады. Бұлар Грузияда – Илья Чавчавадзе, Арменияда – Хачатур Абовян, Азербайжанда – Мирза Фатали Ахундов, Бурятта – Банзаров, Осетияда – Коста Хетагуров, қазақта – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай сияқты адамдар.

Ал ХХ ғасыр басында, бертінде татарлардан шыққан Абдулла Тоқай да сол қатардағы ұлы қайраткерлердің бірі. Осы аталған адамдардың бәрі де өз елдерінің ендігі тарихтық тағдыры Россиямен бір екенін ұғынады. Елдерінің бұрынғы тарихына қарағанда, Россиямен бірлесу қалай да ең дұрыс жол екенін біледі. Энгельс айтқандай: “Россия Шығыс жөнінде анық прогрестік роль ойнайды”*, – дегенді айқын аңғарады.

Біз дәл бұл тұста Шоқан мен Ыбырайдың өмірбаяндарын, еңбектерін тексермейміз. Олар жайындағы тексерулер өз алдына. Өзір Абайды тудырған жалпы шаруашылық, тарихтық, қоғамдық дәуір, жағдайлар бөріне де ортақ екенін ғана ескертеміз.

Абай, Шоқан мен Ыбырай сияқты, қазақ елі тек орыс халқының ұлы мәдениетінен, әлемдік қан-қазынасынан тәрбие-тәлім алса ғана жарыққа жететінін білген. Бұл жайды тек халқы туралы ғана емес, Абай өзі туралы да қоса ойлаған. Елі-жұртын үгіттеумен бірге, ең алдымен өз білім-тәрбиесін, әсіресе жазушылық, әлеуметтік еңбек талабын бұрын, бұның алдында өзге ақындар бармаған бағытқа, түспеген арнаға салады. Оны Абай еткен де осы бақытты бағыты мен қажымастық еңбегі. Сондай ұлы жолға түскен себепті, өзінің еңбектерінде мүлде жаңа, ерекше қасиеттер көрсетті де, Абай біздің әдебиетіміздің ұлы классик Абайы болып шықты.

Тегінде, Абайдың ақындығындай ақындық қуат Абай-

* *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. XXI. С. 211.*

дан бұрынғы ақындарда да болуға мүмкін. Олардың бірталайы тіпті атсыз ақын боп та өткен болар. Сондай ақындардың ғана санасы мен таптық тұрғысында, мәдениеттік дәрежесінде қалса, Абай классик Абай болмас еді. Өзінен бұрын жүз ақын болса – жүз бірінші, мың ақын өткен болса – мың бірінші болар да қалар ма еді, әлде қайтер еді!

Өзі орыс халқының мәдениетіндегі қасиеттерді бойына сіңіріп, еңбегіне таратқан, соның бәрін жаңа дәуірдің жаңаша тарихтық, халықтық арман-мүддесі етіп, ендігі асыл қазынасы етіп берген Абай болғандықтан өзгеше бағаланады. Барлық қазақ халқының өткен тарихында ең зор биікке шыққан, асыл тұрғыны ашқан, айнымас қадірі зор классигі боп танылады.

Абайды тану

Абайдың өмірі мен еңбектері турасында айтылатын тексеру, зерттеудің алдындағы кіріспе сөздің ендігі бір бөлімін Абайды тану деген жайға арнаймыз.

Абайды тану жұмысы көлемді, сан сапалы, ғылымдық жолмен тек Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін, жалпы советтік социалистік мәдениетіміздің заманында ғана молайды.

Бірақ, бұл сөздерге қарап, революциядан бұрын Абай жөнінде ешнәрсе жазылмады, айтылмады деуге болмайды. Абайды танудың басы, алғашқы адымдары революциядан бұрын басталған. Бұл жөнде Абайдың ақындық еңбектері үш түрлі боп жайылып тарағанын еске алу керек.

Бірінші жолы – баспа арқылы тарауы; екіншісі – халық арасына ауызша жатталып, әнмен аралас тарауы; үшіншісі – қолжазба түрінде әр көлемді жинақтар боп, көшіріліп тарауы. Және осылайша ақын шығармаларының оқушы, тыңдаушы жұртшылыққа мәлім болуымен бірге, Абайдың өмірі мен ортасын, еңбектерінің әр алуан сипаттарын, өз шамасынша, көпшілікке мәлімдеп отырған үлкенді-кішілі танытқыш сөздерді, деректерді де еске алуымыз керек.

Бұл соңғы айтылған жайлар, жоғарыдағы ескертуіміз бойынша, Абайдың революциядан бұрын қаншалық танылғанын аңғартатын деректер болады.

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болғандықтан, алдымен революциядан бұрын Абайды баспа жүзінде танытқан еңбекке тоқтайық.

Бұл жөнде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған – Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек.

Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы таңдамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспаханасында 1909 жылы шығарады. Сол жинақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі. Шығармалар жинағына Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. “Ой туралы”, “Өзі туралы”, “Ел туралы”, “Ғашықтық туралы” деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңінің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді.

Анығында, Абай өзі тірісінде шығармаларын бұлай топтаған жоқ еді. Ақынның тілегінен тыс түрде редактордың өзінше бөлшектеуі редакторлық-ғылымдық дұрыс түрі деуге болмайды. Бұл, шартты түрдегі, біраз зорлықпенен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінше Абай өлеңдерінің ішкі мазмұндарына қарасақ, “Ой туралы” деген бөлімде өзі турасындағы сөздер жүреді. “Ақындық туралы” деген бөлімінде – ой туралы, “Ғашықтық туралы” деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады.

Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес. Бірақ соған қарамай, революцияның алғашқы жылдарында Абайды қайта басып шығарған кейінгі редакторлар да, сол Кәкітай берген бөлік жіктеулерді сынамай, дұрыстамай, қаз-қалпында қайталап берген. Сол соңғы баспалар Абайдың өмірбаянына да Кәкітай жазған сөз, деректерден басқа ешбір тың жаңалықтар қосқан жоқ-ты. Сондықтан Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай дейміз.

Әрине, бұл тұста Абайдың “Жаз” сияқты бірер өлеңі 1890 жылдарда Омскіде шығатын “Дала уәлаяты” газетінде басылғанын ескере кету керек. Және сол жылдарда, Абайдың өзі тірісінде, оның “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат” деген бір өлеңін Жүсіпбек деген адамның көріне ұрлық жасап, Қазан баспасы арқылы өзі шығарған бір жинақтың басына, сол баспаханаға жазған өз хаты есебінде

бастырып жібергені бар. Баспахана иесі байға сәлем хат жазғанда:

Біzlәргә ойын арзан, күлкі қымбат,
Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат, —

деп тұрып, Абайдың ұзақ көркем өлеңін түгелімен көпекөрінеу, әдебиет ұрысы есебінде жазып жіберген. Өз сөзі етіп бастырып та шығарған.

Қысқасы, революциядан бұрын Абайдың баспаға шығуы, әсіресе жинақ боп шығуы, зор қадірлі тарихтық іс болғанмен, ойдағыдай шыға алмаған. Әрине, Кәкітайдың бастыруы Абайдың көп өлеңін бүкіл Қазақстан өлкесіне таратуға себеп болғаны рас. Түгел шықпаса да, таңдалып, топталған өлеңдердің өзімен-ақ Абай ақын Батыс Қазақстан, Сыр бойы, Алатау өлкесі, бүкіл Орталық Арқа қазақтарына түгел даңқты, қадірлі ақын боп таныла бастады.

Абайдың сол алғашқы жинағына кірмей қалған өлеңі мен шығармалардың жайына сәл тоқтайық. Кәкітай Абай шығармаларынан қара сөздерді түгелімен алып қалған. Онан соң, ақынның бас тіршілігі, аталық, достық қайғы-шері сияқты жеке адамдарға арнап айтқан көп көркем жырлары басылмаған. Мысалы, Абайдың аса сүйікті баласы Әбдірахман ауырып жатқанда, кейін сол қаза болғанда шерленіп шығарған сан алуан шебер жырлары баспаға берілмей қалады. Кәкітай ол өлеңдерді Абайдың өзіндік, үй ішілік сыры ғана деп оғат ұғынып, көпке танытудан іркіліп қалған. Онан соң, Абайдың ел жуандарының, атқамінерлерінің талай бұзар, бұзық мінездеріне әдейі нақтылап, арнап айтқан сатиралық сөздері баспаға берілмейді. Сол қатарда: “Абыралыға”, “Дүтбайға”, “Күлембайға”, “Қыздарға”, “Көкбайға”, тағы талай сол сияқты ер сипатты адамдарға қадап айтқан сыншы өлеңдері баспаға берілмей қалған. Кейбір, “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” деген сияқты, көпке мәлім, атақты өлеңнің екі шумақ — сегіз жол өлең Кәкітай бастырған жинақтан және шығарылып тасталған.

Жалпы, бұл алуандас өлеңдерді Кәкітайдың баспаға бермеуінің себебі белгілі. Сол Абай сынаған адамдардың өзі немесе бала, бауырлары “баспаға шығарушы адамдарға өкпелейді, араздық ұстанады” деп жасқанып қалған.

Осындай себептердің салдарынан Абай шығармаларының жарымына жуығы Кәкітайдың бастыруында жарыққа шықпай қалады.

Революцияның алғашқы жылдарында сол Кәкітай шығарған жинақты енді жаңа емлемен Қазанда бір, Ташкентте бір бастырған редакторлар болды. Бұлар Кәкітайға ешбір жаңалық қоспаудың үстіне, мысалы, Ташкентте бастырушы редактор Абай еңбектеріне кей кезде надандық, топастықпен өрескел зорлықтар да жасаған. Абайдың тіл байлығын түгел түсінбей, ақын сөзінің кейбіреуіне өзінше түзеу береді. Мысалы, Абай:

...Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бас, —

деген өлеңде “өлекшін” деген сөзді түсінбей:

...Төбетке ұлы-кішінің бәрі бір бас, —

деп өзгертеді.

Абай Лермонтовтан жасаған аудармаларында “кинжалды” — “қанжар” деп аударса, “парусты” — “жалау” деп аударса, жаңағы редактор: Абайдың сөздігінде, Абай өскен елдің ортасында ондай сөздердің мүлде болмағандығына қарамай, “парусты” — “желкен” деп, “кинжалды” — “қылжан” деп, өзінше өрескел “қылжаң” жасайды.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында Абайдың халыққа тарауы тек баспа жүзінде ғана болған жоқ дедік. Оның көп өлеңі әнші-ақындардың, жас-кәрінің жаттауымен және оқушы жастардың жадына алып, айта жүруінен ауызша тарағаны да көпке мәлім. Абайға оның тірісінде алыс болыстардан болмаса да, барлық Семей облысының уездерінен және көршілес Ақмола, Жетісу облыстарының уездерінен әдейілеп келіп, көп өлеңдерін жаттап алып, әнге салып, өз елдеріне жаңалық, үлгі-тәлім есебінде таратып жүрген көп әнші-ақын өнерпаздар болған. Бұлардың ішінде еркек пен әйелден шыққан халық өнерпаздары да көп еді. Солардың бастылары — Көкшетаудан келген атақты Біржан немесе Әсет, Жаяу Мұса, Ғазиз, Естай, Мұқа, Мауқай, Шашубай;

өйелдерден: Ажар, Зейнеп, Сара, Қуандық сияқты талай талантты атақты әнші-ақындар болады.

Осылардың айтуынан және Абайдың өз қасындағы Көкбай, Мағауия, Ақылбай, Әріп, Бейсенбай, Әлмағамбет сияқты оқымысты әнші-ақындардың айтуымен де Абайдың көп шығармалары жоғарыда айтылған көп уездерге, бірнеше облыстарға ауызша тарап жүрген.

Осы түрде Абайдың өлеңдері мен әндерін қалың ел жиылатын жәрмеңкелерде, базарларда, әр түрлі астарда, айт пен тойларда, жас-желеңнің сауық-мәжілістерінде көпшілікке таратып жүрген айтушылардың барлығы да Абайдың өмірі туралы, өскен ортасы туралы, алған білім-өнегесі туралы, ағартушылық еңбектері туралы көп-көп түсініктерді ұдайы айта жүрген. Абайдың өзінің жайы да өлеңдері тәрізденіп, ауызша аңыз боп таралады.

Фольклор мен жазба әдебиеттің тарихтық жапсарында шыққан ақынның өз оқушылары мен тыңдаушыларына танылу жолы бір алуан заңды түрде осындай болған.

Революциядан бұрын және революцияның алғашқы жылдарында, Абай мұраларының халыққа таралуында көп еңбек етуші бір топ адамдар қолжазба күйде Абай шығармаларын көшіріп таратушылар болады. Бұлардың бір тобы Абайдың өз айналасынан шыққан адамдар. Ол көшірушілер ең әуелі Абайдың ұдайы қасында болған жақын адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай сияқты адамдар. Бұлардан басқа Абайдың өз аулы мен көршілес ауылдарда бала оқытушы кейбір молдалар еңбек етеді. Сол қатарда Қазаннан, әскерлік қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан, дос болып кеткен татар молдалары: Ғабитхан, Кішкене молда (Мұхамед-Кәрім), Махмуд (Кішкене молданың баласы) және қазақтан шыққан Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар Абайдың өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырады.

Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге ұйғарады.

Жаңағы молдалардың Ғабитхан, Кішкене молда сияқты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертеректен жинастырып,

көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады.

Жалпы, Абайдың мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікейұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молдалыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша да оқыған. Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алады.

Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы немесе толық жинақтары болса, барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз – сол Мүрсейіттің көшірмелері. Өйткені Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана “Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы” деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебінде бағалаймыз.

Мүрсейіт қысы-жазы қалың кітап етіп Абай шығармаларын көшіргенде, оған үнемі шірет белгілеп, біткен көшірмелерін сатып алып отыратын көрі-жас оқушылар болатын. Кейбіреулердің тапсыруы бойынша Мүрсейіт Абайдың өлеңдерін көшіреді. Қартаң оқушылардың көпшілігіне қара сөздерді кітап етіп көшіріп береді. Тағы бір алуан үлкен толық жинақтар жасаса, өлең мен қара сөзді түгел жазудың үстіне, Абайдың ақын шәкірттері: Көкбай, Мағауия, Ақылбайлар шығарған поэмаларды да қоса көшіреді.

Грузия халқының атақты классигі – Шота Руставелиді грузин елінің ерекше қадірлегендігін білдіріп, кейбір әдебиет тарихшылары ақынның “Жолбарыс терісін жамылған батыр” деген поэмасын ұзатылатын қыздар өздерінің жасауына қоса ала кетеді дейді.

Біз де қазақ ортасында Абайдың шығармаларын сүйіп, сүйсініп оқып, ұзатылар кезінде Мүрсейіт, Самарбай, Дайырбай сияқты көшірушілерге көшіртіп алып, өздерінің жасау сандығына салып алып кеткен бір топ қыздарды білеміз.

Кейін Абай қолжазбаларын жинаушылардың бірталайы пайдаланған сондай көшірмелер: Уәсилә, Әсия, Рахила, Ғалия, Ғабида, Қаныш деген қыздардың көшіртіп сақтаған жазба жинақтары болатын.

Абайды бұлайша қолжазба күйде көшіртіп алып тарату Тобықты іші мен Семей уезі ғана емес, Қараөткел, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан, Лепсі, Қапал уездерінің барлығында да көп жайылған өнеге-дәстүр есепті болады.

Абайды тану жолында революциядан бұрынғы, революцияның бас кезінде болған істер осындай еді.

Революциядан кейінгі Абайды тану әсіресе соңғы кезде ерекше үдей бастады. 1920 жылдан бергі отыз жыл бойында Абайды тану ісі неше салада жыл санап үдеп, өркендеумен келеді. Ең алдымен, Абайдың баспасөз жүзінде өз шығармалары шығып және Абайдың өмірі мен шығармалары туралы жазылған мақалалар, жеке кітаптар, үлкенді-кішілі зерттеулер аса көп боп молайғанын айту керек.

Абайды тану, таныту істері тек қазақ тілінде ғана болмай, орыс тілінде де едәуір молайды. Және басқа да советтік туысқан елдердің көбінің тіліне де Абай шығармалары аударылып басылып, әр алуан тексерулер, зерттеулер шықты.

Екінші жағынан, халықтың жасөспірім жаңа буында-рына Абай шығармаларын қадірлі етіп танытушы советтік қазақ мектебі болады. Өткен қырық жыл ішінде бұл мектептердің саны өсіп, сапасы ұлғайып дамыған сайын, барлығының программасына Абай шығармалары үзілмей оқылатын дәріс болып кіріп, кең өріс алып келеді. Бастауыш мектеп, орта мектеп және соңғы он-он бес жыл ішінде Қазақстандағы педагогика институттары, Қазақ мемлекеттік университеті сияқты жоғары дәрежелі мектептерде Абайды тану әдебиет тарихы ғылымының аса үлкен және қадірлі бөлімі болып саналады.

Осы бастауыш мектепте, алғашқы оқу кітабына кіре бастаған Абай шығармалары әлденеше саты оқу құралдарын туғызды. Барлық бастауыштан жоғары дәрежелі мектептерге шейін созылған қазақтың әдебиет тарихында, көп программаларда, методикалық кітап, құралдарда Абайды тану ғылымының жыл санап кеңейіп те, тереңдеп дамып келе жатқанын көреміз.

Осылардың ішінде, соңғы жылдарда сұрыпталып, ғылымдық дәрежесі өскен орта мектеп оқу құралдары туды. Мысалы, тоғызыншы жылдың оқу құралында қазақ әде-биет тарихы баяндалғанда, Абайдың өмірі мен еңбегі ойдағыдай зерттеліп, танылатын болды деуге сыяды.

Абайдың өмірін, дәуірін зерттеп жүріп, кейде кемшілікті қате пікірлер айтқан болса да, негізінде Абайды тану ғылымына елеулі еңбек еткен адамдар: Сәбит Мұқанов, Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Ысмайылов, Бейсембай Кенжебаев, Белгібай Шалабаев сияқты тағы бірталай әдебиет тарихшылары мен жазушылар.

Абайдың өмірі мен мұраларын ғылым жолымен толық тануға себепші – оның толық жинағының баспаға шығуы. Және ақынның өмірбаянының толық жазылуы. Абайдың толық жинағы бірінші рет 1933 жылы М. Әуезовтің құрастыруымен, латын әрпімен басылып шықты. Мұнда Абай шығарған сөздің сол кездерде қолға түскенінен басылмай қалғаны жоқ. Және ақын шығармалары ең бірінші рет бұрын Кәкітай шығарған баспадағы өрескел топтау-жіктеулерден арылды.

Ұлы ақынның мұралары, ғылымдық дұрыс жол бойынша, жазылған жылдарымен, хронологиялық тәртіппен тізілді. Ақын шығармаларын бұлайша топтау, Абайдың ең алғаш бала шағында айта бастаған өлеңдерінен басталып, ең соңғы өлер жылындағы өлеңдеріне келіп аяқтайды. Бұлайша тізілгенде Абайдың ақындық еңбек жолы қалайша өсіп, дамығанын айқын аңғаруға болады. Тек шығармалары Абайдың өзі тірісінде түгел жинақталмағандықтан, бір топ өлеңдер жылы белгісіз шығармалар боп, амалсыздан бөлек топқа алынғаны бар.

1933 жылдың баспасында М. Әуезов жазған Абайдың бірінші, толықтау өмірбаяны да берілді.

Ақынның толық жинағы кейін, 1939–1940 жылдары екі том болып, тағы басылып шықты. Онан соң, әсіресе толығырақ болып топталып, ұлы ақынның жүз жылдық мерекесіне арналған толық жинақ түрінде 1945 жылы басылды. Бұл жинақтың кіріспе сөзін жазған Сәбит Мұқанов.

Осы айтылған толық жинақтарға сүйене отырып, мектептерге арналған, жалпы көпшілік оқушыларға арналған әлденеше таңдамалы өлеңдер жинақтары басылды. Бұлардан

басқа, ерекше мол тираждармен басылған, орта мектептерге арналған әлденеше хрестоматияларда Абай шығармалары көп-көптен жарияланды.

Абайды советтік дәуірде социалистік мәдениет құрушы көпшілікке танытудың тағы бір еңбектерін соңғы жылдар туғызды. Ақынның дәуірі, тірлігі мен тартысы, ақындық еңбегі көркемөнер көлемінде де көрсетілетін, кең танылатын түрге ауысты.

Қазақстанның көп халық ақындары, жазушы ақындары шығарған, Абайға арналған мол өлеңдер бар. Және Абайға арналған пьеса жазылды. Абай өмірін суреттеген опера туды. Бірталай кемшіліктері болса да, Абайға арналған киносурет жасалды. Онан соң Абай өмірі мен дәуіріне арналған “Абай” мен “Абай жолы” атты романдар жазылды. Бұлар бүкіл Одақтық жұртшылыққа жарияланып келеді.

Ендігі атап өтетін тағы бір алуан, ғылым үшін аса бағалы еңбектер, таза ғылымдық зерттеулер. Абайдың ақындығы мен дәуіріне арналған нағыз ғылымдық, ойдағыдай толық мол монография жазылмады десек те, жалпы тексеру-зерттеулердің ұзын саны мол екенін айту керек.

Бұл ретте Абайдың шығармаларын әр тақырыптарға бөліп, тексерулер жасаған диссертациялық жұмыстардың бірталай екенін еске алуға болады.

Соңғы жылдарда, кейбір ғылым қызметкерінің докторлық диссертациясы да Абай шығармаларының кейбір ерекшеліктеріне арналып жазылғаны бар.

1948 жылы басылып шыққан профессор Қажым Жұмалиевтің “Абайға дейінгі қазақ поэзиясы” және “Абай поэзиясының тілі” деген еңбегін айрықша атап өтуге керек. Тек әдебиет тарихшылары ғана емес, басқа сыбайлас ғылым салаларының зерттеушілері де, мысалы, тарихшылар, педагогтер де өз ғылымдарының тұрғысынан Абайдың өмірі мен дәуірін, ақындығын зерттеп, ғылымдық еңбектер жазды.

Қысқаша шолу ретінде қазақ тілінде Абайды тану жолында істелген істерді осы айтылғандармен аяқтап, Абайды тану жөнінде 1946 жылы басылып шыққан Нығымет Сәбитовтың бір ғана библиографиялық “Абай” атты еңбегін атап өтпекпіз.

Көлемі сексен беттік тұтас бір кітапша тек қана Абайды тану жолында баспаға шыққан еңбектердің тізімінен

құралады. Осы кітапқа қарап отырып, ұлы ақынның революциядан бұрын жарыққа шыққаны бір-ақ кітап болса, социалистік құрылысымыздың жылдары ішінде жасалған еңбектердің құр ғана тізімі мол бір кітап болғанын көреміз. Н. Сәбитовтың “Абай” атты библиографиясына кірген бөлімдер айрықша еске алуды, атап өтуді қажет етеді.

Ол бөлімдер: “Абай шығармалары”, “Жинақтары”, “Жеке өлеңдері”, “Қара сөзінен үзінділер”, “Шығыс тілінде басылғандар” деп бір топталады. Сонан соңғы бір үлкен бөлім: “Абай туралы әдебиеттер” деп аталып, монография, мемуар, мақала, өлең, роман, очерк, заметкалар мен хабарлар, сындар мен отызвтар, шығыс тілдеріндегі материалдар деген жайларды қамтиды. Библиографияның соңында осы көрсеткішті құрастырғанда пайдаланылған газеттер мен журналдардың да толық тізімі беріледі.

Міне, осы қорытынды тізімді берген еңбектің өзі-ақ ұлы ақынның мұрасына біздің советтік жұртшылығымыздың, социалистік мәдениетіміздің берген бейілі, қастерлеген құрмет бағасы қандай екенін танытады.

Бірақ осы жағдайлармен қатар, революциядан бұрын да, революцияның алғашқы кезінде де және бертін келген 1936–1937 жылдарға шейін де Абайды тану жөнінде, жоғарыда айтылғандай, анық советтік социалистік бағыт, мұраттармен қатар ілесе жүрген неше алуан зиянды, кертартпа қастық пікірлер де болды. Ондай пікірлердің ең зиянды түрін революциялық пролетариаттың жауы болған ұлтшыл, байшыл алашордашылар көрсетті. Олар барынша талаптанғанда, Абайды өздерінің байшыл-контрреволюцияшыл туының астына тартып, “өз” Абайы етіп пайдаланбақшы болды.

Солардың кейбіреулері Абайды “халық поэзиясының асқар биігі” деп танып келе жатқан советтік жас қауымды бұрмалап, топастық, надандықпен теріс ұғындырғысы келді. Абайды қазақ халқының әдебиет қазынасынан шығарып тастау керек деген сорақылыққа шейін барғандар да болды. Бірақ барлық Одақ халықтарының түрі ұлттық, мазмұны социалистік жаңа мәдениетін жасауда, өзіндік тарихи ескілігін сақтап келген халықтық қазынасын айрықша бағалау керек деген Коммунист партиясының саясаты мен нұсқаған ұлы бағыттары қазақ халқының Абай сияқты данасын барлық тап жауларының жаласынан арашалап алып

шықты, ұлы ақынның өзі де, барлық қасиетті мұралары да аман сақталып өтті.

Сол арқылы Абай бұл күнде, қазақ халқының мәдениет тарихындағы ұлы мұнарадай қадірлі классик болуымен қатар, бүкіл Одақ көлемінде қадірі асқан ұлы классиктің бірі боп бағаланды.

Абай шығармалары ұлы орыс халқының тілінде 1940, 1945 және 1954 жылдары жеке жинақтар болып, орыстың советтік көп ақындарының аударуымен жарыққа шықты.

Осы алуандас үлкенді-кішілі жинақтар басқа да туысқан елдердің тілдеріне аударылып, басылып шыққан. Советтік Қазақстан көлемінде Абайды тану жөнінде жоғарыда айтылған сөздердің үстіне, жаңағы Одақ елдерінің де тілдеріне ақын шығармаларының аударылып тарауы өзгеше бағалы.

Бір заманда, Абайдың өзінің тірі шағында, тек қана азғана көшірушілер мен әншілер, ауызша айтушылар арқылы кең сахараға жіңішке жолмен тарап жүрген өлеңдер бар еді. Солар тек советтік социалистік Отанда ғана Коммунист партиясының ұлы саясаты дәуірлеп, өркендеген заманында ғана өзіне мол өріс тапты. Ұлы Отан тауып, анық тарихтық бақытты тағдырына жетті. Ақын өзі тірлігінде болжап болмастай ұлы майданға шықты.

Ақынды тудырған тарихтық дәуірді, қоғамдық ортаны және Абайды тану жөніндегі кіріспе сөздерді осы айтылғандармен аяқтап, біз енді Абайдың өмірбаянына ауысамыз.

Абайдың өмірбаяны

Абай осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлаған Тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі – Құнанбай, атасы – Өскембай, арғы атасы – Ырғызбай. Аталарының барлығы да ру ішінде үстемдік жүргізген адамдар. Ақынның бұлардан арғы аталары Айдос, Олжай болады. Олжайдың үш ұлы: Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтының атақты жуан биі Кеңгірбай – осы Жігітектің баласы. Қайдостан Бөкенші, Борсақ тарайды.

Айдос өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта момын, жасық адам болғандықтан, оны “Шөккен түйеге міне алмайтын жаман Айдос” дейтін мәтел бар. Осы

Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Ырғызбай, Көтібақ, Толай, Торғай.

Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде, бір жағынан, тапқыр шешендік, бір жағынан, бақсы құшнаштық сияқты сәуегейлік те болған. Айпараның өзінен қалған бір ауыз сөз – төрт баласына берген аналық сын сөзі. Сонда:

Шынжыр балақ, шұбар төс – Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды, торыайғыр – Көтібағым,
Әрі де кетпес, бері де кетпес – Толайым,
Сірә дә оңбас – Торғайым, –

дейді.

Сол шешесі дәме қылған Ырғызбай өзге туысынан анық артық болып, озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндегі биі Кеңгірбай өзге барлық жас-желеңнің ішінен Ырғызбайды сынаиды. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Ол кез – көп бидің парашыл кезі. “Сыбаға” деп, “жол” деп мол параны бадырайтып алып жатады.

Кеңгірбайға да осы жөнде көп жаманат еретін. Соның мысалы байы өлген қаралы бір әйелдің даусынан байқалады. Ері жанжал-төбелесте өліп, есе ала алмай отырған әйел:

Мойны, басы былқылдап
Ырғызбай жүрді араға,
Кеңгірбай толды параға,
Параға алған қара атан,
Тігілгей еді қараңа, –

деген.

Ырғызбайды баулып өсірген Кеңгірбай өзіне серік етіп жүргенде, сол інісі ертерек өліп қалады. Ырғызбайдың өзге бір ерекшелігі – жас кезінде үлкен ас, ұлы дүбір жиында күреске түсетін үлкен балуан болған. Уақытында қазақтың көп руларының арасында зор лақап болып жайылған бір күресі бар. Ол – қазақ, қоқан халықтары жиналған бір аста “Қоңыраулы балуан” деген түйе балуанды жыққаны.

Ырғызбайдың бірнеше баласы болған. Олары: Үркер, Мырзатай, Жортар, Өскембай. Өскембай Ырғызбайдың

өзге балаларының ішіндегі ең артығы болады. Кеңгірбай Ырғызбай өлген соң, оның орнына Өскембайды ұстайды. Бертін келіп, өзі қартая бастаған кезінде өз орнына Өскембайды би етпек болады. Сол күннің жолы бойынша батасын беріп, Өскембайды би қояды.

Өскембай өзінің ел меңгеру әдісінде, ең алдымен, Кеңгірбайдың көпті мезі қылған паракорлық мінезінен бойын қашандау ұстауға тырысқан. Ел ортасында сақталып қалған сөздің бірінде: “Ісің адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар” деген сөз бар. Бұ да билердегі сатымсақтық, жемқорлық дағдыны көрсетеді. Содан мезі болған, жиренген ел өз сынын әр тұста қатты айтып отырған.

Қайырсыз болған жазыңнан –
Қайырлы болған қыс артық.
Көрінбеген алтыннан –
Пайдасы тиген мыс артық.
Пара жеген билерден –
Қасқыр алған ит артық, –

деген сөздер би атаулының қайсысына болса да сын, таразы төрізді еді. Парашыл әкім кім болса да, оған ел сыны беті-жүзіне қарамай қатты айтылатын. Би ғана емес, халықты меңгерген хан, төреге де соны ашып айтатын. Сол Кеңгірбай тұсында Найманды билеген мықты төре Бопыға айтылған бір сын сөзде:

Бопекемнен төрелік іс кетпеген,
Жегеніне Байыстай ел жетпеген.
Қара сөзге құбыладан ескен желдей,
Алдынан тоқтылы-қой дау бітпеген, –

дейді. Парашыл, жегіштік елдің дау-шарына бітім таптырмай, көпке кесір болған соң, осындай ащы мысқыл да, қатты, қатал сын да көп туып, ел аузында күнде айтылып жүре берген. Сондықтан Өскембай бұл жағынан тыйымды болады. Бірақ, осындай болумен қатар, елді күшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған. Мысалы, бір уақыт алдына жүгініске келіп отырған Мәмбетей деген кісіге ашуланып, мұрнын кесіп алған

сияқты ісі жаңағы айтқанға дәлел. Озбыр, зорлықшыл, жыртқыштық мінез иесі екенін де танытады.

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ержетіп, атқа мінген. Құнанбай 1804 жылы туған. Бұның шешесі Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған.

1850 жылы 72 жасында Өскембай өледі. Зере ерінен кейін көп жасаған. Ол бертін келіп, тоқсанға жетіп өледі. Мұның ақын болатын немересі – Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені “кәрі әже” дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Балаларына дұға оқытып үшкірте береді. Сонда өз қолындағы немересі Абай кәрі әжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен.

Құнанбай жасында әке-шешесі мен өскен ортасынан алған тәрбиеден басқа, оқу тәрбиесін көрмеген. Мұның орайына жас күндегі өмірі, елдің ол кездегі дағдысы бойынша, батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек ауған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде мықты, найзагер болып та саналған. Жасында осындай өмірге салынған Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы әншейін ағайынға ғана емес, әке-шеше, жанашыр жақынға да бір қалыпта болған сияқты.

Ел билеп, іс басқаруға келгенде, Құнанбай әкесінен айлалы болған. Мұның кісілікке толық іліккен кезінде Сібір даласы “1822 жылдағы Сібір қазақтарына арналып шыққан устав” бойынша округке бөлініп, “округтік приказдар” билейтін. Округтің бастығы аға сұлтан, приказдың қалған екі мүшесінің бірі – үкімет чиновнигі (елдің көбі мұны “майыр” дейді). Үшінші мүшесі кіші сұлтан атанады. Осы кезде Құнанбай екі жылдай аға сұлтан болады.

Бұрыннан өз орталарынан біреудің болуына көп тілеулес боп жүрген ру жуандары Құнанбайдың аға сұлтан болуын Бөкейханның нәсілі Құсбек, Жамантайдың партиясынан, патша саясатынан дегісі келмей, “Құнанбайдың басының қасиетінен” деп кеткен. Сол кездегі атқамінерлер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай “қарадан хан болған” деп аталады.

Құнанбай бірде Тобықтының старшинасы (ол күнгі болыс есепті), бірде жаңағыдай аға сұлтан болып жүрген кезде басынан талай үлкенді-кішілі уақиғалар атқарған. Ақын Абайдың алдыңғы аталарындай емес, Құнанбай

жайында ел жадында қалған аңыз әңгіме аса көп. Себебі, Құнанбай өз тұсындағы ел билеушілердің көбінен қатал, салмақты болады. Ақыл-ой да, қажыр-қайрат та, өмір, билік батылдығы да және халыққа батқан қатты кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен.

Оның жайындағы әңгімелерді ақын Абай атына байланыстырмай-ақ, неше алуан ғып ел аңызы көп сақтаған, көпке жайған. Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) қилы-қилы уақиғаға аса бай еді. Өскембайдың өзі барда ел ішін ерте қолға алған Құнанбай ру тартысының зор қақтығысын жасырақ шағында да бірнеше көреді. Ондағы тартыс Тобықтының өз ішіндегі тартысы емес, сырт рулармен тартысы. Мысалы, Құнанбайдың 30 жастағы шағында Өскембай аулын Найман шабады. Найман қолының мықты басшысы Серікбай, көп қол жиып кеп, бекініс алып жатып, бірнеше түн ауыл шауып, жылқыға тиеді. Қатты қимыл соғыста Құнанбай тап ортада өзі жүреді. Найман көп кісі тұтқын қалдырады. Тобықты жылқыны алғызбайды. Бірақ осы соғыста Құнанбай жағынан көп кісі найзаға шаншылып, қатты жарадар болады да, Өскембайдың бір азамат баласы қаза табады. Ол Болсамбек деген асырап алған баласы болатын. Мұны Зере Құнанбаймен бірге бауырына салып өсірген еді.

Найманнан Өскембай аулында тұтқын боп көп азап көрген жандардың ішінде Қожамжар деген ақын да болған. Осы шабуыл, зор пәлені Қожамжар өз уақытында көп өлең еткен. Бұл пәленің арты Қарқаралы приказының, Аягөз ұлықтарының қатты кіріскен ісі боп, ақыры Омбы ұлығының кеңселеріне шейін барады. Соңғы жылдар табылған архивте Тобықты жағының барлық жауабын, дауын айтып, бар тартысты басқарып жүрген кісі – би Өскембай емес, әкесі берген тапсырма бойынша, бар тергеу-талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады.

Құнанбай аға сұлтан болған уақытында Тобықтыға старшиналыққа өзінің тоқал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған. Ел мұны адамшылық, ақыл, мінез жағының қайсысынан болса да елге залалды әкім деп бағалады. Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылығының салдарынан Жігітек деген ру, бастығы Бөжей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ бірде аға сұлтан болып

жүрген Құнанбай, әрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты болып ап, Жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен, алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де, Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны Жігітектің жеңілуімен бітеді. Құнанбай Жігітектің он жеті адамын Сібір айдатады. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахарасының жаңа-жаңа бойсұнып келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сұмдық саналатын.

Құдая, елді сақта сотталғаннан,
Теңселіп екі қолын бос салғаннан, —

дейтін кез.

Құнанбайдың бұл айдатуы өз өмірін зорлықпен танытпақ болған қаталдығынан еді. Ол сол кезде Тобықты ішінде талай руды жерінен көшіріп, немесе өзіне жақын рубасыларға шұрайлы жер өперіп жүрген. Бөкенші, Борсақты жерінен көшіру, Жуантаяқты, Қарабатырды көшіріп, жерін алу, Көкшені көшірмек болу — бәрі де сол үлкен, көрінеу зорлықтың айғақтары еді. Жігітекпен үлкен араздық та осы жөннен туып, кейін ұлғайған өштікке айналған. Сонымен, Құнанбай “елді қарсыластырмай, қорқытып, жасытып жіберем” деп, көп жанды жер аударған соң, кейінгі көп заманға, көп буынға шейін ұмытылмастық кек, жаулық қалады. Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тастап кеткен осындай зор пәлезулымдық, зорлық тұрған-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы боп өспесіне шара жоқ еді.

Бір Құнанбай емес, осы кезде ел ішінде жауласқан күшті жуанның бәрі де бір-бірін ұлық арқылы жер аударып, жазалатып жүреді. Құнанбайдың өзін де Жігітектер бір шақта жеңермен боп мендетіп барып, қуғын қағазды молайтып, Омбы қаласына шейін тергеуге апарып, әреңге қалған.

Ел ішінде кісі соттаудың алды бір қақтығыс емес, талай пәле боп келеді. Оның кей кездері барымта, төбелес, шабуыл және толып жатқан сыяз, тартыс-жұлыс болады. Бейбіт елдің арасын атшабар, стражник сияқты беймаза шолақ әкім кернейді. “Қара қозы жеп, қара елтірі қайқая киіп” дейтін сотқарлар молаяды. Сыяз деген бір ауыр салмақ тағы бар. Ол

орнаған жер тың бір обырдың орнағанындай. Ел жуандары бір руға ызғарын өткізем дегенде, сол рудың үстіне сыяз құрады. Халық күйінің ауыр кезінде құрып, әсіресе берекесін кетіреді. Осындай сыяздың бірін Құнанбай Көкше руының ішінде өткізбек болған екен. Мезгіл – қыс, ел қысаң күйде тұрған шақ. Сонда Көкшеден Бектас деген кісі Құнанбайға кеп: “Е-е, Құнанбай, жарқырап жаз шықпаушы ма еді? Күркіреп күн шықпаушы ма еді? Қыстың айы алтау еді, енді сенімен жетеу болды ма?” – депті.

Құнанбай тұсында Тобықты ішінде мұнымен тең түсетін бастас адамдар: Бөжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Түсіп сияқты кісілер болған. Мұның көбімен Құнанбай бірде дос, бірде араз боп өтеді. Қатты жұлқысқан кісілері де осы топтың ішінде.

Әрине, Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол феодалдық дәуірінің – өз тобының бел баласы. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар. Мысалы, Құнанбайға да алым, түсім аз болмаған. Ол түсімнің аты – пара. Сол жөнде Балта ақынның бір сөзін мысал етуге болады. Балта ақынға бір кездескенде Құнанбай:

Ағалейкум әссәләм, ақын Балта,
Болып сен жаралдың ғой шараң орта.
Шаншар менен Бошанның құртын ұрлап,
Салдырдың оң жағыңа майлы қалта, –

депті.

Сонда Балта:

Шарам орта болды ғой шараңыздан,
Есіркесең, бөліп бер қараңыздан.
Мен ұрласам құрт пенен май ұрлаппын,
Сіздің жеген арам ба параңыздан? –

деген екен.

Осының мысалына Сүйіндіктің бір сөзі де куәлік етеді. Сүйіндік аулы бір жылы жау түсіріп, сол жаудан олжаға бір жақсы қара ат алады. Қара аттың соғыста шекесіне сойыл тиіп, басы жарық боп түскен екен. Сонда да Құнанбай қызығып, Сүйіндіктен сауғаға сол атты сұрата жібереді. Бірақ осының алдында Жуантаяқ руынан Бостан дегеннің

аулы Сүйіндіктің бір айғыр үйірі қысырағын апарып сойып алған. Сүйіндік Құнанбайға шаққанда, ол Бостаннан бір айғыр алған екен. Соның салдарынан Сүйіндіктің дауын аяқтатпай жүреді. Жаңағы қара атты енді Сүйіндік Құнанбайға бергелі жөнелтіп жатып:

Айыбында қара аттың басы жарық,
Өзім семіз болғанмен, көңілім арық.
Бостанның қорасына қонар едім,
Құнанбай қор қылмаса айғыр алып, —

деп бір ауыз өлең айтқан. Сол заманнан қалған мұндай сөздер оның шындық айғағы еді.

Дін жолын бекем ұстауды үлгі етемін деп, Құнанбай аға сұлтан боп тұрған күнінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырған. Кейін, 70 жастар шамасында, әмір-биліктен тоқталып, Меккеге барады. Сонда Меккеге қазақ адамдары түсіп жүрсін деп, өсиет етіп, өз пұлына “Тәкия” деген жатын үй салдырып кетеді. Бертін келе әр рудан Меккеге барушы қазақ көбейген уақытта көбі Құнанбайдың “Тәкиясына” түсіп, сол жақтан Құнанбай атына қанық боп қайтады. Осының өзі де кейін, Құнанбай өлген соң, оның атағын данқты етуге себеп болған.

Абай Құнанбайдың 41 жасында туған. Құнанбай көп әйелді болған. Үлкен әйелі — қыздай алған Күнке. Бұдан туған баласы Құдайберді. Екінші әйелі — Ұлжан. Ол Құнанбайдың інісі Құттымұхамбетке айттырылған қалыңдық екен. Інісі өлген соң Құнанбай келінін алған. Бұдан туған балалары: Тәңірберді, Ыбырай (Абай), Ысқақ, Оспан. Үшінші әйелі — Айғыз. Одан Халиолла, Ысмағұл деген балалары болған. “Атадан алтау, анадан төртеу” дейтін Абайдың өлеңінің мәнісі осы. Құнанбайдың төртінші әйелі — Нұрғаным. Бұдан бала болмаған.

Ұлжан мен Айғыз бір ауыл болып, Құнанбай осылармен тұрған уақытта екі шешесінің ортасындағы тел баласы Ыбырай болады. Бұл екі шешесінен кейінірек Оспан, Ысмағұл деген екі бала туған. Бірақ олардың жасы Абайдан едәуір кіші. Айғыздың үлкен баласы Халиолла болса, оқуда жүрген. Сондықтан Абай алғашқы балалық шағын екі шешесінің ортасында, жалғыз баланың халінде өткізген. Екі

шешеге бірдей бала боп жүргендіктен, сол кездегі үлкендері Абайға “Телғара” деп ат қойыпты. Кейін, Абай ержеткен уақытта, бірталай жеңгелері ертеде қойылған атпен оны “Телғара” дейді екен.

Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертіс тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан ағалары Қонтай, Тонтай қалжыңмен даңқы шыққан, белгілі мысқылшыл, тапқыр күлдіргілер. Бұл әдет – Бертіс, Шаншар руына түгел жайылған мінез. Осы Шаншардың бұрынсоңғы заманға шейін аузынан тастамайтын атақты қуы – Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі болып кеткен. Түгелімен бастан-аяқ жеке-жеке күлкі әңгімеден құралады. Сол әңгімелерге қарағанда, Тонтайлар – қалың қазақ ортасының үнемі көңілін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық күлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған әйел бала – Ұлжан.

Ол сабырлы, кең мінезді кісі болған. Абай балалық шағын сөз қылғанда, өз шешесіне қатты ырза болып, Айғызға іші ренжіңкірейді екен. Ұлжан күндестікті көп сыртқа шығарып білдірмесе де, Айғыз сол жағынан белгі бергіш болса керек. Бұнысы Абайдың бала шағында көп қатынды тұрмыстың бар зарын татып, тағы да неше алуан ауыр қиыншылықты көріп өскендігін білдіреді.

Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда әлдеқалай айтып қалған сөздері қалжың болып, ел есінде ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, ажуаға да Ұлжан көнтерлі, созымды, тапқыр болған. Қиын жайды, қысталаңды күлкі сөзге айналдыру – қазақ халқының, әсіресе Шаншардың мерзімді мінезі.

Тонтай өлерінде маңайына жиылып келіп отырған қожа-молдаларға қарап: “Жазыла-жазыла қожа-молдадан да ұят болды, енді өлмесек болмас”, – деп айтты деген сөз екінің бірі білетін мәтел болып кеткен.

Осындай тапқыштық және біреудің мінін ащы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шеше жағынан Абайға да мол келген.

Шынға келгенде, Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақылмен сөйлегіштік көп пе, жоқ, шанышпа тілді,

сатиралы ащы мысқыл, улы күлкіге ұрғандық көп пе? Біздің ұғуымызша, соңғы түрі басымырақ сияқты.

Құнанбай жанның бәріне салқын болған қалпында өзінің балаларына да зілді болған. Сол зілін жас шағында Абай да көреді, басынан көп кешеді. Ал Ұлжан мінезді адам болғандықтан, орайы келгенде өзінің бала, бауыр, қайын сияқтыларына әзіл-қалжыңды айта береді. Әзілмен жауаптасуды Абайға бала күнінен еккен.

Абайдың ақындық жолында өзге талай жазушы, талай ақынның жолынан бөлек, өзіне ғана хас ерекше тағдыры болған. Ақындығындағы сол ерекшелік Абайдың бала күнінен бастап, соңғы өлер шағына шейін өзгеше шарттардың ішінде өткен ерекше өмірінен туған. Сондықтан енді Абайдың өз өміріне келейік.

Абай, жоғарыда айтылғандай, екі шешенің тел баласы болып жүрген. Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, нанғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері – үйге қонған қонақтардың әлдеқалай айтқан ертегі сияқты әңгімелерін құлай тыңдайды. Жай өмірде пысық, ширақ емес болғандықтан, ауылдағы үлкендер Құнанбайдың бұл баласынан көп дәме қылмайды.

Абай он жасқа келгенде, әкесі Семей қаласына әкеліп, оқуға берген. Бұдан бұрын қырда да Абай біраз оқыған болады. Семейдегі алғашқы берген молдасы Ғабдұлжаппар деген татар. Артынан бұдан шығарып, Ахмет Риза деген молдаға тапсырған. Екеуі де мешітте имамдық қылады. Және сол мешіттердің жанында медреселер ұстаған. Оқушы шәкіртінің көбі медреседе жатып оқиды. Оқу, әрине, ескіше, ылғи дін сабақтары. Соның көбін араб, парсы тілдерінде оқиды. Жалпы медреселерде кейінгі заманға шейін сақталып келген салтқа қарағанда, түркіше оқу жолшыбай ғана оқылатын қосымша оқу болады.

Ұстаз қалпелердің бар бейіл бергені – дін діңгегі сияқты болған арабша, одан қала берді парсыша.

Абай осы медреседе үш жыл оқиды. Өзі тұстас үлкен-кіші балалардың барлығынан сонағұрлым зейінді, ұғымтал және ерекше ықыласты болған. Дәрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген

сөздерін кітапқа қарамай, жатқа айтып шыға алатындай зерек болады. Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып, білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артыл-ған уақытты Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқытыны – шығыс ақындары. Одан соң араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдебиет мұралары.

Бұларды Абай бала кезіндегі құлай берілгіш мінезі бо-йынша барын салып, көп оқыған. Оқуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім қуған кісінің қалпына оңай түсіп кеткен. Оқыған кітаптың көбіне сынмен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдап оқыған ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай ғазелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді.

Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері ұлғайып, кәрілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған.

Осы сияқты белгілерге қарағанда, Абайдың медреседегі оқуы көбінесе “Бидан”, “Мұхтасар” сияқты дін кітаптары болмай, әдебиет мұралары болу керек. Ерте күннен әңгімелі, өлең сөздерге ерекше ынтық болып, қатты құмартқан талапты жас шәкірт ақындық өнерін қадірлейтін мінезді сол балалық шағынан ала шыққан.

Медресенің тынысы ауыр, тар ғаламында, қысаң тәрбиесінде жүрген шәкірттің шын сүйетін жандары – Низами, Сағди, Қожа Хафиз, Науаи, Физули сияқты қазіргі шығыстық совет елдеріміздің ескі классик ақындары болған.

Медреседе оқып жүрген кездерінде жаздыгүні елге қайтқанда, қаладан ала келетін кітаптары – тағы сол ақындар еңбектері. Үй ішіне оқып беріп отыратыны да солар болған.

Ескіше оқу тәртібі шынымен “инемен құдық қазғандай” өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сияқты. Алдымен ақындарды көп оқу себепті Абай араб, парсы тілдеріне төселе түседі. Оқуға қиын араб тілін жете білмесе де, парсышаны жақсы түсінетін болады.

Мұның белгісі сол заманнан қалған бір-саран өлеңдерінен білінеді.

Кітап жүзінен алған тәрбие мен жазба үлгілер бойынша ол уақыттағы өлеңге жарайтын тіл жалғыз араб, парсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, парсы сөздерін қоспалап айтады. Балалық шағындағы өлең жазамын деген талабын:

Физули, Шәмси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси,
Қожа Хафиз – бу һәммәси,
Медет бер, я шағири, фәрияд! –

деп, өзі қадірлеген ескі ақындарының әруағын шақырады.

Осы аталған аттардың өзіне қарағанда, Шығыстағы көпке белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың ерте күнде танысып алғандығы даусыз. Және өзінің сол күнгі сыншыл ой шамасымен осыларды ғана таңдағаны да сүйсінерлік іс. Медреселерде тек сопылық мистикаға баулитын Йассауи, Бақырғани, Сопы Аллаяр сияқтыларды өзіне үлгі етпей, олардан сау болғаны – мақтарлық сипат.

Абай оқуды тастап, елдің жас бозбаласы, жас жігіті болып жүрген кезінде де жаңағы алғашқы ақындардан алған үлгі-әсерден түгел айықпай, көкейінде көп сақтап еді. Сол кезде ұнатқан әйеліне өлең жазса, әлгі ретпен кітапшылап жазады.

Әлиф дек ай йүзіңе ғибрат еттім,
Би-балай дәртіңа нисбәт еттім, –

деп, “әліп”, “би” мен жазған өлеңі, одан соң “йүзи – раушан, көзі – гауһар, лағилдек бет үші әхмәр...” деген өлеңдері жас шағында қиялына қатты әсер етіп, тіл кестесі де өздерінің үлгісіне тартып алған жоғарғы ақындар әсерінен туады.

Ақынның жас күнінен бізге жеткен өлеңдері көп емес. Сан шығармалары ұмытылып, жоғалған болу керек. Абайдың нағыз өнімді өлең жаза бастаған кезі жігіттік шағы өткен соң басталады. Ол кездегі Абай арабшыламақ, парсышыламақты теріс нәрсе деп түсінген.

Медреседің үшінші жыл оқып жүрген уақытта Абай жалғыз мұсылманша оқумен тоқтамай, Семей қаласындағы “Приходская школаға” түсіп, орысша да оқи бастаған. Бірақ мұндағы оқу ұзақ болмайды. Бас-аяғы үш-ақ аймен орысша оқуы бітеді. Мұсылманша оқуы да доғарылады. Жасы 13-ке толғанда, ерте есейіп, ақыл сезімі ашыла бастаған өткір зейінді, ерекше талапты жас шәкіртке аз да болса оқу-тәрбие беретін мектептің есігі жабылады.

Осындай дүние есігін енді ғана ашқалы, жаңа ғана саңылау көріп келе жатқан уақытта, Абай аздаған біліммен үлкен кісінің өміріне кіріседі. Әкесі ел билеу жұмысында оны өзіне серік қылмақ боп, жаңа міндетке арнап, сол жолға баули бастайды. Бала болса да, сол кезде Абай әкесі дәме қыларлық белгілерді көрсете бастаған сияқты. Барлық балаларына қатал, қатты болған Құнанбай Абайдың өзгелерден артық екенін ертеден сезген.

Баласын оқыта түспей, қайырып алған себебі, жоғарыда Құнанбай өмірі туралы айтқан сөздерді еске алсақ, оңай ұғылады. Құнанбай өзі тұстас рубасылардың қақ жартысын өзіне қарсы тұратын жау қып алады. Қатал мінез, қатты зорлық, үстемдік мінездерімен, істерімен жау етеді. Көп өмірін сол жаулықтың жолында алыс-жұлыспен өткізеді. Қарсысына шыққан рубасыларды үлкен тартыстың аяғында жеңіп алса да, сондағы ішке байланған мұз олардың көбінің есінен кетпеген. Құнанбайдың өз істері, өз мінездері бір болса, екінші жағынан, сыртқа да, ішке де өмірі жүріп, жуандап алған Құнанбайдың маңайында да талай зорлықшыл, озбыр, сотқар туысқандары болады.

Бұлар Құнанбайдың ұлықтығына мас болып, “пәлен ауылдың жігіті, түген жуанның туысқаны” деген атпен шамасы келгенше емін-еркін пайдаланған. Көп елді мазақтап, қорлап, орынсыз зорлық, қисынсыз жуандық істей берудің үстіне, тіпті Құнанбайдың дос болып жүрген ру басшыларын да қажытып алған. Сол Құнанбай қарсысында жүрген адамдар оның өзі ғана емес, жаңағыдай жақыны, өрен-жараны дегеннің барлығына да жауығып, жирене қарайтын болған. Тартыс ретінде өшпендік жөнімен Құнанбайдың жас баласын да өздерінің ертең алысатын жауы есепті біледі. Оны да дұшпан санайды. Осының бір мысалын Абай өзі де айтады екен.

Бір күні жас бала өзен жағасында ойнап жүргенде, анадай жерде келе жатқан Байсал, Бөжей, Түсіпті көреді. Олар бұның әкесімен араз. Бірақ Абай жаңағы үлкендердің алдарынан көлденең шығады да, қол қусырып тұрып сәлем береді. Бөжей сәлемін алғанда, Байсал жақтырмай: “Антұрғанның баласының сәлемін алып неғыласың”, – депті. Бөжей тоқтап, баладан: “Бізді көрсең, сәлем бер деген әкенің үйретіндісі ме, жоқ, сәлемді өздігіңнен бердің бе?” – дейді. Абай: “Үйретінді емес, әдейі сәлем берейін, батаңызды алайын дедім”, – дейді. Байсал сонда тағы да: “Жетпегірдің баласына тағы не бата беруші ек!” – деп жүре бермек болады. Бірақ Бөжей жүрмей, бата берді дейді. Бөжейдің батасында: “Әкесінің мінезін бермесін” дегені Абайдың есінде қалыпты.

Осы 13 жастағы Абай әкесі берген бетпен ел сөзіне кіріседі. Әрине, жас бала алғашқы аяқ басқан жерден келелі кеңеске кіріп кеткен жоқ. Ел жұмысын шет жағалап, ептеп бастауы керек. Сондықтан ең алғашқы жылдарында әкесінің “барып келінде” жүреді. Кейде қасына кісі қосып беріп, кейде жалғыз өзіне сөз тапсырып, ұсақ істер туралы келісім жасауға да ерік береді.

Абай жасына жетпей ұлғая бастайды. Балалық белгісін ерте жоғалтып, сөйлесіп жүрген үлкендеріне бала көрінбеу жағын көп ойлайды. Әкенің билігі, өмір талқысы және араласып жүрген үлкендері болсын, барлығы да Абайды оқудан алыстатып әкетумен тоқтамай, табиғи балалық қалпынан да жырып әкеткен.

Жас кезінен-ақ Абай өмірі әлденеше қиы-жиқы шиырға түскен. Ішкі балалық дүниесін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кептейтін, ерекше халдерге ұшыраған.

Өзінің қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салмағы зор міндеттер басына түскен соң, Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық өнерін еріксіз осы жолға салған.

Сонымен, балалықтан асып, бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түскендей білім жияды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын, барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болады. Абай халық

казынасына жанасады. Халықтың қоғамдық тірлігіндегі қайшылықтарды, ауыр шындықтарды да содан ұғатын болады. Арызшы, мұңдыларды, зорлық, қорлық көргендерді көп тындап, солардан үлкен сырлар ұғады. Құнанбай үстемдігіне қарсы әділдік ойды ойлауды да сол халықтан үйрене бастайды. Құнанбайға көмекші Абай болмай, өзі үшін көп нәр алып өсіп келе жатқан жас болады.

Қаладағы оқудан шығыс ақындарын сүюді, ақындықты сүюді ала келген Абайға ендігі зор тәрбиеші, ұстаз қазақтың қалың бұқара халқы бола бастайды. Ел даналығын танып, соны ерте қамту жас талапкерге жаңа зор мектеп тәрізденеді. Бұл жөніндегі азық, білімді ол өкесінен алмайды, халықтан шыққан шешен, ділмәр ақыннан, ескі әңгімешіден, көпшіліктен алады. Ең алғашқы өлең жайын баяндаған жырында Абай Шортанбайды, Дулатты, Бұхар жырауды ауызға алса, солардың сөзін бала күнінен естіп, танып, жаттап өскенін сезуге болады. Әрине, осындай ақындық мұраларымен қатар, мысал, мақал, аңыз, дастан, айтыс сияқты сан қазынаны әжеден, анадан, қонақ, жолаушылардан көп есітеді. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан әкімдер зорлығы, қыздың мұңы сияқтыны да көп естіп өседі. Осындай мұраларды сүю Абайды қатал, суық билер ортасында қалдырмай, халық мұрасына жақын етіп жүреді. Билер, әміршілер ортасын ел көзімен көріп, қиянаттарын танып, қатты сынап, жиреніп өсуге бейімделе жүреді.

Бір айтқанды ұғып алу, ұққанын ұмытпау, ел сөзінде соларды керекке жаратып, әңгіме арасына кірістіріп отыру — шешендерге көп жайылған салт еді. Абайға да сол парыз сияқты болған. Жас жігіт білген өнерін орнымен керегіне жаратып, келістіріп, көркейтіп сөйлейтін болады. Ел көзіне шешен боп көріне бастайды. Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кіріскен Абай, аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқандай болып, адымын ұлғайта береді. Бірнеше рет жол көріп, көзі қанған соң, “пәлен жақсы, түген жақсы” дегендерінің айламенен, қанау менен қиянат болмаса, өзге жалпы білімге, ақыл шалымға, адамгершілікке татымсыз екенін сезеді. Ол кісілерден өзін кем санамауына тағы бір себеп — Абайдың оқуы барлығы. Ел кісілерінің көпшілігі Құнанбай сияқты оқымаған адамдар болған

уақытта Абай олардың қасында өзін өзгерек көрген. Надан кісілердің ортасына келіп өлшескенде, бұның оқуы дардай саналған. Бұған халық ескілігі, тіл өнерінің мол байлығы қосылған соң, Абай өз заманының ішінде өз қайратына сенген өршілдікпен құлаштайды.

Ол үлкен-кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын тәуір бағалап, дау, талас, тартыс, егесте өзі де сондайды айтып қалуды машық етеді. Бұны ылғи жай сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады. Осы күнге шейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ. Бірақ қазақшасын оқыған адамның барлығына Абай тілінің аса бір мол, бай тіл екенін тану қиын емес. Сол байлық – Абайда бала, жігіт күнінен құралып өсіп келген байлық. Және шешендіктің өзі де тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құрылған ақындықтың бір ағайыны. Абай ақындығы оның жас кезінен көп мұралар қалдырмаса, “Ол кезде Абай ақын емес еді” деу қате болады. Абай – сол уақытта да ақын. Ақындығын және мол қолданған, күнде сынға салып, өз өнерін күнде безеп отырған ақын. Онысы және өмір құрылысына күнбе-күн қолма-қол ұштасып отырған ақындық. Бір жағынан, жүйрік, шешен, әсем, ұшқыр сөздің ақындығы. Көбінесе қара сөзбен айтылған тапқырлық, алғырлық. Өлеңді, суырыпсалма айтысты Абай ойында да, шында да көп қолданып жүрген. Бірақ сонда да ол шақта өзін “ақынмын” деп санамаған. Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айтып тастап жүрген. Әсіресе жігіттікке жеткен шағында қыз-келіншекке арналған сәлем хат, қалжыңды көбінесе өлеңмен айта беретін болған. Бірақ ол кездегі өлеңінің көбін өзі де ескермей, өзге де көп елемей, барлығы ұмытылып қалған. Есте қалғанының бізде жиналғаны: әліп-бимен жазылған тілек хат. Сонан соң “Тайға міндік”, “Сап, сап, көңілім” деген өлеңдер. “Сап, сап, көңілім” – Сүйіндік қызы Тоғжанға айтылған. Бозбалалық шағында Абайдың қатты ынтық болғаны – осы Тоғжан.

Жігіттік шағында көп жастық салтын қолданып, кейде ақындық өнерін ашық шығара жүрген Абай ел келесіне атсалысып, шешендік пен алғыр, жүйрік билікке де ұста болады.

Сонымен, ақыл-ойға, білгіш-сезгіштікке келгенде ерте ержеткен жас жігіт сол уақытта-ақ өз ортасынан иығы асып, оза бастағанын сезгендей болады. Озу ойы толып өсуінен білінеді. Өсуі заманын сынаудан, заманының әміршісі мықтыларын, жуандарын, әкесі бастаған үстем тапты сынаудан білінеді. Мәдениет, өнер-білімге кенжелеп, артта қалған ел-жұрт бар. Қыс жұты, жаз індетімен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта жасап, бақталастан туған әлек, лаң әкеліп, соны қалың ел ортасына пәле ғып тастап, сол арқылы момын еңбекші, есесіз көпті жеп жүрген, қанап, тонап, сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері надан, өздері ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей, қараңғы топ. Олар бастаған ел көшінің барар беті қараңғы, екіталай тығырық. Ендігі тірлікті жаңғыртып, өзгертетін заман керек, сол заманға қарай халық мұңын өз мұңы етіп, адал азаматтық жолымен бастайтын қайраткер керек.

Міне, Абай өскенде, ортасынан асқанда, осы сияқты тарихтық, қоғамдық қайшылықтарды терең аңғарып, танып барып өседі. Әке мен сол әкелердей бар жуандардан торығып, бөлек жол іздеу қажет деп өседі. Әуелде барлық ақыл-ойын мынау ортаны мінеп, шенеп, нәрсіздік, күнсыздығын ашуға жұмсайды.

Жалпы, ақылмен болжайтын ой-пікірге келгенде, олардың айтып тоқтаған жерінің ар жағынан жаңа өріс, тың жол табамын деп талпынады.

Олардың “таптым, білдім, шештім” дегеніне сынмен қарап, “жеттім” дегенін қанағат қылмай, өз ойын асырып түсіруге тырысады. Осы әдет Абайдың жігіттік шағындағы көптен бөлек ерекше мінезі бола бастайды. Бұның дұрыстығын дәлелдеу үшін ел есінде қалған екі-үш мысалды айтайық.

Абай ол күндегі “жақсы” дегенде ескі бектік, пандық, қара күш болмаса, нағыз адамгершілік, шын талант, қасиет аз екенін әшкерелей бастайды. Және, әсіресе бұлардан елдің күйзелуі күшті екенін халықтың сыншы, жыршылары айтқан сөздерден әбден танып біледі. Ел мұңынан, жұрт жадаулығынан соны таниды. Өз әкесі бір алуан озбыр күш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан абзал әулие емес екенін біледі. Зорлық, пара,

пәлеқорлық оларда да бықып жатады. Жалғыз-ақ, Абайдың баларақ шағында әкесі өзін бұған танытқанда, “сол елдің телісі, тентегімен алысамын” деп, өз жағын дұрыс қып сипаттайтын еді. Енді Абай бертін кеп танығанда, ең әуелі өз әкесі мен оның достарын алдымен сынайды. Оларды өздерінің “күштіміз” деген жағынан – жүйрік, шешендік, озғындық жағынан жеңіп, тонамақ боп соқтығады.

Әкесі бастаған шешеннің қайсысын болса да әңгіме ішінде бір сөзбен мүдіртіп кетуге тырысады. Балалық шағынан жаңа өтер-өтпесте, әкесінің жұмсауымен барып сөйлескендердің барлығына да Абай осы мінезді істей бастаған.

Құнанбайдың Көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол көп елдің сынынша шешен, жүйрік адам. Сол Қаратай бір күні Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, бұлардың заманын жамандап, өз заманын мақтай бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: “Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында бір қол кісі болып жиналып, түн қатып жүрмесе, жалғыз-жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан, “әне алып кетті, міне алып кетті!” деп, кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?” – дегенде, Қаратай дау айтып келіп: “Менің заманым пайғамбар заманына жақын”, – депті. Бұған қарсы Абай: “Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға әкесінен жақын емессіз, ол көпір болған”, – депті.

Осы қағысудың тұсында әке заманы мен бала заманының айырмасы ғана айтылып отырған жоқ. Екі буынның біріне-бірі қайшы, қарсы көзқарастары да танылады. Ел мен елді шабыстырған, бұрынғы пәле басы “басшы” болыстарды сынаған, жақтырмаған сарын бар. Қалың ел мұңына, ел тілегіне өзі жақын болуға талпынып, “сол ел тілегіне бейім болсаң, жақсысың, болмаса, өзің де жақсы емессің, өзің билеп қалыптаған заманың да жақсы емес” деген саналы жастың, жаңа адамның аңғары сезіледі. Осылайша бірін сынаудан бастап, өз уақытындағы, өзінің ар жағындағы

“үлкен”, “жүйрік” дегеннің әрқайсысына да Абай ұрынып қалып отырады. Бәрінің де шама-шарқын сынап отырады.

Жаңағы сияқты біраз сөзбен Шорманның Мұсасымен де жанасыпты. Мұса – Құнанбай құрбылас, өзі жуаншонжардың бірі. “Шешен”, “жүйрік” деген де атағы болған. Бір жылы Семейде, Мұса Құнанбаймен бір мәжілісте отырғанда (тегі, Құнанбайдың сұрауымен болса керек), үйдегі балаларының атын атап, Сәдуақас деген баласы барлығын айтады. Сонда Абай: “Бір адамға екі бірдей адамның атын қояды екен, ол Сағид бин Уақас – әкелі-балалы екі кісінің аты емес пе?” – депті.

Мұса Абайдың осы тілін еске алып қалса керек. Екінші бір жерде, бірталай кісінің мәжілісінде Абай кіршіме* ішіп отырғанда, Мұса үстіне келіпті. Отырған жұртпен бірге Абай Мұсаны мәжіліске кіруге шақырғанда, ол: “Жоқ, бұл нәрсенің аты кіршіме, тегі ноғайдың “кіршімә” деген сөзінен болса керек. Сондықтан мен кіріспегенімді мақұл көрем”, – депті. Бұл сөзге Абай: “Менің ойымша, ең әуелі бұл сөз ноғайдың тілі емес, парсының “гәршама” – “шамаңа қарай” деген сөзінен болуға қисынады. Екінші – әрбір нәрсенің “ісіміне” қарай жисмін** ала ма, жисміне қарай ісмін алмай ма? “Алма” деген жемістің аты, сол атына қарап алмайсыз ба?” – депті.

Осы сияқты жұрттың “тапқыр” деген кісілерінің құр атағына жығылмайтын, бойсұнбайтын, ізденгіш, өр мінезін Абай оқта-текте өз әкесіне де білдіріп жүрген. Бұл туралы мына бір әңгімені айта кетейік.

Ел ортасының бір үлкен жиынында, Құнанбай көп ортасында сөйлеп отырған уақытта, Абай әлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге беріпті. Сонда Құнанбай “тек отыр!” деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда, әкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсін Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: “Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім

* “Кіршіме” деген сөздің тегі орыстың “корчма” дегенінен шыққан.

** Жисмін – заты деген сөз.

бар еді, соны айтайын: ең әуелі – сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге қадірің болмайды. Екінші – көрінгенмен жақын боласың, кісі талғамайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің – орысшылсың”, – депті.

Осыған Абай: “Қолында құралы бар бірен-саранға ғана тиетін шыңыраудағы судан да қойшы-қолаңшы, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін. Екінші сөзге – қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы “айт!” десе өргізіп, “шәйт!” десе жусататын заман еді. Одан бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шетіне тас тастап, “шөк!” деп дыбыстаған уақытында аңырып тұрып барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие боп, басшы бола алады. Орысшылсың дегенге – оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсаң, ол – надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын”, – депті.

Әкесімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандардан біржолата бөлекше зор програмын көрсетеді. Алдымен әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұңын ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам деген тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас рубасының жаңағы әкелерге ұқсаған мінез-әрекеттерімен алысуға бекінеді. Ең алдымен әкенің ырқынан шығады. Өзі туралы “елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын” деп есептейді. Бұл жөнде ол бұрын осындай ниетпен шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекбастыны, қара күшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың кәрісіне де, жасына да бойсұнбайды, ірге бермейді.

Бас-басына би болған өңкей қықым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?..

.....

Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың? –

деп, кейін айтатын ызалы, сыншы өлеңдерінің түп-тамыры осы жаңағы айтылған жайда жатады. Сондайды ойлап, ол ортаны менсінбей, алысумен кетеді. Кейде надандықтарын мазақ етеді.

Жаңағы сияқты мінездің белгісін Қаракесек Алшынбайға да көрсетіпті. Абай Алшынбай аулының күйеуі болады. Алғашқы алған әйелі Ділдә – сол Алшынбайдың немере қызы. Ділдәні алғаннан кейін Абай Алшынбайға сәлем бере, амандаса барады. Қайтарда қайыны әдет бойынша “қалаған, сұрағаны бар ма?” деседі.

Сонда Абай шұбар айғырдың үйірі деген бір қысырақты алғысы келгенін айтады. Мұны Алшынбай бере алмай, “батамды алсын!” дейді.

Абай: “Ондай батасын сатқан шал өзімде де бар” деп, Алшынбайға бармай кетіпті. Өз тұсындағы рубасыларымен кездескенде, жас Абайдың қолданатын мінезі осы сияқты: көпшілігін менсінбейді, місе қылмайды.

Абай өз талабын алға қойып шыққан кезде жалғыз Тобықты ішінде ғана емес, бүкіл қазақ даласының барлығында штат-партия таластарынан туатын алыс-жұлыс өте көп еді. Оның түбі патшалық саясатының рубасылары ортасына әдейілеп егіп тұратын әрекетінен туады. Неғұрлым тартыс күшті болса, соғұрлым даланың ісі рубасылар арқылы қалаға көп сарқады. Әмір иесі болам дегендер дала мен қалада бірдей алысады.

Патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлықтары бұрын аға сұлтан, беріде болыс, би, елубасы, старшын деген ортаның өзі де өзгеше нәрсіз, шірік орта болатын. Абайдың бертінде жазған: “Болыс болдым, мінеки”, “Болды да партия”, “Бөтен елде бар болса”, “Қалың елім, қазағым” деген сияқты көптен-көп өлеңдеріне көз салып, ойлап қарасақ, сол ортаның жиренішті, құнарсыз сурет, мінездерін, әдет-машықтарын анық танытады. Патшалықтың парақор ұлық, жандарал, ояз начальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмаштарына табынған жаңағы атқамінерлер қоғамдық тілекті лайлаған, неше алуан мін мен дертке толы еді. Бұл күй, бұл қалып бір ғана Абай көріп жүрген Тобықты ішінде

ғана емес, қазақ сахарасының барлығын басқан тұманды түнектей, қалың дерт болды. Ол патшаның отаршылық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, әкімі, сүйеніші – бай, жуаннан шыққан болыс, би, елубасылар. Олар үшін рушылдықты, ескі тәртіпті сақтап, сол арқылы өз үстемдігін жүргізу қажет. Қазақ сияқты Россиядағы көп бұратана елді билеуде патшалық өкіметінің өзі де жаңағы рушылдық, ескішілдік қалыпты нық сақтап отырды. Бұл елдерде өмір өркендесін, мәдениет дамысын деген ой онда мүлде болған жоқ. Қайта жаңағы ескіліктің кертартпа құрылысын өз керегіне пайдалана жүріп, соны мызғытпай сақтап отырды. Сондықтан да болыстық, старшындық билік үшін ел жуандары қырқысса, соны патшалық ұлықтары әдейі қоздыра түсетін. Бұл тек саясаттық қана тәсіл емес, сол күндегі Россия буржуазиясының пайдасы үшін де керек.

Ленин XIX ғасырдың соңғы 25 жылының ішінде Россия буржуазиясы Россияның шығыстағы отарларына неліктен ынтығып, ұмтылып жүрген себебін айта кеп, “ол жақта сауданың “талау табысы” әлде де бірнеше жүз процент пайда кіргізуші еді” дейді.

Осындай неше алуан қанау, талау ауыртпалық боп орнағанда, қалың момын еңбек елінің басына орнайтын болыс сайлауының лаңынан басқа, патшалықтың алым-салығы, парақор жеміт болыс, бидің “қарашығынының” барлығы және де байға мол түспей, “түңлік” басы деп жоқ-жітікке, жарлы-жақыбайға түсетін.

Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп...

.....
Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп...

Абайдың бұл сөздері сол жаңағы халықты жан-жақтап, жұттай тонап жатқан обырлар мінезінен туған. Кертартпа ескі патриархал-рушылдық қалдықтарының барлығы “қанау мен деспотизмге (шексіз өмір зорлығына) ерекше кең, еркін жағдай жасайды” – деп Энгельс айтқан сөз сол күндегі қазақ тіршілігіндегі шындыққа өте дәл еді. Рубасылар, болыс,

билер, бір жағынан, патшалықтың заңындағы өздеріне пайдалы жақтарын өз үстемдігін күшейту, нығайту үшін берік ұстанды. Сол арқылы мал, сома, байлықты ғана емес, басқа да көп жем айыратын. Жақсы қыстау, ен жайлау, мол су сияқтыларды өз басына, өз атасына қаратып, талай момын көпшіліктің жерін алып, жермен бірге күнкөргішін еркін алып жүретін қу, пысық, сұм-сұрқия, жуан феодалдар көп еді.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қармап, –

деген сөздер осындай содыр-сойқандардың істерінен туатын.

Бұл халдер бар қазақ жерінде болғанда, сол кездегі Россияда қара шаруаны феодалдық-крепостнойлық қалдықтары бойынша қанаудан және капитализмнің өсу салдарынан туған. Қазақстанды капиталистік қатынасқа тарту салдарынан да пайда болатын. Осы уақытта сахарада натуралдық шаруаның іргесі әлсіреп келе жатты. Соның бәрі көп қазақ қауымында қоғамдық жіктердің неше алуан қайшылықтарымен айқындай шыға бастауына себеп болды. Енді патшалықтан, Россиядан шыққан қанаушы мен қазақ ішіндегі бай-болыстан шыққан қанаушының бәрі бір топ екенін айыратын мезгіл туа бастады. Мұнымен қатар орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқара мен қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры бір екенін ұғатын, танитын заман да тақап қалып еді. Соны алдымен өздері аңғарып, халықтарға аңғартатын әр елден шыққан халық қамқоры болған халықшыл-демократтық, азат ойдың қайраткерлері туды.

Міне, Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысушы, әшкерелеуші етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын. Абайдың алдындағы Шоқанды, Алтынсаринды халық үшін жаңа, тың жол іздеуге беттеткен тарихи себептер де осы еді. Кейін Абайды да алысқа құлаш сермететін тарихи қоғамдық басшы ойлар осыдан туған. Бірақ жас Абай әуелі осы ойларын туғызып, осы қорытындыларын жасататын қайшылық, ерсіліктерді көрумен, солармен алысумен жүрді. Алысқанда ел сорына

себеп боп жүрген болыс, би, партия бастығы кумен, сүммен алысты. Олар болса, патшалық тәртібінің бар жағдайын неше алуан сүмдық, азғындық түрінде пайдаланумен жүрді... Көбінше елді бір алдап, арбап, ұлықтың да олақтығы болса, оны да зор айталы аярлықпен пайдаланды. Әсіресе патша ұлықтарымен жемтікес болғанда, олардың қазақ ішіндегі ерекшелік, қиын шытырман жағдайларды жете білмейтіндігімен пайдаланатын.

Патшалық заңоны, сот, әкімшілік орындары қазақ ішіндегі атқамінер ортасының айла-тәсіл, салт-індегінен түк білмейтін. Қазақ әкімдері мойындарына құрық түсірмейтін қашаған сияқты боп, олақ кеңселерді олай да, бұлай да алдайтын. Сондағы атқамінерлер машық болған бір мінез – өтірік арыз болатын. Өштескен адамынан ең алдымен ауылда, қара күшпен, қолмен есе алуға тырысады, ол болмаса, жауын мықтап жоймақ болса, ұлыққа шабады. Онда “кісі өлтірді”, “ауыл шапты”, “жер өртеді”, “патшаны жамандады” деген сияқты неше алуан жалалар ойлап табу, сол үшін сот алдында жан беру, өтірік куәлар салу – жиі кездесетін іс болған. Немесе, бір жағынан, жаңағыдай арыз беріп, жала жауып қойып, артынан қыр жөнімен табысып, татуласып алып, сол жауын қайта барып сот алдында жаңадан қиялап өздері ақтау, бұрынғы жаласын қайтып алу сияқты әдеттер де толып жатады. Өздері парақор, қолдарына ұры ұстағыш, өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш би, старшын, елубасылар көбейді. Ұлықпенен жемтікес болып, парамен ақты қара, қараны ақ дегізе алатын айлакер де молайды. Сөйтіп, ол күндердің арыз-тартыстарын тексергенде, кім кінәлі, кім ақтан күйген екенін айыру тіпті қиын болатын. Көбінесе кінәлі жаза шекпей, кінәсіздер күйетін халдер де аса көп болған. Әсіресе ел жуандарының тартысы момын елге, көпшілікке сор болушы еді. Ел жуандарының пәлесі олардың өзі емес, ел шығынымен, ел бейнетімен аяқталатын. Абай ел ісіне араласқанда, өз әкесі мен әке достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы зәрдей болды. Бірақ сол зәрді іше жүре, әділетсіздікті, қиянатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен озбыр қиянатшылар ортасы екенін Абай таныды. Соны жоғарыда әкесімен айтысқан жерде анық білдіреді.

Енді сол ортаның залалды мінездерімен алысып, еліңе тым құрыса сонысымен пайдалы азамат болғысы келеді. Бірақ бұның ол жолына ел жуаны жау. Олар Абайдың өзін де бұрынғы өтірік пәле-жала жабумен жарға жықпақ болады. Солардан бас қорғау ретінде және, бір жағынан, жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алысады.

Осындайдан туатын талас-тартыс, жаулықтың екінші бір саласы уез, жандаралдың кеңсесіне қарай ағылған көп шағым түрінде болатын. Ел ішінде Абай өз бетімен жүре бастаған соң, аз уақытта-ақ талас-тартыстың кіндігі қалаға қарай ауысады.

Сонымен, 28 жасқа келгенде Абайдың үстінен берілген партия басы жалақорлардың өтірік арызы, көп шағымы Семейдің кеңселеріне түсе береді. Абай бұған орай ешкімді де шақпайды. Бірақ арыздар бойынша мұны жалаламақ болған ұлық 1877–1878 жылдың қысында оны қалаға шақыртады.

Осы жолда Абай 12 үлкен іспен тергеліп, Семей қаласынан 3-4 айға шейін шыға алмай жатады. Бірақ жұмыс саны көп болып, тергеуден-тергеу болса да, Абай бірде-біріне жығылмай, ағарып, аман шығады. Соңғы жылдарда Семейдің архивінен табылған бір іс Абайдың өмірінде бір-ақ жол, үш жыл бойында Қоңыркөкшеге болыс болған кезін танытады. Сонда Абайға қарсы өтірік шағым, жалған жала жапқан Үзікбай Бөрібаевтың арыздары Абайды көп тергеуге ұшыратады. Ол істі Семейдің оязы, ояздық соты, тіпті Семей губернаторы да қолға алады. Бірақ ұзақ тексеру соңында чиновниктер аппаратының өзі де Абайдың жазықсыз, адал, халыққа пайдалы адам екенін ықтиярсыз таниды. Сонда Үзікбай атынан Абайды текке жалалап жүргендер елдің жуан содыр феодалдары, бұзық атқамінерлері болып шығады. Абайды 1878 жылдарда тергеуге ұшыратып жүрген көп шағымдардың ең бір үлкені осылай боп шығады.

Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайын көріп, барлығымен де әлденеше халде кездескен болады.

Ұлық алдында жұмысты болу бір ғана ұлықтың өзі емес, сол кездің көп-көп адвокат, тілмаш сияқтыларын да

кездестіру керек. Соның барлығымен араласу көп нәрсеге көзін қандырып, Абайға заң-закон дегендерді білдіру керек. Орыс тілін, әдебиетін бұрын өздігімен зер салып қарастырып жүрген Абай, мына сергелдең кездерінде Семейде ұзақ жатып жүріп, бұрынғыдан да тереңдеп, зерлеп, молынан ұғына бастайды. Ел ортасында жетер өріс, алар нәр болса, бәрін таныған, баураған талапкер өзінің жүйрік, сыншы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпей, ілгері қарай дамуды, жаңа азық, нәр табуды талап етеді. Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін көксейді. Білсем, жетсем деген зор тілек, үлкен талап пайда болады. Бұл үшін орыс тың өнерін білу керек, оқу, зерттеу, іздену керек.

Жігіттік шағына дейін Абайдың барлық орысша оқуы үш-ақ айлық сабақпен бітеді. Әрине, ол білім кейінгі күндерге Абайға азық болды деп айтуға болмайды. Орысша жағынан іздену енді ғана молынан басталады.

1877–1878 жылдың қысы жаңағыдай боп өтсе де, Абай ел жұмысынан босай алмайды. Құр тергеуге іліндіргені болмаса, жаулары да жеңе алмайды. Бұрын дос тұтып жүрген ел әлі де болса мұның қасында қалған. Бұл уақыттарда Абай қыр жұмысын әкесінің нұсқауымен жүргізбейді, өз жанынан жаңалықтар тауып, сүйген жолдарын қолдана бастайды.

Абай әкесі қолданған бұрынғы қара күш орнына зорлықтың ешбірін де қолданбайды. Жоғарыда әкесі тапқан мін көбінесе осы жағынан болу керек. Патшалық күшін Құнанбай көп қолданса да, сонымен қатар қыр жолымен, өз күшімен қол қимылын жұмсауы да аса көп болған. Мысал үшін Қодарды өлтіруін еске алсақ болады.

Абай өзінің турашыл, әділетшіл мінезімен халыққа жағады. Сол арқылы қарсысындағы рубасыларды ең алғашқы рет емін-еркін басып, жеңіп шығады.

Абай осы кезге дейін өзінің ақын екенін білсін-білмесін, бірақ өз басына “ақындық жол екен”, “еңбек қылатын кең өріс екен” деп білмеген. Тегінде, оның жас шағында айтқан ірі өлеңдері аса көп болмау керек, оның орнына ұсақ жағы көп. Оны да үнемі қағазға жазбай, кейде орайы келген жерлерде қалжың ретінде, ауызша айта жүрген. Қолға түскен бірен-саранының айтылған себептерін қарасақ, көпшілігі біреуді қалжың қылған,

мысқыл, мазақ аралас өлеңдер. Бұлардың бәрі де өлең қылған кісінің көзіне туралап сынап айтқан сөз сияқты. Екінші түрлі өлеңдері – жігіттік шақтағы мінез, ой туралы және қыз-келіншекке жастық дағдысымен жазған хат есепті. Бұл соңғы жайын жоғарыда айттық.

Сыршыл, шебер үлгіде Тоғжанға арнаған “Ақ етің аппақ екен атқан таңдай” деген бір өлеңі болған екен. Бірақ ол шығармасын түгел білетін кісі кездеспеді.

Күлкі мен қалжың қылып айтқан өлеңді Абай бала күнінен бастаған. 12 жасында бір жолаушы қатынға айтты деген бір ауыз өлең бұған дәлел. Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл кішкене Абай болашақ үлкен сатирик Абайды танытқандай. Кейін айтатын сатиралық өлеңнің барлығы да осы бетпен өседі.

Осымен әр жылда, әр жерде, кейде ұзақтау болса, кейде бірер ауыз ғана әр тақырыпты өлеңдер айтып, жазып жүріп, Абай жаңағы ел жуандарын жеңген жылдарға келеді. Бұл уақытта ол есті, бағалы кісі атанып, айтқаны кімге болса да бұлды боларлық дәрежеге жетеді. Болыс болып басқалар жүрсе, Абай елдің ішіндегі әділдікті, тура жолды бағатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кісілік тұтқасы Абай болады. Қалың елдің момын көпшілігінен шыққан дос атаулы да Абай басына үйіріледі. Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады.

Бұрынғы атқамінерлердің паракорлық, өз жағына бұрғыштық, әділетсіздік мінездерінің бәрінен ол аулақ болып, барынша әділ, әсіресе момын бұқараға дос, зорлықшыл пәлекорға қас, турашыл болуға тырысады. Өз заманына бұл жағынан үлгі, ұстаз болғысы келеді. Осымен қатар енді жыл санап ілім-білім табуға беттей береді.

Жасы отыздан асқан соң, бұрынғы азды-көпті білімін есіне түсіріп, орыс кітабын мықтап оқиды. Едәуір тіл біліп алған соң, енді көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі.

Содан біраз жыл өткенде, Абайдың күндегі өмірінде үлкен орынды тек кітап алады. Кітапты белгілі жүйелі тәртіппен оқымаса да, жақсы ақын, жазушылардың сөздеріне құмарланып, шетінен таныса береді.

Әдейі қала кітапханасының кітаптары үшін Семейде қысқы айларда ұзақ жатып алатын болып, өз-өзінен

ізденіп, қармана бастайды. Осымен 35-36 жастардың шамасында кітап қарастырудың жолында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтен айдалып келген революционер жас Михаэлис деген кісімен таныс болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күнінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақын танысының бірі. Және сол кездегі демократ-революционер Шелгуновтың туысы (балдызы) еді.

Сол Михаэлис Семейдің кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап тұрған Абайды көреді. Танысады. Басында кітапханада кездесіп жүріп, артынан жақын таныс, достас адамдардың халіне жетіседі.

Михаэлис осы келгеннен бастап Семей облысынан қайта алмай, қырық жыл тұрып, сол жақта өлген. Әуелгі кезде Семейдің өзінде тұрып, артынан Өскемен қаласын мекен еткен. Міне, осы уақыттардың барлығында ол алғашқы рет таныс болып алған Абаймен ұдайы кездесіп немесе хатпен хабарласып тұрған. Аздан соң Михаэлис арқылы Абай 1880 жылдарда айдалған басқа демократтармен де танысқан. Соның ішінде жас доктор Долгополов, Леонтьев сияқтылар болған. Осылардың кейбіреулері Абайдың аулына қонаққа барып, досы болады. Рас, Михаэлис, Долгополотар әуелде бірі Петербургтен, бірі Харьковтен айдалған шағында революциялық әрекеттерімен, патшалыққа қарсылық істерімен айдалса да, кейін Сібірдегі кездерінде ол програмдарымен көрінбейді. Михаэлис чиновниктік аппараттарда момын ағартушы, зерттеушілік істерге беріледі. Долгополов айдау орнын ауыстырып, Қазанға қайтқан соң, саяси бағыт жөнінде сан түрлі өзгеріске түседі. Бертін келе Россиядағы күшейіп өскен революция жолынан шалғай әрекетке де кетеді. Ленин қатты сынап, мінеген халықшылдықта жүріп, содан ары кертартпа партия – эсерлер тобынан шығады. Сондықтан Абайға ұлы орыс халқының бұқарашыл-революционер, ойшылдары Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов еткен әсердің бәрін – Абай өз бетімен, орыс классиктерін оқудан, жаңағы соңғы адамдардың еңбектерін зерттеуден соң табады. Сондықтан Михаэлис, Долгополотардың Абайға берген көмегін айтқанда, оның шегін біліп айту керек. Бұлар, әсіресе Михаэлис, ақынның өз айтуы бойынша,

Абайдың жаңа ізденіп жүрген кезінде ең алғашқы түрде ғана көмекші болады. Бұрын орыс мектебін көрмеген, отаршыл чиновниктерден басқа орыс интеллигенциясын кездестірмеген Абайға Михаэлис алғашқы айдау жылдарында Ленин айтқан екінші Россия мәдениетінің ең алғашқы хабаршысы есепті болады. Ақынның ең әуелгі іздену, қалыптасу кезеңіндегі жол нұсқаушылар есепті.

Ал кейін орыс тілін еркін біліп, орыстың ұлы мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай озғын ойды бұлардан үйренбейді. Пушкиннің өзінен, Белинский, Герцен, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың өз мұраларынан өздігімен кең, терең тәлім-тәрбие алады. Абайдың классик ақын болған маңызын, әлеуметтік көзқарасын тек Михаэлис әсерінен деп қойсақ, әрі Абайға, әрі орыс халқының ұлы мұрасына және ұлы даналарына қиянат сөз айтқан болар едік. Ал ақынның Михаэлис туралы үлкен алғыс сөз айтқанына келсек, ол алғашқы адым жөніндегі қарыздарлығын жақсылап білдіргені.

Абайдың қазақтан басқа өзге ел адамдарымен танысуы жалғыз жоғарыда аталған кісілермен бітпейді. Патшалық үкіметімен алысып, Сібірден қашқан Кавказ адамдарының да бірнешеуі Абайды тапқаны бар. Бұлардың ішінде Тәштемірдің баласы деген адамды Абай бір жыл қонақ етіп, күтіп аттандырған. Қазан татарынан шығып, солдаттан қашып, ел ішіне келген Ғабитхан, Кішкене молда (Мұхамед-Кәрім) деген кісілер Абайдың туысқаны сияқты болып, қазақтан әйел алып, біржола қазақ боп елде тұрып қалған. Патшалық үкіметі бұл жөндерде Абайға қырын қарап, аулына бірнеше рет тінту шығарған.

Жаңағы аталған Михаэлисті Абай өз өмірінің кейінгі шағында еске алып, “дүниеге көзімді ашқан кісі — Михаэлис” деген. Жоғарыда айтқандай, алғашқы басшылық істеп, бет нұсқағандығы үшін осы алғысын айтып кеткен. Михаэлистің өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да, әр тарау жолдардан мағлұматы болған мәдениетті адам. Абайға алғашқы кезде қандай кітапты оқу туралы шынымен көп мәслихат, көмек берген.

Бұрын қолына түскеннің бәрін талғаусыз, ретсіз оқып жүрген Абай, бертіндегі оқуын Михаэлистің ұсынысы бойынша үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет,

сын, философия, табиғат ғылымдары, әр алуан тарихтық кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқитын бол-ған.

Орыстың белгілі ақын-жазушыларынан: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасов, сыншыл, ойшыл демократтардан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Европа ақындарынан: Гете, Байрон, философ білгіштерінен: Спенсер, Спиноза, Льюис, Дарвин, Дрепер сияқты талайларды оқыған.

Алғашқы кездерде оқығандарының көбі орыстың көркем әдебиеті мен сыны болу керек. Көп заманға шейін қалада жатып оқып, кейінірек талай кітаптарды қырға да алып шығып, елде де қарастыратын болады. Европаның көпке мәлім романшыл прозаиктерін де оқыған.

Әрі-беріден соң кітаптарды өзі оқуымен қанағат қылмай, маңайындағыларға әңгіме қылып айтып отыруды әдет ете бастайды. Сол 35-40 жастың арасында өзі кітап қарастыра бастауымен қатар, екінші баласы Әбдірахманды Семей қаласындағы уездік шkolға оқуға береді. Бұл баласы кейін өндіріп ұзақ оқып кетеді.

Артынан, біраз жылдан соң, үшінші баласы Мағауияны да, әйел баласы Күлбөданды да әкеп, орыс школына береді.

Абай енді Семей қаласының құр төрелікке мәз болған ұлықтарынан мүлде басқаша ортаны тапты. Олар патшалық үкіметінің Сібірге жер аударған әр алуан саясат қайраткерлері. Ертеректе Қазақстанның батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сияқты қалаға жазушы Ф.М. Достоевский сияқты талай адам келген. Бұлардың ішінде Буташевич-Петрашевскийдің өзі, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революционер-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері келеді. Абаймен жақындасып, достасқан Михаэлис осы соңғы топтан шыққан. Ұлы орыс халқының осылар сияқты адал, бұқарашыл ұлдарының бәрінің жүрегінде патшалық дегенге өштік пен жиреніші аса күшті еді. Каторгада, айдауда, еріксіз солдаттықта жүрген күндерінің бәрінде де олар орыстың қалың бұқарасы, қара шаруасының құлдық-қорлық халін патшалыққа кешпейтін. Сонымен қатар олар Сібірде, Қазақстанда патшалық езіп жүрген барлық бұратана елдерге үлкен достықпен, зор бауырмалдықпен қараушы еді.

Чернышевский болса, Россиядағы сияқты, дүние жүзіндегі барлық қанауға, құлдық қорлыққа қаны қас болғандықтан, поляк халқының патшаға қарсы алысуына тілеулес болғанындай, Америка халқының азаттық күресіне де көп көңіл бөліп, ондағы негрлердің көтерілісі болса екен деп те тілеген адам еді. Өз айналасындағы дос серігінің көбін патшалықпен қиян-кескі тартысқа, қолма-қол алысқа әзірлеп, тәрбиелеген. Патшалықты құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған. Сол үшін, елі – отаны үшін өз бастарын, ой, күштерін ортаға салған орыс халқының адал ұлдары бұл кезде көп еді. Осының бәрінің анық ұғынған, анық байлаған бір жолы – патшалықпен алысқанда езілген бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, күштерін біріктіру шарт дейтін. Ол революционерлер қазақ даласын қараңғылықта ұстаған, орыс халқымен жаулықта ұстауға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаған саясатқа да қарсы алысқан. Сондықтан орыс халқының айдауда жүрген шын адал ұлдары, бұрын патшалықтар жиренумен өткен ой алыптары Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс етеді. Ол халықтардан шыққан ел қамқоры, саналы ұлдарының, азаматының бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айдаудағы революционер-демократтардың саяси үлкен жолының бірі болады.

Абайға жолығып, онымен дос болған Михаэлистер ол күнде өздері жеке бастары Россияда даңқы шыққан кісілер болмаса да, Абай сияқты кісілерге ала келген жаңалық пікірлерімен қымбат болған өкілдер еді. Олар орыс халқының анық елдік сырын, шынын танытатын, Ленин айтқан екінші Россияның алғашқы хабаршысы есепті. Бұлармен Абай достығының осындайлық тарихи мағыналары бар. Ендеше, сол күнде осылар ниетіне ниет қосып, еңбегіне еңбек жалғап, орыс халқының мәдениетіне, өз еліне өз шығармаларымен, әлеуметтік еңбегімен, ұстаздық тәрбиесімен бастаған Абай бір қазақ халқы үшін емес, бүкіл Россиядағы халықтық-демократтық қозғалысқа да зор еңбек еткен адам бола бастайды.

Орыс ойшылдарының достығы бір Абай емес, сол арқылы бүкіл қазақ сахарасына арналған достық боп ұлғайды.

Абай енді өзінің қоғамдық, тарихтық жолын ұзақ өріске қарай ұлғайтып алып кетеді. Өзі де ғылым зерттей бастайды. Сонымен, 1884 жылдары, жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сыны бар, қырағы, озғын азамат болып, жекеленіп шыға бастайды.

Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қайраткері болып танылады. Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, әңгіме, мәжілісіне құмар болады. Бұлардың ішінде әр алуан қоғамдық, шаруашылық жаңалықтарға бойсұнып ойыса бастаған адамдар да бар еді. Абай өзі араласып жүрген ортасын өзгертіп, түзеткісі келеді. Елге пәле әкелуші емес, қоғамына пайдалы еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді... Жас буынды мәдениетке жеткізуді ойлайды. Соларды өзіне қосарға алуға тырысады.

Сонымен, көбінің өз тілектері бойынша Абай жақын болып, кейбірімен сыйлас, таныс, дос болады. Жалғыз Семей уезі емес, Қарқаралы, Өскемен, Аягөз айналасының дұрыс деген адамдарымен де жақындық таба бастайды. Өзінің атағы бір Тобықты емес, сан Тобықтыдай елдерге жетеді. Ол әмір жүргізуші жуандардың барлық іс-әрекетіне бұрынғыдан да өткір, қатал сынмен қарауды күшейтеді. Ел жайына, ел ортасындағы өз жайына болса да қанағат қылмайтын, заманынан озғын ойларды ойлай бастайды.

Абай енді тентек-тебіздік, ұрлық-қарлық, алыс-жұлыс сияқты теріс мінездердің барлығы атқамінер тобына түгел жайылған мін екенін айта жүреді. Сол терістіктерді түзететін қатал тез болғысы келеді. Ұғарлық, ойланарлық санасы бар-ау деген кісілерге өсиет, ақыл айтып, ұстаздық етеді. Сонымен, енді Абай өз ортасының ақылды, ақылшы басшысы бола бастайды. Осы соңғы мақсатқа қарай ауысуына кітап жүзінен алған пікір, тәрбиесі және қосымша себеп болады. Сонымен қатар ауысып, өзгеріп келе жатқан заман жайындағы өзінің ойлаған ойы, жаңа бағыт түсініктері әсіресе себеп болады.

Өз айтуынша, отыздың ішінен бастап орыс оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта бұрынғы дүниенің асты үстіне шығып өзгерді.

“Күншығысым – күнбатыс, күнбатысым – күншығыс болып кетті”, – дейді. Әрине, оның мұндағы күнбатысы өзі тілін, өнерін үйренген Россия. Абай әрбір жақсы сөзді оқығанның артынан соның ағымына ақыл-оймен терең бойлайтын әдеттер табады. Мәселен, Будданың жайын оқып шыққанның артынан: “Будданың сөзі қалай терең еді, жасымда кез келмеді-ау!” – дегені, не болмаса өмір бойы Лермонтовты сүйіп: “Бұл махаббатқа уланған шын ақын, махаббатын улаған ашу”, – деген сияқты сөздері оның әр алуан кең түсініктерге ие бола бастағанын көрсетеді. Исләмшілдік, схоластикалық тұсаулардан арылғаны көрінеді. Сол сияқты өзгерген сана, жаңғырған ұғым, бағыт бойынша Абай өзі мінеген ру, партия тартысынан да арылып шығуға тырысады. Бірақ ортасы мен айналасы Абайды бұдан түгел босатпайды. Еркін өзіне билетпейді.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ...

Болмаса:

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме, –

дейді. Ақыл айтады, сөгеді. Көппен бірге өз мінін де теріп, өзін де жазалайды. Бірақ ем болмайды.

Осыдан соң сыртқы өмір бұның ырқына көнбей, қайта өзінің билігіне еріксіз көндіріп, ескі жолға қайта тарта берген соң, Абайдың арманы мен күнделік тірлігінде көп қайшылықтар кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күндегі өмірдің талқысы мен шырмауынан шыға алмаған, содан азап шегіп, қиналған Абай көрінеді. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, мағынасыз болса, оған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Өз халқының неше алуан қамы туралы ойына жиылған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп, мәлім етерлік құрал – ақындық, өлең болады.

Сонымен, енді Абайдың нағыз өнімді ақындығы дами береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, —

дейді.

Бұл кездегі Абайға ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар, әлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек боп танылады. Ол надандық, зорлық, жуандық, пәлекорлық сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алысуға кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кездегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сөзін, поэзияны әлеуметтік тартыстың құралы етеді, оны сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық, надандықпен кектене алысады. Ендігі Абай ақын, ақындық мүддесі деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық тұрғыдан қарайды. Ақын еңбегі әлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар әрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы, қазақ қауымдарындағы мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады. 1886–1987 жылдардан бастап Абай осындай өлеңдер туғызуға кіріседі. Бұлайша өрлеуіне іштей себеп болған жайлардың барлығын мәлімдедік. Бірақ осы жылдарда жаңағы айтылған күймен қатар, Абайдың ақындық еңбегіне сыртқы өмірдің үлкен бөгеттері тағы араласады. Құнанбай балаларының дәуірі ұзақ жүргендіктен, барлық Ырғызбай деген рудың ішінде болысы да, болыс емесі де түгелімен бақ мастыққа салынып, орынсыз жуандық, орайсыз тентектік молаяды. Сонымен, ел арасындағы жалпы наразылық күшейеді. “Ырғызбаймын” деу орынсыз зорлық, орынсыз тентектік, жуандыққа кепілсіз, шексіз берілген еркіндік сияқты болады.

Осындай себептер жиылып келіп және рубасылардың тек жүре алмайтын пәле іздегіш мінездері де себепші боп, Абайдың туыстары мен сол ел жуандарының екі арасынан

зор тың тартыс туады. Абайдың өз басы кінәсіз болса да, тек отырайын десе де, жау жағы да, туыстар жағы да еркіне қоймайды. Жақындары пәлені бастап алып, салмағын Абайға әкеп тастайды. Күншіл, кекшіл, арамза атқамінерлер де Абайдың ақтығына, жазықсыздығына қарамай, көп арыз бен шағымда ылғи пәле басы қып Абайды атайды. Соны сүйрейді. Осы мінезді бұрын Абайға жақынмын деп жүрген кісілер алдымен бастайды.

Бұрынғы дос болып жүрген Жиренше, Күнту сияқты сенген адамдары кетеді. Осылардың ішіне Абайдың: “Күн ашықта мойнында, күн жауында қойнында” дейтін құнсыз бұзақы ағайындарынан да қосылушы болады.

Кісілік, әкімдік болса, оны таласпен алатын да солар. Жаманшылық, бұзық мінездерінен ел бүлінгенде пәледен бас сауғалап қашатын да солар. Өз мінездерімен Абай басына пәле әкеп тастайтын да осылар. Мысалы, Шыңғысқа сол кезде болыс болып тұрған Ысқақ ойына келгенін істейді. Ел кісілерін жазықсыз сабағыш болады. Болыстың әйелі Мәніке кез келген қостың семізін сұраусыз, тергеусіз ұстатып алып, сойғызып жатады. Осындайлар бұларға жақын жүрген Жиренше, Оразбайларды да түңілтеді.

Құнанбай тұсында елге зорлықты көп етіп байып, жуандап алған сотқар, бұзық Ырғызбай тобы және әсіресе Құнанбайдың әмір иесі болған бала-інілері жалпы халыққа қорлығын өткізгенде, Абайды есепке алмайды. Оның қарсылығын, ашу наразылығын елең қылмайды. Қайта, Абайдың өз басына бар жауынан бетер қастық еткен, қызғаныш, жаманшылық ойлаған талай адамдары болады. Абайға сыртымен дос болған боп жүріп, Оразбай, Жиреншелер де сол қиянатты оның басына көп істейді.

Мына тұста сол Оразбай, Жиренше, Күнту, Абралы дегендер астыртын баталасып ап, болыс боп жүрген Құнанбай баласын орнынан түсіріп, өз орталарынан Күнтуды болыс сайлайды. Сондағы мақсат, мұраттары, әрине, көптің тілегіне маңайласпайды, тек өздері әкім болу, билеп-төстеу болады. Бірақ олардың ендігі ниеті бұл ғана емес, қолдарына болыстықты алып ап, ең алдымен Абайды мұқату, соны жазалау, қор ету. Олар болыстыққа өз басы таласпай, таласпақ түгіл, жұмысы да болмай, үйінде ел үшін еңбек етіп отырған Абайдың адамшылығын күндейді. Халық

сүйетін адал атағын, абыройын күндейді. Ел мұңына ниеті, жолы қабысқан Абай алыспастан үйде отырып, Оразбайдай партияқор атқамінерлерді жеңіп отырған сияқты. Осыны олар Абайға кешпейді. Құнанбайдың елді жиренткен зорлықшыл балаларына тимейді. Өйткені олармен өздері бір бітімдес. Олармен табысулары да оп-оңай. Қоғамға арналған үлкен ақтық беті бар, шындық үшін алысатын Абайды қуып, өздерінің үстемдігін нығайту қажет болады. Бұл – олардың үстем таптық қанаушылық қалпынан туатын сыр. Абай жуан феодалдар, атқамінерлерді сынау арқылы өзінің әлеуметтік еңбегімен үстем таптан, өзі шыққан қанаушылар табынан бөлініп кетеді. Оларға қарсылық күрес ашады, әшкерелеп отырып, қалың бұқараға, шаруаға таптық жауларын танытып, таңбалап береді. Осы бағыты мен еңбегі арқылы Абай өз табынан кеткен соң, еңбекші бұқара халыққа дос болып келеді. Елінің осындай еңбекші көпшілігімен тілек, мұрат қосу Абайды шын бұқарашыл Абай ететін ұлы жол болады. Осындайлық Абайға өз жақындарынан шыққан атқамінерлер мен Оразбайлардың қатты жаулығы заңды нәрсе. Ол тарихи таптық қайшылық, қарсылықтардың айғағы болатын.

Ел ішіндегі іс осыған келіп тірелген соң, кітап тәрбиесі, ой тәрбиесімен жаңа бағыт ұстанармын деп жүрген ниетінің барлығы уақытша еріксіз бөгеліп, Абай тартыс, жаулықтың ортасында қалады. Бұл уақытта Абай тоқтайын десе де тоқтай алмас еді. Өйткені өз кісілерін болыс қойып, жеңіп алған партияқорлар енді Құнанбай балаларынан есесін алу керек. Жеңгендіктің жемісін тату керек. Жауласқан адамдардың үстінен арыз беріп, әсіресе өздерінен сайланған болыс, бидің мөрін, приговорын пайдаланып, жауларын қылмысты кісі қып көрсету керек.

Мұның бәрі тынымсыз алыс, тоқтаусыз партия тартыс болмай қоймайды. Сонымен, Абайдың ендігі алысы бас қорғаудың алысы болады. Ерік өзіне тимей, тілесе де, тілемесе де алысу керек болады. Сонымен, бірнеше жылдар түгелімен алыспен өтеді.

Бірақ сол алысқа кіріссе де, осы жылдардың ішінде Абай бірталай өлең шығарады. 1884–1885 жылдар “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы” деген сияқты бір-екі өлеңді ғана туғызса, 1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең

үңіле бастағанын байқатады. Бұл жылда 16-17 өлең туады. Абайдың осы күнге шейінгі баспаларында “Халық туралы” деп жүрген көп өлең бар. Сол өлеңдерінің ішінде:

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда? –

деген сияқты талай-талай сөздерден Күнту болыс болатын сайлаудың алыстағы сарыны сезілгендей. Сонымен қатар бұл өлеңдерінің барлығы өзінің шын налыған күйін аңғартады.

1882 жылдардан бастап, осы 85–86-жылдарда ол Пушкин, Лермонтовтан бірен-саран өлеңдерді қазақшаға аударып та байқайды.

Бірақ жоғарыда айтқан ретпен Күнту болыс болып алған соң, Абайдың үстінен арыз, шағым ұлық кеңселеріне тағы топырлап түскен еді.

Өз атаған кісісі болыс болған соң, рубасылары осы жылғы қолына тиген әкімшілікті әбден пайдаланады. Сол ретпен өзіне ерген 400 үйді алып, Оразбай Шыңғыс болысынан бөлініп шығып, Бұғылыға қосылады. Бұрын бұл бөлініп шығам дегенде, болыс боп отырған Құнанбай балалары мөр, приговор бермей, өз ауқымынан шығармайтын. “Түбі жаулық ойласа, басқа болыста отырып алысып кетсе, құрығымыз үнемі жете бермейді”, – деп, аңдықан кісіні өз қасынан шығармай қою – көп болыс, жуанның есебі, саясаты. Оразбайды бөлек болыс қып жібере қою Күнту, Жиреншелерге де түп есеп үшін керек. Құнанбай балаларына үнемі бар Тобықтының елін билетіп отырмас үшін, өз орталарынан бірер мықтыны аналардың құрығынан ұзатып жіберіп, соған Тобықты шеңберіндегі партияның бір қабырғасын сүйетіп, өздері соны арқа тіреу, бел қып отырып алысуға да дұрыс келеді. Күнтудың болыс болуы жеңген жаққа осындай да бір нәтиже береді.

Екінші, сол Күнтудың өзі де Құнанбай баласының қол астына қайта қарап қалмас үшін, өзіне ерген руларын алып, көршілес Мұқыр болысына шығуға жол әзірлеп қояды. Кейін бұны түсіретін мезгіл болғанда, Күнту өзіне қажет болатын мөр, приговорды сайлап жүріп, Мұқырға шығып кетеді. Бұл – Күнту болыс болудың ең соңғы уақиғасы.

Бірақ осыған жетпестен бұрын, ол адамдар ең әуелі Құнанбай жағының барлық бұзақылары үшін Абайды жазалауға кіріседі. Осындай қызу тартыс үстінде “Құнанбай баласынан болыстық кетті” деген дақпырт ұлық айдатқан Жігітек балаларына да жетеді. Сонымен, Бөжей заманынан бері қарай Құнанбайға қарсы жаулықты мықтап ұстаған Базаралы қашып келеді. Күнтудың болыстығына сүйеніп, “қайта ұстатпайды, ұлыққа көрсетпейді” деп бір сеніп, екінші, орайы келсе, ескі кегін қуып көрмек боп та келеді.

Осы сияқты әр алуан түрде құралып келген уақиғалар алыстың түйінін шиеленістіре береді. Тартыс қырда да, ойда да қатты қозады.

Осындаймен жүргенде Қарамола деген жәрмеңкеде, ол күндегі әдет бойынша, ұлықтар бас қосқан “шербешнай” дейтін (төтенше) сыяз болады. Осыған Абай да келеді. Бұл уақытта Тобықты ішіндегі Абайға жау болып шыққан кісілер өздеріне іштей тілектес болатын атқамінерлерді басқа елден де тауып алған. Бұрын Абайдың өзге сырт елдегі достары көп болса, сол достарының қарсысында жүрген жуан, шонжар болыстар тәрізді жаулары да бар еді. Енді Тобықты іші жіктеліп алғанда, солар шұрқырасып келіп, Абайдың Тобықты ішіндегі жауларымен табысып, тобын молайтады.

Шербешнай сыязға жиналған топтың ішінде осы сияқты Абайға қастық ниет ойлайтын кісілердің барлығы Қарамолаға келетін Семей жандаралынан Абайды жазалауды күтеді. Абай айдалар деп те үміт қылатындар болады. Кейін жандарал келіп, тосып тұрған ел кісілерін жағалай жүріп, әрқайсысымен танысып келе жатып, Абайға тоқтайды.

Абай өзге ұлықтарға істеген мінезін осы жандаралға да істеген. Жалпы атқамінерлерше ұлыққа пара беру, жалыну дегенді Абай ешуақытта білген емес. Қай ұлықпен болса да тең сөйлеседі. Елдің тілегін жеткізе айтады. Және әсіресе ешбір ұлық баса алмайтын ұрлық, шабуыл, құн дауы, жер дауы сияқты дау-шар атаулының барлығын да қалай шешіп, қалай аяқтау жолдарын Абай басқа адамнан артық біледі. Сол жолда ел-елге тыныштық тапқызып, мағынасыз құр алыс, бос пәледен құтқарады. Бұл — өзінің де іздейтіні.

Сондықтан ұлық атаулы өз әлсіздігін біліп, Абайдың ақылына, біліміне амалсыздан құштар болатын. Жаңағы

жандарал Абайға құлшынып, жазалаймын деп келіп, артынан мәдениетті түрде өзімен тең сөйлесетін Абайды көргенде, еріксіз құралынан айрылып қалады. Абайды танып алған соң, амалсыз келіп шербешнай сыязға оны төбе би қып өзі ұсынады. Өзге шағымқор, шенқұмар, парашыл атқамінердің ешнәрсені шеше алмайтынын көреді. Ел арыздары шешілмесе, кеңсеге тағы көп тілектер үйіледі. Сондайлардың себебімен Абайдың билігіне өзі мұқтаж боп, өзге рубасыларға кеп: “Сыязды жақсы өткізіндер. Ұрыда ақылары кеткендердің ақысын толық әперіндер. Сыязды жақсы өткізу үшін Абай сияқты кісіні төбе би сайлаңдар”, – дейді.

Ел жуандарын осы жеңуі Абайдың партияшылдық тартысынан емес, өзінің көпшілік тілегіне жақын болған қасиетінен туған. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалғанына осы дәлел еді.

Солар жәрмеңкеге келіп, Өскемен билерін де тежеп, Абайға қастық істемек болған жуан содырдың көбін бір жол да болса тойтаруға жарайды.

Абай сондағы мансапқор, күншіл, шағымқой арам адамдардың қалың ортасында отырып, бәрін де көзге шұқып отырғандай қып, бір үлкен терең сөз тастайды. “Биік мансап – биік жартас. Оның басына екпіндеп қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады”, – деген. Парамен, айламен, жағымпаздық, сұрқиялықпен ұлық, болыс болып жүрген надан жуандарды, ел жуандарын тағы әшкерелейді.

Ел-елді ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші дауларын шешетін, түйін-түйнектерін жазатын – сыяз. Мұнда қай жолмен, қандай кесіктер айтылу керек. Дау алуанына қарай заң, ереже тудырып, орамды әділ билік жасау керек. Осы міндетті мойнына алған Абай бірнеше күн хатқа жазып ереже тізеді. Онысының көбі қазақтың өзі ескіден білген ел заңы болумен қатар, кей жерлерде жаңа жол-жоба болады. Біздің қолымызға Қарамола сыязы мен кейінірек болатын Семей, Жетісу облыстары бас қосқан Көктума сыязындай ұлы дүбір сыяздың хатқа түскен ережелері тимеді. Көктума сыязында да төбе биге халықтың ұйғаруымен әділ би деп Абайды сайлаған.

Абаймен бірге Қарамолада болған Мүсірәлінің қуәлігі бойынша, бұл жолы Абай тізген ереже бабы жүзден аса еді, – дейді. Сол Мүсірәлінің есінде қалған екі статьясы анық Абайдың өзі қолданған, өзі қостырған, тың жаңа жолға ұқсайды. Ол күннің жағдайында шамасы келгенше көпшілік үшін әділет іздеген Абай ұрлық, қылмыс пен әйел мәселесіне арнап екі жаңа ереже айтады.

Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге ұрының өз мүлкі жетпегенде, ағайыны төлейді екен. Абай енді: “ағайыны емес, ұрыға ат майын беруші, сүйеуші бай-жуан төлейтін болсын”, – дейді.

Бұдан бұрын ері өлген жесір әйелді алатын әмеңгері жоқ болса, байының ағайыны өзге біреуге сатып беруге болады екен. Абай: “Бұл әділет емес, ол әйел баста бір сатылған, жасау-мүлкімен кеп алғашқы қалыңмал орайын төлеткен. Енді екі сатылмақ – зорлық. Алатын әмеңгері болмаса, еркі өзінде, ол әйел азат”, – деген.

Осы екі баптың, әсіресе алғашқысы – ұрар жерін тауып соққан ереже. Ұрыға ат майын берушінің көбі азғын, құнсыз қорқау байдан, ел ішіндегі арылмас пәле басы, бықсық шонжардан шығатын. Абай мына ережеде, көп ұры еместі ұры етіп жіберетін сондай індет түбін тауып ұрып отыр.

Осыны ереже қып бекітеді де, Абай өзі орындатады. Мұндай жайлар да талай жерден Абай басына өшігетін сотқар, бұзарларды көбейте түседі.

Сонымен қатар қалың елдің шын әділетті іздейтін көп момын, көп бұқарасы Абайдай әділ таразының билігін іздегіш те болады. Кейінгі Абай өмірінде, талай да талай алыс елдің нелер қиын сүрі дауларымен мұны іздеп келетіні осыдан. Бұл соңғы жайдың өзі де Абай даңқын асырып, көп ортаның би-жуанын Абай басына қас ете берген.

Ал Қарамола сыязы Абайдың қатты әсерімен, сол белгілеген бетпен өтеді. Бірақ сыяз осылай өтсе де, Күнту болыс тұрған уақытта, Абаймен ұстасқан жуандар тартыстан да, арыз-шағымнан да тыйылмаған. Сонымен, көрсету-шағым тағы молайып, қарсы жағы Абайды және де жер аударуға жақындайды. Осы орайда Семей қаласына Ақмола, Семей облысының “корпусы” (генерал-губернаторы) келеді. Абайға жаулық ойлағандардың арызы оның алдынан да жаңбырша жауады. Корпус бұл істерді көрген соң, Абайды

жер аудармақшы болады. Абай генерал-губернатормен де жәй арызшы түрінде емес, анадағы жандаралмен сөйлескендей еркін, кең сөйлеседі. Ақылының, актығының себебінен ақталып шығады. Бұрынғы жер аударылу деген сөз іске аспай қалады.

Аздан соң Құнту өтірік шағымдары үшін болыстықтан түсіп, қызметті басқа кісіге тапсырады.

Бұрын елдің сөзінен безер боп, басын алып қашқан Абай, жаңағы оқиғалар тұсында амалсыз кіріссе де, енді шамасы жеткенше атқамінерлер ортасынан, олардың пәлесінен аулақ болуға тырысады. Шынымен ел тыныштығын іздейді. Өз басы нәрлі еңбекке берілмек болады. Орыс кітабын ешуақытта да тастамаған еді. Сонымен бірге 1866 жылдан 1889 жылға жеткенше тағы да көп өлеңдер жазады.

Мүмкін болғанынша бұрынғы арман қылған, мағыналы өмірін бастап көреді. Өз қолындағы кітаптары біткенде, әдейі ат айдатып қалаға кісі жіберіп, Семей кітапханасынан жаңа кітаптар алғызып, оқығанын қайтарып жіберіп, жаңғыртып отырады.

Осы жылдары Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндегі ең өнімді, ең жемісті кезі болады. 1889 жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөздерінің ішінде бұрынғыша өз ортасының өз көрген кемшілік міндерін қатал сыншы, үлкен ұстаз тілімен шенеп, тексеру бар. Сонымен қатар махаббат жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бас қайғысы да араласады. Пушкиннің “Евгений Онегинін” аударара береді. Және осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсиетіне құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың аулы үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай ұстаз да, мұның алдына келген сөз ұғатын талапты жастарының бәрі – шәкірт. Абай іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағыналы тәрбиеші бола бастайды. Енді осы ұғатын жастарды жаңа жолмен, өзі қиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді. Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауыртпалықтарын да көп айтады. “Ескі үлгіде қалма! Өзгерген заманның жаңа түрлі қайраткері болуға әзірлен”, – дейді. Сондықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өсиет мәжілістерімен тағы да баулып, ылғи ғана сол атаған жаңа жолына қарай жас қауымды

бастай береді. Абай жалғыз өз өсиетіне қанағат қылмай, жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашыны қолында ұстайды. Мұқа Абай аулына кеңшілік жәй емес, қысылшаң хал үстінде пана тілеп барған еді. Өз ағайынының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей, алып қашады да, Абай аулына барады. Бұл кеткен соң, жуан ағайыны артындағы үйін шауып алып, пәле басталады. Абай сондайлық ауыртпалығына қарамай, Мұқа мен келіншекке ара түсіп, бастарына азаттық әперіп, артын өзі жайғастырып, өнер иесі Мұқаны өзіне дос етіп, туыс етіп алады. Тағы сол кезде өзге елдерден келген басқа бірнеше ақынды да сақтайды. Бұлардың көбі Абай өлеңдерін қатты қадірлеп, жаттап алып, кейін Орта жүз, Ұлы жүздің көп еліне мол таратады.

Ертерек уақытта қазақтың әнші, ақындарының ең бірі, адамы – Біржан сал да Абаймен жүз көрісіп, үлкен дос болған. Ол Абайдың жасырақ кезінде Тобықты ішіне келіп (атақты ақын қыз Сарамен айтысатын сапары болу керек), көп уақыт қадірлі қонақ болып жатып, Көкшетау, Атбасардан бергі жерде болған қазақ өнерпаздарының көп қазынасымен Абайды кең таныстырып кетеді. Абай өзі де көп ән үйреніп, көп ақынның сөзіне қанып қалады. Әйелі Әйгерімге Біржанның әндерін үйретеді. Бұл сияқты кездесулер Абайды өз заманындағы қазақ сахарасындағы халық өнерімен мол таныстырып, нық байланыстырып отырған.

Тоқсаныншы жылдарда өлең, өнерге тереңдеп кіріскен Абай бір өзінің көргені мен сезгенін жырлайтын ақын емес, бүкіл қазақ даласындағы ой-сезімін жырлаушы Абай болады. Осындай үлкен арналы ақындық жолына берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағыналы өткізген жылдары болады. 1890–1891 жылдарда да көп өлең жазады. Сол уақыттарда жас жігіт болып, әкесінің қолында тұрып, оқып жүрген шәкірт достары: “Осы жылдардың мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бар талапкер жастар болып сөзін тыңдап, медреседегі шәкірттерше хақиқат олай емес, бұлай деп, бір-бірімізбен дауласып жатушы едік”, – деседі.

Осы екі жылдың ішінде Абай өзінің көп жаңа өлеңдеріне ән шығарады. Ұстаздық қып отырғанда, “мал-құмар, мансапқор адам адам емес” деп ұғындырады. Әрдайым сағынып, көксеп, қатты рақаттанатын уақыты сөзді ұғар-ау деген адамдарға, жастарға ілім сөзін сөйлеп, насихат айтып отыратын кезі болады. “Ондай сөзге түсіп отырғанда, шаруа судай ағып бара жатса да, қаперіне алған емес. Біреу не шаруа айтып, не ел арасындағы партияның жайын айтып, сөзін бөлсе, кейіп, я ашуланып қалушы еді”.

“Сауданың, ақшаның есебі секілді есеп әңгімесі шықса, аза бойы қаза тұрып, жиренген кісідей болып мазасы кетіп, “есептерің бар болса, аулаққа барып есептендер” деп, өзі отырған үйінен қуып жіберуші еді”, – деседі.

Осы айтылған сөздердің барлығы – жалғыз Абайдың шәкірттері емес, сол кездерде Абайдың тәрбиесінде болған көп адамдардың бірдей айтатын сөзі. Сондай өмір, сондай мағыналы, үлгілі жол – Абайдың барлық кейінгі өмірінде айнымай ұстансам деген жолы.

Егерде ел ішінің бір қалыпта тұрмайтын тынымсыз әдеттері осындай өмірден Абайды кей уақытта еріксіз тартып алмаса, Абай 1889 жылдан бастап, соңғы күндеріне шейін өз өмірін осы жолмен өткізбекші еді.

Бірақ ойлаған мақсұт-ниеті бұл тұста да түгелімен арман қылған өрісіне жете алмады. 1890 жылға дейін тыныштық болып, кейін, дәл сол жылдың жазында Оспан мен Оразбай қайта араздасып, жауласа бастайды.

Абай ержетісімен өзі тұрғы жастан дос етіп, қасына ертіп адам ғып шығарған кісілері ең алдымен осы Оразбай, Жиренше, Ерболдар болатын. Дәл Жиренше басына еткен сан жақсылығының бірі – көп сайлаудың бірінде “тентек ояз”, “қара ояз” деп атанған бір сотқар ояз елдің жазықсыз адамдарына дүре соға бастап, солар қатарында Жиреншеге де дүре салмақ болғанда, Абай оязбен қатты жанжалдасып, ара түсіп, сабатпай, ананың арын, намысын қорғап шыққан. Соның артынан “тентек ояз” Абайды Семейдің каталашкасына да жапқызған. Арғын, Найман арасына барса, өмірінде жалғыз-ақ рет, жас шағында Қоңыркөкшеге болыс болса, Абайдың әрдайым сенімді, белді би қып ерткен кісілері осы Жиренше мен Оразбай еді.

Ол екеуі Абайдың ығында жүріп, елеусіз халден белгілі

адам қалпына жеткенде, малданып, әлденіп, күшейген күндерінде Абайға ең алдымен қас боп шығады. Сол жылдардың алдында бұрын ондайлық бай болмаған екеуі мейлінше байып алады. Әрқайсысында мың-мыңнан жылқы болған. Оразбай бертінде жылқы санын үш мыңға да жеткізген. Ал Абайдың өз басында ешбір уақытта ондай байлық болған емес. Қайта өмірінде талай рет “шағын дәулет”, “шолақ дәулет” дейтін күйлерге жақын қалып жүрген. Мынау екеуі өздері байып, әлденіп алған соң Абайға қарсы жаулықты тобынан бұрын бастайды.

Олардың ең алғаш Абаймен араз болған сылтау, себебі де өзгеше. Бір жылы, Тобықты, Найман шекарасында Абайлар жүргенде Найманның екі руы – Сыбан мен Мұрын арасында қатты қырқысқан дау туады. Жесір дауы. Абай, тегі, әйел басына азаттық әперуде талай дауға кіріп, заманының қатал қалпын өзгертіп, азаттық үшін алысам деп, сан рет қатты пәлеге ұшырап, өз басы арандап жүрген. Мынау жолда да соның бір кезі болады.

Мұрын қызы күйеуін тең көрмей, өзінің сүйгеніне кетеді. Сыбан қызды қайтарып алмақ. Пәле ұлғайып, ел шабысарман болған соң, екі жағының сөзі Абай алдына келгенде, Абай бітім-тоқтау айтындар деп, өз атынан Жиренше мен Оразбайды жібереді. “Мұрын қызына азаттық әперіндер” деп арнап тапсырады. Жиреншелер Абайдың айтқанын орындап, қыз басын босатарман болғанда, Сыбанның біреуі: “Жол осы ма еді. Кеңгірбай әруағы, қайдасың!” деп ұрандап, әруақ шақырады. Осыған қайысқан Оразбай Кеңгірбай жолын бұзғысы келмей, Абайға келгенде, ол: “Кеңгірбайдан ел әділдік көрген жоқ. Әйел үшін ол “Қара қабан” атанған” деп, өз айтқанын істетеді. Мұрын қызына еркіндік әпереді. Ал Оразбай мен Жиренше: “Абай асқан екен, Кеңгірбай жолын бұзумен тұрмай, “қабан” деп тілін тигізді. Енді бұдан біз кеттік, жауластық”, – деп, өзді-өзі серттесіп алады.

Осыдан кейін екеуі жар құлағы жастыққа тимей: “Қалың Найман алдында Абай Кеңгірбайға тілін тигізді” деп, өздеріне ұсаған бай-жуанның басын құрай бастайды.

Байғұлақ, Күнту бар, жиыны 16 атқамінер боп, Абайға қарсы шықпаққа серт байласады. Бұл серттері Жиренше қыстауының үстінде, “Ши” деген жерде, Кеңгірбай

бейітінің қасында жасалады. Кеңгірбайдың әруағын атасып, бейітіне бет берісіп тұрып баталасады. Жауламақ, мұқатпағы – Абай. Оның еткен “жаманшылығы” әлгі.

Міне, Күнту болыс болудың алды осы еді. Содан бері Оспан болыс болған шақта да тыйылмай жүрген күндестік, араздықтың түбі үнемі Абайға сарықпай тұрмайды.

Тартыс үстінде Оспан Оразбайды жазаға іліндірмек болады. Оразбай қалаға қашып кетеді. Оспан ел ішінде билер сыязын өз дегенінше өткізіп алып, қалаға Оразбайды қуа барады да, ояз кеңсесінің алдынан өз қолымен ұстап алып, “қорлық көрсін” деп, өзі мінген арбасының артына таңып алып, елге әкеледі. Бұрын зорлыққа бойсұнбаймын, көнбеймін деп тырысып жүрген Оразбайға мынау істеген іс “құлақ естіп, көз көрмеген” кекті жаза болады. Бірақ Оспанның осы істеген ісінің арты көп арыз, көп қуғын болып, ең алдымен өзі болыстығынан түседі. Орнына кандидаты Арапты қоймай, сол кездегі “долынжы би” (бұл болыс пен кандидат екеуі де орнынан тайса, уақытша болыстық міндетін атқаратын бірінші би) Шәке деген Оспанның інісін қояды. Осы араздық, жаулық арты Абайға ең зор дұшпандық, ең салмағы ауыр міндет боп тағы кеп ошарылады. Оспан жаңағы ұлы пәленің артынан, үлкен тартыс енді молайып келе жатқанда, 1891 жылы қайтыс болады. Мұның өлімі Абай көрген қатты ауыр қазаның бірі еді.

1892 жылғы өлеңдерінің көбінде Абай Оспанның өлімінен уланып, дерттенген жайын көп жерде сездіреді. Осы өлімнің өзіне арнап та өлең жазады.

Оспан өлген соң, барлық жаудың азабы мен әлегі түгел келіп Абайдың жеке басына түседі. Еңбекке толы тыныштық өмір бұзылады. Барлық ішкі қуат-сезімімен бұрынғыны барынша жек көріп, жиреніп алған Абай, қайтадан сол әуелгі қалыпқа келген соң, тіршіліктің бұл сыбағасын ас орнына у тартқандай көреді.

Бірақ, қалай да болса, кіріспесіне болмайды. Кірісу міндет болып алған. Өсиетін көксеп, мәжілісін іздеген жастарға медресе есігі уақытша жабылғандай болады. Өлеңдері де бұрынғы сияқты тыныштықпен отырып жазылмай, ерекше тынышсыздық, алыс-жұлыстың үстінде жазыла жүреді.

Осы жылдарда Абайдың өлеңімен қатар, аудармалары көп орын ала бастайды. 1891 жылғы жаулық тағы да ұзаққа кетеді. Тартыс бір ел емес, әлденеше елдің ішінде, әлденеше жұмыстардың тұсында бола келіп, 1897 жылға шейін созылады.

Бұл әредікте шет елде болған тартыс – Тобықты мен Уақтың тартысы. Ол пәленің басы да Оразбай болады.

Оспан өліп, ел ішіндегі үлкенді-кішілі істерге өзі бас боп жүрген Оразбай енді Абайды тұрткілеп қоздырып, бір пәлеге тартуға құмартады.

Осы орайда Абай мен Уақтың бір адамы Нүрке деген кісінің екі арасын шиеленістіретін бір кез келеді. Бұрын Абай мен Нүрке аса тату, дос еді. Нүрке – Көкен болысының қазағы. Жері мен елі Семей қаласына жақын. Өзі адамшылық абыройы зор, қала мен қырға бірдей беделді адам болатын. Сол Нүркенің бойжеткен қызын Абайдың баласы Мағауия аламын деп, әуелде бір қысырақтың үйірін қарғы бауға жібереді. Артынан Мағауия қызбен көрісе келе ұнатпай, алғысы келмей, сырт беріп жүреді. Қыздың көңілін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, жіпсіз байлау болады. Соны ауырлаған қыз Айтқазы деген адамға өздігінен сөз салып, тием дейді. Айтқазы – Ертістің ішкі жағындағы Белағаш деген болыстың адамы. Өзінің түбі Көкше (Тобықты), Абаймен қатты дос, шешен, алғыр адам болған. Бұның да жасы Мағауияға құрбы, жасынан озғын шыққан адам. Нүркенің қызына Айтқазы қызығады да, алып қашады. Осы жөнде Айтқазының өзі де, Оразбай сияқты ел пәлесін тілеушілер де “Абай ашуланар, сойқан басталар, Айтқазы, Нүркелермен қиян-кескі жауласатын болар” деп байлайды.

Бірақ Абай түк намыс та етпейді. Сөз де айтпайды. Аз күн ішінде Айтқазыға “саспа” деп басу айтып тыныштандырып, Нүркемен де қабақ шайыспай, бұрынғы достық күйінде қалады... Қыз сүйгеніне тиді, ерік алды. Әйел еркіне зорлық болмасын деп, өзге тұста жол айтып жүрген Абай өз басына келгенде сол жолынан тайған жоқ. Осыған айызы қанбай, бармағын шайнап қалған Оразбай өз бетімен пәле бастайды.

Абай болса 1895 жылы тағы бір ауыр қаза көреді. Әбдірахман деген сүйікті баласынан айрылады. Ол Се-

мейде уездік школды бітірген соң, Түменнің Реальное училищесіне барып, соны бітіреді. Петербургке барып, Михайловская артиллерийская школаға түскен. Басында Абай Технологический институтқа түс деп жіберген екен. Сабаққа кешігіп келіп, түсе алмайтын болған соң, жаңағы мектепке түсіп, соны бітіріп шыққан. Әбдірахман – Абайдың қатты сүйеніш көріп, зор үміт қылған баласының бірі.

Бұл жаңағы мектепті бітіруімен де қанағат қылмай, енді Әскерлік академияға түсемін деп жүргенде, костоед (күрт ауру) болып, 1895 жылдың қысында, қызмет етіп тұрған жері – Алматы (Верный) қаласында қайтыс болған.

Оспанның өлімінен соң Абайды қатты күйіндірген өлімнің бірі осы болады.

Бұл баласы Абайдай әке өмірінің жалғыз бір үлкен жұбанышы еді. Соның мұратына жете алмай, ерте өлгені артында қалған әкесін қатты қайғыға салған. Ел ортасында “етекбастыны көріп” жүргенде, Абайдың аңсап, тілеп, көп күткені сол баласының келешегі болатын. Көп үшін өнімді еңбек істеп, мағыналы адамшылық ұрығын шашады деген жалғыз үміті сол еді. Соның ерте өлгендігі Абайдың жүрегінен тағы да ұзақ шер, көп зарды шығарады. Әбіштің (Әбдірахман) өліміне арнап айтқан өлеңдері Оспанның өліміне айтылғаннан да зарлы, ауыр қайғылы сөздер болады. Бұл аза ақынның сол кездегі басқа өлеңдеріне де өкініштің уытын жайғандай болады.

Әрине, бұл уақыттарда Абай терең, даналықпен толғайтын ақынның өзі болған. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыбағасы бар. Өз ішінде, қалыптанып толған сыншы ақылдың бұны табынан ұзатып әкететін жалғыздығы бар. Оның үстіне, жанына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбаныш қылған сүйікті жандарының өлімі бар. Осының бәрі жиналған соң, бар сотқармен алысып жүрсе де, Абай өлеңді өз жүрегінің тынысы сияқты қылып алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлеңдерін қазақшаға аударса, сол сөздерді құр ғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармайды. Барлығын да өз жүрегіне түсінікті, өз халіне жанасатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін және өз қиялына үйлесетін, ерекше бір жақындығы болғандықтан аударарды. Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толас-тынысы сияқты болады.

Кезі келгенде айта кету керек, Абайдан қалған аудармалар тегіс бірдей емес. Кейбірін, мысалы, Крылов мысалдарының көп жерін немесе Лермонтов өлеңдерінің бірқатарын ақын дәл аударды. Сонымен қатар сол Крылов, Лермонтовтың және әсіресе Пушкиннің “Евгений Онегинін” әдейі бір кең толғаумен өзінше еркін жырлап жеткізеді. Бұнысы – аударма ғана емес, Европа, Шығыс әдебиет тарихында көп ғасырлар бойында тәжірибеде болған сарын қосу сияқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, әңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішінде де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күңіреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрдегі сезім ойларды өзгерте жырлауы әдейі істелетін, өзіндік тумаларға жақын боп шығады. Сондықтан бұл алуандас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек.

Осындай болып қалыптанған ақындық күйі Абайдың соңғы күндеріне шейін біржолата нығайып, орнығып алған арнасы еді. Әредікте, қыс болсын, жаз болсын, ел сөзінен қолы босап, аз да болса орнығып отыратын уақыт жетсе, 1889–1890 жылдардай тағы да тәрбиешілік, ұстаздық етеді.

Бұл уақытта жалғыз өз өсиетін айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрын-соңғы данышпан, ғалым, ақын, жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Ұдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбиені де көп ойлайды. Сол ретпен, өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасы (редакциясымен) өсем әңгіме қып айтып береді.

Абай айтуынан тараған осындайлық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытында жаңа болған “Мың бір түн”, “Шаһнама”, “Бақтажар”, “Ләйлі – Мәжнүн”, “Көрұғлы сұлтан” сияқтылардан басқа, орыс пен Европаның да талай романдары болды. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың “Үш мушкетері”, “Он жылдан соңғысы”, “Король қатын Маргосы”, Лесаждың “Ақсақ французы” (“Хромой бес”), Пушкин, Лермонтов әңгімелері және Батыс Европада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейін “Қызыл сақал” деген роман, онан соң Америка, Африка жабайылары ортасында күн кешкен “жаһанкездер”

жайындағы романдар да көп айтылатын болған. Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі – ол өзін “шығыс адамы едім”, “мұсылман едім” деп, дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өсиетте де Аристотельді, Белинскийді қоса айтады. Ұлттық, діндік тар көлемде өсте қалмайды.

Бірақ атқамінерлер пәлесі Абайдың саналы еңбекпен отыруына ырық бермейді. Оразбаймен ұстасқан жаулық 1891 жылдан бастап, 1897 жылға келеді. Бұл кезде Абайдың ел жұмысына араласарлық Ақылбай, Мағауия сияқты балалары, Кәкітай сияқты немере інілері жетсе де, Абайдың соңынан ерген ел, жалпы тартыс болсын, ел ішінің келелі кеңесі, билігі болсын, үлкен шербешнай сыяздар мен болыстық сыяздары болсын, барлығынан да Абайды босатпайды.

1897 жылға шейін Абай ел сөзі мен ел жұмысынан шыға алмай қойғанда, көбінесе әділ билікпен тыныштық орнатып, тым болмаса дау-шарды тоқтатармын деген үмітте болған. Әйтеуір босатпайтын болған соң, “тым болмаса осымен бірдеңе істеп болмас па екен” дегендей:

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды, –

дейді.

Бірақ 1897 жылға шейінгі іс жалғыз бұл емес. Оразбай партиясы бір Шыңғыс, бір Тобықтымен тоқтамай, тағы мол ауданға, кең майданға шығып кеткен. Абай неғылса да, бұл тартыс тыйылмайды. Оразбай кегі сондай күшті болған. Еріксіз келіп, түрткі салып, соқтығып, Абайды ерік алдына қоймайды.

Оразбай өз болыстарымен қанағат қылмай, көрші болыстардың барлығының сайлауына барып, Абайға қарсы жаулардың басын құрап, сайлау сайын партия, тартыс шығарады. Сонымен, жауы баратын болған соң, ықтиярсыз Абай да барады. Бөтен елдегі достары өзге кісіні қанағат қылмай, өзін керек етеді. Осындайдың әлегімен жүріп, 1897 жылдың сайлауына келгенде, Абайдың үнемі арманды

болып өткізген өмірінің ең мағынасыз қорытындысы сияқты болып, бір үлкен оқиға туады.

Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқырға сайлаушы уез келер кезде, барлық Семей уезінің шылықтары кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күндегі өмірдің талқысы мен шыр-шеңберінде түгел партия болып, барлық болыстар қақ жарылып, жартысы Оразбай жағында, жартысы оған қарсы ниетте жүреді. Оразбайдың бұл кезде байлығы асып, қимылы қатал боп, көпті қорқытып, дәуірі Тобықты ішінде басымдап келе жатқан.

Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың әрекет шығады. Ол – Бәзілдің қызы Қадишаның дауы. Бәзіл – Тобықты, Жуантаяқ ішіндегі бай-жуанның бірі. Құнанбай тұстас кісі. Бұның Байғұлақ деген баласы Оспан мен Оразбайдың аралығында “тең тартта” жүретін елеулі атқамінерлердің бірі. Соның қарындасы Қадишаны айттырып отырған жері Оразбайдың туысы, Есболат екен.

Қыз атастырған жігітіне ырза болмай, Абралыдан келген жолаушы Қаракесек Олжабай деген жігітке ғашық болады. Екеуі көңіл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні аңду болып, қолға түседі.

Байғұлақ пен Оразбайлар қыз бен жігіттің екі аяғына бір кісен салып, Олжабайды өлтірмек болған. Жаны қысылған жастар көмек тілеп, Абайға тілхат жібереді.

Абай сол арада бұл жандардың ауыр халіне ара түсіп, тез бұйырып, Олжабай мен Қадишаны өз аулына алдыртады. Сонда Қадиша Абай үйіне жақындап, есіктен кіре бергенде, жастық арызын айтады:

Шығады бүркіт алған қыр басына,
Алаштың болдым жолдас мырзасына.
Бір кісен жеке тимей аяғыма,
Олжабай, ортақ болдың бір басына.

Олжеке, тартынасың неге жүрмей,
Бағана қалсаң еді маған ермей,
Бір жұмыс не де болса істеген соң,
Қарада жан қала ма дауға кірмей.

Алдына келіп тұрмын, Абай аға,
Бар шығар сізде-дағы мендей бала.
Айдады кісен салып аяғыма,
Ісіне құдіреттің бар ма шара...

Абай Жуантаяқ пен Есболаттың қарсылығына қарамай, аңдушы жігіттерді айыпты етіп, Олжабай, Қадишаға азаттық әпереді. Екеуін қосып, Абралыға аман-есен жөнелтеді.

Мұқыр сайлауының дәл алдында болған осы билік Абайға қыз төркіні Жуантаяқты, қыздың қайны Есболатты өкпелі, араз етеді. Оразбай тобына жалған намыс жоқтаған, қалың шоғыр тың руларды қосады. Ол Оразбайды бұрынғыдан да қыздыра түседі. Алыстағы Мұқыр сайлауына омыраулап араласып, асыға қимылдап, пәле шақырып жүреді.

Сонымен, сайлау жақындаған соң, Мұқыр болысындағы Абайдың тілектестері: “Сайлауға өзің келмесең болмайды, Оразбай келіп, сүйген адамын болыстыққа сайлап алып, басымызға пәле жаудырады” деп, Абайды, еріксіз барғызады.

Екі жақ та осы елдің сайлауын бір ірі түйін деп білген. Шынында, көп алысқан Оразбай бұл болыстың ішінде дендеп тұрады. Қарсы жағында бұрынғы барлық Қоңыркөкшеден жалғыз ғана аз ру Көкше қалады. Одан басқа Мырза-Жөкең деген ел және бұрын Шыңғыстан Құнанбай балаларынан қашып, осында шыққан Жігітек, Бөкенші – барлығы да Оразбай ниетінде болады. Осы сайлауға шейін Мұқырдың болысы боп келген Әбен де Оразбайдың досы. Ол қыңыр, надан және өзі о жар, сотқар адам. Бұлардан басқа Шыңғыстың өз ішінен және тіпті Құнанбай балаларының арасынан да Оразбайға астыртын тілеулес боп алған адамдар бар-ды. Соның бірі – Абайдың ағасы Тәңірберді, бұл Оразбаймен құда. Және болыс боп тұрған баласы Әзімбай сыртына шығармай, Абайға білдірмей, іштей Оразбайға ақыл да, сыр да қосып қояды. Мұқырға ояз келіп, сайлау болғалы жатқанда, өз елінен Оразбай да аттанды. Ол жолшыбай Тәңірбердінің аулына қонып отырып: “Абай бұл топқа бармасын, барса бүлік болады” дейді. Абай бұның алдында үйде тыныш отырып, ақындық, ұстаздық еңбек етіп жатқанда, Оразбай, Жиреншелер және Жігітек, Бөкеншіден – Бейсембі, Күнтулар, Жөкеңнен – Әбендер тыным алмай, пәле

қоздырып жүрген. Осы топтың анық бүлік, жанжал басы екеніне солардың сыр-мінезін жақсы білетін Асылбектің дәл сол орайда айтқан бір сөзі айғақ.

Сүйіндік баласы Асылбек ру жігі бойынша Күнтулармен бірге болса да, кесір іске бармайтын адал адам болған. Абайға өз басы дос. Үйде жатқан момын жан екен. Соған бір күн Жиренше кеп амандасқанда:

– Аманбысың, байғызым, – дейді де, – тастың арасында тек жатып, түбін ойлап жатырсың ғой, – дейді. Асылбек соған орай:

– Аманбысың, бәбісегім. Бәбісек көкекше әр қидың түбінен барып, бір “пыс” деп, ісі Олжайды түртіп тұрғызып жүрсің ғой! – деп мысқылдайды. Тағы бір орайда Жиренше мінезін жақтырмай, ажуалап:

– Қосаяқ қой бұл. Күні бойы тек жатып, кеш батқан апақ-сапақта екі аяқтап, шаңдатып жортады! – дейді.

Бұл айтқаны, Жиреншелердей тынышсыздардың елді пәлеге айдап, сол Мұқыр сайлауындай тартысқа әзірлеп жүрген сұмдықтарын танытады. Олар, бір жақтан, бейбіт елді бөріктіріп, “жау жетті” деп жүріп, екіншіден, өз араларын да нықтап, шүйлей береді. Сол күндерде Оразбай өз алдына әлденеше тәсіл-айланың, қастық жаулықтың жолын атап, белгілеп ап, осының байлауын енді “Жер табанға берейік” дейді екен. “Жер табан” деп ат қойғаны сол кездегі Жігітектің қайсар, қыңыр биі Бейсембі. Өздері түртпек салып жүрсе де, араздық туын Жігітекке ұстатпақ. Соларды найза басы етіп, алдына салып алмақ. Сол үшін Жігітектің “Жер табан”, таймас, қайсар Бейсембісі топтың байлауын өз аузынан бекітсін дейді. Мұқыр сайлауында болатын оқиғаның бұ да бір астар жағы, әзірлігі.

Ақыры Абай да, Оразбай да сайлау басына барады. Оразбайға Әбен: “Елді алатынбыз. Бірақ Абай келді. Енді тағы алып кетеді”, – дейді. Оразбай сонда Абайдың аз кісімен келгенін біледі. Және Әбен жағында ел күшінің көп жиылып тұрғанын көреді. Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, қол қимылын істеп жіберуді Әбен мен Жігітектерге тапсырады.

Айтқанындай, Абай келген кезде Әбеннің өзі бастаған бір топ кісі Абайдың үйіне қаптап келіп, жабылып кетеді. Абайға таяқ тиеді. Әбендер Абаймен қоса Кәкітайды да

сабайды. Бұл Абайдың үстіне өзі жығылып, таяқты өз басына алады. Бір кез Кәкітай оязға жетеді. Ояздар мылтық атып барып, арашалап алады.

Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін күйзелген жігітінің бәрі тегіс атқа мінеді. Жарым жұрт жол тосып, Оразбайды ұстап алып, өлтірмек те болады. Ашу үстінде әртүрлі ірі жаулықтың жолдарын айтысады. Бірақ Абай оның ешбірін де қостамайды. Қол қимылынан елді тоқтатады. Жалғыз-ақ дәл сол күні Оразбайдың Тәңірберді аулына тілдесуге жіберген жансызы сезіліп қалады. Абай соны білген жерде: “Менің жауым бауырымда отыр ғой, бүйткен елде қайтіп тұрам, кетем!” – деп, атына мініп, қасына бір ғана жігітті ала, күнбатысқа беттеп қашады. Артынан қуа келген Ысқаққа: “Бұл елде тұрмаймын, жоғаламын”, – дейді. Бірақ қуғыншылар шылбырына оралып, атын жетелеп, қайта әкеледі.

Барлық осы әлектің терең тамыры жалғыз партия таласында емес, одан әріде жатыр. Бұл қастық – ескішіл, қараңғы феодалдардың Абайға тап жауы екендігін, сондай қоғамдық тартыс жөнінен өштігін көрсетеді. Олар үшін Абайдың өсиеті, әр өлеңі, жаңа жарық дүниені іздеуі жат, жаңалық болып көрінетін. Жуандардың шірік ортасы намысқа дақ салғанда, өздерінің қаншалық нәрсіз, құнсыз екенін көрсетіп еді.

Осы іс үстінде сол рубасылар ортасының іштей шірі бастағанын Абай жалғыз Тәңірберді емес, көп жерден көреді.

Бұл уақыттағы Абай елден азайып, қайраты кеміп, таршылық көрген жоқ-ты. Оразбай істеген іске он есе артық істеп, жаза мен қарсылық көрсету 1897 жылда да қолынан келуші еді. Абайды Оразбайдың сабағанын естігенде, Тобықтының өз іші емес, алыс-жақын көп қазақ күйзеледі де, намысы қозады. Абай үшін ең алдымен Керей, Найман жоқшы боп шығады. Егер күшпен, елмен Оразбайды жазалаймын десе, қалың қазақ Абайдың жасағынан табылатыны даусыз еді.

Оразбай жөнінде тағы осындай бір іс 1898 жылдың жазында болған. Тоғалақ руынан шыққан Ержігіттің Бейсембайы деген жас жігіт Оразбай айтқан бір бұйрықты орындамайды. Соған ашуы келген Оразбай көр қылып,

қорламақ боп, көр қаздырып, Бейсембайды тірідей көмдіреді де, өлімші ғып жазалап, зорға босатады.

Сол ісіне ызасы келген жай шаруаның көп елі бірігіп ап, Бейсембайдың намысын жоқтап, аттанып барып, Оразбайдың аулын тал түсте шауып, желісін кескілеп, үш мың жылқысына тиіп алады. Елдің осы ашуында Абай кегі де жоқ емес еді. Абай тілесе, бұл жолы Оразбай қайтып тұра алмастай соққы көрер еді. Бірақ Абай ел жуандарынша жаулық қумайды. Сол тұстағы барлық басқа ісі мен мінезі де осы айтқан сөзді дәлелдейді.

1899 жылдың жазында землемер болыс-болыстың арасына меже салып, шек жүргізгенде, бұрын Мұқыр болысына Абаймен араздасып шығып кеткен және сол жылғы жанжалдың қіндік енесі болған Жігітек, жер-қоныс ыңғайы бойынша, Шыңғысқа қарап қалады. Абай бұрын Құнанбайлармен араз болған ағайынның бар адамдарын шақырып алып: “Қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды. Бұрынғы араздық кекті тастайық”, – деп, Жігітек елімен татуласады.

Абай жуандардың ісін ұлыққа да шақпаған. Заң-закон арқылы кек алуды да іздемеген. Жаңағы жылдарда бұрынғыдан біржолата тыйылмағына өмірден суынып, қажі бастағаны да себеп болған. “Алды – үміт, арты – өкініш” өмірден енді шын түңілген сияқты.

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды ку өмірдің,
Татуды араз, жақынды жат қыларға?! –

дейді.

Бірақ Абайдың өз басы осы күйде болғанымен, 1897 жыл әлегінің арты Тобықты ішінде із-тозсыз өшіп қалды, партия, пәле, алыс-жұлыс тыйылды деп ойлау керек емес. Рубасы, атқамінер атаулыға ол ауа мен су сияқты тыныс, қорек ететін азығы. Сондықтан Абайдың өз бала-інілері де Абай жаңағыдай қарады деп, тоқтап қалған жоқ. Енді солар кекті боп, солар қуғыншы болады. Бар күштерін ел кегін алуға салады. Баяғы әдіс-тартыс қайта қолданылады. Елді көп алғандық шербешнайларға тоғысатын билерді көп

алудан білінеді. Биді молайтып, басып алған жақ кесікті өз қолына алып, түпкі кекті сол кесік жазаларымен орындайды. Абайдың намысын, ісін қуған жақындары ендігі барды осы шербешнайларға салады. Екі жақ бірдей би атаулыға мал мен пұлды кезек беріп, қатты шығындап жатады.

Бұл тартыс-таластардың тұсында жандарал, ояз кеңселері де, әсіресе жасырын тыңшы полиция кеңселері де тек отырып қалмайды. Тегінде, патшалыққа қарсы болған төңкерісшіл топтармен іштей достық байланыс жасаған Абайға патшалықтың ресми орындары, кертартпа ұлықтары көптен қадала қарап жүрген-ді.

Жылдан жыл асқан сайын қазақ сахарасына өлең-өсиет үгіті тарап, қалың елге, әсіресе еңбек еліне қадірі артып бара жатқан Абай, патшалықтың болыс ұлықтарын шенеп жерлеуші Абай жәйлі кісі, жақсы кісі боп саналмайтын. Сондықтан оның ел ортасындағы әсерін әлсіретіп, қанатын қырқатын дүлей күш қазақтың өз ішінен табылса, оны жандарал кеңселері әлдеқашан құптап, қостаушы болуға әзір жүретін. Оразбайларға астыртын дем беріп отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды. Елден Абайды жамандап түскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын. Сондай жасырын шағым мына тұста да аз болмайды. Осындай арыз-шағымның бірін сылтау, себеп етіп, 1903 жылы қырдағы Абай аулына жандарал бұйрығымен Семейдің тыңшы кісілерінің бастығы полицмейстер өзі бастап, бір топ жандармдармен кеп, қатты тінту жасайды. Ниеті Абайды бір жазаға іліктіру еді. Бірақ ақынның халық арасындағы зор атақ, даңқынан, қадірінен жасқанып, батыл әрекет істей алмай кетеді.

Сол жылы Абайды астыртын көрсетіп отырған – тағы да бүлік, бұзық рубасылары, сатымсақ болыстар. Абайдың барлық өмір бойында халқына деген қасиетті еңбегіне өш болған қараңғы кертартпа, қанаушы топ.

Абайдың “ел мінезі” деп рубасылар мінезін алып, қатты ызамен, сын сатирамен жырлауы осы халдерден туады. Ақын тіршілігінің ең ауыр қорытындысы, әсіресе сол 1897 жылдарда және өзі тоқтаған жылдарда тіпті айқын боп шығады.

Абай енді жылдан жыл өткен сайын өмірден қажып, шөге береді. Осы жылдарда өлімді де ойлай бастайды. Өзі

кешірген ерекше дертті, өмірдің барлық қайғысын, өкінішін еске ала отырып, қазақ әдебиетінде мәңгілік ұмытылмайтын “Өлсем, орным қара жерді” жазады.

1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін “жинасын” деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де, осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде жай бір оймен қозғалып отырғанда қолына қағаз, қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды екен.

Соны қасында отырып балалары, інілері я жәй адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан бірден біреу жазып алып, жаттайды. Кейбірін әнге қосып, домбырамен айтып жүреді.

Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің қолымызға Абайдың өз қолынан жазылған қолжазбасының бірде-бірі де жетпей отыр. Барлығы да ел жігіттерінің қалтасында, қойны-қонышында жүріп, жоғалып кеткен. Осы ретіне қарағанда, “Абайдың беріде жазған талай өлеңі де ешкімге мәлімсіз болып, шығысымен жоқ болып кетпеді ме екен?” – деген күдік туады.

Өйткені жасынан біткен әдет бойынша, Абай біреудің оғаш мінезін көргенде, ылғи қалжың, ажуа, мысқыл өлең айтқыш болатын. Осындай сөздерінде әрқашан өз жанында жүрген жақындарын, ағайын-туысқандарын мысқыл етіп, солардың мін-мінезін күлкі ғып, әйгілеп айтады. Кейде қалжың ғып жазып, өз қолдарына да береді. Сол кісілердің көбі қолына өлең түсісімен, өз мінін айтқан сөздердің көзін жоғалтуға тырысқан. Сонан соң, кейбіреулер Абайдың өзінен жалынып-жалпайып сұрап алып та, көзінше жырттып тастайтын болған. Мысалы, Көкбайға, Қыздарға шығарды деген өлеңдер осындай күйге анық ұшыраған. Тағы бір алуан өлеңдерінде жақын туысқан, дос-жар таныстарын қатты мінеп айтқандықтан, інілері мен балалары “ана адамдар өкпелер” деп, жасырып жоғалтып жіберетіні де бар. Еске алатын бір нәрсе, Абай кісі мінін айтып, өлең шығарғыш болған да, сол құралды ешуақытта нағыз жауына жұмсамаған. Өлеңімен мысқыл қылатыны ылғи жақынынан шыққан адамдар болады. Ал бұлардың Абай

сөзін жоқ қып жіберуі өзгеден сонауғұрлым оңай болған. Қайта өлеңдеріне қарағанда, Абайдың қара сөздері көбірек, түгелірек сақталған сияқты.

1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң, Абай өлеңді аз жазса да, “қара сөзбен” айтатын өсиетті көп жазады. “Ғақлия” деген өсиеттері сол 1890 жыл мен 1898 жылдардың арасында жазылған. 1891 жылдан соң өлеңмен айтпақ болған сөздерінің талайын қара сөз үгітіне айналдырып жіберген. Кей уақыттарда бірталай өлеңдердің сол қара сөзде айтқан пікірлерінен шығарып, өлең қылып кеткені де бар.

Қалай да соңғы 10-15 жыл ішінде Абай осы сияқты жаңа жанрды тауып, соған кейде өлеңнен де көп уақыт бөледі. Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары “қара сөздер” шыға бастаған соң, мұны өлеңнен кем көрмейтін болады.

Қайта берірек келгенде, ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алып жүргенде, ең алдымен қара сөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын.

Тегі, “қара сөздер” кім болса соның қолында кетпей, жазылысымен маңайындағы сауаттылардың қолына түсіп, сонда шашылмай, аман сақталып қалған сияқты. Бұл ретте Абай сөздерінің шашылмауына, жоғалмауына мезгілімен тізіліп, жазылып, елге тарап отыруына көп еңбек еткен адамдар бар. Ол кіріспе бөлімде айтылған Кішкене молда, Махмуд, Самарбай, сонан соң әсіресе Мүрсейіт. Баспаға шыққанынша жыл бойы әлденеше рет Абай жинағын көшіріп отырып, Мүрсейіт бір кітапты бір қойға сатушы еді.

Өз өлеңдерін 1896 жылға шейін жиғысы келмегені – Абайдың өлең сөзге өте үлкен сынмен қарап, үлкен шарттар қойғандығынан болған. Өлең Лермонтов, Пушкин сөздеріндей болмаса, одан берідегі сөздері өз сөзі болса да, толық қанағат қылмаған. Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен Абай жалғыз Марабай мен Шөжені ғана “нағыз ақын” дейді екен. Бірақ Абай Махамбет сияқты ірі ақындарды ести алмаған. Абай өз сөздерін қатаң сынаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істеген.

Кешірімсіз қатты сын жасап отырады. Олардың сөздері ұнамаған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Көкбай, Әріптердің өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым “Әзірет Әлі айдаһарсыз”,
Мұнда жоқ “алтын иек, сары ала қыз”.
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз... –

дейді.

Алғашқы жолдағы “Әзірет Әлі айдаһарды” Көкбайға арнаған. Оның діншіл қисса сарынымен жазған бір өлеңін жақтырмай айтқаны. “Алтын иек, сары ала қызды” Әріп ақынның “Зияда” деген қиссасына арнаған. Әріп қыз көркін айтқанда:

Ақ тамақ, алтын иек, мойындары,
Ұжмақ, жұпар исі қойындары.
Бағдат, Мысыр қызығы ұқсамайды,
Бұлардың сауық қылған ойындары, –

деген.

Сұлу қызды сипаттаймын деп, “иегі алтын, көзі гауһар” деп, түсіне қарамай, асыл тастарды санап береді. Соған айтқан.

Абайдың сын сөздері ақындардың барлығына да ауыр тиген шығар. Бірақ іштерінде әсіресе Әріп қатты намыс қылып, кектеніп, Абайдан есесін қайырмақ болып, “Бір-жан – Сараның” айтысына өз жанынан Абайды жамандау сияқты көп сөздер қосқан деседі.

Осы айтылған мысалдар ақын боламын деген жастардың шығармаларына Абайдың үлкен шарт қоятынын анық көрсетеді.

Абай сөздері көбірек жайыла бастаған соң, Тобықты іші болсын, басқа көрші елдер болсын, барлығы да мұның жазбаларының ұдайы оқушысы, тыңдаушысы болады. Бұларға ол сөздерді жеткізетін – жалғыз жазу ғана емес, қайта көбінесе домбыралы әнші жігіттер. Осы жағынан қарағанда, Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін, арнаулы аз адамдар ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба-баспа әдебиеттің жапсарында шыққан

ақынның шығармалары әрі ауызша, әрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді.

Абай айналасында өлең айтып, ән саламын деген әнші-ақын болса, қыз-келіншек, жас-кәрі болса – барлығының да топта, ойын-тойда айтатын жырларының көбі Абай сөздері, Абай әндері болған.

Біз бұл уақытқа шейін Абайдың нәрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын сөз қып келдік. Енді, осымен қатар, одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, композиторлық еңбегін де атау керек.

Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ескі ән-күйін жете білген, барынша сүйген. Елдің ән-күйін елти сүйіп айтқан.

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен төтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, –

деген өлеңдері бұған дәлел. Және сол ән баян еткен ескі халді ойлап, толғанып кеп:

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды,
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды, –

деген жолдары бұның өз еңбектерінің терең тамырлары сол қазақтың өткен өнер, мәдениетімен жалғасып жатқанын көрсетеді. Осы сияқты әр кезде, көп өлеңінде Абай ән-күйге талай-талай сұлу мағыналы жырларын арнайды. Ол музыкаға ақын болып қосқан үні. Сонымен қатар Абай музыканың өзіне композитор болып та атсалысады. Абайдан қалған 10-17 ән бар. Бұлардың көбі – өзі жазған жаңа ұйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған әндер. Мысалы, “Сегіз аяқ”, “Сен мені нетесің”, “Қор болды жаным” сияқты алты, жеті, сегіз жолды өлең түрлерін шығарса, соларын жұрт құлағына жұғымды, сіңімді ету үшін қосарлық әнін де шығарады. Бұл ісі жаңа, түрлі өлеңдерін өте даңқты қып, көпшілік ән қып әкетеді. Сол тәрізді Пушкиннен аударған Татьяна, Онегин хаттарына да арнаулы әндер

шығарады. Қазақ көпшілігіне әншейінде ұғымсыз, тосаң көрінерлік орыс жастарының аттарын, өмірін, сезімдерін мынау өлеңдер арқылы аса түсінікті, әсерлі және даңқты етіп жібереді. 1890 жылдардан бастап Онегин, Татьяна аттары қазақ сахарасында халықтың өзі тудырған жырлардағы адамдардың атындай белгілі, сүйікті аттардың бірі болады.

Абайдың композиторлық еңбектерінде де, ақындық еңбегі сияқты, өзіне тиісті үлкен жаңа өзгешеліктер бар. Бұрынғы ауызша әдебиетке Абай көп еліктемей, жалпы сөз қорын пайдалана отырып, “Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел” деп, өзінше жаңа түрлі өлеңдер шығарады. Бұрынғы әнді өзі бұрынғы әдебиеттен сонауғұрлым артық бағаласа да, ендігі өз әнін, жақсы-жаман болса да, жаңаша үлгімен айтпақ болады. Шырқауы, айғайы аз, көбінесе құлақ күйіне ұқсаған қоңыр, баяу әндер туғызады. Орыс пен Европаның камерный әніне, романстарына ұқсаңқырап келеді. Бұрынғы қазақ әнінің жаңа бір стильмен дами бастағанын байқатарлық әндер болады. Бұл да өзінше жаңа жол табам деп, нық ізденудің нәтижесі. Абайдан қалған мәдени мұраның бұ да бір күрделі, үлкен саласы болып саналады. Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді мәлім болмаса да, жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Өлеңі қою шыққан жылдарда әндері де жарыса шығып отыратын сияқты.

Енді ақындығының соңғы жылдарына оралып келсек, Абай 1899 жылы өлеңді недәуір жазады да, осы жылдан соң, алғашқы жаза бастаған 1880 жылдары сияқты, өлең сандары тағы азая бастайды. Көп жазылған жылы 4-8, әйтпесе 2-3 өлеңмен 1903 жылға келеді де, содан кейін біржолата өлең жазылмай қалады.

1903 жыл мен 1904 жылдың қысында Абайдың тірі қалған балаларының ішіндегі ең жақсы көретіні – Мағауия бұрын көптен әлсіретіп жүрген құрт аурудан төсек тартып, жатып алады.

Мағауия әке ұғымынша да және өз ортасының бағалауынша да Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған. Бұл ақындығының үстіне ерекше мінезді кісі болған. Жасынан денсаулығы нашар болғандықтан,

каладан толық тәрбие ала алмаса да, әкесінің үнемі өз қасында ұстап, шын жақсылап тәрбиелеп шығардым деген баласы осы болатын. Елде отырып Европа тәрбиесін алған адамдардай ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халінде болған. Бұ да әкесі сияктанып қырда отырып, көп оқып, өзінен-өзі қарастырумен көп білім алып қалған адам еді.

Ел жұмысына кіріссе, әкесінің міндетін өз мойнына алатын. Жұмсақ мінезді болып, ел көпшілігіне аса сүйікті болған. Сол Мағауия 1903 жылы қыс бойы төсек тартып ауырып келіп, 1904 жылы жазғытұрым қайтыс болады.

Абайдың өзі бұл өлімнен бұрын да өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей санай бастаған еді. Өз сынынша: ажарсыз, мағынасыз өткен дәурені жалғыздық дертімен құлазытып, жүдетіп, тоздыруға айналған. Соның барлығының үстіне Мағауия өлген соң, Абай бір алуан ауруға айналады. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады. Ешкіммен сөйлеспейді де, ешнәрсемен өзін жұбатпайды. Ауруын емшіге көрсетпейді де. Мұның бәрін керексіз деп біледі. Сонымен, Мағауияның өлімінен кейін қырық күн отырып, 23 июньде 1904 жылы, алпыс жасында қайтыс болады. Абайдың сүйегі Жидебайда өз қыстауының жанына қойылады.

* * *

Абайдың өмірбаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ. Бірақ бұл күнге шейін ақын шығармаларының әрбір толық баспасының тұсында сол өмірбаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосыла түсіп, өсіп келеді. Осы зерттеуде де ақынның өмірбаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті. Абай өмірі туралы бұдан былай да ел аузынан жиналатын естегілер, жалпы әңгімелер жамала беруге тиіс. Сонымен қатар ерекше бір көңіл бөліп, кейінгі зерттеушілердің есіне әсіресе салып өтетін бір жай: ақын жөніндегі орыс тілінде сақталған деректер туралы.

Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының — Михаэлистердің не хат, не күнделік, не мақала сияқты еңбектерінде Абайды сөз қылған бөлімдерін жинай алмадық. Бір табылған аз сөз — Кеннанның

“Сібір және айдау жазасы” деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек. Онан соң, Семей архивінен табылған тергеу ісі бар.

Анығында, Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бәріне мәлім нәрсе, оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері барлығының архивтерінде Абай жөнінен әлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді. Орыс достарының өзара хаттары, естеліктері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек.

Осымен бірге тағы бір ескеретін нәрсе, бұл күнге шейін Абайдың өмірбаянын жазғанда, барлық әңгіме, дерек Тобықтының ішінен және әсіресе Абайға анық жақын болған туыстан, достан алынып келген. Тек осы соңғы жылда ғана Керей, Уақ, Найман елдерінің аздықөпті әңгімелері енді ғана кіріп отыр. Бұдан былай сол сыбайлас елдердің Абайды өз көзімен көріп, әңгімелескен адамдарынан қалған ертегі, аңыз емес, нақтылы деректері, жаңалықтары болса, соларды көп қосу қажет.

Бұның бәрінің үстіне, Абайдың өзі туып-өскен елдің ішінен Абайдың үлкенді-кішілі істері, сөздері, мінез-машықтары туралы айтылатын қосымша әңгіме, естегілер теріліп жазылып, тізіле беру керек. Осындай неше саладан сарқылып келерлік жаңалықтар әлі де бар, мол деп сенгендіктен, біз әлі ақынның өмірбаяны үстей береді, өсе береді дейміз.

Абайдың жайына соңғы жылдарда қосылған, өмірбаянының жаңағы соңғы түріне кірген ірі деректерден басқа бірталай ұсақ, бірақ аса қажет, елеулі әңгімелер бар. Олар Абайды әр жағынан мінездейтін бағалы деректер. Осы жолғы өмірбаянын соның біразын айтумен аяқтаймыз.

Бұл әңгімелердің көбі 1935 жылдан бері қарай, әсіресе соңғы жылдарда Абай ауданындағы немесе жалпы Семей облысындағы колхозшы еркек, әйелдердің аузынан жазылып алынған.

Мұнда Абайдың жас жігіт кезінің әңгімелерінен бастап, өлер шағына шейінгі жайлары араласа жүреді. Әңгімелер ақын Абай, әзілқой, мысқылшыл Абай жайын

айтады. Өнер мен өнерпазды, аңшылықты, ас пен тойды, ат қосуды сүйетін Абайды суреттейді. Және аса бір бағалы естегілер кедей көршіге, жалпы еңбек иесі бұқараға берік дос болған Абайды танытады. Балаға, келін, жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптейді.

Сондай әңгімелердің бір алуаны Абайдың қалжыңды қадірлегенін көрсетеді. Қалжың, әзілді Абай өлеңімен де, қара сөзбен де айтып, айтысып отырады екен. Абай Көкшеге жас жігіт кезінде бір рет болыс болады. Сонда бір күні Байкөкше ақын Абай отырған үйге кіре бергенде, Абай қарсы алдынан өлең бастап:

Тақыр жерге қауындап шөп бітеді,
Кей адамға мал мен бақ көп бітеді, —

дей салып, “ал осының аяғын отырғанша айтып жіберші” дегенде, Байкөкше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп қалғанша жеп бітеді, —

деп қалжыңдаған.

Өлең, қалжың Абайда аса көп болған. Ұлы сөзде өрелгі жоқ болса, зіл де жоқ. Жалпы айтыстың еркіндігі бойынша “Сөз тапқанға қолқа жоқ” деп, екшесе берген.

Абайдың Ақылбай деген баласынан туған немере қызының күйеуі келіп жатады. Сол кезде күйеуді ертіп келген құда шал отырғанда, Абай өлең бастап:

Есіктің алды тастақ та,
Тастақтың алды баспақ та, —

дей бергенде, жаңағы құда шал:

Атасы басқа жау жеңге,
Күйеу қасына тастап та... —

деп, ойын-сауық өлеңінің ізіне салып жіберген.

Абай кейде әзіл сөзді қара сөздей қолма-қол айтып салып, қайта есіне алмай, қалдырып кете берген. Осындай

бір қалжыңды Ағыбай деген туралы айтады. Біреу кеп:
“Ағыбай тағы алдап, сырт беріп кетті” дегенде:

Адам деп есеп қылма Ағыбайды,
Анттан қорқып, құдайды танымайды.
Сабын жаққан терідей жылп-жылп етіп,
Шіркін-ай, бір орыннан табылмайды, —

дейді.

Кейде Абай оқыс бір сұраумен ел кісілерін сынайды. Шақантайдың Төлтай, Ошыбай деген кісілері келгенде, Абай: “Қаттыда не қатты, тәттіде не тәтті?” — деп сұрайды. Соған Ошыбай: “Құрттың ақ малтасына қосып жеген қанттан тәтті бар дейсіз бе?” — деп бастағанда, Төлтай Ошыбайдың құрдасы екен: “Ой, ит, оттама. Қатты дегені — жоқшылық, тәтті дегені — жан емес пе!” — депті. Абай күліп: “Жарайсың, Төлтайым. Құдай ақымақты да, ақылдыны да Шақантайға берген екен!” — дейді.

Қалжыңды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың даугерді мысқыл-ажуа етеді екен. Мамай Қарабас руынан шыққан Тоқа деген кісі өзінің бір туысынан құнан даулап, Абайға келеді. Екі жағы бір-бір рет айтқаннан кейін, Абай жауапкерге: “Мына Тоқаның құнанын бер!” — дейді. Бірақ Тоқа дауқұмар, мұндай тез билікке айызы қанбай: “Абай, сөзімді екіндіге шейін тындашы!” — дейді. Абай қозғалмай, үндемей тыңдап-тыңдап алып, енді жауапкерге: “Сен енді құнаныңды берме!” — дейді. Сонда Тоқа: “Е, бұның не?” — дегенде: “Сен құнаныңды бағана алып ең, өзің дауға саттың” — деп, мылжыңдық даукесті жазалайды.

Абайдың ел ішінде өзіне тартып, дос тұтып, серік етіп жүретіндері неше алуан өнерпаздар болған. Кавказ адамы, айдаудан қашқан бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерлерін жиып, әлгі қашқыннан күміске қарала жүргізуді үйреттіреді. Сонда Абай нақысқа қазақтың өз оюларын салғызып, үлгі таратады.

Өнер иесінің ішінде құсбегі, аңшы, мерген, ат бапшылы болса, бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған. Жасынан Тұрғамбай құсбегі, Бәшей мерген, өз інісі Шәке сияқты кісілерді ертіп, “салбурынға” (бүркіт аңшылығына қостап бару сапары) көп шығып жүрген.

Ал ән-күй өнерпаздарынан жасында Біржанды сақтап, қонақ еткеніндей, бертінде Мұқаны, Әсетті, Әлмағамбетті сақтап және өзінің барлық балаларын ән-күй өнеріне көп баулыған. Өз әйелі Әйгерімнің әншілігін өсірмек боп, Біржаннан жаз бойы ән үйретеді. Кейін Тәкежанның Мақұлбай деген баласы өлгенде, Әйгерімге жоқтау өлеңді өзі шығарып беріп, жаздай жақсы әуенмен жоқтау айтқызады.

Белгілі әнші-күйші емес, жәй орташа айтушыларға да халық жырларын немесе өз тұсындағы ақындар жазған дастандарды жырлатып отырады.

Топай Бейсембай деген ақынға “Қозы Көрпешті” Жанақ үлгісімен жырла деп тапсырады. Бірақ бар өлеңші бір қалыпты әуенмен айту жол емес деп, Қарабай, Қодар, Тазша, Сақау қатын, Баян, Қозы – барлығына кей сөздерін өз әуенімен айтқызатын болады.

Халықтың қайрат-өнер спортын да Абай қатты қызықтаған. Өз тұсында болған ірі астардың барлығына ол барып отырады. Бәйгесіне ат қосып, күресіне балуан түсіріп, үнемі зор қызық етіп тамашалайды. Абайдың жолдасы, серігі боп кеткен Құдабай, Нұрмағамбет сияқты “түйе балуандар” болған. Өз тұсындағы “Бозамбай асы”, “Торайғыр асы”, “Мұрын Бұланның асы” деген сияқты талай асқа нелер жүйрік бәйгелерді апарып қосып жүреді.

“Кедей құла”, “Айдапкелдің ақтабаны”, “Ақбас ат” деген сияқты ірі бәйге аттарды біреуден көп төлеп сатып алып, біреуден базыналықпен сұрап алып, сол арада өзінен сұрап келген сыйлас адамдарына бере салып, ризалап жүрген. Бәйге ат, қыран құс, алғыр ит сияқты көп қызығы болатын асылдардың бір-ақ кісінің қолында болмай, әр ортаның қызықтауында жүргенін мақұл көреді. Осындай естегілер қатарында Абайдың аулына малшы, жалшы, қоңсы-көрші болған әйел-еректің, жас-кәрінің әңгімелері де аса бір қымбатты дерек боп отыр.

Еңбек сүйген адамды Абай зор бағалаған. Өз аулына көрші, малшы болған сондай еңбекшіл адамның талайын Абай байытып шығаруға тырысады. Оспан үйіне малшы боп, артынан Абайдың қарамағында болған Жетібай, Көтібай деген екі кедейді кейін ауқатты ауыл етеді.

Абай аулынан Байсүгір, Дарқан, жаңағы Жетібайлар сияқты талай жандар малданып, әлденіп көшкен. Кейбір

пысық, мықты жігіттер кедейліктен ұрлыққа салынып кеткенде, ұрлығыңды қой деп серт, уәде алып, “енді саған ерген кедейлік итті мен көрейін” деп, алдына аз жылда мал салып, тоқ, ауқатты үй етіп жіберген. Тіпті бұрынғы жау Жігітек ішінен де сондай еткен, жақсы көрген адамдары болған.

Кейін барлық бала-шағасымен Абайдың шын берік досы болып қалған Қорамжан сондай адам еді. Мұсабек деген Жігітек ұрысының адам болуына да Абай көп көмек еткен. Қорамжанның баласы Қатпа әуелі малшы болып жүріп, артынан Абайдың туған баласындай ет-бауыр жақыны, дос інісі боп кетеді.

Осы Қорамжан, Қатпалардың Абай қолына жаңа көшіп кеп, кедей боп жүрген кезінде, бұрын кеп байып алған Жетібай Қатпаны боқтап қорлайды. Абай Жетібайдың кедейліктен шығып ап, енді кешегі өзіндей кедейді ренжіткеніне қатты ашуланып, бір-ақ күннің ішінде қасынан көшіріп жібереді, бірақ жер беріп, қыстау беріп көшіреді.

Кейін Қорамжан білікті, беделді кісі боп, өзінің Жігітегі ішіне Абай ырзалығымен қайта көшкенде, 15 бие байлаған желісі бар, көп мал иесі боп көшеді. Осындай бұрын ұры болғанның талайын Абай кісі етеді. Әрине, кісі болғысы келгеннің негізі бұзық емесін танып, соны кісі етеді. Болмаса жалпы ұры дегенге Абай аса қатал, қатты болған. Сондықтан да бір ұрының өлеңінде:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Керей менен Найманды торытқаным-ай,
Қазы менен қартаны кертіп шайнап,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай! –

дейтін сөздер бар.

Тегінде, Абай жас шағында бір-ақ рет болыс болған. Мынау орайда болған емес, бұнда Абайдың айтқанын істейтін біреу болыс болғандығын айту керек.

Ұрлық, сотқарлықтың себебі боп, көп уақытта көп жігіттің басында кедейлік ызғары жүргенін Абай жақсы біледі. Кедейліктің ауыр бейнеті ұры емес, момын көпшіліктің бәрін де езіп жүргенін терең түсініп, Абай өлең,

өсиетінде сол қазақ кедейінің жайын көп толғайды. Ырысты еңбек жайын сол кедейге құтқарушы, көмекші есебінде көп үгіттеп, көп ұсынады. Адал еңбек иесі адамнан артық ол сахарادا Абай сүйген адам болмаған. Көп өлеңдері мен қара сөз толғауларында кедейдің үнемі жоқтаушысы болған.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып...
...Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы, —

деген Абай, еңбек иесі кедейге жақын дос, қамқор боп кеп, оның еңбегін қанайтын байды “қара қиына” шейін сатып беретін құлқыны жаман, арсыз қанаушы етіп жерлейді.

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей, —

деген сияқты толып жатқан өлеңдері халық ішіне Абайдың ең жақыны — еңбек адамы, еңбек қауымы екенін айқын көрсетеді. Бір күнгі мәжілісте кедей баласын мінеген тоқ мырзаның сөзін естіп отырып: “Бай баласы көп ішсе, ішіп үйренген дейді. Аз ішсе, негізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе, көні кеуіп қалған дейді. Аз ішсе, шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының кінәдан құтылары бар ма?!” — деген.

Кедейдің момыны, адалы көмек тілеп келген кезде Абай жәрдем етпей қалған емес. Баласы мініп жүрген атты алып беру, өзі жеккелі отырған семіз аты құла айғырды бір шалға бере салу сияқты істері толып жатады.

Осы тәрізді естегілердің соңында Абайдың күндегі тіршілікте балаға, келінге, үй ішіне істейтін достық, аталық, кішіпейілділік мінез-әдеттерінің кейбірін айтуға болады.

Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істейтін ұстаздық бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар, ел қайраткері сияқты ересек азаматтар өсіріп, білімді адамдармен достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, ұстаздық мінезді үлкен емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың қолында, аулында өскен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келіндер де Абайдың алдын

көріп, көп-көп өсиеттеріне қанып қалған. Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше ұстаздық, тәрбиешілік үлгі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қыз немерелеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршілерге де ертең, аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау аса көп болған. Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады. Осындай дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан.

Сондайлық тәрбие, үлгі-өсиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкізат, Уәсилә, Әсия, Рахила сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бұйым етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған.

Балалықтың мінезін, сырын білмен, қаталдық еткен ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. “Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашуланады” дейді.

Келін, күйеу туралы да Абай көзқарасы жұрттан басқа, кеңдік, еркін, теңдік қалпында ұстауға тырысады. Өз қолында соңғы жылдарда болып, Абайды өзі күткен Кәмәлия (Кәмәш) деген келініне алғаш түскен күннен бастап бетін ашып жүруді шарт етеді. Бар жайдан ұяламай, ашық сөйлесіп отыруды тілейді. Сол келініне Абай өзі өлерден бұрын, ауырмай тұрып: “Мен биыл өледі екем” деген ауыр сырын ең алдымен айтады.

Осындай жас атаулының бәріне көнтерлі кең, дос-жар аға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан, Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған. Үнемі айналасын, аулын, үйін қоршап, Абай тәрбиесін кең алып, мейлінше қызықтап жүрген.

Сол себепті шет елдің бір үлкен адамдары Абайға келгенде, жаңағы жастар тағы Абай қасынан шықпай отырғанда, қонақтың бірі:

— Жастар, сендерге бақ берген. Ол бақ күнде ортаңда, қолыңда бәріне неше алуан ұстаздық, үлгі, өнер үйретіп отырған Абай! Жылында Абайды бір-ақ көретін бізді айтсаңшы! — дейді.

Шынында, Абай малшы, көршіден бастап, солардың

баласынан, жасынан бастап, айналасындағы барлық естияр жанның, үлкенді-кішілі қауымның, жұрттың бәріне бойында барын түгел, үнемі үлеске салып отырған. Сол арқылы өзі тіршілік еткен ортасына тағы да мол сәуле төгіп, нәр беріп отырған Абай да ақын Абайдың өнегелі сыр-сипатын танытушы еді.

Абайдың жас шағындағы шығармалары

Ақын Абайдың шығармаларын барлық түгел бойында тексеріп, зерттеп шығудың бұл кітаптағы тәртібі (системасы) бүгінге шейін Абайды тану ретінде жазылған тексеру, сындардан әдіс жағында басқарақ болады. Ол басқашалық – орыс классиктерін тексеретін әдебиет тарихы ғылымының әдісіне байланысты.

Горький, Маяковский сияқты советтік социалистік әдебиеттің үлкен жазушыларын барлық жазушылық, ақындық жолымен түгел зерттеуде, біздің социалистік әдебиет тарихымыз қолданатын система, әдіс те сол бұрынғы орыс классиктерін зерттеудегі рет, тәртіп бойынша құрылады.

Нақтылап айтқанда, бұл әдістің өзгешелігі, ақын шығармаларын жазылған жылдары бойынша топтайды. Абайдың толық жинақтарын хронологиялық ретімен бастырғанымыз сияқты, ақындық жолын да ең алғашқы өлеңдерінен бастап, жылма-жыл өсіп, даму ретімен тексеретін боламыз. Жылы аталған өлеңдердің алғашқы топтарынан бастап, ақын өмірінің соңғы жылдарында туған шығармаларына қарай ауысамыз. Ақындық эволюциясын, жазушылық жолын біртіндеп, кезегімен тексереміз.

Әрине, бұл қатардан оқшауырақ тұратын, жылдары белгісіз бірнеше өлеңдер бар. Ол топтың жайындағы сөз қосымша ретінде кейін қосылатын болады. Жеке жанрлық өзгешелігі бар шығармаларды да бөлек-бөлек тексереміз.

Абайдан қалған ақындық мұраның молы – ұсақ үлгідегі қысқа формалы өлеңдер болғандықтан, жаңағы айтылған тексеру, зерттеу әдісін әуелі осы лирика түрлеріне айрықша қолданып өтеміз. Бұл шығармалардан жанры басқа болғандықтан, Абайдың поэмаларын, аудармаларын және қара сөздерін бөлек-бөлек қарастырамыз.

Сонымен, Абайдың шығармаларын бұл кітап көлемінде тексеру мынадай бөлімдерге жіктелетін болды:

1. Абайдың жас шағындағы өлеңдері.
2. Абайдың лирикасы.
3. Абайдың поэмалары.
4. Абайдың аудармалары.
5. Абайдың қара сөздері.

Енді Абайдың жас шағындағы шығармаларын талдауға кіріспес бұрын, бұл уақытқа шейін қазақ тілінде болған әдебиеттік-тарихтық зерттеу, тексерулердің кейбір әдіс ерекшеліктерін атап өту керек.

Бұрынғы зерттеушілердің бір алуаны ақын шығармаларының мазмұны мен идеясынан туатын және зерттеудің өздері нақтылап алынған ғылымдық мақсатынан туатын арнаулы, шартты түрдегі тақырыптық топтаулар жасайтын. Бұл тексерулер Абай шығармаларының қай жылдарда туғанына қарамайды. Тақырып жағы мен идеялық өзгешеліктеріне қарай, өздеріне керек шығармаларды бөліп, ойып-ойып алып талдайды.

Сонда, Абайдың эстетикалық көзқарасы, педагогикалық ойлары, философиялық көзқарасы, қоғамдық, тарихтық идеялары деген сияқты немесе Абайдың орыс классиктерімен жалғасы, кейде Абай ақындығының түрлері, Абайдың тілі деген сияқты әр алуан жекеше тақырыптарға арналған зерттеулер туады.

Әрине, бұлайша арнаулы тақырыптар мен мақсаттарға ерекше көңіл бөліп, сол жайларды ғана зерттеу орынсыз, керексіз демеіміз. Көбінше зерттеудің нақтылап, ерекше зер салып, дәлелді етіп зерттеу шамаларына қарай, бұл сияқты арнаулы тақырыптың әрқайсысы өз көлемінде көңілге қонады, орынды боп, бағалы еңбек боп шығулары әбден мүмкін.

Бірақ солай бола тұрса да, бұндай ойдым-ойдым тақырыптарға нақтылы арналған зерттеулер ақынның мұрасы туралы толық дерек бермейді. Рас, жоғарыда аталған, ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, педагогикалық, эстетикалық, философиялық мәселелердің бәрі де Абай шығармаларынан арнаулы күйде табылып отырады.

Бірақ осы аталған күрделі, зор мәндері бар салалардың барлығы да Абай шығармаларында жекешеленіп, екшеліп,

бөлініп тұрған жоқ. Кейбір ірі өлеңдерінде немесе кей жылдардың туындыларында сол жайлардың барлығы да азды-көпті түрде айқын көрініп отыратыны даусыз. Сондықтан Абай шығармаларының барлық елеулі өзгешеліктерін, қасиеттерін кеңірек қамтимын деген зерттеулер, осы мәселелерді бір жақты іріктеу мен тексерудің әр кезеңінде, еріксіз сыңаржақтыққа ауысып кетіп отырады. Тексерудің бұл түрі де бұрынғы Абай шығармаларынан: “Ой туралы”, “Өзі туралы”, “Ақындық туралы”, “Халық туралы” деген шартты түрдегі, бір жақты топтау сияқты болады.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандай, ақынның жас шағынан бастап, қайтыс болғанына дейін қатар ілесіп отырған ақындық жолын шоламыз. Ақын өнерінің дамуына, ойларының өсу, өрістеуіне сәйкес тексеру болады. Жоғарыда аталған ірі тақырыптардың (ақындық ерекшелігі, тіл өзгешелігі, орыс классиктерімен жалғасы, эстетикалық, педагогикалық, философиялық көзқарастары, тарихтық, қоғамдық идеялары, т.б.) бәрі де нақтылы шығармалардың жан-жақты өзгешеліктерін сынау, талдау ретінде үнемі қамтылып отыратын болады.

* * *

Абайдың толық жинағы 1858 жылы жазылған екі өлеңнен басталады. Біріншісі – “Иузи – рәушан”, екіншісі – “Физули, Шәмси”. Бұлардан соң, 1864 жылы жазылған “Әлифби” өлеңі бар. Ақынның он үш жас пен он сегіз, он тоғыз жастар арасында тудырған шығармалары осы.

Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың сол жылдарда осы алуандас жазған басқа өлеңдері де болса керек еді. Бірақ олардан із-дерек табылған жоқ.

Мынау өлеңдер тұсында айқын байқалатын ерекшелік – шығыс ақындарының үлгісінде жазылғандықтары. Екінші өзгешелік – бұл өлеңдер жатқа, ауызша шығарылған шығармалар емес. Бұнда Абай анық жазушы ақын. Біз ХІХ ғасырдың басы мен орта кезінде жасаған Махамбет, Нысамбай, Мұрат сияқты ақындардың шығармаларынан ақынның өзіне тән стиль ерекшеліктерін айырып тексерсек те, “олардың қай өлеңі жазылып айтылған, қайсысы ауызша жырланған” деген сұрақтарға нақтылап, деректі жауап

бере алмаймыз. Өйткені олардың жазғаны мен ауызша шығарғанының стильдік өзгешелігін айыру оңай емес.

Ал Абайдың мына кітапшылап, араб, парсы, ескі өзбек (“шағатай” немесе “түркі” деп аталатын) тілдерден көп сөздер кіргізіп тудырған өлеңдері, тек қана жазумен туатын шығармалар екенінде дау жоқ. Әйелдің сұлулығын бейнелеген “Иузи – рәушан” деген өлеңде жас Абай анық еліктеуші ақын екендігін көрсетеді. Бұнда қыздың көзі гәуһәр, бетінің ұшы лағыл тастай қып-қызыл, тамағы қардан бетер, қасын күдіреттің, жаратушының қолы шеккен. Және өзі дүние жүзіндегі сұлулардың раһбары – көсемі, басшысы. Ал осыған бұрынғы шығыс тарихында байлығымен, патшалық әмір күдіретімен аңыз болған атақты жандар – патша Сүлеймен, патша Ямшид, патша Искәндәр – бәрі де ынтық болар еді. Солар бар мүліктерін салса да, бұл сұлудың бағасын өтей алмас еді, – деп жырлаушы жас ақын өзінің бар тек, төркінін танытады.

Сөз айттым “Әзірет Әлі айдаһарсыз”,
Мұнда жоқ “алтын иек, сары ала қыз”, –

деп қысылғанда, өзінің жас шағында жаңағыдай өлең жазғанын ұмытып кеткен болу керек. Болмаса, көзі жарқыраған жылтыр тас, беті шиедей болған қызыл тас тәрізді сұлудың сары ала иегі бар қыздан айырмасы аз-ақ екенін аңғару қиын емес.

Реалистік жолға орыс классиктерін терең тану арқылы ауысып алғаннан кейінгі Абай, әрине, мынау үлгіде өлең жазушы, еліктеуші ақынды мазақ етпеске мүмкін емес. Ал жаңағы өлеңде Абай шығыс ақындарының бар үлгісін түгел меңгерген. Теңеулері шектен асқан әсірелеуді көрсетеді. Өмірге, шындыққа жанаспайтын орасандық шығыс поэзиясының көп ғасырлық дағдысы еді. Абайдың еліктегені кім екенін де тану қиын емес. Осы өлеңде және бұдан кейінгі екі өлеңде де Абай өзінше түркі тіліндегі (сол кездегі әдебиет тілі деп саналған) үлгіде жазып отыр. Бірақ анық сол түркі сөзі мен осы өлең қатарында келетін араб сөздері әлдеқайда көп. Өлеңнің уәзін ырғағы да, жеке сөздердің айтылуы да кітап үлгісінде “нигә”, “шигә” деп, қазақтың “неге”, “шегеді” деген сөздерін кітапшылап, әдейі бұрмалайды.

Өйткені алып отырған өлең ырғағы, ритмнің өзі арабтан иран, шағатайға жайылған “ғаруз” өлшеуінің үлгісі. Араб өлеңінің ырғағына сай мәтпен созылатын ұзақ үнді дыбыспен қысқа үнді дыбыстардың алма-кезектесіп отыруынан құралатын өлшеу. Бұл — қазақ сияқты елдердің тіліне, өлең құрылысына мүлде жанаспайтын ырғақ. Бірақ өздері азербайжан, өзбек, түрікпен, татар, қазақ сияқты елдерден шығып, арғы замандар мен бертін кездердегі араб, исләм мәдениетінің ықпалын көрген классик ақындардың көбі өз халықтарының тілдерін бұрмалап жазатын. Өздерінің өлең қатарларына жаңағыша араб, парсы сөздерін көптен-көп кіргізіп, аламыш тілмен жазады. Сол үлгі Науаиде, тағы басқа Абай қадірлеген ескі түркі-шағатай ақындарында көп кездеседі. Өзі шәкірт, өзі бала ақын Абай соларға барынша бой ұрып, алаңсыз еліктейді.

Екінші өлеңінде:

Физули, Шәмси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси, —

деп, сол еліктеген, өзіне үлгі еткен ақындардың аттарын да балалық шыншылдықпен тегіс атап береді. Осы орайда айта кететін тағы бір ерекше мәселе бар. Бізде бүгінге шейін Абайдың Шығыспен байланысын айтқанда, кейбір жайлар ұшқары сөйленеді. Абай мұсылманша оқығандықтан, арабпен парсы тілін түгел білген боп суреттеледі.

Кейбір зерттеушілер Абайды араб, парсы классиктерін де түгел білген етіп қояды.

Анығында, бес-алты жыл мұсылманша оқығанмен, ол кездегі шабан оқытудың шалағай методикасын еске алғанда, Абай арабтың классик поэзиясын түгел ұғарлық дәрежеге жетті деу асыра сөйлеу болады.

Сондықтан да Абайдың мына санаған ақындарының ішінде арабтың атақты классиктері: Мұтанәбби, Әбу Ғала-Мағрилер кездеспейді. Оған тілдері түсінікті ең жақын ақындар болғандықтан Науаи, Физули үлгісі көп әсер етеді. Жас шағында сол ақындар өздеріне үлгі еткен Фирдоуси, Сағди, Қожа Хафиз тәрізді ұлы классиктердің ескі өзбек тіліне аударылып, Абайға сол аударма арқылы таныс

болуы көңілге қонымдырақ көрінеді. Бұл соңғыларды Абай білгенде, түрікшеленген аудармалардан білу керек.

Ал, олай болса, Абайдың шығыс поэзиясымен таныстығын атағанда, оның үлгі еткендері осы күнгі советтік шығыс елдеріміз: азербайжан, өзбек, тәжік сияқты елдердің ұлы классиктері деу керек.

Абайдың орыс классик поэзиясынан алған үлгісін мол бағаламақ болған дұрыс ниеттегі кейбір тексерушілер “Абайда шығыс поэзиясының әсері де болған” деген пікірлерге қытықтанып, шамданып қарайтыны бар. Ол дұрыс емес.

Анығында, Абай жаңағы анықталған Жақын Шығыстың кейбір үлгісін анық пайдаланған. Оған жас шағында аз ізденумен, арзан еліктеу түрінде барған болса, бері келіп, әбден қалыптанып, ұлы реалист, шебер классик, мастер болған шағында да, сирек түрде болса да, оқта-текте айналып соғып отырады. Мысалы, 1889 жылы жазылған “Қор болды жанымда”, 1891 жылы жазылған “Көзімнің қарасында” ақын махаббат жайын тағы да жаңағы аталған, өзіне анық түсінікті болған, бүгінгі ұлы советтік Отанымыздың қадірлі, көрі классиктері Науаи, Физулише жазатыны бар. Бұл жерде біз Абайдың реалист ақын болып қалыптасқаннан кейін де, сол жаңағы Жақын Шығыс поэзиясында кездесетін толып жатқан сөздіктерді, ақындық лексиканы шығыстық әдебиеттен алатынын талдаймыз.

Тек ескерте кететін нәрсе, Абайдың барлық поэзиялық мұрасында Шығыстың орны классик поэзиясының орнынан әлдеқайда аз. Бірақ, жалпы алғанда, жаңағыдай анықталған Жақын Шығыс мәдениетінің әсері болғанын атамай болмайды. Ол жәй Абайдың ақындық нәр, қор алған тектері, іздену өрісі, жалпы ойшылдық, ақындық диапазоны кең болғанын көрсетеді. Мысалы, грузиннің атақты классигі Шота Руставелидің идеялық, поэзиялық, философиялық негіз қорларын айтқанда, барлық зерттеушілер оның араб, иран мәдениетінен және орта ғасырлардағы батыстық мәдениеттен екі жақты үлгі-өнерлер алғанын жасырмайды, ашып айтады. Тіпті соны Руставелидің өз заманынан бойы озған ерекше қасиеті деп айтады. Өз тұсындағы дүниежүзілік мәдениетке бұның кең құлаш жайып, еркін пайдаланғанын мақтан етеді. Абай жөнінде, егер ол өмір бойы сол өзіне

үлгі еткен шығыс поэзиясының ескілігіне ұдайы табынып, бағынумен қалса, бұны ақынның орасан олқылығы, айыбы дер едік. Бірақ Абай ондай емес.

Жаңағы жастық жайында, бала шағында айтқан шығыс үлгісіндегі еліктеу өлеңдері ақын Абайдың тек қана алғашқы адымы ғана болады да қалады. Жігіттікке кіре бере, Абай ол үлгіде жазуды мазмұн жағынан да, түр жағынан да табылған жол екен деп білмейді. Осының шындығын тіпті сол шығысшылап жазған өлеңінің ең үлкені “Әлифби” бәйітінің өзінен де анық аңғаруға болады.

“Әлифби” өлеңінде шығыстық ерекшеліктердің барлығын өз бойынан көрсетумен бірге, ол поэзиядан бөлегірек, оқшауырақ тұрған айқын өзгешелік те бар. Бұл ретте өзге жайларды қойып, өлеңнің соңғы екі жолын еске алсақ та болады.

Үтір мен асты-үстілі жазу да бар, —

деп келіп, Абай сүйікті сұлуға арналған хаттың ең соңында нақтылы тілек айтады. Онысын натуралдық түрде, тұрпайылау етіп анықтап, ашып салады. Бұндағы Абай құрбы қызға сәлем-тілек жолдап отырған көп жеңілсіздік жігіттің бірі болады. Шығыстық шер сөздер қосып, ғашық-мағшұқ жайларын тал бойы ұйып жырлаған сияқтанып отырып, “Әлифби” өлеңінің ақырында Абай сезім, сана жағынан жаңағы шығыстық сарыннан өз басының сау екенін танытады, сергек екенін байқатады. Ендеше, бұл бұрын қазақ жазып көрмеген өлеңдік оқшау түрді қызықтап, тамашалаған сияқты да, уақытша әуестік есебінде сол өлеңдік түрмен ғана ойнағандай болады. Кейін, аз уақыттың ішінде-ақ, өмір шындығына жақын өлеңді өз халқының анық халықтық тілімен жазып кететін Абай, мынау тұста тек аз уақыт қана өзінің көзі түскен және өзін жас шағында қызықтырған, таңдандырған үлгіге аз бой ұрады. Мұндағы тағы бір қасиеті — Абай діншіл мистикаға берілген Йассауи, Сопы Аллаярдың бірде-біріне маңайламайды.

Ақындық үлгісін іздеп жүрген жас қазақ ақындары айтып келген қара өлеңнің, жырдың әр алуанын білсе де, өзі де солайша жырлауға жараса да, алғашқы кезде ел ақындарының үлгісінше өлең айтуды місе қылмайды. Бұрын

қазақ құлағы сирек естіген өзгеше өлең үлгісіне қызығады. Қиын тыңды баурағысы келеді.

Дұрыстығын айту керек, Абай терең сезім, идея, мазмұн жағынан түгелімен шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де, өлең құру шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде бұл кезде де көп нәрсе табады. Сонда, әсіресе өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Науаи шығармаларынан үлгі іздейді. Дастан жазған Науаи емес, ғазелдер жазған Науаиге еліктегісі келеді.

Атақты “Чар-диуан” Науаи лирикасының төртке бөлінген жинақтары еді. “Чар-диуанның” төрт бөлімі адам өмірінің, ақын тілегінің төрт кезеңіне арналған: балалық, жігіттік, орта жас, кәрілік кезеңінің көңіл сыры, мұң сезімі баяндалатын.

Абайдың жоғарыда біз атаған шығыстық өлеңдері “Чар-диуанның” жігіттік дәуірін, нәзіктік нақыстарын жырлаған үлгілеріне келеді. Науаидің барлық ғазелдері ерекше шеберлік, көркемдік мазмұн сарындардан басқа, түр жағынан толып жатқан қиын, қызық ырғақ үлгілер көрсететін. Өлең шумақтарына қарап, жол есептері бойынша бөлінетін бір түрлері бар еді. Мысалы: ғазелдер ішінде “мүстәзәт”, “мұхамәс” (бестік), “мүсәддәс” (алтылық), “мүсәммән” (жетілік) деген шумақ өлшеулер болған. Екі жолдан ұйқасатын “мүснәун”; төрт жолдан құралатын “рабаят”; кейде егіз екі жолдан қосылып, ұйқасты сөздерді ойнақы етіп беретін “тұйық” өлшеуі болған және де түрі мен мазмұны бірдей жұмбақ, аса шебер құрылатын “мүәмме” үлгісі бар. Мазмұн жағынан алғанда, “сақинама” – ішкілік-сауық өлеңдері болады. Осы түрлермен қалыптанған сыршылдық өлеңдердің арнаулы сюжеті болмаса да, көпшілігі көңіл сырына, ішкі сезім ырғағына арналады.

Абай “Әлифби” өлеңінің әр жолын араб алфавитінің ретімен тізеді. Науаиде да сол араб алфавитімен тізілген ғазелдер бар. Бірақ ол әр жолдың басы емес, қайта аяғындағы ұйқасты сөздердің ең соңғы дыбысын әлифби ретімен келтіреді.

“Чар-диуанның” барлық саны қырық мың жол өлең болғанда, бұлардың орта жасқа, кәрілікке арналған бөлімдерінде, ғазелдерінде Науаидің терең толғауы,

философиялық ойлары да, қысқа қайырып, шебер етіп қалыптаған ақыл-нақыл сөзі де, афоризмдері де көп кездеседі.

Жас ақын Абай Науaidiң, осы соңғы айтқандай, анық классиктік ұлы өрісіне бара алмаған. Ол дәрежеде ұзақ ізденіп, терең бойлап салынбаған. Тек жігіттік, жастық сезімдеріне жаңа мода болғандай тың түр ғана іздейді. Сол себепті “Әлифби” өлеңінде жоғарыда аталып өткен Науai ғазелдерінің кейбір сырт түрі, өрнектерін ғана көреміз.

Тегінде, анық ішкі сана-сезімге келгенде, Абай сол өзі аз дәурен үлгі еткен шығыс классиктерінің шығармаларындағы ішкі мазмұндарға түгел табынған деген пікірді біз айрықша бөліп айтамыз. Өйткені шығыстың көп классигіне ортақ болған бір жәй, махаббат сияқты сезімдерді жырлауда мистикалық элементтер де болады. Ғашықтықтың өзін құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді. Сондықтан ғазелдерде аталатын “мағшуқа” қандай отанның, нендей халықтың қандай шаһарын мекен еткен жан екенін біліп болмайды. Оған ынтығып жырлаған жырлардың ешбірінен сол сұлудың атын, тегін де, нақтылы түсінің өзін де аңғарып болмайды. Бұл жер басқан адамзат па, жоқ, бір мекенсіз, нақтылы дерексіз ғажайып жаралған перизат па? Оны да айыру қиын. Ғашығына жолдаған наз, тілектер табыну сарынына айналғанда, жаратқанға жалбарынып отырған сопылық, мистикалық тұманды күйрек сезімдер басымдап кететіндері болады.

Осындай құдайшылдық сарын ғашық жайын, көңіл халін, табиғат көркін атаған теңеулердің бәрінде де көп көрініп отырады. Науai сияқты ұлы классикте бұл өзгешеліктер кемірек болғанмен, Абай көп оқыған өзге шығыстық ақындардың көбінде осы өзгешелік ерекше мол болған. Абайдың қасиеті сол — жас шағының өзінде де, еліктеуші бола тұрса да, өзінің махаббаттық арман-шерлерін, тілектерін жырлауында сопылық, бендешілік, құдайға құлшылық, мінәжатшылық күй сарындарға бармайды.

Көп теңеулерде кітапшылап, әсірелеп жырлап отырса да, жоғарыда біз айтқан “Әлифби” өлеңінің соңғы жолдарындай жердің жігіті боп шығады және арнаулы тілек пен нақтылы сәлем айтып жатқан түсінікті мақсаты

бар тұмансыз жаршы болады. Болашақ реалист ақынның жақында ауысатын өрісін, әдісін аңғартқандай.

Осы жайды “Әлифби” өлеңі ғана емес, ең алғаш кітапшылап жазған “Иузи – рәушан” деген өлеңнің соңғы жолдарынан:

Мүбәдә болса ол бір көз,
Тамаша қылса йүзмә-йүз,
Кетіп қуат, йумылып көз,
Бойың сал-сал бола нигә? –

деген сөздерінен де аңғаруға болады. Басында жер сипатты емес, хор сипатты, қолға түспес алыс сұлу, мына тұста ынтық жігітке бетпе-бет кездеседі. Сонда түсінікті құмарлық, нақтылы тілекпен тал бойы ұйып тұрған жастың көпке мәлім күйі бар шындығымен аңғарылып тұрады. Әрине, бұндағы тіл шұбарлығы – Абайдың жаргонға орынсыз қызыққан кемшілігі. Мазмұны өзіндік, мистикасыз болса да, еліктеудің арзан үлгісіне кеткендігі көрінеді.

Бұлардан соңғы Абайдың жас шағынан бізге жеткен, жылы белгісіз өлеңі “Сап, сап, көңілім”. Жігіттік, жастық мінездеріне арналып айтылғанмен, Абайдың бұл өлеңі жоғарғы тексерілген жолдардың барлығынан мүлде басқаша. Ең әуелі оқушыға салғаннан айқын көрінетін өзгешелік – бұл өлең таза қазақ тілінің өзімен жазылады. Мазмұны мен мағынасына қарағанда, Абайдың бұдан бұрын азды-көпті айтылып келген өлеңдерінің өзінше, өзгеше бір қорытындысы сияқты. Жылы белгісіз болғанмен, ақынның жиырма-жиырма бес арасында өз өмірінің осы шағына нақтылап, арнап айтқан өлеңіне ұқсайды. Бұндағы ойлар мен сезімдер жас жігіттің өзіне де, өзі құрбы тұрғылыстарына да арнаған тоқтау сөзі, сын, толғау сияқты. Ең әуелі, бұл өлеңде Абай қазақ әдебиетінен бөлек үлгіге еліктеуді өзіне енді лайық көрмеген сияқты. Өз өмірінің шындығы бұл жырда аса айқын қонымдылықпен айтылады.

Ұзақ өлеңнің көркем жолдарында ел жігітінің тіршілігінен тысқары тұманды, оқшау хал де, сезім, теңеу де жоқ. Қыз аңдыған жігіттің түнде жортқан, жеңіл-жеңсік қуған әдеті өзгеге де ой түсіреді. Бұл өлеңде жасанды теңеулер жоқ. Қайта қазақтың шешен, орамды, терең мәнді сөздерін қолданады.

Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасың?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап, біреу сабасын? —

деген жолдарда сыншыл оймен қатар, сол кездегі қыр жігітінің басынан кешетін анық көріксіз, көңілсіз болмысын арнаулы трагедиялық қалпында береді.

Өмірдің өткел кезеңінде тұрған, ой түскен жас орынсыз деген мінездер, істер жайын көп сұрақтармен баяндайды. Тыңдаушысын ойландырып, өзіне ақыл салып айтады. Опасыз, тұрақсыз, тынымсыз жортуылдан қайту керек дегендей, тасқындаған көңілді ауыздықпен шаужайлағандай болады.

“Сап, сап, көңілім” деген сабырдың, тыйылудың сөзін үнемі қайталап отырады. Айтпақ жайын әдейілеп, көп қайталап, осы өлеңді жазудағы мақсатын, ойын ерекше нықтай түседі. Опасыз жас болмау керек, таңдап сүйген біреуі ғана бар, тең сезімге табынған жақсы жастың адамгершілік пен махаббатты қабыстырамын деген ниеті көрінеді.

Барлық осы аталған өмір, ой, сезім жайлары шындыққа бағынған. Бусанып тұрған жанды, шындығы бар жыр туады. Ақын алыстан тұмандатып орағытпайды. Айтпақ ойының сөздері де дәл табылған. Қозғайын деген пернесін дәл басады. Және өз басының тәжірибесін шығарып, өзіндік мінін сынап, шенеп отырған кісі болып, сол кездегі көп жастың халіне арнаған үлгілі сөз айтады.

Қазақ жасының Абай заманындағы махаббат жөнінде қолданатын іс, мінезі тұрпайылау, натуралдық күйде екендігін осы өлең дәл ашады. Ер мен әйел арасындағы жарастық, жақсы сезімді қасиеттей білмейтін, топас тәрбиені әшкерелейді. Ендігі түсінігі бойынша махаббат, жастықты сөз қылатын ақын құр құмарлық қызығын шала-шалағай күйде жырламасын. Адамгершілік тәрбиесін өсіріп, асырғандай, моральдық жоғарғы дәрежеде түсініп жырласын дейді.

Абайдың жас шағындағы өлеңдерінің қорытындысы есепті болған “Сап, сап, көңілім” енді жақын шақта реалист сыншы және сыншыл ақын боп қалыптанатын Абайдың алдағы өрісін аңғартады.

Ақынның толық жинағында жылы белгісіз өлеңдер тобына қосылған “Тайға міндік” деген бір өлең бар. Мазмұнына, тақырып тегіне, сын сырына қарағанда, бұл өлең де жаңағы тексерілген “Сап, сап, көңілім” атты өлеңмен бір бітімдес, екеуі де бір мезгілдің туындысы. Жиырма-жиырма бес арасындағы ой түсе бастаған сыншыл, өр талапты ақынның жастық толғауын танытады. Енді азаматтық сапа, санада өзіне жаңа өр, өріс белгілеп отырған ойшыл жас бұл кезге шейін басынан өткен балалық пен бозбалалық, жігіттік шақтарын сынай шолып өтеді. Бір өзі емес, қазақтың өзі құрбы жасының бәріне де ой сала, шіміркене жырлайды. Өлеңінде келтірген дәл деректі балалық суреттері, бозбалалық алданыш, жұбанышы, болымсыз тәрбие, шала сауаттылық, арзан әуейлік және солардың нәрсіз нәтижесіндегі дайынсыз күйде үйлі-баранды өмір бастау – осының бәрін де болашақ реалист, сыншыл жас ақын салқын оймен қатаң сынап өтеді.

...Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық –
Бозбастық,
Адастық, –

деген жолдардан жоғарыда айтылған сыншыл сана айқын аңғарылады. Сонымен қатар оқу-тәрбиенің өзгеше өрісін мақсат еткен бағыт та байқалады.

Қайын бардық,
Қатын алдық,
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла –
Не пайда?

деген соңғы жолдарында өткен өмір жолына өкіне қараған ширеңгуды танытады. Бұл өкініші – өзін-өзі қамшылап,

намысты талапқа бет қойған, ізденгіш жігердің өкініші. Өзі құрбы қазақ жасынан шыққан ақын-өнерпаздың Абайдан өзгесіне әлі мұндай сапалы ой оралған жоқ-ты. Абай осы соңғы екі өлеңімен жастық шағының өзінде де соныға басқалы тұрған ақын екенін танытқан-ды.

Тіл, теңеуде, өмірлік нақтылы деректерін тізіп теруде ақындық тың жаңа үлгілі жолын іздей бастаған өнерпаз сезіледі. “Тайға міндік” – шумақ, ырғақ, ұйқас құрылыстарымен де өлеңге жаңаша тың түрлер енгізуді мақсат еткен талапты көрсетеді.

Бұл екі өлеңнің мазмұны мен стиль үлгісі Абайдың сол жастық шақтың өзінде де көркем шебер жырлар туғызуға жетіп қалғанын байқатады. Дәл осы өлеңнің өзіне қарап-ақ, Абайдың жігіттік шағында жазған шығармалары бір бұлар ғана емес, әлденеше өлеңдер болған деп нық сенуге сияды. Тек өз өнерін әр кезеңде әр өлеңмен сынап, барлап жүрген ақын ол кездің шығармаларына өз басы толық мейірлене алмай, ұқыптап сақтамаған сияқты. Сол себепті осы алуандас әлденеше шығармалары жоғалып, ұмытылып, кейінгі шаққа жетпей қалған болу керек.

Бірақ ең алғаш қолына қалам алып жазған “Иузи – рәушаннан” бастап, осы соңғы екі өлеңге шейін жеткен Абайдың жас ақындық жолы бар екені ап-айқын сезіліп тұр. Оның басы – жеңіл, сыртқары еліктеуден басталып, соңғы кезеңі – ойы да, көркі де өсіп, пісіп қалған болашақ ойшыл, сыншыл ақынның іздену, өсу кезеңін көрсетеді. Бұл шығармаларына бойлай қарап, танып, біліп талдамай, кейінгі өскелең үлкен шығармалар беретін классик Абайды сол шығармаларынан ғана бастап тексеріп тану, жарым жолдан бастағандай жартылай тексеру, шалағай тану болар еді.

Абайдың лирикасы

Абайдың “Сап, сап, көңілім” деген өлеңін ақынның жиырма-жиырма бес шамасында жазғаны деп ұйғардық. Енді осыдан соңғы анық ақындық үлкен шығарма туатын жыл – 1882 жыл болады. Бұнда Абайдың бір жылда туған екі өлеңін білеміз: біреуі өз өлеңі – “Қансонарда”, екіншісі

аударма – Лермонтовтың “Бородино” деген өлеңіне жасалған аударманың бір үзіндісі. “Сап, сап, көңілім” 1865–1870 жыл аралығында жазылса, “Қансонарданы” жазғанша арада он бес жыл өтеді. 1882 жылғы өлеңінде Абай мүлде басқаша, өзгеше көркемдікке жеткен, шеберленген және әсіресе ақындық мәдениеті жоғарылап, қалыптанып қалған ақын боп көрінеді. Арада көп жылдар өткен соң басқаша ақындық сапаға аттап түскен Абайды көреміз. Абай ақындығының осындай үлкен үзілісі бар кезеңін біраз ойланып, аңғару керек.

Осы тұста еске алатын бір жәй – Абайдың сол әредікте мүлде өлең шығармай жүруі мүмкін емес. Бұған екі түрлі дәлел бар; ең әуелі – сол ұзақ үзіліс жылдарынан бізге шашырап жеткен үш-төрт мысқыл-өзіл өлеңдер барын білеміз. Олар: 1870 жылы айтылған “Шәріпке” деген өлең; 1876 жылы туған “Абралыға” деген өлең; 1880 жылы айтылған “Жақсылыққа” дейтін және “Кең жайлау” деген бір-бір ауыз өлеңдер бар. Қысқа-қысқа болса да, кейбір жеңіл өзіл-мысқыл түрінде ауызша айтылғанға ұқсаса да, тегінде, Абайдың осындай өлеңдерді әр кезде айтып жүрген әдеті болуға лайық. Бұлардың ішінде “Абралыға” деген өлеңі анық жазылып айтылған кейінгі Абай сатираларына әбден ұқсайды.

Ал 1882 жылы жазылатын “Қансонардаға” қарасақ, Абайдың анық шеберленген ірі суретші және реалист ақын болғанын көреміз. Бұл өлең тұңғыш туа қалған, бірінші ғана көркем шығарма болуға мүмкін емес тәрізді. Неғылса бірталай шығармалар жазып келіп, ақындығы шынығып, қаламы төселіп кеп тудырған шығармаға ұқсайды. “Сап, сап, көңілім” мен “Қансонарданың” арасында он-он бес жыл бойында ақынның тағы да әр жылдарда тудырған, бізге саны белгісіз бір топ өлеңдері болмауға мүмкін емес деген ойды жаңағыдай екі дәлелмен топшылаймыз. Ол жылдарда Абай ауызша айтқандарын да, жазып шығарғандарын да ұқыптап сақтамаған болу керек. Тұстас, құрбылас адамдары әсіресе жинап сақтауды ойламаған. Сонымен, Абайдың өзі үшін де, қазақ әдебиеті тарихы үшін де жоғалып кеткен өлденеше шығармалар болған дейміз.

Анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен қалпындағы жазушы-ақын Абай бізге 1882 жылдан бергі шығармаларымен танылады дедік. Осы жылдан бастап, 1903 жылға дейін алсақ, мөлшері жиырма екі жыл бойында, Абай отыз сегіз

жасынан бастап ақындық өнерін өзіне үлкен жол етіп алады. Өмірбаянын еске алсақ, отыз сегіз-қырық жастарға жеткен шағында Абай орыстың тілін анық жете біліп, орыс классиктерінің шығармаларын қатты зер салып, өзіне үлгі-өнеге есебінде қадірлеп оқып жүретін оқушы болып еді. Соның дәлелін ең алғаш аударма жасап, Лермонтовтың “Бородиносын” қазақшылаған еңбегінен айқын көреміз. Аз үзінді болса да, бұл аударма ең алдымен Абайдың Лермонтов текстің өте толық ұғынғанын көрсетеді. Және ұйқас, шумак, өлеңдік ырғақ жағынан келгенде, қазақ өлеңінен басқаша еркін, жаңа түрлер іздеп аударып отырған ақынды аңғарамыз. Тіл менен шеберлікте аса орамды және өзіне сенімді қайрат танытады.

...Штык, қылыш қайрасып,
Ширатып мұртын шайнасып,
Ашулы солдат қыстықты:
“Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қиынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз штықты...” —

деген жолдарда, жоғарыда айтылған, анық өнерлі ақындықтың сипаты көрінеді.

Осымен қатар шығатын Абайдың ендігі өз өлеңдерінде бұл ақынның мүлде қазақ поэзиясында бұрын болмаған ойларды айтып, болмаған шеберлікті тауып, соның барлығында өзге өлеңдердің классик поэзиясының үлгісін меңгерген мәдениеттілікті, шеберлікті танытатынын көреміз.

Анық ақындыққа үлкен өрісті, әлеуметтік еңбек деп кіріскен ақын, мүмкін, 1880 жылдардан бұрынғы кейбір өлеңдерін бергінде өзі де місе қылмаған болар. Сондықтан, жоғарыда айтылған, жоғалып кеткен деген кейбір өлеңдерді өз шығармасынан кейін өзі де өшіруі ғажап емес.

Ал 1880 жылдардан 1903–1904 жылдарға шейін ұлы қайраткер, биік сапалы көркемөнерлі Абай бірде-бір уақыт өзінің сол жеткен жаңалық сатысынан төмендемейді. Бірде-бір жол оқымаған фольклор көлеміндегі қазақ ақындарының үлгісіне қарай кейін баспайды. Абайдың арнаулы шығармаларына сүйеніп отырып, нақтылы түрде айтатын

кейбір қорытынды пікірдің жәйін осы тұста алдын ала ескерте кетейік.

Мәдениетті, жаңа бағытты ақын Абай қазақ тіршілігінің қай тақырыбын жырласа да, өз алдындағы қазақ поэзиясының атақты саналған Бұхар, Дулат, Шортанбайларынша жазбайды. Тұтас өлең түгіл, соларды қайталап, не солар үлгісіне түсіп жазған бір шумақ өлеңінің өзі де жоқ деуге болады. Өлеңіндегі тіл, кейбір теңеу, кейбір мақал және кейбір тақырып пен көңіл-сезім сарыны соларға ұқсас сияқтанғанмен, әр кезде Абайдың ойы, өрісі, идеясы мен әлеуметтік арманы, мақсаты әлдеқайда басқаша боп, классик ақынның өзіне ғана тән болған өзгешелікпен айқындалып шығып отырады.

1882 жылдағы “Қансонарда” сияқты өлеңмен бастап, нені көріп, нені сезініп, нені жыр етіп толғанса, бәрінде де әр дәрежеде реалистік шеберлікті танытады. Өлеңнің өрнегімен ізденгіш жаңалықтары соныдан соныға түсіп, үдеп, өсіп отырады.

Сондайлық тың арнаны өз тұсындағы және өзінен кейінгі қазақ әдебиетіне бұдан былайғы жол етемін деп, “басқа шауып, төске өрлеген” жаңа заман ақынын біз ең алғаш көлемді түрде “Қансонарда” деген өлеңінен көре бастаймыз.

Осы өлеңдегі табиғат көріністерін, өз сезімін және аңшылықтың қызулы, қызғылықты сәттерін сипаттағанда, Абай өзінің жаңаша қалыптанған ақындық мәдениетін танытады. Бұл реалист ақын болғанда, орыс классик поэзиясының реалистік традицияларын өз бойына мол сіңіріп, жақсы меңгерген суретші ақын боп көрінеді.

“Қансонарда” өлеңінде орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан тұпа-тура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз – қазақ халқы мекен еткен қысы туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен, ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелмек. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері,

толып жатқан ұсақ машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі боп шығады.

Сөйтіп, барлық нақтылы фактілердің, жеке реальностардың баршасы нағыз қазақтың өзіне тән шындықтармен қалыптанудың үстіне, тұтасымен алғанда, осы өлең зор мәдениетті, ірі суретші тудырған шығарма екенін танытады. Сол өзгешеліктерін, ең алдымен, пейзаждан байқауға болады. Көз алдымызға қар басқан елсіз таудың тұрғысы, сағасы, қансонар күнгі анық болмыс күйін елестетеді. Анық қазақ сахарасындағы аңшылар ғана жүретін жым-жырт таудың елең-алаңдағы тыныштық шағын беруден бастайды.

Тегінде, пейзаждың өзін суреттеуде көп ақын өздерінің стильдік өзгешелігін анық аңғартады. Шығыс ақындарының ескі дәстүрін алсақ, олар анық тауды шындық қалпында суреттемей, салыстыру үшін әр алуан түспалдарға бейімдеп көрсететін. Тауы кейде тауға ұқсаса, кейде қиялап, шұбарлап, әсірелеп айтқан тұманды, жұмбақты бір көріністерге ауысып кетер еді.

Орыс поэзиясының, әсіресе Пушкиннен бері қарайғы классик реалист стильге ауысқан үлгісін ескерсек, оның аса айқын бір өзгешелігі – әрдайым дәлшілдігі, шындыққа жақындығы оқшау тұрады. Абай да осы сияқты суреттейін деп отырған жайын және барлық күйлерін сол орыс поэзиясындағы нақтылы дәлшілдік негізге құрады. Қазақтың Абайдан бұрынғы поэзия үлгілерінде де тау анық реалистік, дәлдік болмысымен суреттелмейтін. Көбінше “бұлғыр-бұлғыр, бұлғыр тау”, “асқар-асқар тауларды” жалпылап әсірелеп айтқан, бұлдыр бейнеден ары бармайтын.

Абайдың пейзажы, тауы шығыс ақындарының тұманды түспалына да соқтырмайды. Қазақ ақындары айтатын фольклорлық “заңғар тау”, “қара аспан тауларға” да бармайды. Жаңаша берілген тау бейнесі кеше ғана өзіңіз жүріп өткен жерлердің, адыр таулардың ой-қырын, жотасы мен қорым тастарын, қия беттерін, соны қарға түскен іздерімен дәл ғана, түгел көрсетеді.

Екінші айқын бір жаңалық белгісі – тауды және барлық пейзажды тек сол тау үшін, пейзаж үшін ғана алмайды. Адамның іс-әрекеттерін тартыс-талабымен, неше алуан мінездерімен араластырып, арнаулы қарым-қатынаста,

шарпысу қалпында алады. Адамның да іс-әрекетін, сезімін тегіс табиғат ортасында береді. Шығарманың өзі сюжетті, оқиғалы поэма, баллада үлгісінде жазылмаса да, бар өлең бастан-аяқ динамикалық суреттерден құралады. Әрекет пен уақиға жағына басқан сайын байып, өсіп, үдеп бара жатады. Өлеңнің ішінде сәт сайын құбылған толып жатқан өзгеріс, қимылдар болғандықтан, қай оқушыға болсын әсерлі, қызықты тиетін, көзге қонымды, көңілге иланышты шындық танытады. Салқын күнде, аппақ қардың үстінде бусанып тамған қызыл қан тамшысындай жанды шындық.

Адамды алсақ та, құр аталып қойған емес, арнаулы қимыл-әрекет үстінде көрінеді. Сонарды күткен үлкен аңшы мен қағушылар ерте аттанған. Сонардың да аңшы тілейтін сонары бар. Бұл “ұзақ сонар” емес. Қар кеше күндіз жа-уып, кеше тоқтаған болса, түлкінің ізі түні бойы жортқан ұзақ шиыр боп кетер еді. Ол ізбен түлкіні табу оңай емес. “Келте сонар” болса, ол да жақсы емес. Қар түн бойы жауып, таң атар алдында ғана тоқтаса, түлкінің ізі қысқа жортуылды ғана көрсетер еді. Бұндай із кез келсе, түлкі тез табылатындығы рас. Бірақ аң аз болған жерлерде оңай кезігуді күту қиял сияқты. Анық жақсы сонар қардың ел жатқанша жауып тоқтаған түнінде болады. Бұнда түлкі көбірек кездеседі. Жортуылы да ұзақ сонардай, шексіз алыс болмайды. Сөйтіп, Абай сонардың ішінде аңшыға көп кездесетін шындықты алады. Аңшылықтың қызығы мол. Оның шарты да зор. Астында жақсы, мықты ат болу керек. Үсте ыңғайлы, ықшам киім, қасында тату жолдас – барлығы да аңшылықтың әрі шарты, әрі қызықты шындығы. Осы топтың кейбіреулері қағушы болып, сай-сағаны кезгенде, біреулері тау басында томаға тартып отырады. Дәл осы сәттен бастап түлкіні алып, көңіл жайланып, “үйірімен үш тоғыз” боп қанжығаға байланып, сүйсінгеннен насыбайларын атқан шаққа шейін өмір шындығынан шалғай жатқан бір қимыл, бір қозғалыс, бір сезім жоқ.

Абай осы өлеңде өзі айтатын жайларды аса жақсы біліп, оны үлкен дәлшіл шындықпен жырлайтындығын танытады. Өлеңнің композициясын алсақ, ауызша поэзияда жиі кездесетін, ілгерілі-кейінді аттап түсіп отыратын, бірі ілгері, бірі кейін орынсыз жүретін ауыспалы хал жоқ. Өлең – жазушы ақынның шығармасы. Оны барлық мезгіл

мен іс-әрекетті бастан-аяқ ретімен бұлжытпай бергендіктен көреміз. Алдын ала ойланып алған ретті жоспар барлығы даусыз.

Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын, реалистік дәстүр бойынша, өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де айқын танытады. “Сонар”, “қағушы”, “қайтқан із”, “бүркіттің қайқаң қағып аспанға шығуы”, “түлкінің көре тұра қалуы”, “үйірімен үш тоғыз” десу – бәрі де аңшылықтың өзіне тән тілі. Сол өзгешелікпен қатар, ақын қиялын да өткірлеп, сол асығыс, қарбалас, тайталастар үстінде шебер түрдегі соны теңеуді де табады. “Қар – аппақ”, “бүркіт – қара”, “түлкі – қызыл” дей келіп, сол бір қайнаған қимылдарды қымсынған ұяң сұлудың асығып шомылған қозғалыстарына ұқсатуы да шеберлік айғағындай. Бұнда натуралдық үлгіде екі жайды: “ананы көр де, мынаны көр” деп ұқсата салу жоқ. Табиғатты, түлкі мен бүркітті түгел қосып, бір бейне етіп, ақ етті сұлудың динамикалық әрекетіне ұқсатуда көп ассоциация туғызатын терең де кең метафора танылады. Шын шебер реалистің ғана қаламына оралатын өзгеше үлгі.

Осындай белгілерінен де әрі мазмұн, әрі түрі түгел қабысып келіп, ірі табысқа айналған ақындық туыс танылады. Бұл өлеңде орыс поэзиясының реалистік үлгісін жақсы меңгеріп алған ірі реалист байқалады.

Абайдың ендігі көпке мәлім елеулі бір өлеңі – “Қақтаған ақ күмістей”. Бұл өлең 1884 жылы жазылған. Өлеңнің тақырыбы қазақтың бойжеткен қызының сырт көрінісін, пішін, мүсін келбетін суреттеуге арналады. Жас атаулы қызығарлық, сүйсініп, тамаша етерлік ерекше сұлу қызды сипаттайды. “Қансонарда” мен “Қақтаған ақ күмістейде” Абай көбінше сұлулықты, жарастық келісімді жырлайтын эстет ақын болып танылады. Әрі әлеуметтік шындықты, халық басындағы ауыртпалықты сыншылдықпен жырлайтын қоғам қайраткері Абай бұл өлеңдерде көрінбейді. Бірақ “Қақтаған ақ күмістейде” және де Абайдың анық жазушы ақын екенін аңғарамыз. Бұнда сұлу әйелді сипаттауда ең алғашқы жолдан бастап айқын сезілетін тәртіптілік бар. Әуелі қыздың пішінін айтады. Келісті біткен маңдайынан бастап көзіне, қасына тоқтайды.

Одан ары мұрнын, бетін атай келіп, аузына ауысады. Сұлу тісін, бұлбұл үнді күлкісін айтып, аузына аз аялдап, содан ары мойнына, тамағына тоқтайды да, осыдан ары ұлы мүшесіне, жауырыны, иығына, бойына ауысады. Жазба ақын фольклор үлгісінен бөлек планмен жазып отырғанын аңғартады. Ауызша шығарылған өлең болса, мұндайлық реттілік кездеспес еді. Әйелдің ішін пішінімен аралас жанды адам етіп беру қажет болса да, Абай бұл тұста өзінше үлгі көрсетеді. Ол – сұлудың сыртқы портретін береді. Ал адамның пішін-портретін арнаулы рет, әдіспен суреттеудің өзі де жазушы ақын айтарлық мәдениетті үлгі. Бірақ, осымен қатар, Абайдың сұлуды суреттеуінде анық орыс классик поэзиясының үлгісінен өзгелігі де байқалады. Кейде Пушкин, Лермонтовтардың реалистік дәстүрін жақсы ұғынып, толық меңгерген Абай, сол биік дәрежелі шеберлік, өнерлілікке әзірше кейде дәл басып, жете алмай қалып та отырады. Оны 1882 жылдан кейінгі бірталай өлеңдерінен де байқауға болады.

Дәл “Қақтаған ақ күмістейдің” тұсында Абайдың жаңағы жөндегі кемшілігін сынап кету керек. Мұндағы жетпегендік неменеді?

Біздің байқауымызша, Абай бұнда жанды, тірі адамды бейнелеудің орнына жансыз сурет беріп отырған сияқты. Суретшінің қағазға түсіріп отырған портреті айқынырақ сезіледі. Әсем сұлудың сырт көркімен қатар сезімін, ақыл-мінезін, адамдық ішкі дүниесін беруді ақын ескермейді. Паспорттық сипаттау жасайды.

Бұның себебі де бар. Дәл осы өлеңнің тұсында Абай әйел жынысына қазақы көзбен, әсіресе бойжеткен қызға феодалдық орта қарайтын көзбен қарағандай болады. Сол себепті, сұлудың жүзін бізге айтып беріп отырған ақынның көзі көбінше қыз көре келген жігіттің, келін айттыра келген құданың көзқарасы сияқты.

Нақтылы дәлдік болғанмен, ішкі сезім сыры жоқ шығарма көрінеді. Белдеуге сұлу атты байлап қойып, мүсін тұлғасына көлденеңнен қарап отырған бағалаушының мінезін аңғарамыз.

Кейінірек жазылатын “Ат сынын” осы қыз суретінің тұсында еріксіз еске алуға тура келеді. Онда да аттың кекілі, құлағы, қабағы, мойны аталып келіп, ұлы денесі

сипатталып кетеді. Бірақ атқа солайша сырт мүсінін санап, сынау қаншалықты қонымды болса да, адамзатқа қолданған мынау әдіс оншалық орынды емес.

Рас, кейінгі жолдарында дәл осы қыздың өзін айтпаса да, жалпы қыздарға сол Абай кезінде, патриархалдық-феодалдық ортада айтылып жүретін арзан, үстірт, әділетсіз сындар айтылады. Онда да Абай қызды міней түсіп, ақылдың салмағын жігітке айтады. Қыздың іс-әрекетінен айтылатыны – тек “іске ыңғайлылығы” деуге ғана болады.

Осылайша әйелдің сырты мен ішін екі бөліп алғандықтан, өлеңнің жалпы құрылысында тұтас бітімді бірлік болмай қалған. Өлеңнің алғашқы күшті бөлімі сипаттау болады да, екінші бөлімі көпке мәлім, орташа шындықтарды ақсақал ортасының аузымен санап, ақыл-өсиет етіп айтуға ауысып кетеді.

Екінші бөлімі Абайдың бұл өлеңін композициялық тұтастық, көркемдік күйден айырып, әлсіздікке ауыстырып әкетеді. Оның себебі өлеңнің бас жағы бір тақырыптан бас-талып, аяқ жағы екінші бөлек тақырыпқа ауысқаннан. Әуелде іш пен мінез жоқ, тек сырт болса, кейін сырт жоқ, тек мінез аталады. Басында сұлулыққа сүйсіне сөйлеп, кейін ұрсып тоқтайды. Сондай екіұдайылық сыртқы түрден, ақындық теңеу лексикасында айқын көрінеді. Күлкісі “бұлбұлдай” деп “іш қайнататын” жарастық тауып отырған ақын, кейінгі бөлімде “жыртақтап”, “тыртақтаған” деген тәрізді, келісімге шалғай, ұрысқа жақын сөздерді қолданады.

Осы өлеңмен жалғас 1885 жылы туған “Жасымда ғылым бар деп” дейтін өлең Абайдың сол 1880 жылдардың бас кездерінде, ақындық еңбек жолында әр алуан түрде ізденіп жүргенін көрсетеді. Ізденуші Абай, ең алдымен, өзін жаңа үлгідегі ақын етуге жәрдемші болатын ғылымның жайын сөз етеді. Жасында оқыған оқуын анық ғылым екен деп танымайды. Ендігі Абайдың арман етіп, “мақрұм” қалдым деп көкірегін қарс айырғандай арман ететін мекені мәлім. Бұл – орыс мәдениеті, соның ең жарық, жарқын идеялы, үлкен өрісі, өнімді жолы. Бұл ресми Россияның қазақ жасына сол кезде аз-аздап бере бастаған шалағай шағын оқуы емес. Оның не беретіні мәлім. “Қызмет қыл, шен ал!” дейтін ғана әрі теріс, әрі шағын тәрбие. Абай екінші Россияның зор ағартушылық және әлемдік қасиеті бар терең

ғылымын жоқтайды. Өзі үшін ғана емес, орыс мектебіне (медресе деп бұл тұста атап отырғаны – орыс мектебі) берген баласы туралы да осылай ойлады. Ең алдымен, “білім ал!” дегенде “орыс халқының шын зор өнерін үйрен” дейді. Сонымен танысып, өсіп бол да, “халқыңа пайдалы басшы боп қызмет ет!” деген ұлы жол тартады. Қызмет қылып, шен алуды енді Абай қасиет емес, мін санайды. Көлемі аз ғана өлең болса да, “Жасымда ғылым бар деп” – Абайдың бұл уақытқа шейін жазған өлеңдерінен мүлде бөлек. Енді өзі бірталай оқып, өсіп, бар өмірін қайта ойланып, қатты сынап, мінеп өткен ойшыл ақынды көреміз. Білген сайын жеткеніне місе қылмай, азсынып, зор ғылымға ұмтылғанын көреміз. Өзінің арманымен іздеп тапқанын болашақ буыннан шығатын қазақ жасына ағалық өсиетпен ұғындырғысы келеді. Анық үлкен жолды іздеп табуда өзінің кешіккендік өкінішін айтып отырып, сол жастарды ойландырмақ. Тура жолға ерте күннен, жас шағынан түссе екен деп баулымақ болады.

Бұл шығарма енді халықтық, адамгершілік, ағартушылық жөнінде үлкен қияға қарай жол тартқан жаңа ақынның ашық бейнесін көрсете бастайды.

Азамат ақынның зор идеясын бастаған өлең сол “Жасымда ғылым бар деп” болса, енді осыған жалғас 1886 жылы туған толып жатқан тың өлеңді көреміз. Тегінде, 1886, 1889, 1896 жылдар Абайдың ақындық, ойшылдық еңбектерінің ең жемісі мол, өнімді жылдар болады. 1886 жылы Абай он сегіз өлең жазған. Тақырып жағынан қарағанда, бұл өлеңдерді бірнеше жікке бөлуге болады. Ең әуелі айқын көпшілігі қазақтың сол күнгі қоғамдық тіршілігіндегі сорақылық міндеріне арналған. Надандық, қанаушылық, кертартпа қайшылықтарды таңбалайтын қатты сын және өсиет өлеңдері. Бұл топ көбінше сыншылдықпен, ойшылдықпен айтылған, әлеуметтік тартыстың құралы есепті болған өлеңдер. Екінші бір жігі ат сыны, жаз өлеңі сияқты боп, табиғат, жаратылыс тақырыбына арналады. Үшінші жігі – жас буынға арналған “Интернатта оқып жүр”, “Ғылым таппай мақтанба”, “Жігіттер, ойын арзан”, “Бір дәурен кемді күнге” деген сияқты өлеңдер. Төртінші жіктегі өлеңдер көңіл-күйінің лирикасы. “Көңілім қайтты”, “Патша құдай”, “Көкбайға” дегендер сияқты ақынның

әлеумет тіршілігінен, ел надандығынан туған, мұнды шығармалары болады.

Барлық он сегіз өлеңнің тобы Абайдың ақындыққа мол күшін сарп етіп, бойындағы өнер қанатын кең жайып, табанды еңбекке түгел берілгенін танытады. Осы жылдың өлеңдерінен былай қарай классик Абай кең диапазонын көрсетеді. Өзіндегі ақындық еңбектің көп сипаттарын жан-жақты түрде таныта бастайды. Бұл жылдарда Абай әрі жазып, әрі тереңдеп оқи түсіп, өз басының да әлеуметтік, азаматтық санасын, идеясын өсіре бастайды. Заманы мен ортасының кемшілік пен қайшылық міндерін зор дауыспен әшкерелейтін ұстаз ақын тәрбиешілік тартысқа белсеніп түседі.

Сол себепті бұрын қазақ сахарасында жырланып көрмеген сөз сарындар туады. Осы жылдарда Абай қалыптанған реалистік ақын болумен қатар, өзі суреттеп отырған ортада сан түрлі адамдардың ішкі сырын, мінез әрекеттерін де ірі шеберлікпен ашатын психолог ақын болды. Өз заманындағы әлеуметтік ауыртпалықтарға ем іздеуші қайраткер туады. Әсіресе халқының қалың көпшілігі болған орта шаруаның жоқшысы, жаршысы бола бастайды. Сонымен, Абайдың ендігі еңбегі, әрбір өлеңі анық еңбекші халық үшін істелген қамқорлық, қайраткерлік, азаматтыққа ауысады. Әрбір көркем терең ойлы шығармасы әлеуметтік тартыстың үлкен бір құралы, тарихтық акт есебінде туып, қалыптанып отырады.

“Абай өзінің әлеуметтік тартыстағы бағытын белгілегенде, қай топ, қай ортаның санашылы болды?” – деген сұраққа осы еңбектің бас жағында беріп кеткен жауабымыз бар-ды.

Ақынның өзі қазақтың жуан атасынан, үстем табының ортасынан шықса да, кейінгі еңбегімен, әлеуметтік, тарихтық міндетті түсінудегі жаңалық салт-сана идеясымен сол өзі шыққан таптық ортасына қарсы адам боп қалыптанады. Заманындағы тарихтық үлкен түйіндерге дұрыс жауап беруі арқылы Абай орташа, еңбекші шаруаның санашылы болып, сол тапқа кеп қосылды дейміз.

Келешек тарихы бар, алдында үлкен перспективасы бар қоғамдық ортамен өзінің бағытын, тағдырын нық байланыстырады. Ел көпшілігін қанаушы үстем тап өкілде-

рін анық халық көпшілігінен аластап, таңбалап бөліп шығарып, “елім”, “жұртым”, “халқым” дегенде, өзіне дос тұтатыны – еңбек елі болады.

Осы жайды Абайдың 1886 жылы тудырған көп өлеңінен де, кейінгі талай сөздерінен де тану оңай. Ақын сол еңбекші елді қанайтын топты: бай, болыс, би, молда және толып жатқан қу, пысық, старшын, елубасы, ақсақал, қарасақал жиынын – атқамінер деп атайды да, барлығын да ел денесіндегі паразиттер деп түсіндіреді.

Сол әшкерелеуінде үстем тап әміршілерімен көпшілік елдің үнемі бітімсіз қиыншылықта, қарсылықта екенін анықтап түсіндіреді. Рас, кейбір өлеңдерінде Абайдың дәл осы санасына қайшы келетін қателік пікірлері де болады. Бірақ ондай жайларды сирек кездесетін салт-саналық қайшылықтары деп ұғыну керек. Ал, жалпы алғанда, ағартушы халық қайраткері Абайдың барлық мол, ұлы мұрасында айқындап отыратын күрделі ой, зор арман атаулының барлығы да ақынның, жоғарыда айтылған, анық табысқан халқымен бірге болады.

Осы айтылған пікірдің бір дәлелін біз Абайдың “Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман” деген өлеңінен айқын көреміз. Бұл өлеңнің ішінде сан алуан жолдармен жұртты жем етіп, қанап, ұдайы алып жатқан бай, болыс би, елубасы, жалаңқай жау – бөрлері де тынымсыз алушылар болады. Ал соларға беріп жатқан кімдер?

Ол – өз малын өзімдікі дей алмайтын, “басынан – сырық, малынан құрық арылмайтын” анық момын ел – орташа көпшілік. Бұл өлеңнің тұсында Абай қазақтың анық қалың жоқшылыққа батқан тақыр кедейінің жайын сөз етпейді. Орташа шаруаның мұңын жоқтап сөйлейді. Осы өлеңіне егіз сыңардай, қоса шығарған “Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек” деген өлеңі бар. Онда ел ортасына бүлік салып жүрген тынымсыз атқамінерлерді ең алғаш рет сынға алып, бөліп шығара бастайды. Ел бұзарлар осылар деп әйгілемек болады.

...Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек,
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттен қор боп, өзіне сөз келтірмек, —

деген жолдарда елдің ортасында “жақсымын”, “жұрт ағасымын” деп жүргендерге ең алғаш сын сөздер айтады. Кейінгі жылдардың өлеңдерінде Абай бұл топтың адамдарын таптық тұрғыдан жаңағы айтылғаннан да қатты сынға алады.

Алғашқы өлеңінде болыстықтың өзі де “қорлық”, “иттікке” апаратын жол деп, қазақ ортасындағы әкімшіліктің өзінен қашу керек десе, “Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арманның” артында атқамінер тобын айқынырақ, ащырақ шенеп, әйгілеп өтеді.

...Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертиген паңы құрсын, —

деп, сол атқамінер ортасын “жүзі күйгір” деумен жиренішті топ етіп көрсетеді.

Осы екі өлең туралы тағы айта кететін бір жәй бар. 1886 жылы қырық бір жасқа келген Абай өлеңдерін “Қартайдық, қайғы ойладық” — деген сөздермен бастайды. Анығында, бұл жылдарда Абай қартайған жоқ. Оны жасынан ғана айыру керек емес, халық қамқоры боп, азамат ақын боп, осы жылдан бастап жазған сөздеріне қарасақ, ақын анық үлкен тартысқа барынша белсеніп кіріседі. Ызалы ашумен, қайсар қайрат, өнімді қажырмен араласады. Сондықтан қажыған адамның әлсіреп, қартайып, ой қуаты, жүрек оты бәсеңдеген күйін көрмейміз. Олай болса, жаңағы “Қартайдық, қайғы ойладық” деген сөздерді Абай басқаша бір мән-мағынамен қолданады. Өсиетші, сыншы, ұстаз болуға бекініп кіріскен ақын халықтың анық ағасы боп, ақылшының тұрғысымен сөйлемек болады. Ел ұғымына қонымды бір “құлақкүй” сияқты сәл сарыннан бастайды. Бұрынғы ақылшының көбі — кәріден, атадан, ақсақалдан

шығады деп түсініп қалған көпшілікке өзін де солайша, жақсы етіп, тоқтаған, ой түскен, ел мұңшысы есебінде танытпақ боп, әдейі солайша бастайды. Болмаса, өз басының қажыры мен өнеріне қарасақ, ол жылдарда құлшынып, өрлеп келе жатқан, қайнап өсіп, дами бастаған анық шабытты ақынның шалқып жанған жалынын сеземіз.

Ол жалын — ел жайына қарап отырып ызаланып, ширыға түсіп, күйінген ердің көкірегіндегі ашулы жалын болады. Ал үлкен санадан туған қатты ашу мен қызулы жалын екеуі де кәрілік нышаны емес. Кемеліне келіп отырып, кектенген күресті іздейтін, қуаты күшті жүректен шығады.

Рас, сол жүрек халық жайын ойлағанда, біресе ызаменен толқыса, бір кезде сол халық үшін қамырық мұңға да толады. Сол себепті, 1886 жылдың тағы бір өлеңі — “Қалың елім, қазағым, қайран жұртымда” ақын өз халқының сол кездегі тарихи трагедиясын айта кеп, дерттенеді. Жоғын жоқтап, мұнын мұндап отырғаны “қалың елі, қазағы”. Оны “қайран жұртым” деп, бар жанымен ынтыға сүйеді. Бұның қамын ойлағанда, қамырыққа көңіл толады. Ал және сол қалың ел бар да, оның ұйтқысын бұзған, елдігін кетірген үстем тап бар. Осы соңғылардың сорақылығын айырып, атап береді.

Аузымен орақ орған өңкей қыртың,
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде — ұйқың.

.....
Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын? —

деген жолдарда ақын қалың елді жаңағы қаскөй топтан айырып жырлайды. Елдің жауларын қанаушы бұзықтық іс-әрекеттің үстіне мінез, адамгершілік жағынан да өңшең татымсыз, құнарсыз адамдар деп танытады. Олар “жақсымын” десе де, анығында, толық мағынада адам да емес. Өңкей қиқым. Адамзат ішіндегі қоры, қортығы, ең бір сорақысы деп танытады.

Қоғамдық сана жағынан қарағанда, өздерін “басшымын”, “жақсымын” деп жүрген әміршілердің барлығын

осылайша масқаралап, таңбалап берудің өзі де Абайдың алғашқы адымында үлкен тарихтық, әлеуметтік жаңалығы бар әрекет еді.

Бірақ 1886 жылдың әлеуметтік тақырыбына жазылған үлкен толғаулы, көп көркем өлеңдердің қатарында Абайдың жаңағы айтылған әлеуметтік сыншыл ойының жаңсақ бастаған кезі де бар. Мысалы, “Байлар жүр” деген өлеңде және кейін шығатын кейбір қара сөздерінде Абай қанаушы таптың ішінен, бұзық болыс, арамза атқамінерлер тобының арасынан кейбір байларды бөліп шығаратыны бар. “Момын бай” деп жалпы қанаушы топтың қатарынан бірен-саран малды байды бөліп алып, арашалағандай болады. Оны да жаңағы ел бұзар, әкім, ұлықтар, қу пысықтар жем етіп жүргендей суреттейді. Әрине, Абай байдың бәрін былайша қорғамайды. Бірақ оларды көбінше болыстарға қоса жамандай отырып, кейде жем болушы жылаулар бай тапқандай болады. Бұнысы Абайдың “байдың да байы бар да, көпке залалы аз, сотқарлардан өзі де зығыр жеп жүрген бай бар” деп теріс жіктеген пікірі.

Дәл бұл өлеңнің тұсында Абай үлкен қайшылыққа ұшырайды. Таптық жағынан қарағанда, қазақтың халық даналығының өзі айтқан, өзі әшкерелеген сананы да Абай аңғара алмай қалады. Халық мақалында “Бай байға құяды, сай сайға құяды” деген үлкен шыншыл да сыншыл қорытынды бар еді. Абай қалың елдің момын көпшілігі ашық түсінген осы жайды айырмайды. Бай атаулы қанаушы топтың басшысы, түп тірегі екенін аңдамай, қателік ойлар айтады.

1886 жылдың сыншылдық, қоғамшылдық тақырыпқа арналған өлеңдерінің қатарында “Адасқанның алды жөн” деген бір өлең бар. Бұнда да өзі көрген кемшілікті, мінді мінездерді үлкен турашылықпен қатты сынап, шенеп айтатын ақын көрінеді. Тек бұл өлеңде сынаитыны, ащы мысқыл үлгісінде қатты мінеп сөйлейтіні алғашқы көп өлеңдердегі болыстар, атқамінерлер, қанаушылар тобы емес, ел ішіндегі еңбексіз өмір кешетін жалқаулар болады.

...Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.

.....

Олардың жоқ ойында малын бақпақ,

дегенде, ақын кімді сынап, сөгіп отырғанын танытады.

Өзінде мал жоқ, істер әрекет, еңбек жоқ, өз үйінде ішетін ас та жоқ. Бірақ осындай жігіттер малы бар, асы бар ауылдарды қыдырып, бейнетсіз, еңбексіз қор жалқаудың қалпында жүргенін ақын үлкен айып етіп әйгілейді. Абай заманындағы қазақтың көшпелі аулында болған жалқаулық, еңбексіздікті ең алғаш өлеңмен сөз қыла бастайды. Арамтамақтық, кісінің асына көз сүзгіштіктің өзі де паразиттіктің бір түрі деп танытады. Әсіресе бай ауылды жағалап жүрген, жатыпшіерлік әдетке салынған жастарды ызамен айыптайды. Үстем таптың, малды таптың өкілдері арамтамақ болса, еңбексіз өмір кешсе, бұл олардың болмысы, дағдылы қалпы. Ал жоқшылықта жүрген көпшілік өкілдерінің еңбексіз жалқаулығы — ақынды анық қамқорлық ойымен ыза қылғандай болады. Бұл топтың баласына, жас-кәрісіне түгелімен қамқорлық ой ойлайтын ақын “көзіңді сатпа, теріңді сат”, “еңбегің ғана есенді әпереді” — дейді. Адамшылығыңды сақтауға, қорлықсыз, мазақсыз өмір кешуге жәрдемшің, сүйенішің сол еңбек қана болады дегенді көп үгіттейді.

Кейін молайып өрістейтін осы алуандас ойларының басын жаңағы “Адасқанның алды жөн” деген мысқыл, шенеу үлгісімен жазылған өлеңінен бастайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, 1886 жыл тудырған өлеңдердің тақырыбы әр алуан екенін көрсететін бір-екі өлең — аттың сыны мен жазға арналған өлеңдер. Жоғарыдағы айтылғаннан мына екі өлеңнің тақырыбы да, стилі де өзгеше. Бұл шығармаларында Абайдың суретші-реалист ақын есебіндегі шеберлігі көрінеді. Аттың сыны — жаратылыстың жанды бір бейнесі болған бәйге атқа арналған өлең.

Фасырлар бойында мал өсірумен, көшпелі күйде тірлік еткен елдің ақыны аттың бағасын өзгеше түсінеді. Соның ішінде бәйге аттың орны мүлде бөлек. Ол қазақтың бағы заманнан бергі ауызша әдебиетінде де сан алуан “қиял пырағы” болып жырланып келген.

Абай өмір кешкен кезде де ат — ер қанаты жүйрік ат, әсіресе қазақ білген жануардың ішіндегі адамға ең ыстығы,

кадірлісі. Бірақ осы аттың жайын сипаттағанда Абай тағы да реалист-суретші боп шығады. “Қақтаған ақ күмістей” деген өлеңінде онша орынды болмаса да, мұнда қолмен қойғандай, барлық сыны сырт сымбатынан көрінетін көліктің жайын Абай кекілі, құлағынан бастап, түгел толық баяндап шығады. Бәйге аттың мүсінін сынап санауда Абай үлкен білімділік, байқағыштық танытады. Ол әрі шебер ақын болудың үстіне, аса білгір саятшы, атсейіс сыншы боп шығады. Аттың бар мүсінін санап шығуда, әсем жырмен үлкен шешендікпен шеберлеп сыпаттауда ақын қазақ тілінің осы жөніндегі мол байлығын да танытады.

Өзге тілге аударуға аса қиын соғатын осы өлеңінде ақын сол тілдің бар мүмкіншілігін де өзгеше ұсталықпен пайдаланды. Жалғыз-ақ атап айтатын бір жәй, осы атты сынап отырушы адамның кейбір салт-саналық көзқарасы турасында болу керек. Ақын осы атты еңбекші көпшіліктің күнделік тіршілігіне қажет болған күш көлігі есебінде жырламайды. Және жорықта жан серігі ететін жауынгер көзімен де қарамайды. Өзі жүйрік, өзі берік, жуан, жуас, қолға түспес, жақсы атқа қарап отырған көз өзі де еңбекші адамның көзі емес. Атты оның іс-әрекетінің үстінде көрсетпей, “белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек” деп, тек қана көлденең тұрғызып қойып, созерцание түрінде тыныш қана тамашалап отырған ақын көзін көреміз.

Онан соңғы атап өтетін өлеңдік ерекшеліктің бірі — бұнда және де шындықтан тыс, қиялды теңеулер жоқ. Қонымсыз романтика, тұманды теңеулер сияқты сырт жатқан, жалған жамаулар жоқ. Өте нақтылы, шыншыл, дәлшіл үлгіні көрсететін, реалистік шеберлікпен толық шыққан көркем шығарма болады. Мазмұнында ат жайын аса білгірлікпен дәл айтуды мақсат етіп алған шығарма өлеңдік құрылыста, сөздік байлықта, ақындық орамды шешендікте де біртегіс, тұтас келісімді танытады.

Осы жылда Абайдың жаратылыс келісін, көркін суреттеген шебер жырының бірі — табиғат жайына арналған “Жаз” өлеңі. Жалпы алғанда, Абай жылдың төрт мезгілін бір жылда емес, бірнеше жыл бойында жазады. Сол өлеңдерінің алғашқысы осы — “Жаз”. Басқа тақырыптар сияқты табиғат көркі мен адам әрекетін араластырып жазған шығармаларда да Абайдың әртүрлі дамып өскенін,

ақындық эволюциясын байқаймыз. Мысалы, ең алғаш жазылған “Жаз” өлеңі мен кейінірек жазылатын “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” деген екі өлеңнің арасында, өзгесінен бұрын, салт-саналық, қоғамдық жақтан айқын тұрған айырмасы бар. “Жаз” өлеңінде сахарاداғы ауыл тіршілігін, көшіп-қонып жатқан көрінісін сипаттауда сол ауылдағы әр алуан топтар арасындағы қайшылық, қарсылықтар аз көрінеді.

Ал жаңағы аталған күз көрінісін сипаттаған өлеңде, бір ауылдың екі шетіндегі бай үйі мен кедей үйінің барлық тірлігінде бітімсіз қайшылықтар үлкен шыншылдықпен терең ашылған болады. “Жаз” өлеңінің Абайдағы ерекшелігі — бұнда да ақындық мәдениеті ірілеп, шеберленген көркемдікті аңғарамыз. Барлық суреттер мен динамикалы қозғалыс әрекеттер неше алуан бай құбылыс боп сипатталады.

Ақын және де нақтылы, анық шындық халдерді көп теріп, шығармасын өте жанды, мол әрекеттерге толтыра жазады. Және ешбір көрініс-қимылда болмыстан тыс көмескілік, тұманды тұспалшылдық жоқ. Ең әуелі жас шалғынды, бәйшешегі толықси өсіп тұрған соны қонысты алады. Сол араға жеткен малдың ішінде, әсіресе қалың топ жылқының ен суға, мол шалғынға емін-еркін араласқан күйлі кезін көрсетеді. Өлі үйін тігіп, жайғасқан ауыл жоқ. Жанды-жансыз табиғат арасында шұбартқан суретті өз қимыл-қозғалыстарымен толықтыра түседі. Сәнін молайтқан адам тобының әр алуаны көрінеді. Үй тігіп жатқан қыз-келіншек, ат үстінде мал ішін аралап жүрген ауыл иесі — үлкендер аталып өтеді. Содан жұмыс үстінде жүрген шешелерді жағалаған жас балалар, тынымсыз шабуылмен күнұзын салпылдап еңбек еткен жалшылар көрінеді; өзен бойында құс салып жүрген жас аңшы бозбалалар да ақынның көзіне түседі. Бай аулына жағынышты, жалынышты тынымсыз көрші малай, қартаң ақсақал да өз әрекетімен аталып өтеді. Осылайша үлкен ретпенен көп өмір көрінісін аз өлеңнің ішіне тығыздап сыйғыза білген ақын, негізінде, реалистік пейзаж беріп отыр. Табиғаттың белгілі көрінісіне, мезгіліне адамның әрекетін мол араластыра біледі. Аз адам емес, ауылда тіршілік еткен кәрі-жастың, бай мен малайдың, қолы бос бозбаланың бәрін де тізіп өтеді.

Табиғатты ағын судай, сымпылдап ұшқан үйрек, қаздай динамикалы халде алған сияқты, адамды да тіпестек тыныш отырған үнсіз, қозғалыссыз күйде алмайды. Әркім әр алуан іс пен мінезде, құбылыста көрінеді. Осында буы аспанға шыққан, көшіп келген жәрмеңкедей жанды өмірді оқушыға аса қонымды етіп, “дәл осындай болады” дегендей шұлғытып, иландыра біледі. Өлеңнің ішінде жанды тіршілік, қайнар қызу мол болғандықтан, түрі менен өлшеу ұйқастарында да аса жанды, қызулы жүрдектік бар. Ұйқастарда келетін “шыбындап”, “шылпылдап”, “бұлтылдап”, “сымпылдап”, “сыңқылдап”, “жылпылдап” деген сияқты айтуға ауырлау келгенмен, тұрақты тыныштық күй емес, үнемі өзгеріп тұрған қозғалыс әрекетті көрсететін сөздер барлық өлеңге өзгеше ағындылық (темп) береді.

Тұтас бітімді, келісті келген өлеңнің аяғына шейін осы жаңағы айтылған сөздерге орайлас ұйқастар айнымай созылып отырды. Жиынын алғанда өлең тілінде үлкен байлықпен қатар, тапқырлық, дәлшілдік мол. Мал баққан, көшпелі тірлік еткен елдің жайлаудағы жаңа қонысқа көшіп, қонып жатқан кезін, қимыл-әрекетін, әбігер-қарбаласын өлеңнің әр бөлімі айқын аңғартады. Сондай мазмұнымен біркелкі келген, анық реалистік шеберлікке толған өлеңнің барлық құрылысындағы, мағына-идеясындағы бір кемшілік және де айқын байқалады.

Ақын көшпелі тіршілікті сынап, мінеп жазып отырған жоқ. Көбінше оның көркін, сырт көріністерін тамашалай түсіп, сүйсіне жырлап отыр. Әсіресе бай аулының қалың шұбар жанды-жансыз мүлкімен толықсып, жайғасып жатқанын негізгі тақырып етеді. Идея осылай бөлімделгендіктен, Абай талантының шыншылдығы бұл ауылда қажып, талған жылқышы барын, жалынышты, бағынышты кедей-кепшік барын еске алса да, жоғарыда айтылғандай, қоғамдық үлкен қайшылықтарды дәл осы көшіп-қонып жатқан бай аулының өзінен де табуға болатынын ашпай кетеді.

Алғашқы көп тақырыпты, мол өлеңдер жазған жылдың ішінде Абайдың бір топ өлеңі жастарға арналған. “Интернатта оқып жүр”, “Ғылым таппай мақтанба”, “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат”, “Бір дәурен кемді күнге” деген шығармалардың бәрі де — өсиетші, сыншы ұстаз

ақынның жас буынға арнап айтқан сөздері. Солардың ішінде, әсіресе Абай шығармасына үлкен жаңалық қосатын өлең – “Интернатта оқып жүр”.

Бұл өлеңде сыншылдық та көп, қоғам үшін қамқорлық озғын ой да мол. Жаңа буынға басшы болған ақын патшалық системасына да терең сын айтады. Тегінде, қазақ баласының ендігі талпынатыны тек орысша оқу екенін Абай бұрын да айтқан. Бірақ екі түрлі оқу бар: осы өлеңде Абай екі Россияның жігін айыратын екі түрлі оқу барын танытады.

Біріншісі – патшалық аппараты өзіне тілмаш, ұсақ чиновник, ұсақ әскери адам етіп әзірлеймін деп оқытып отырған шала, шикі оқу. Бұған берілген жасты Абай халыққа пайдалы адам емес, залалды адам боп шығады деп бағалайды. Оның бар талабы: прошение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу. Өзі де азғын, елді де сорлатады. Оны оқытып жүрген әкесі атқамінер, пәлекор болса, әсіресе жаңағы жасты бұза түсуге тырысады. Соның нәтижесінде:

...Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы? –

дейтін залалды топтар туады. Бұндай оқушы болудан жирену керек. Ұсақ тілмаш, әлдеқандай адвокат, чиновник болсам деген арманда жүрген жаңағы жастарға Абай Салтыков пен Толстойды әдейі атап өтеді. Бұндағы ұстаз ақынның үлкен сыншылдық толғаулы ойы айрықша түсінік беруді талап етеді. Абай сол жастарға: “Сен арман еткен чиновник пен адвокаттарды Толстой, Салтыков-Щедриндер қандайлық масқаралап, әшкерелеп, сорақы кескіндерін әйгілеп бергенін ойландар! Ойлана түсіп жиреніңдер, қашыңдар!” – дейді.

Осының алдындағы жолдарда “орыс жаман бол демеіді” деген пікірді Абай әдейі айтып отыр. Бұл тұста патшалық өкілдерін айтпайды. Анық орыс халқының қасиетті қазынасына нұсқайды. Оның сыры мен нәрі орыстың классиктерінің еңбегінде, анық орыс халқының сен талпынар қуат қазынасы сонда! – дегенді аңғартады.

1886 жылдың өлеңі Абайдың тұсындағы жастар жайын

танытумен қатар, ақынның өзінің де ішін ашады. Осы кезеңде орыстың классик ақындары ғана емес, көркем прозасының ең ірі өкілдерінің де шығармаларын Абайдың анық біліп, терең танығанын көреміз. Сол классиктермен сыншылдық ой жөнінде өзі де бар санасымен табысып отырып:

...Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге, –

деген ойлар айтады.

Бұнда анық, айқын түрде “патшалық кеңсесінен қаш!” – дейді. “Ол арада өмір кешсең, залалды адамның бірі боласың. Елі-жұртыңнан лағынет аласың” демек. Бұның орнына:

Алыс та болса іздеп тап,
Кореннойға кіруге...

Абайдың түсінігіндегі “коренной” адам – оның арман еткен азаматы. Көп білім тауып, үлкен азаматтық тартыс жолына түсіп, патшалық кеңсесімен алысып жүрген ерлердің қатарына қосыл дейді. Міне, осы жерге шейін Абай орысша оқитын қазақ жасынан өзі күткен халықтық тілегін үлкен дұрыстықпен айтып келеді. Ал осыдан кейінгі кейбір ойларында тағы да қайшылық аңғарылады:

...Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге,
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге, –

дейді.

Ақынның өзі ойлаған өріске жете алмаған, жарым жолда қалған жастарға ұлықтың кеңсесінде істегенше, саудагер байдың есепші, қызметшісі бол дейді.

Дәл осы өсиетті зиянның азын талғау түрінде ғана, шартты түрде ғана қабыл алуға болады. Болмаса, тіпті бұл

алуандас өсиетті Абайдай зор саналы, ірі идеялы өсиет айтып отырған ақынға артық кеңес деуге де болар еді.

Тіл мен теңеу, түр жағынан алғанда және де бұл өлеңнің мазмұнына сай стильдік өзгешелік айқын екенін көреміз. Осы бір өлеңнің ішінде ақын “интернат”, “здорово-мыслящий”, “военный қызмет”, “коренной”, “счет”, “занимайся прямотой” деген сияқты сөздерді кейде қазақ сөздерімен ұйқастыра отырып, еркін қолданады. Мазмұнымен байланысты туған сөздік өзгерістер Абайдың орыс мәдениетін үгіттейтін озғын ойларына әдейі, заңды қажет боп отыр.

Рас, кейде Абай орыстың сөздерімен өзінің қазақша ойлаған ойын шалалау аударады. Шикілеу подстрочник сияктанып, орысша қонымсыз келген бір сөйлем “занимайся прямотой” дегенінен көрінеді.

Жастарға арналған өсиет өлеңінің ой жағынан көрнекті біреуі – тағы осы жылда туған “Ғылым таппай мақтанба”. Ел ішіндегі жас желеңге Абайдың әсіресе көп ой қорытып айтқан мағыналы және програмдық бір өлеңі осы деуге болады. Бұнда Абай адам бойындағы қазынаның үлкені және әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы – ғылым дейді. Осы өлеңнің әр кезінде сол ғылымды Абай шапшағын дүние деп бағаламайды. “Ғылым” деген сөзді әдейі бірнеше қайырып қолдану арқылы ұзақ өрісі бар терең білім деп таниды. Сол ғылым талпыну жолында өзі үгіттеп, тәрбиелемек болған жастарды айналадағы көпшіліктің сорақы, бұзық мінездерінен жирентіп өсірмек. Ол сорақы мінездер атқамінер атаулының қолданып жүрген машықтары. Бұлар – өсек, өтірік, мақтаншак, еріншектік, бекерге мал шашпақ.

Бір өлеңдерінде дәл осы мінездердің адамдарынан ел ішіндегі жуан, содыр, болыс, би, атқамінер деп атап берсе, мына тұста ол адамдарды айтпай, солардың тек сорақы қылықтарын атайды. Кейінгі өсетін жас буынға сол мінездер “бес дұспан” деп танылу керек. Ал осыған қарсы ғылым тапқан жас болса, ірі адамгершілікке ие болсын, азамат деп айтарлық ар иесі болсын. Ол – шын мағынадағы қасиетке жетуге талпыну керек. Сондықтан ойы жетіп, адамдығы өскен жас өзінің досы деп бес асылды таңдасын дейді. Гуманист Абай, ағартушы, әлеумет ағасы болған ақын сол

бес нәрсені санағанда, ең алдымен талапты айтады. Сонан соң еңбек, терең ой, қанағат, рақым деген сияқты арлы адамгершіліктің сипаттарын санайды.

Бұл жолда тартысу керек. Алдыңғы буынның өзіне мінез етіп, үлгі етіп жүрген жолдарынан жирену керек. Сол себепті “ақсақал айтты, бай айтты” дегенге тоқтамау керек. Тағы сондай жалған авторитет саналғанның кімісі айтса да мойындамау керек дейді.

...Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз, –

дегенде, жаңағы қараңғы топтан өзі тәрбиелеп отырған жас буынды бөліп алмақ болады.

“Интернатта оқып жүр” деген өлеңді жас жеткіншек оқушы тобына айтса, мынау өлеңін Абай өзі үміт еткен, өскелең ойлы жасқа арнайды.

Тағы да жас буынға осы жылда арналған сөздің бірі – “Жігіттер, ойын арзан...” деген ұзақ өлеңі. Бірақ ішіне тіршілік шындығы, күндегі өмір куәліктері көп кірген ұзақ өлең болғанмен, бұл соңғы шығарма жастарға арналған жаңағы екі өлеңнен идея жағынан төменірек түседі. Онда қазақ жастарының сауығына, үй іші тірлігіне, бір-бірімен кездескен мәжіліс ермектеріне көп көңіл бөле отырып, ақынның әсіресе көп мән беріп айтатын ойы – достық жайында.

Адал, шыншыл адамгершілікке сүйенген жастың достығын айрықша қадірлейді.

...Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

.....
Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.

.....
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату! –

деген сияқты ойларды шешендік, ақылгөйлік түрінде әсіресе баса айту – бұл өлеңдегі Абайдың ағалық, ұстаздық ниеті. Бұндағы үгіттеп отырған оқушылары да бала жастар емес,

жігіттікке, үй іші тірлікке, кісілікке ілініп қалған өскелең жастар. Солардың арасында қиянатсыз достық айтумен өз ұғынуындағы адамгершілік, адалдық мінездерді жол етіп ұсынады. Алдыңғы ата, әке буындарының мінезіндегі боямалық, жалған татулық, қиянаткерлік атаулыдан сол аталардың нәсілдерін сақтандырмақ болады. Және достықты, татулықты ер мен ер арасындағы ғана қарым-қатынас демейді. Үлкен достықты, шын мағыналы тұрақтылықты жас жігітке ең әуелі өзінің жары мен үй іші тірлікте мақсат ету қажет екенін айтады. Әйелің, құрбың – барлығын да адамгершілікпен дос ете біл дейді. Қазақтың әйеліне арналатын кейінгі адамгершілік, әділет, моральдық ойларының басын осы өлеңде айта бастайды.

...Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй, –

деуменен Абай қазақ әйелінің орнын жаңаша, өзгеше бағалайды. Өмір мағынасы мен көркі достықта болса, соның ең бір жарастықты асыл ұясы үй ішінде басталу керек дегенді айтады.

Сонымен, ел ішіндегі көпшілік жасқа өздері жүрген қалпындағы күнделікті тіршілігінің, күнделік жол қағидасын өр алуан мінезділік ретінде өсиет етеді.

Және де осы жылда жазылған алдыңғы айтқандардан тақырып, сезім сарыны бөлегірек шығатын бірнеше өлең – Абайдың өзіндік көңіл-күйлері. Өз басының мұңшыл, сыншыл ойларына арналады. Бұл қатарға қосылғандар: “Көңілім қайтты”, “Патша құдай”, “Көкбайға” деген өлеңдер.

Сыншыл ойдың иесі, әлеуметтік пайдалы еңбектің өзін ендігі тірлігіне мақсат, мұрат етіп алған ақын жұртына етіп жүрген еңбек, қызметі туралы күдікті, мұңлы ойларды да ойлай жүреді. Әсіресе өзінің күнделік өмірі мен тағдырын байланыстырған құнарсыз ортадан көрген опасыздық, қиянаткерлік жайларын жыр ете бастайды. Дұшпан ғана емес, доспын деген талайдан да сол күнделікті тірлігінде сан түрлі қиянат көреді. Етіп жүрген еңбегінен түңілмесе де, жаңағы топтан түңіліп, оқшаулана бастайды. Ойлы жалғыздың бітімсіз, сыншыл уайымы тәрізді сөздері шығады. Өзі отырған елдің аты Тобықты болса, алғашқы сөзі

жетіп жатқан орта сол елдің құнарсыз атқамінер тобы болғандықтан және халықтың үлкен арманға толы асыл сөздері сол меңіреу, керең ортада бағаланбай, тыңдалмай жатқанын жеке уайым етеді. Халыққа арналған қамқорлыққа толы зор саналы өлеңдерінің бағасын Абай өзі жақсы білген.

Бұрын қазақ ортасында айтылмаған соңғы сөз екенін танып отыр. Бірақ елді, көпшілікті өздерінің әлегімен алаң етіп жүрген жаңағы топтар өзі де ермейді, көпті де дұрыс жолға бастатпайды. Абайдай өлең сөзін, ақындық еңбегін әлеуметтік тартыстың құралы етіп жұмсап отырған адамға осы бөгеттің бәрі кейінгі көп өлеңдерінде басымдап, үдей беретін ызалы мұң сарыны және де осы 1886 жылдың шығармаларында әр алуан көрініс береді. Кейде жуан содырлар ортасы Абайдың өз басына да жала жауып, қастық арнап, соққы беруді талап етеді. Өздерін беті-жүзі демей масқара түрде әшкерелеп отырған сыншы, жоршыдан қолдан келген жаманшылық, пәле, қазаны аямайды. Ояздық облыстық кеңселерге, әр саты соттарға Абайдың үстінен неше алуан қылмыстармен айыптаған жалақор, жалған арыздар түседі. Абайды қырда да қинап, қалада да сан қыспаққа салады. Сондықтан “Көкбайға” деген өлеңінде өзінің жеке басы көріп жүрген жапаны айтады. Өз ойынан кешкен ызалы уайымды еске алып отырып:

...Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды, –

деп, қиналу үстіндегі бас сырын шерте түседі.

Осы соңғы өлеңдерді шолу мен тексеруде біз Абайдың ақындыққа барынша терең бойлаған бір жылының жемісті нәтижесін талдап өттік.

Қорыта айтқанда, ендігі Абай көп қырлы, терең сырлы үлкен әлеуметтік идеяны жыр қылған ұстаз ақын болады. Шығармаларының бәрі де өзі өмір кешкен ортаның дәл сол тарихтық нақтылы дәуірдегі дәлме-дәл болмысымен, күнделікті шындығымен нық байланысты болады. Және қай жайды жырласа да, сыншы шебер реалист боп жазады. Жаңа арманмен өзгеше ақындық үлгі көрсетіп, соны стильдің шебері болып қалыптана береді.

Толғаулы ақынның бұл уақытқа шейінгі ең басты тақырыбы – халық қамына, көпшілік шаруа мұңына арналған, анық жарқын жолдағы жырлар екенін көрдік. Бұл кездегі Абайдың табиғат жайында үлкен ұсталықпен, жаңа үлгімен жырлайтынын аңғардық. Атқамінер, бұзық топтан көрген, сезгендеріне арнап сатиралы бітімсіз қарсылық жолын бастады. Сонымен қатар өзі тіршілік еткен заманның көп топтарынан үміт етеді. Келешек солардікі деп, осы соңғы топқа арнаған сөздерін ойлы, мәдениетті ұстаздық қамқорлықпен айтады. Бұл тобы халқының жас жеткіншектері мен ересек жігіттері болады. Соларға айтқан өр талапты өсиеттерінің үлкені – білім жарығына ұмтылу. Шала-шарық емес, анық үлкен өрісі бар, ұлы орыс халқының шынайы қасиетті қазынасына ұмтылу, жету шарт дейді.

Осы айтқандармен қатар, біз талқылап өткен 1886 жыл өлеңдерінің соңғы бір түрі – өз басының ой-мұңымен байланған көңіл сыры екенін көрдік.

Біз 1886 жылдың өлеңдеріне айрықша көп тоқтадық. Себебі, өз заманына да, біздің дәуірімізге де Абайды қадірлі дана, анық классик етіп танытатын ақындық жолдың нақтылы арналары осы жылда салынған. Бұдан былайғы жылдардың шығармаларында Абай жаңағы аталған төрт сала тақырыптардан қол үзіп кетпейді. Қайта, өмір бойында халық мұңы, әлеумет қамы ақынның берік бекіткен діңгегі есепті болады. Өзге үш саладағы тақырыптарға да кейін Абай айнымастан сан рет оралып отырады. Әрине, келер жылдардағы ақындық еңбегінің бар көлемі бұл айтылған төрт сала тақырыппен түгелденбейді. Әр кезде осы айтылғандардың үстіне, өзі жыл санап үдеп, өсіп отырған ақын, тағы да тың тақырыптарды қоса береді. Ал жаңағы аталған негізгі арқауларын алсақ, олардың да әрқайсысына кейін қайта оралып, соғып отырғанда салт-сана жағынан да, ойшылдық, даналық, тереңдікте де терең бойлап, жаңалық өрістер тауып отырады.

Олай болса, біз бұдан былай кездесіп, ақын шығармаларын тексергенде жаңағы, соңғы айтылған сипат, қасиеттерді әсіресе есте тұтамыз. Сонымен, келесі жылдар шығармаларын тексергенде, бұрынғы тақырыптарды қайталаған шығармаларды түгел тексермей, солардың ішіне

кейінгі жылдар қосқан жаңалық идея мен көркемдіктің тың сипаттарын айрықша атап отырамыз. Сол арқылы Абай ойының, ізденулерінің және ақындық шеберлікке жетуде айқындай түсетін саты-сатыларын анықтап ескеретін боламыз. Осылайша шолу Абайдың ақындық жолындағы сан алуан эволюциясын толығырақ танытатын болады.

Бұл айтылған сөздер, бір жағынан, 1886 жылдың шығармалары туралы берілген қорытынды есепті болса, екінші жағынан, келесі 1887 және одан арғы жылдардың да шығармаларына шолудың кіріспе сөзі есепті болады.

Сонымен, 1887 жылдың шығармаларына ауыссақ, бұл жыл ең алдымен сан жағынан аз өлең тудырған кез болады. Дәл осы жылдың үлкен өлеңі үшеу-ақ. Оның екеуі – “Сабырсыз, арсыз”, “Көжекбайға” (“Бөтен елде бар болса”) дегендер ел ішінің содыр-сойқанды, бұзық тобына арналған.

Өткен жылғы көп шығармаларының тақырыбы қайталап, өскелеңдеп кеп, тағы жаңа шығармалар туғызады. Бұлардан бөлек, жаңа жылдың, ерекше жаңа, бұрынғы кезде Абайдың өзі де, өзге қазақ ақындары да айтып көрмеген тақырыпта ең бір терең, көркем шығармасы – “Өлең – сөздің патшасы” болады.

Алғашқы аталған, бұрынғы, белгілі тақырыпты тың өлеңдермен қайталаған шығарманың екеуі де ұзақ өлеңдер. Солар сияқты үшінші өлең де аса терең мағыналы болумен бірге, ұзақ жырдың бірі боп шыққан.

...Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсеқызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан ала ауыз, –

деп басталатын өлең елдің сорына біткен қу мен сұмның неше алуан жексұрын, жиренішті кескінін бейнелейді. Өздері елдің тұнығын лайлап, береке, тыныштығын кетіріп жүрген бұзық бола тұрса да, толып жатқан әмір-құдірет солардың қолында:

...Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе, ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады...

Қазақтың Абай тұсындағы сан байлары, болыс, атқамінерлері өздерінің баю жолына неше алуан талан-таражды пайдаланса, кейде қолдарына ұры сақтап, аттандырып отырып, елден мал ұрлатып, байып отырғандары да болған. Жаңағы елді сорлатып отырған, жуан содырдан шыққан ұрыны айтады.

Өйткені ол бірде ұрлық қылса, бірде “ауыл шабам” дейді екен. Ауыл шабу – жәй ұрының ісі емес. Артына қарашоқпар, сойыл соғарды ертіп алған мықтының, әкім-әміршінің жұмысы. Қырда осындай сойқанды салып отырып, сол адамдар және қалада да ең үлкен пәле басы өздері болады.

...Пысық кім деп сұрасақ –
Қалаға шапса, демалмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай, –

деген нақтылы айыптау сөздер жаңағы ел берекесін кетіріп жүрген жауыздардың бір тірегі, ұшығы қалада болғанын білдіреді.

Сөйтіп, бұл өлеңде біз ел бүлдірушінің тағы да тың әрекетін көре түсеміз. Бұндағы атқамінер, Абайдың бұрынғы суреттеген қанаушы топ өкілдерінен, қосымша сорақы сипаттармен толыса түседі.

Негізгі мазмұн өзгеріп ауыспағандықтан, Абайдың бұл өлеңіне түр, стиль жағынан қосылған тың жаңалықтар жоқ. Тек ызалана түскен ақынның ашу тілі ширығып, өткірлене береді. Жауыздық “қарекеті – әрекет” деп бұрынғыдан да айқындап беріп, енді осы сөзді арнап отырған тыңдаушысы басқа жандар екенін сездіреді. Өзі өшігіп, әшкерелеп отырған жуанға арнаған сөз емес, елге, көпке жеткізсем деп отырған сөзі.

...Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ.
Абайлаңыз, байқаңыз,
Елдің жайы солай-ды, –

деумен Абай анық елдік үшін күйзелетін көпке сөйлеп отыр. Елдің дұшпаны кім екенін таныта түседі.

“Көжекбайға” деген өлеңнің, бұрынғы біз талқылаған, осы тақырыптас өлеңдерден тағы бір айырмасы бар. Онысы – ел ішіндегі атқамінер, бүліктің атын “Көжекбай” деп атап тұрып, соның бар мінезін, іс-әрекет, қимыл-құбылысындағы бейнесін сипаттап беруінде. Тынымсыз бүліктің бір алуан портретін қапысыз түгел түсіреді. Және бір Көжекбай емес, көп Көжекбайдың психологиясынан жиынтық бейне туғызып, обобщение жасайды.

Осы өлеңнің ішінде, Абайдың кейінгі әдебиетке, халық даналығына афоризм есебінде қосып кеткен әлденеше шебер ақыл, нақыл, сыншылық сөздері бар. “Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында” немесе “Жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ” – деген сияқты жолдардың жөні бөлек. “Ел бүлігі Тобықты, көп пысыққа молықты” – деген мәтел есепті жолдар да осы өлеңнен табылады. Көжекбайлардың көмектесі, жемтікесі кімдер екенін де осында ашады.

...Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды,
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды, –

дегенде, көжекбайлықтың тамыры мен тегі қайда жатқанын танытады. Бұлар патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты. Бұзықтық пен азғындықтың айықпас, арылмас ұясы соларға сүйенеді. Пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін аша түседі.

Сонымен, бұл аталған екі өлең бұрынғы тақырыпты тың дәлелдермен, дерек, әрекеттермен байытады. Аты аталып, таңбаланып берілген әкімдер, атқамінерлерді қосады. Әлеуметтік дерттің иелерін бұрынғыдан да күшейе түскен ызалы сыншылдық, өткір сатирамен әйгілеп әшкерелейді.

Өзінің үлкен тақырыбы – қоғамдық мінді айту болса, ақынның бұл жөнде қайта басқанын көрмейміз. Жауыздық, жаманшылықпен алысуда бұрынғыдан да құлшына түсіп, үдей басқанын байқаймыз.

Осы жылдың өзгеше бір шығармасы – “Өлең – сөздің патшасы”. Ол – қазақ оқушысына ертеден даңқты көркем

әдебиетте Абай тудырған биік тұрғы есебіндегі өлең. Бұған шейін ақындықтың әлеумет тірлігіндегі өзгеше қасиеттерін Абайдың өзі де жырлаған жоқ-ты. Ақын мен ақындықтың мұрат-мақсаты туралы қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын өзге де жырлаушы, жазушы болмаған. Ең алдымен, бұл өлеңде Абай ақындық өнері, ақын шығармалары әлеуметтік тартыстың үлкен құралы, зор мәнді әрекеті екенін анық түсінгенін көрсетеді. Шығарманың үлкен идеясы анық халықшыл демократ қайраткерлердің салт-санасын танытады.

Ең алғашқы сөздерде өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық жаңа норма жариялайды. Адам баласы айтып келген сөздің асылы – поэзия екенін биік бағалаумен бірге, оны төмендететін олқылықтарды да алдымен айтады. Ал шын жақсы өлең ердің ері, данасы туғызатын сөз болады. Шын жақсы өлең өзі де даналықтың айғағы дейді. Бірақ өзіне шейін қазақ көпшілігіне жайылып жүрген өлең бұны қанағат еткізе алмайды. Айтушы да, тыңдаушы да надан болғандықтан, поэзияның зор қасиеті тумай да, танылмай да жүр дейді.

Келесі бір-екі шумақта Абай өлең сөздің бағасын дін деректерімен дәлелдейді. Мұсылманшылық ұғымынша ең беделді деген жайларды дәлелдейді. Тәңірінің өзі, пайғамбары, мұсылмандарға ұстаздық етуші әулие ғұлаамасы – бәрі де өлеңді қадірлейтін боп аталады. Бірақ қатты ескертетін нәрсе, Абай бұл жерде ислам дінін мадақтау үшін жаңағыларды сөз етіп отырған жоқ. Тек хат танитын қазақ оқушысының көпшілігі мойындаған дін ұғымдарын өзіне шартты түрде керекке жаратады. Өлеңнің сол ортадағы беделін көтеру үшін пайдаланады. Болмаса, исләмнің анық дінбасы үгітшілерінің – имам, сопыларының, молда-ишандарының көзімен қарағанда, Абай өлең сөз туралы жариялап отырған жаңалықты түгелімен күпірлік деп санар еді.

Өзі бағасын көтермек болған өлеңді құдай айтқан құранмен, пайғамбар айтқан хадиспен теңеуден артық дін бұзарлық болмас. Абай ол арасын жақсы ұғынса да, мына тұста сол дін авторитеттерін өз керегіне жаратады. Онысы және өзінің терең нанымы емес, халық ұғымына берілген баж деп танылу керек.

Осыдан ары Абай эстетикалық жаңа принцип жариялайды.

...Іші – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы? –

дегенде, жаңа ғана осының алдында аталған исләмияттік норманың барлығын оп-оңай атап өтіп, тура 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтай революцияшыл-демократтар әдебиет үшін жариялаған эстетикалық негізге ден қояды. “Іші – алтын, сырты – күміс” демек, мазмұн мен түр мәселесіне Абайдың өз көзқарасын анықтайды. Түрден мазмұн қымбатырақ, бағалырақ дегенді анық танытады. Дәл осындай озғын оймен Абай орыстың классик әдебиетінің ішіндегі ең биік шындығын танып, талғап алғанын көрсетеді.

Мазмұнды жоғары бағалаған Абай өз заманы үшін ғана емес, дәл бүгінгі біздің социалистік әдебиетіміздің тұрғысынан қарағанда да, ең жарқын жолда тұрғандай. Осылайша, эстетикалық ең биік тұрғыға ойын өрбіткен Абай, енді өз алдындағы қазақ әдебиеті тарихына да өзгеше талап қойып, сынмен қарамасқа мүмкін емес.

Осыдан кейінгі көп шумақтарда айтылатын ойларының барлығымен Абай ақындықтың, соның ішінде өз ақындығының жаңа платформасын, үлкен декларациясын жариялайды. Бұл жөнде Абайдың толғаулы ойы диалектикалық отрицание дәрежесіне, философиялық биікке өрлейді. Өткен тарих қалдырған әдебиетке тарихтық, философиялық қатты сынмен, қатал соқтығады. Бұрынғы қазақтың “жүйрігі, шешені” деген ескі биін мақал көлеміндегі жаттанды шешендіктен аспаған арзан ойдың көзқарасын көрсеткендер деп біледі. Әсіресе бұрынғы ақындардың кейбір топтарына ерекше, қатты соқтығады. Сатымсақ ақынды – жағымпаз, жанын жалдаған жексұрын ақын етіп, өнер ұстап жүрудің орнына қайыршылыққа кеткен сорлылықты әшкерелейді.

...Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап, –

деген төрт-ақ жол өлеңінде Абай қазақтың бұрынғы поэзиясында таптық жіктің өзі де айқын екенін көрсетеді. “Ақын” аталып жүрген үлкен топтың ішінде үстем таптың, бай мен әкімдердің жыршы-жаршысы боп жүрген санашылары бар екенін атап тұрып, таңбалап береді.

Қасиетті өнерді жағыныш, мақтанышқа жұмсап, көп құнсыздың, жуан содырдың тобын қошемет қылған ақынды сол топтың өзіндей, халық ортасындағы ең бір жиренішті жандардың қатарына апарып қояды. Абайдың сыншыл, тапқыр әділетті ойы – ол ақындар айтып жүрген сөз, қазақ халқының өзіне де “қадірсіз, былжырақ” екенін ашып айтып береді. Өзі көпшілік шаруа елінің сыншылы, қайраткері болғандықтан, жаңағы топтан өзінің арманы мен мақсатын біржолата бөлек етіп, айырып, ажыратып алады.

...Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап, –

деуменен жаңа жарияланған ақындық декларациясын нықтай түседі.

Сонымен қатар өзінің ендігі сөзі қоғамды, халықты түзейтін үлкен күш деп түсінеді. Өсиет өлең халық дертінің, тарих қайшылықтарының бәрін емдеп, тазартатын өзгеше құрал деп біледі. Ал Абайдың үгіттейтіні зор адамгершілік пен халықшыл, тазалық жолдар болғандықтан, өз заманындағы барлық мінді, сорақылықты сол тура жолдағы жақсы өлең-өсиетпен түгел жойып, жоғалтуға болады деп иланады.

Басқаша айтқанда, адамгершілік, ар, ақтық деген сияқты қасиеттерді тәрбиемен көпке жайса, өмір де, қоғам да, халық тағдыры да өзгеріп, түзеліп кететіндей көреді. Бұл жәй – бір Абай ғана емес, бүкіл дүние ақындары мен ойшылдарының және бұрынғы орыс классиктерінің, әлеумет қайраткерлерінің де, бәрінің басынан кешкен ортақ жәй. Адам баласындағы ұждан, орысша айтқанда – нравственность мәселесі орнына келіп, толып жетсе, сонымен қауым, қоғам тірлігі, тарихы өзгеріп, жақсы боп кетеді деген ойды бұрынғы идеалистік жолдағы ойшылдар

мен қайраткерлердің бәрі де ойлаған. Адамгершілік түзелумен тарих түзеледі деген көзқарас Маркске шейінгі дүниежүзілік ұлы адамдардың бәрі де ден қойған наным болатын. Тек Маркс қана шаруашылық болмысының негізі өзгермей, қоғамдық салт-саналық күйлердің өзгеріп, толмайтынын ашып берген еді.

Абай “сөз түзелді, сен де түзел” дегенде, бір-ақ ауыз өтілу сөзді айтып отырған жоқ. Осыдан бұрынғы жазылған және кейін жазылатын барлық шығармаларында жаңағы сияқты өзгеше нанымды көп таратып танытады. Өзінің барлық шыншыл, әділетшіл қажырлы еңбегімен, өлең ұстаздығымен заманын түзеп алады екенмін деп түсінген.

Өз еңбегін сондайлық ұлы жолдағы үлкен адам мүддесі бар, ерекше еңбек деп түсінген Абай енді өлеңдік шығарманың өзін де жанр мен түр жағынан іріктеп, талдап алады.

...Батырды айтсам, ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап, —

деген толғауда үлкен мән, терең сыр бар.

Халықты тәрбиелейтін анық ұстаздық сөз өзіне бөлек бір алуан болсын. Онда терең оймен, ашық шындықпен аралас үлкен тәрбиелік мән, мағына болсын дейді. Ал осылай талап қойған Абай ақындықтың көпшілігі тудыратын әңгімелі поэзия, уақиғалы, қызық сюжетті поэмаға сынмен қарайды. Оны өзі жазудан тартынады. Себебі, батырлық пен қыз, қызықты жазу — оқушының көңілін ақын өзі баулып, бастаймын деп отырған тәрбиелік жолдан алаң етіп, аударып әкетеді. Ондай шығарманы оқушы ойланып, тәлім алатын боп, оқып тыңдамай, әншейін арзан қызық, болымсыз ермек ретінде тамашалап кетеді деп біледі.

Екінші жағынан, қазақтың Абайдан бұрынғы көпшілікке жайылып жүрген ақындық мұраларының өзі де осы Абай айтқан жайды дәлелдегендей болатын. Бұрынғыдан қалған батырлық жырлар, ашықтық жырлар — барлығы да өз заманындағы тәрбиелік, үлгілік қасиеттерінен айрылып, тек қызықты әдебиеттер ғана дәрежесінде қалғанын Абай

өз тұсындағы тыңдаушылар беретін бағадан әбден біледі. Сөйтіп, осы жағдайға қарап та, бұрынғы қазақ поэзиясының дәстүрінен кейін серпіледі. Оларға қарсы бетке шығып, диалектикалық отрицание заңы бойынша жол кешеді. Бұрын қазақ тарихында, әлеуметтік санасында болмаған жаңалықты әкелуші ақын, ең әуелі өз алдындағы тарихи ескілікпен қатты шайқасады. Ескіріп, тозып, енді өмірге жарамсыз, көне боп қалған дәстүрлерден өзінің негізін аулаққа салады. Іргесін ажыратып алып, тың дүниені тарихтық жаңа жолдан іздейді. Осылайша, ақын мен ақындық туралы, олардың қоғам тірлігіндегі міндет, мүддесі туралы өзінің үлкен өріс арнасын саралап алып, бұдан кейінгі шығармаларында дәл осы бір өлеңде қалыптанған негіз бойынша әрекет етеді.

Әрине, Абайдың өз алдында, өз тұсында болған кейбір ақындардан жиренуі – бүкіл қазақ халқына біткен ақын атаулыдан торығып, аулақсыну емес. Сол сияқты, батырлық жөніндегі жырларды өз басына қабыл етпегенде, мазмұнның көркемдігін біржола мансұқ еткендік емес. Ендігі тарихтық дәуірде қауым тіршілігі жаңаша, басқаша боп өзгеріп құрылу керек дейтін Абай, ақындық міндетті түсінуде, үлгі алуда орыстың классик әдебиетіне бет бұрады. Содан тәлім алған жаңа заман үншісі, ұраншысы енді халыққа басқаша әдебиет керек дейді. Бүгінгі өмірдің бүгінгі тартысына белсене араласып, басқаша тірлікке халық көңілін бастайтын идеялар керек. Сол талабына сол тұрғыдан қараған қырағы сыншы көзіне “Өлең – сөздің” ішінде аталған байшыл, әкімшіл, жағымпаз, сұрамсақ ақын жат болып көрінбекке мүмкін емес.

Халықты ондай ақындардың әсерінен, ықпалынан Абай ажыратып, айырып алмақ. Ал батырлық жыры сияқты халық қазынасы сақтаған дастандарды Абай негізінен керексіз демейді. Тек бүгінгі тартыс, мақсат үшін оның жәрдемі аз дейді. Осылармен қатар, Абай халықтың өзіне жақын ел мұңын айтатын ақындар жоқ демейді. Қайта солардың барлығын қуат көріп отырып, оларға енді қандай өлең айту шарт, міндет екенін ұғындырмақ болады. Ал қалың елдің көпшілігі қолданып жүрген анық халықтық мұң мен шердің жырын ол жат санамайды. Адам басындағы қуаныш-қайғыны қозғайтын әдет-салтқа аралас тұрған өлең-жырды

және ел даналығын танытатын мақал, нақылдың баршасын да Абай түгелімен қостап, құптайды.

Соларды қалың көпшіліктің сүйіп, қадірлейтінін Абай өзі де 1888 жылдың тағы бір ақындыққа арналған терең, көркем “Біреудің кісісі өлсе қаралы – ол” деген шығармасында терең танытады. Өз өлеңінің қадірін, мақсатын халыққа жеткізе түсу үшін тыңдаушысы мен оқушысына ежелден тән болған ақындықты сүйгіш мінезді еске түсіріп өтеді. Елдің өз көңіліне түсінікті тілмен даусыз дәлелдер келтіріп сөйлемек болады. Ақын өзі шығарып таратып жатқан жаңа мән, мүдделі шығармаларын ел тіршілігінің керегіне, көмегіне жаратпақ. Әлеумет тартысына қапысыз құрал етіп араластырмақ. Содан өлең сөздің ел тіршілігіне күнде араласып жүргенін еске алып, санап өтеді. Өлең қазақтың халықтық әдебиетінде, жақсы дәстүрінде қандай зор орын алғанын тегіс теріп айтады. Кісісі өлген жан күйерлер бар зарын өлеңмен айтады екен. Елдің салтындағы өлең тірлікке күнделікті ілесіп, үнемі араласып отырады екен, соны тереді. Қайғы-қазада, шат-шадымен қуанышта, толып жатқан әдет-салтта өлеңсіз өмір жоқ екенін атай келіп, осы анық халықтық қасиет деп бағалайды. Бұл жөнде жалғыз ауыз өлеңмен ерекше кең, мол мағынаны берген мысалын көреміз.

...Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең, –

деген терең толғау арқылы, қазақ халқының жақсы әдеті бойынша, адамның барлық өміріне өлеңнің қатар ілесіп отыратынын айтады.

Халық дәме қыларлық, анық ел мұңына жақын ақындарға арнап тұрып, халықтық талап білдіреді.

...Сый дөметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйенерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол, әнін сатып нәрсе алғаннан, –

деп отырып, халыққа мазақ болма, қадірлі, сүйікті қайраткері бол дейді.

Бұл тұста да Абай әшкерелеп, аластап шығарған жағымсыз ақындардан басқа, халықтың өзіне жақын, өз ақыны бар екенін айыра танытып отыр. Бірақ осылардың алдында атағы, даңқы көпке мәлім боп жүрген, беделді ақындар бар. Абай үгіттеп, тәрбиелеп отырған ендігі жаңа заман ақындарына сол алдыңғы авторитет саналып қалған ақындардың ықпалы мен залалы тиюі мүмкін. Сол себепті, өзі сыншыл, өзі ер, жарқын талапты жаңа жолдың ақыны бұрынғы “кәрі әруақ” сияқты бір топ ақынды әдейі аттарын атап тұрып, сынап, шенеп өтеді.

...Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.
Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! –

дейді.

Бүкіл ХІХ ғасырдың атақты ақындарының ішінен Абайдың осы үшеуін іріктеп алуында да тарихтық себеп бар. Абай өскен ел – Арқа қазақтарының ортасында әсіресе беделді болған осы адамдар. Абайдың алдындағы әдебиеттік мол ағымның әсіресе Орта жүз ішіндегі қайраткерлері осылар. Бала шағынан, жас күнінен өзі өскен феодалдардың, үстем тап өкілдерінің ортасында анық абыройлы ақындар да осылар боп саналған. Осы үшін де Абай бұл ақындармен қатты қағысады. Олардың бәрінен қалған мұраны жиып-теріп, бір-ақ мығым сын береді. Өлеңдері “бірі – жамау, бірі – құрау” дегенде, олардың өлең ұйқастырып, сөз қиыстырып жүрген ақындығын олқысынып отырған жоқ. Үшеуінің бірдей идеясын, бөріне ортақ ой кедейлігін әшкерелейді. Халықты алға бастар өнімді жолдары жоқ. Саналары әрі надандықта, әрі кертартпа ескілік, қараңғылықта жатқанын мінейді.

Абай ұғымынша, халықтың арманы зор қасиетті өлең олардан өз заманында да туған жоқ. Өзекті ой мен озғын идеал болмағандықтан, тарихтық тілектердің керегіне жарамсыз болғандықтан, бөрінің шығармасы жамау-жасқау, шоқпыт-құрау сияқты. Ой бейшаралығын, жүдеулігін ғана көрсетеді деп соққыға ұшыратады. Әсіресе осы адамдар Абай, Шоқан, Ыбырайлар арман етіп отырған орыс

халқының ұлы мәдениетінен ел санасын, жас буынын, бар ұрпақтарын алыстатып ұстауға тырысқан. Өздері заман өтіп бара жатқан надан, топас хан-төренің кілеміне түскен ақындар болғандықтан, әсіресе Абай өшіге түседі. Олардың орнына, жаңағы өлеңнің аяғында ақын өз мақсатын тағы да жақсы жырмен жариялап, оқушыға ұғындыра түседі.

...Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ, –

дейді.

Өлең – ермек емес, өнердің басы. Ол өнер халықтың тілін де, ойын да жаңғыртып, түлетіп өсірсін. Ең алдымен, алысқанда, надандық, қараңғылықпен алыссын. Соны жас ұрпаққа, халықтың болашақ тарихының жаңа қауымына әдейі арнап тұрып айтады. Тағы да шынайы әлеуметтік тартыстың құралы болған өлең арзан бағаланбайды. Жеңіл жеңіске, сән-сауыққа ермек қана боп кетпейді... Өзгеге, алысқа, халықтық, тарихтық ұлы арманға мегзейді... Өлең жазудағы мақсатым осы, бұл халқым алдындағы қарызым дей түсіп, Абай бұрын жариялаған ақындық платформасына тағы да бірнеше кесек ойлар қосады.

1888 жылдың аз өлеңінің ішінде тағы бір орны бөлек шығарма сахараның табиғатына, пейзажына арналған жаңа өлең – “Қыс”. Бұл өлеңнің басында Абай анық орыс классик поэзиясымен байланысты, мәдениетті бір стильді көрсетеді. Қыстың өзін тірі жанды, бейнелі етіп сипаттайды. Бұл да тапжылмай қатып тұрған бейне емес, қозғалып, қорқынышты әрекет етіп келе жатқан өндімелі, динамикалы жанды образ. Бірнеше белгілеріне қарағанда, ол Некрасов шығармаларындағы Дед Морозға (Аяз бабайға) ұқсайды. Бірақ қазақ поэзиясы және қазақ халқы да қысты бұлай суреттеп көрген емес. Ауызша бір ғана мәтелде “Қылышын сүйреп қыс келеді” деген жалғыз метафора болмаса, қысты адам етіп, оның ішінде шал етіп шамалаған суреттер қазақ поэзиясында болмаған. Бірақ орыс поэзиясынан осындай жаңа бейнені ала отыра, Абай өз өлеңінің алғашқы шумақтарында сол жаңа образды қазақ

оқушысына қонымды етіп, оп-оңай таныта келеді. Әсіресе Абай заманындағы қазақ оқушысына аса түсінікті бейне шығады. Бұны танытатын “Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды” деген жол мен “Алты қанат ақ орда үй шайқалды” дейтін кесек теңеулер.

“Кәрі құда” – ең сұрамсақ, әсіресе алымпаз, тойымы жоқ, жеміт құда. Ол және қызын бермей талдырумен қатар, сан рет қайталап, еселеп соқпай, ала бермей тынбайды. Әрдайым айналып соғып отыратын қысты осы құдаменен теңеу арқылы Абай Аяз бабайды орыс әдебиетінен алып келіп, оқушысына өзінің құдасы етіп, қабыстыра кетеді.

Бірнеше өлеңдік шумақтармен кең, көркем таратқан қыстың өз образынан соң, Абай және де мал баққан көшпелі елдің сахарасындағы кең пейзажды шыншыл шеберлікпен беріп өтеді. Баланы да, алыста жүрген отардағы жылқышыны да, панасыз далада тебінмен күн көрген жылқыны да, оларды торыған қасқырды да түгел айтады. Осы саналған жан-жануар қиял тудырған заттар емес, анық реальдық болмыстың елесіндей шындықтар. Соларды аз сөздермен, аз шумақтың ішінде атап, бейнелеп өтудің өзінен-ақ ақын көп жайды өз оқушысына ескертіп, танытып отыр.

Тек бұнда еңбек иесі жылқышы адам тобының ішінен ең алдымен ауызға алынса да, екінші кезекте үйде отырып, әмір-бұйрық қана жіберіп жатқан байды да еске алады. Бірақ әлі де пейзажды, жансыз дүлей табиғатты адаммен, малмен аралас алуда, реалистік шеберлікті көрсетіп отырған ақын идея жағынан өзге өлеңдерінде жеткен өрісіне өрлемейді. Малшының күйіне көңілі күйзеліп, байдың бейнетсіз өмірін сынамай, тек көргендерін санап өтуші халінде қалады. Тартысты танытарлық идеяның жетім-сіздігінен, қыстың суреті, көбінше, көлденеңнен көруші, салқын қанмен сөйлеуші адамның созерцаниесі болып қалады.

Осы аталған ақындық жолмен жыл санап кеңейіп келе жатқан мол сырлы, көп салалы ақындық өрісі енді келіп 1889 жылға жетеді. Ұлы ақынның қадірлі еңбек жолында дәл осы жыл және де аса бір мол жеміс берген жыл болады. Бұл жылы өз шығармалары мен аудармаларын қосқанда, жиырма жеті өлең туды. Орыстың ұлы данасы А.С. Пушкинге қазақ сахарасынан шыққан елші-баршы

Абай ақын, дәл осы жылы оқушы ғана болып бармай, оның ойына ой, қиялына қиял, шабытына шабыт жалғап табысады. Сонымен, 1889 жылдың жеке аталатын сегіз өлеңін аударма алады. Бұлар Пушкиннің “Евгений Онегинінен” қазақ ақыны жыр еткен үзінділер. Біз Абайдың барлық аудармаларын бөлек тексеріп өтпек болғандықтан, қазірде мынау еңбегіне айрықша тоқтамаймыз.

Сонымен, 1889 жылдың қалған он тоғыз өлеңін тақырып жағынан жіктеп өтейік. Бұнда да бұрынғы жылдар бойында ақын шабытын, азаматтық арманын, халық қайрат-керлері есебіндегі идеяларын және терең сырлы, шеберлене түскен сезім сырларын өздеріне тартқан арнаулы тақырыптар айқын көрініп тұрады. Ең алдымен, қоғам тірлігіндегі кесір-кесел есепті жаманшылық, сорақы күйлерді әшкерелеп алысқан тартыс өлеңі бір тақырып болады. Олар – болыстарға қадап, көзеп айтқан енді анық өткір ызалы, улы сатираға айналған шығармалар. Осымен қатар бұл жылда және де ақынның ой толғауын, бас мұңын азамат арманымен қабыстырған ірі шығармалар туады. Бұл жылда Абай өз ақындығының мән-мақсатын тағы да тақырып етеді. Бұлардың үстіне, бір топ өлең әйел жынысына арналған көркем, сыншыл сөздер болады. Бұлардың кейбірі ынтық-ынтызар, ғашықтар сөзі боп жазылады. Және де осы жылда бұрын ақын бірнеше рет жыр етіп көрген табиғат жайы, қазақ сахарасының көшпелі аулында орнаған күз көрінісі жыр болады. Сол саналған бес тақырыптың үстіне, жоғарыда аталған көп аудармалар қосылып, Абайдың 1889 жылғы ақындық еңбек қорытындысы және де іргелі, сапасы биіктеген салаларға бөлінеді.

Қоғам ортасындағы үстем таптан шыққан зиянды элементті Абай бұл жылғы өлеңінде барлық орны, дәрежесімен атап, таңбалап береді. Осы жерде, 1889 жылы жазылған “Болыс болдым, мінеки” деген өлең мен “Мәз болады болысың” деген өлеңнің орны, үлгісі өзгеше деп тану керек.

Алғашқы өлеңді, бертінде анықталған деректерге қарағанда, Күлембай деген болысқа арналған деп санаймыз. Бірақ бір Күлембай емес, сол арқылы Абай бүкіл қазақ сахарасындағы XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі болыс, феодал, әкім атаулының барлығын сипаттап, зор

обобщениелік шығарма туғызады. Болыс атаулының бәріне ортақ анық шындықты ерекше шебер мысқыл, сатирамен әйгілейді. Бұрынғы шығармаларында да зиянкес содыр-сойқан атқамінер тобының іс-әрекетін әшкерелеп жырлағанда, Абай болыстарды жиі атайтын. Ал мынау өленде ел ішіндегі көрнекті әкім, пәле басы анығында болыстар болғандықтан, нақтылап тұрып, бөліп алып, шын содырдың өзін әшкерелейді. Айтайын деген сын-шенеудің ең үлкен тақырыбын ортадан ойып алып, оқушының алдына “сұм кескіні мынау” деп, көлденең тартады.

Көркемдік, суретшілік, сыншы мысқылшылық жағынан ерекше толық шыққан бұл шығарма, ең алдымен, болыстың психологиялық портретін береді. Оның ішкі есеп, айла, тәсілін, сан құбылған мінез-құлқын, қимыл-әрекетін қапысыз, толық бейнелеп шығады.

Абай роман жазған жоқ. Қазақ тұрмысынан басқа түрлі де оқиғалы, сюжетті шығарма беріп, адам образдарының алыс-тартыстарын мол шығарма көлемінде суреттеген жоқ. Бірақ сонда да, ол қалыптаған болыстарға қарасаңыз, жақсы роман, повестің ішінде толық берілетін жанды образдың бар мүсін, кейпі осы өлендерде қапысыз қамтылған деуге болады.

Тағы бір айта кететін ерекше мәселе, осы болыстардың қоғамдық, таптық ерекше бір шындығы турасында. ХІХ ғасырдың аяқ кезінде бұрынғы ірі феодал тобы өзі де азып, іргесі ыдырап, барған сайын халық көзінде сорақы бітімдерін айқындай бастайды. Және ұсақтаған топқа айналды. Бір замандағы хан, төре, немесе рубасы, жуан бел би, аталы шонжар, рушыл әкімдер тұсында істелетін көрінеу жауыздық пен қанаушы зорлықтар енді басқа түрде жүретін айла, тәсілге ауысты.

Елдің ендігі қанаушы әкімдері жаңағы болыстар болса, олар, бір жақтан, таптық қанаушылығын жүргізе отырып, екінші жағынан, әрі жалтақ, әрі қорқақ, жағымпаз да болатын. Жаманшылық қастығын істей отыра, сол кездегі тарихтық, қоғамдық көп қайшылықтарды көре бастаған, аңғара бастаған көпшілік халықтан жасқанатын да, неше алуан алдамшылық, аярлыққа салынатын. Бұл жағынан да, қазақ сахарасына патшалық өкіметі өзіне өкіл етіп қойып отырған әкімдердің шындық сырын ерекше батыл,

турашылдықпен ашып беру – Абайдай халықшыл ақын үшін қасиетті жол еді.

Сөйтіп, жаңағы болыстың кескініне келгенде, Абай ең әуелі оны өз тіліменен сөйлетіп, неше алуан қорлық, масқара шындықтарын өз тілімен айтқызады.

...Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап, –

деген жолдардан бастап сұмырай болыс өзін-өзі әшкерелей береді. Ақын сатиралық ең бір өтімді, дәлелді және өмір шындығына ерекше жақын, төте жолын алады. Жауыздығын өз аузымен тегіс түгендетіп, өзіне айтқызу – Абайдың жаңадан дәл басып тапқан шебер әдісі. Психологиялық ерекше толық портрет болудың үстіне, болыстың кескіні сол болыстың өзі жасаған автопортрет болып шығуы бұл өлеңді ерекше реалистік дәлдікке жеткізеді. Орыстың классик әдебиетінде Белинский атаған “Натуральная школа” Гоголь шығармаларында нелер қоғамға залалды, жексұрын, жауыз топтарды осындай ерекше жолмен әшкерелеген болатын. Талай городничийлер, Чичиков, Собакеевич, Ноздревтер өздерін өздері әсіресе айқын әшкерелейді емес пе?

Абайдың болысына келсек, ол өз аузымен қорқақтығын, екіжүзділігін, өтірікшілігін өзі ашады. Жегенін қайта құсу үстіндегі өкінішін де өзі мәлімдейді. Оязға жағыну кезеңінде:

...Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.
.....
Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап, –

дегенде, масқаралық күйге жеткен болыстың қалпын карикатура үлгісіндегі мазақпен жеткізеді.

...Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін
Көрсем-дағы, күтпеймін, –

деген сөздермен құнарсыз болыс өз жауыздығының тамырын да ашады. Бір бұл болыс емес, осымен қатар жүрген ұлық алдында беделі тәуір болыстарды да Абай оңдырмай іле кетеді.

...Елі жөнді болыстар,
Мақтанып жүр тарқылдап,
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап, —

деп, олардың да сорақы сиқын аша түседі. “Тарқылдап” жүрген мінез-кескін сорақы тұрпайылықтан басқа, жетісіп жүрген халді, жарасып тұрған мінезді немесе сол бір жөнді ойы бар адамшылықты сипаттамайды.

Күлембайдың өзін бейнелеуде қолданған неше алуан ерекше мысқыл эпитеттерін, салыстыру шенеулерін Абай бұл жерде де оқтай өткір етіп, әдейі қолданады.

Абайдың болыс туралы шығарған осы жылғы “Мәз болады болысың” деген өлеңінде де жиын болыс атаулы тағы да барлық жексұрын жүзімен ашыла түседі. Онда ар-ұятын оқалы тонға сатқан жұрт жауы және де нақтылап көрсетіледі. Солардың бәрін өз оқушысына әйгілеп отырып, ақын халықты бұл сияқты дұшпандарыңнан “жасқанба” деп үгіттейді.

...Ол “болдым-ак” дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбіреп,
Елергіп көзді аспанға.
Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба, —

деп, соншалық қажырлы қайрат-қарсылығын таратады. Ащы ызамен аралас, осы тұста ақын барлық ұлыққа арнап, ажал оғын атқандай болады.

Бұл өлеңдерді тексеру жайын қорыта келе, атақты Чернышевскийдің Салтыков-Щедрин сатирасы турасында айтқан бір ойын еске аламыз: “Олардың (чиновниктердің) қоғамдық қылмыстарын бұдан аса ащы тілмен жазып, біздің қоғам денесіндегі дерттерді бұдан артық рақымсыздықпен жарыққа салған жазушы болған емес”, — деген.

Сөйтіп, Абайдың жаңағы өлендері сияқты, әлеуметтік тартысқа арналған шығармаларындағы шыншылдық, реалистік үлкен дәстүр оны тек Пушкин, Лермонтовтармен ғана табыстырып, туыстырмайды. Біздің ұлы ақынның ой-санасының өсуі орыс әдебиетінің XIX ғасыр бойында үдеп, өскен реалистік дәстүрінің кейінгі табыстарын да мол қамтиды. Абайдың өз заманындағы өмір шындығын ерекше шебер, реалистік үлгімен бейнелеуін Белинский айтқан тағы бір оймен шенестіру қажет: “Әдебиеттегі натуральная школаның жазушылары арқылы біздің әдебиет нағыз шындық жолмен өрледі. Шабыттың, әлеуметтік арманның ең нақтылы негізіне сүйенді, сол арқылы әрі орыс әдебиеті, әрі бүгінгі әдебиет болды”, – деген.

Және осы ойына қоса “енді бұдан былай, осы шындыққа, натураға берік болған қалпынан өзгермек емес”, – дейді.

Абай шығармаларын тексерудің басынан бері қарай біз айтып келе жатқан бір пікір, оның ақындық жолында айқындап шыққан реалистік дәстүрі болатын. Бұл жолда біздің ақынның табысқан, түйіскен даналары орыс классиктері дегенбіз. Шыншылдық, нақтылы дәлдік және қоғам өмірінің күнделік болмысымен байланыстылық жағынан алғанда, біз Абайды да, Белинский айтқандай, әрі қазақтың халық ақыны, әрі өзінің тарихи дәуірімен барынша байланысты ақын болды дейміз.

Орыс әдебиетімен жалғасын алғанда, аудармалар мен мәдениеттілік, көркемдік, анық классиктік дәстүр жағынан Абай Пушкин, Лермонтовтан, әрине, көп үлгі алды. Бірақ тереңдеп талдай бастасақ, тек солармен ғана байланыс жасап, тоқтап қалмағанын көреміз. Белинскийдің сан сапалы, терең түйінді ойларының көпшілігі Абайдың қоғамдық тақырыпқа жазған шығармаларынан әр кезде танылады. Герцен ойларының да Абай еңбектерінен өз орнын тауып отырған жерлерін айқын аңғарамыз. Және, әсіресе, 1860 жылдарда Чернышевский, Добролюбовтар айтқан қоғамдық, сыншылдық ойлар Абай шығармасынан өз бойын көрсеткенде, әсіресе сүйсіне түсесің.

Жаңағы аталған революцияшыл-демократтардың қоғамдық идеясын, эстетикалық, философиялық идеяларын өздерінің шығармаларында талай танытқан Салтыков-

Щедрин, Некрасов шығармаларымен де Абай көп жерде жақсы табысып, түйісіп отырады. Анығында Пушкин, Лермонтовтар күшті ақын болғандықтан, кейде мысқыл, ажуа үлгісін көрсетсе де, орыс әдебиетінде қоғамдық, әлеуметтік және тарихтық ерекшелігі, қасиеті өзгеше боп шыққан қоғамдық сатираны жетер жеріне дамытқан Салтыков-Щедрин болады. Ал Абайдың жиырма жыл бойында шығарған мол мұрасының көптен-көбіне қарасақ, өз заманымен, өзінің тарихтық ортасымен байланысты туған қоғамдық сатирадан көп орын алатын өлең үлгілері аз деуге болады.

Жаңағы болыстар жөніндегі Абай сатирасы түгелімен Добролюбовтың орыс қауымына қандай әдебиет керек деп толғаған бір терең ойына өзгеше жақын қабысады. Добролюбов өз заманындағы орыс жазушыларына әлеуметтік талап артқанда: “Жағымпаз жаршы да, даурыққан сыршыл да, тәтті тілді мақтағыш та қажет емес. Россияға шабытты, ызалы сатирик, ащы шыншыл сөздің тасқынын беретін ақын керек”, – деген еді.

Абай тұсындағы қазақ қауымына да керек те керек, қымбат та қымбат анық осы Добролюбов айтқан қайраткер еді. Біз тексеріп өткен, қоғам мінін сынаған өлеңдерінің барлығымен Абай дәл осы Добролюбов айтқан тұрғыдан шығады.

1889 жылы, жоғарыда санауымыз бойынша, Абайдың тоқтаған тағы бір тақырыбы бар. Ол – бұдан бұрын да ақын шығармаларында бізге таныс болған көңіл лирикасы. Өз ойымен халық мұңын қоса мұндап, ойшылдық, сыршылдық үлгіде туғызған терең толғаулары. Бұл қатарға қосылатындар атақты “Сегіз аяқ”, сонан соң “Ішім өлген, сыртым сау”, “Қажымас дос халықта жоқ” деген өлеңдер. “Сегіз аяқ” – ұлы ақынның жазушылық еңбегінің орта тұсында туған үлкен бір белдей әрі мол, әрі бар жағынан көркем келісті шыққан, зор шығарманың бірі.

Бұл өлеңнің түрі де осы шаққа шейін ақын жазып келген өлеңдердің үлгісінен басқаша. “Сегіз аяқ” демегі – сегіз жолдан қайырылған шумақтар болғандықтан айтылған. Көп ойлармен заман, қоғам шындықтарын және өз

басының мұндарын жиған үлкен өлең, ең әуелі Пушкин, Лермонтовтар дәстүріндегі аса шебер арнаудан басталады. Ол тағы да мән-мақсаты өзгеше өлеңге арналған шумақтар.

Өзінен бұрын ешкім таппаған қиын ұйқасты шебер түрге Абай әдейі арнап ән де шығарады. Бұ да өлеңнің мазмұны мен мақсатына ақынның ерекше зер салғанын көрсетеді. Алғашқы өлеңге де арналған бастаудан соң Абай:

...Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,
Мінездерін көргенде, —

деген ызалы толқын атып, аттап түскенде, өзі тірлік етіп отырған бұзық ортаның дертті кескінін бейнелейді.

Содан бірлік кеткенін, ел іргесі тозып бара жатқанын әшкерелей келіп, осы жаманшылықтардың себебін де айтады:

...Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын, —

деп, жеке адам үшін, тұтас қауым, халық үшін де ең қадірлі, қажет іс — еңбек екенін айтады.

Осыдан соңғы сан өлеңінде Абайдың бұрын қазақ ақындары айтпаған бір тақырып етіп алатын айнымас ойы — еңбек туралы болады.

Еңбекті Абайдың қадірлеуі қазақ поэзиясы үшін аса бір соны сөз еді. Ол бұл тұста биік идеяға басады. Бұл тұста Герценнің “Бізде дұға жоқ. Бізде еңбек бар. Еңбек — біздің дұғамыз!” деген ойларын анық еске алуға керек. “Сегіз аяқтың” ішінде Абай әр жерде өз күйігін қосып отырады.

...Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды, —

деп, өз ішіндегі ой толқыны — у толқыны екенін танытады. Бірақ бұл қасиетті уайым жеке бастың сыры емес. “Мақсұт — алыс, өмір — шақ” деуменен Абай халық үшін қамырық шегетінін танытады.

...Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім – күн емес, –

дегені, немесе:

...Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір, –

дегені және де қайғылы ойының басынан кешетін жалғыздықты айтқан:

...Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым – тап шыным! –

деген барлық жолдар сөзбен жазылған емес, қанмен жазылған жолдар.

Бұл тұста Белинскийдің Лермонтов жазған “Одиночество” деген өлеңге берген бағасын еске алу керек. “Одиночество” өлеңіндегі Лермонтов шығарған зарды Белинский: “Қоғамның қанды жаралары осы”, – деп бағалаған.

Біздің Абайда да кейін, әсіресе осы “Сегіз аяқтан” басталған көп мұнды көреміз. Ол мұнды ақын өз басының жеке жарасы, өзіндік қам-қайғысы есебінде, “мен” деген жүректен жеке-даралық қайғы түрінде айтады. Кейін де Абайда сол түр, солайша толғау көп кездеседі. Осында оқушыға, “Сегіз аяқтай” үлкен жырдың тұсында, қатты ескеретін қорытынды бір ойларды Белинский сөзімен келтіреміз: “Ұлы таланттың ішінде ішкі сыр, субъективтік элементтің мол болуы – гуманизмнің белгісі. Бұл бағыттан қорықпаңыздар. Ол сізді алдамайды. Жалғанға әкетпейді. Ұлы ақын өзі туралы сөйлеп отырып, өзінің “менін” айта отырып, адам баласы туралы айтады. Өйткені оның жаратылысында бар адам баласы тірлік еткен жәйдің бәрі бар.

Сол себепті, оның қайғы-шерінен әркім өз қайғы-шерін ұғынады. Оның жанынан өз жанын таниды. Сөйтіп, одан ақынды ғана көрмейді, адамды да көреді. Азамат ішіндегі туғанын көреді”, – деген. Дәл Абай басына, оның “мен” деп айтатын қайғы-шерлі зарына, мұнды жүзіне қарағанда, біз де осы ойларды арқау етеміз. Сөйтіп, Абайдың бас қайғысын

айтқан шығармаларында халық қайғысы жатқандығын, жанағыдай зарлы, мұңлы жеке жүрек шерінің өзінде де Абайдың позитивтік программасы жатқанын айрықша ескертіп өтеміз.

Лермонтовтың өз басындық сырлы мұңға берілген субъективтік шығармалары туралы тағы да қорыта келіп, Белинский және де біздің Абайға бола шешу, қорытынды айта кеткендей болады: “Осы белгісінің өзіне қарап, біз одан орыс ақыны екенін және аса зор, қасиетті мағынада халық ақыны екенін көреміз. Бұл ақынның бойынан орыс қоғамының белгілі тарихтық кезеңі көрініп тұр деп бағалаймыз”, – деген. “Сегіз аяқ” турасындағы Абайдың өз ішін мұңмен ашқан терең сырын біз осы ұлы сыншы айтқан айнымас шындықпен аяқтаймыз.

Жоғарыда жіктеуіміз бойынша, Абайдың бұл жылы тағы да оралып соғатын бір тақырыбы – ақын мен ақындық міндеті туралы. Бұның айғағы – “Мен жазбаймын өлеңді” деген шығарма.

Ақын бұл тұста өз өлеңінің санасы мен арманы бөлек екенін тағы да жаңаша, терең оймен тарата келіп, айрықша бір жайға нақтылап тоқтайды. Ол – осы өлеңнің ішіндегі жөні бөлек бір толғаулар туралы:

...Сөз айттым “Әзірет Әлі айдаһарсыз”,
Мұнда жоқ “алтын иек, сары ала қыз”.
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз”, –

деген алты жолды шумақ өз ішіне көп мән-мағына сый-ғызған өлең.

Абай шығармаларына осыдан бұрын беріліп жүрген түсініктерде дәл осы өлең Көкбай, Әріп сияқты өзіне жақын жүрген бірнеше ақындарға арналып айтылған дейтұғынбыз. Рас, бұнда Көкбайдың ертеректе айтқан дін сарынында бір қиссасы мен Әріптің “Зияда” дейтін қиссасын еске алып отырғаны шын. Жалғыз-ақ әңгіме тек ол екеуінің еңбектерінде ғана емес. ХІХ ғасырдың орта тұсынан бастап аяғына шейін және ХХ ғасырдың басында да Қазан, Орынбор, Петербор баспаларында татардың

баспахана иелері, саудагер капиталистері қазақ сахарасы үшін бастырып таратқан аса көп кітаптары болған. Сол кезде басылып, тарап жүрген шала қазақша сексен шамалы кітаптың көптен-көбі қиссалар болатын. Ол кітаптардың бәрін де қазақтың діншіл, кітапшыл (исламшыл) молда ақындары шығарған. Осы шығармалардың көптен-көбі панисламизмді қазақ сахарасына таратып, сіңірудің үгіті еді.

Сол кітаптардың көбінде ескі замандағы ислам дінін таратушы дін қаһармандарының істерін дәріптейтін. Солардың арасында Мұхаммед пайғамбар, оның досы Әзірет Әлі, кейін шыққан Хасен-Хұсайын, Жәнәбіл, Сейітбаттал сияқтыларды ерекше діндарлықпен, сопылық қошеметпен көтере мақтайды. Осылардың шабуыл, соғыстарын дәріптеу арқылы өзге дүние жүзінің мұсылман емес елінің барлығына қастық, өштік үгіт, өсиет тарататын және барлық ислам туы астындағы елдер тарихының, тілінің, географиялық жағдайының, тарихтық тағдырының өзгешеліктеріне қарамастан бәрін бір бауырлас, дін қарындас дейді. Әдейі арнаулы саяси мақсаты бар өсиет еді. Ол үгіттің түбі пайғамбардың заманын ғана қошеметтеу емес, қайта көбінесе сол ХІХ ғасырдағы шығыс өлкесіндегі халықаралық қайшылықтарды қамтиды. Жақын Шығыс пен Россиядағы мұсылмандар арасынан шыққан буржуазияның европалық, россиялық ірі капиталистермен базар үшін таласуында әдейі ойланып табылған, кертартпалық, реакциялық қыңыр сана – осы кездегі исламшылдық санасы болатын. Мұсылман буржуазиясы мен олардың сыншысы болған әдебиетшілер және баспа орындарының редакторлары осы жолда қандай күштерді болса да пайдалануға тырысқан.

Сонымен, ғасырлар бойында дүние жүзінің прогрессивті мәдениетінен оқшауланып, оған қастасып, мешеу қалған шығыс елдеріне неше алуан надан үгітшілерді таратады. Оларды әр алуан айла-тәсілмен пайдаланады. Қазақ даласын өзіне жақын отырған ұлы орыс халқының мәдениеті мен жаңалық әсерінен аулақ ұстамақ болады. Соған қарсы халықтың ескі надандық қараңғылығын пайдаланбақ. Ел көпшілігінің санасы сау болса да, соған реакцияшыл дін фанатизмін таратып, сіңірмек болады. Жаңағы кітапшыл, шала молда, жалған ақынның көпшілігін сол көп исламшыл, діншіл қиссаларды шығаруға бастап отырған өте айлалы

және қатты зиянкес, саяси бағыт тұтынған топтар бар. Россияның ішінде осы соңғы топтар Англия, Германия сияқты Жақын Шығысты көптен торлап, қалап жүрген империалистік мемлекеттердің әдейі жіберген агенттері есебінде де әрекет етеді. Осылар Россиядағы ислам дінін тұтынған елдердің бәрінің ортасында, қазақ арасындағыдай, қараңғы діншілдік үгітін мол таратады.

Бұл елдерді Россиядағы патшалықтың отаршылдық саясатын желеу етіп отырып, сылтау ете жүріп, барлық орыс халқының мәдениетінен, өнер үлгісінен, білім-тәлімінен аулақта, жаулықта ұстамақ болады.

Осы айтылған жайларды біздің көбірек таратып, айтып отырғанымыз, Абайдың қоғамдық идеясы мен ақындық шығармаларында төтелей кездесетін болғандықтан айтамыз. Жалғыз-ақ кездесу, бітімдесу, үйлесу түрінде емес. Үлкен өрісте, негізгі қарсылық түріндегі кездесу екенін, программалық, тарихтық қайшылықтардың қақтығысып, қарсы алысуы түріндегі кездесу екенін ерекше баса айтамыз.

Абай өзінің бұл күнге шейін, біз тексеріп өткен, барлық шығармаларымен орыс халқының өнерін үгіттеді. Өзінің ақындық мұрат-мүддесін, барлық жаңа саналы үлгісін орыстың классик әдебиетімен байланыстыра отырып дамытты. Және соңғы жыл өлеңдерін тексеруімізден байқалуы бойынша, Россиядағы халықшыл-демократтық тартыстың санашылы болған ұлы орыс даналарымен күн санап, жақыннан табысып, қабыса түсті. Әр кезде көп таратып айтса да, жаңағы біз тоқтаған бір шумақта Абай және де сол жаңағы айтылған жолдағы өзінің жаңа программасын жарыққа салады. Оқушыға ғана айтып қоймай, халықтың жоғын жоқтарлық, мұңын мұңдарлық жаңа талап ақындарды өзіне серік етіп алмақшы. Оларды өз бағытына бейімдеп, қоса тәрбиелемек боп талаптанады. Сөйтіп барып, бағанағы көп қиссаларды, діншіл үгіттерді қазақ даласына жайып жатқан залалды үгітшілерге, реакцияшыл күштерге қарсы топ әзірлейді. Пайғамбардың, Әзірет Әлінің тартыс-тарихын әдейі сөз қылмаймын дейді. Шығыстағы көп жайылған сопылық сарындарындағы жалған, жасанды ғашық-мағшук жайын да әдейі жырламаймын дейді.

Олардан туған әсер, жалған қызықшылық саналы ақын тұтатын жол емес, демек:

...Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл, өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге, —

деген сөздермен қазақтың жас буын ақындарын үлкен мақсатқа баулып, бастамақ болады.

Сөйтіп, ақындықтың тақырыбына бұл жолы оралғанда, Абай өз тұсында болған әдебиеттік ағындардың ескісі мен жаңасын, пайдалысы мен залалдысын саралап тұрып, екі айырады. Бұнысы тек бір өз басының ақындық жолындағы ізденуі ғана емес. Жоғарыда айтылғандай, бүкіл Қазақстанның, қала берсе, бүкіл Жақын Шығыстың тарихтық, саясаттық халдеріне байланысты, жаңа салт-сананың ескілікті кертартпа салт-санамен алысуының айғағы еді. Сол себепті жаңағы өлеңді ақындық жайында өзгеше мәні бар өлең деп ұғынуымыз керек.

1889 жыл тақырыптарының тағы бірі — махаббат жайы деген едік.

Сол қатарға кіретін осы жылы жазылған бірнеше өлең бар. Бұлар: “Қор болды жаным”, “Сен мені не етесің?”, “Жігіт сөзі”, “Қыз сөзі”, “Білектей арқасында өрген бұрым”.

Осы бес өлеңнің тұсында Абай әр түрлі стиль іздеп, махаббат, ғашықтық жөнін әр алуан үлгіде жырлап көреді. Сонда, “Қор болды жаным” осы тексерудің бас кезінде біз айтқан, шығыс ақындарының Абайға еткен әсерін көрсетеді. Махаббатты “тағдырдан келген зұлым” — дейді. “Жаным қор болды, бек бітті халім”, — дейді. Сол ауыр дертпен тең мүшкілдікті алланың жіберген тағдыры, оны бенденің көрмеске шамасы, қане? — дейді. Әрине, оқушыға ап-айқын, махаббат жайын бұлай жырлап көрген қазақ ақыны болған емес.

Орыс, европа классик поэзиясы да ғашықтықты құдайдың тағдыры екен, кеудеге әкеп салды дей қоймайды. Ал кейде сопылық лирикасы көбірек әсер еткен шығыстың классик поэзиясындағы көп диуандар, толы сансыз көп ғазелдер, қандай ұлы ақын айтса да, осы жаңағы “Қор болды жанымның” наным, сезім сарынымен жырланатын. Абай осы үлгі дәстүрмен бір кезек ойлағандай болады. Жасы ұлғайып, басқаша стиль, дәстүрдің ақыны болып алып-

ақ, өзі жақсы білген шығыс классиктерінің үлгісінше, бір сәтке осындай құлақ-күй шертеді. Ұлы Пушкиннің кейде Парниге, кейде Құранға, кейде “Песня песнейге” еліктеу ретінде ойнай жазған қысқа өлеңдері тәрізді бір мысал.

Шығармалық еңбегінің қайсысына болса да ерекше ықылас, ұқыптылықпен қарайтын ақын, бұл өлеңге бұрын айтпаған, таппаған жаңа түр береді. Сол жаңа түрін оқушыға тосандық етеді деген оймен ұғымдырақ, қонымдырақ ету үшін әдемі ән де шығарып таратады.

Ғашықтық тақырыбына жазылған осы жылдың тағы бір өлеңі – “Сен мені не етесің?”. Онда опасыз жардан наз-нала шеккен ер шерін шертеді. Бұнда да Абай барынша шебер түр табады. Жеті жолдан қайырылатын ұқсастық көбінше он төрт жолды шумақ боп келісе үйлескенін көреміз. Абай осы өлеңде ең алғаш рет әр жолдың ырғақ, буын өлшеуін де қатты өзгертеді. Кей жол төрт-бес сөзден құрылса, белгілі санаулы қатарда, мысалы: төртінші, алтыншы жолдарда бір-бір-ақ сөз бір жол болып отырады. Осындай өлең үезінің (Абайдың өзі айтуынша) тауып, ақын және де арнаулы ән шығарады. Әні де қазақ айтып, естіп жүрген ән-күй ырғақтарынан мүлде бөтен. Бұндайлық өлең түрін құрып, ән өзгешелігін іздегенде, Абай қазақ музыкасы үшін әдейілеп речитатив өрнегін тапқан тәрізді. Тегінде, речитатив музыкасында драмалық-уақиғалық мазмұн молырақ болады. Мынау өлеңнің мазмұнында бастан-аяқ жүріп отырған үй ішілік драмалық бір хал баян етілген. Өлеңнің он төрт жолдан қайырылған шумағының өзінде де, қалыпты өлшеулі қатармен түсіп отырған өлең сөзден гөрі, ауызша айтылып отырған сөздің интонациясы бар (разговорная интонация).

Бұл өзгешелік тек Абайдың осы шығармасында мазмұн, түр (әрі өлеңдік, әрі музыкалық түрлері) өте үйлесіп табысқандықты танытады. Тұтас бітімнен төгіліп шыққан әсем бір келісім аңғарылады. Бұл өлеңде, тегінде, орыс классик поэзиясының, соның ішінде әсіресе Лермонтов лирикасының зор әсері бар тәрізді.

Осыдан соңғы екі өлең: “Жігіт сөзі” мен “Қыз сөзіне” келсек, Абайдың ғашықтық жайын жырлауда және де біржолата басқаша стиль-дәстүрді ізденгенін көреміз. Бұл өлеңдерде ішкі сырларын сәлем хатпен делдал арқылы

айтысып отырған жастар көрінеді. Жаңағы ғазелмен айтылған шер-мұңнан мынау өлеңдер мүлде бөлек. Бұл өлеңдердегі асықтар қазақтың анық Абай тұсындағы ауыл жастары. Солардың ішінде құда менен құдаша, бозбала мен бикеш сәлемдемесі. Екеуі де жалын жеңістерін анық-ақ ынтық-ынтық сезіммен айтпақ болады. Сол көңіл талаптарына арналған нелер шебер теңеулерді ақын табады және тапқанда қазақ халқының өз тірлігіндегі, өз табиғатындағы болмыстар, натурадан мысалдар алады.

Осылайша бейнелеу арқасында жігіт те, қыз да өздерінің тілектерін натуралистік шындықпен бадырайтып, ашық айтысады. “Тар төсекте”, “құмар қану” деген сияқты жігіт пен қыздың нақтылап айтылған, әсірелеп аталған мақсаттары бұл өлеңдердің шешендік теңеуіндегі көркемдігіне қарамай, негізінде натуралистік қалыптағы, тұрпайылау болмысты баяндайтын өлеңдер боп шыққанын байқатады.

Тағы осы жылдың ендігі бір-екі өлеңі және де бұрын Абай бірнеше рет жырлап көрген сахара табиғатының өзгеше кезеңдеріне арналады. Ол – көшпелі ауылдың күзгі тірлігін суреттеген “Сұр бұлт” және “Қараша, желтоқсан мен” дейтін екі өлең.

Бұл өлеңдер көркемдік жағынан да, өмір шындығы мен мазмұн жағынан да және әсіресе ақын барынша батыл шыншылдықпен ашып берген қоғамдық тірлік, халықтық идея жағынан да бұрын Абай жазған табиғат турасындағы өлеңдердің барлығынан биік өрлеп, өзгеше сапа табады.

Бұнда көшпелі елдің күзді күнгі тіршілігін жүдеген табиғаттың көрініс, өзгерістерімен де көп танытады. Ақын аса қонымды реалистік пейзаж бере отырып, адам топтарының өмір болмысын да мықтап қамтиды. Аз сөздермен барлық көшпелі шаруаның көп күйзеулігін таныта келе, әсіресе күздің ауыртпалығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөледі. “Сұр бұлтта” да жүдеулігі, күйсіздігі аса ауыр сорлылыққа жеткен кедей ауылды бейнелейді. Сол ауылдың адамы ғана емес, итіне шейін даланы кезіп, безіп кеткенін айту арқылы Абай көшпелі тіршілікке дәл осы өлең тұсында лағынет айтқандай болады. Онсыз да жәйі жүдеу, кедей ауылға көшпелі өмір анық азап, қатал жаза есепті аталады. Бұл шақта барынша жанын салып, бейнет кешіп жүрген, арылмас еңбек иесі кедейдің де қатты қинауға

түсетінін екінші өлеңде, “Қараша, желтоқсан мен” деген өлеңде әсіресе айқындай ашып береді.

Бұған шейін Абай жазған “Жаз” бен “Қыс” өлеңдерінде реалистік пейзаждың шыншыл қалпын бере отырса да, адам мен табиғатты ұдайы араластыра алып жүрсе де, біз ақын шығармаларында қоғамдық қайшылықты жетерлік дәрежеде ашпайтынын атағанбыз. Ал мынау соңғы өлеңде, Абай осы жөнде зор саналы халық қайраткеріне ауысады. Бұндағы ауыл – анық айқын таптық жікке бөлініп отырған ауыл. Оның бір шеті – кедейлерді, малшыларды қатал, қастандықпен көрінеу қанап отырған бай үйлері; ол ауылдың екінші шеті – өңшең жыртық лашық ішінде қайыршылық күн кешкен кедей, жалшы үйлері. Осы үйдің үлкендері мен балаларына шейін ақынның көзіне түседі. Араларындағы бітімсіз қайшылықтармен суреттеледі. Ақынның алғашқы Кәкітай бастырған баспасы мен кейінгі кейбір баспаларда түсіп қалып жүрген екі ауыз өлең, әсіресе Абайдың сараң бай мен бәйбішеге иттей жек көріп, жиреніп айтқан ойларын танытады. Байдың қатыны өзінің кішкене баласына шейін “кедей балаларына асыңды берме” деп, сараңдыққа баулып, азғырып отырғанын көріп ақын:

...Ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр! –

деп, қатты ызалы жүрекпен жазғырады.

Абайдың сан сатирасы өзгеше батыл, турашылдықпен еңбекші көпшілікті қанап жүрген жауыз топты аямай әшкерлеп берген болса, мынау өлеңде де оның халықшылдық салт-санасын аса айқын ашады. Бұндағы өзі көрсетіп берген тап қайшылығы қарсылықтары арқылы Абай қазақтың еңбекші қалың елінің жоғын жоқтап, соның көңіліндегі бар шері мен арманын айтады. Бұл тұстарда Абайдың аузынан сол замандағы қалың еңбекші бұқараның дертті шындығы толық айтылады. Бірақ осылай ете келе, дәл сол жаңағы өлеңнің соңғы шумағында Абай “Бай мен кедейді аңдыстырған құдай” деп кетеді. Және ең соңғы жолдарда:

...Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы, –

деу арқылы ақын, бір жағынан, кедейге сол ауыртпалық

халдің шығар жолын атай алмайды. Екіншіден, баймен екі арасына бітімші болғандай аңғар танытады.

Әрине, ағартушылық жолында, қазақ көпшілігінің қанаушы жауын мол мысалмен, батыл сыншылдықпен кең ашып берген Абай өзінің заманында еңбекші елдің тартысы қалай болу керек екенін атап бере алмады. Оның тарихтық, таптық тұрғыдан қарағанда, тар көлемді болған болмыс шындыққа байланысты екендігі түсінікті. Осы жөнде Лениннің 1910 жылы Толстой туралы жазған мынау ойларын еске алалық: “...Оның аузымен қазіргі кездегі өмірдің қожаларын енді жек көретін, бірақ оларға қарсы саналы, дәйекті, ақыр аяғына дейін баратын, бітіспес күрес дәрежесіне әлі де жетпеген орыс халқының сан миллион бұқарасы сөйледі”*.

Орыс әдебиетінде бітімсіз тартыстың жайын толық айту дәрежесіне жеткен тек ұлы пролетариат жазушысы Горький ғана болады.

Әрине, Абай ол заманда жаңағы озғындап жеткен жерінен артықты талап ету мүмкін де емес. Абай шығармаларының келесі кезеңдеріне ауысарда айтатын жалпы бір жай, 1890, 1891, 1892, 1893 жылдар көлемінде Абайдың өз өлеңдері онша көп болмайды. Олардың ішінде жылмажыл қосылып отырған ерекше көркемдік, идеялық, жаңалық үлгілері болса, біз соларын ғана іріктеп, талдап, шолып өтетін боламыз. Жалпы осы аталған жылдарда Абайдың өз өлеңдерінің, жоғарыда айтылғандай, онша мол болмауымен қатар, оның аудармалары көбейгенін ескеру керек. Және мөлшері 1890 жылдан бастап, Абай ақындық шығармаларымен қатар, өзінің жазушылық еңбегіне жаңа бір түр — “қара сөз” деп аталған жанрды қосады.

Сөйтіп, жалпы еңбек көлемін алғанда, ақынның әдебиетшілдік әрекеті азайып, әлсіремейді. Ал әзіргі біз тексеріп келе жатқан лирикаларының тобын алғанда, жаңағы аталған төрт жылдың ішінде және де әлденеше көркемдік сапасы өзгеше болып қалыптанған сан өлеңдер бар екенін байқаймыз. Түр жағынан алғанда да, осы жылдар ішінде Абай әлденеше жаңа шумақты, жаңа ырғақ ұйқасты, бұрын-

* Ленин В.И. Шығармалар. 16-т. 371-б.

ғы қазақ поэзиясы ғана емес, өзінің де еңбектерінде бұдан бұрын болмаған түр, стильдер туғызады.

Осы жылдары оригинал өлеңдерін сырттай шолып өтсек, мысалы, он бір буынды, төрт жолды шумақ ұйқаспен жазылған бір-ақ өлең бар екен. Ол – “Жазғытұры”. Осыдан басқаларының қай тақырыпқа жазылғандарын алсақ та, ақынның үнемі жаңа көркемдік, жаңаша түрлерді өзіне көбірек машық, мерзім етіп алғанын аңғарамыз.

Мазмұн жағынан қарағанда, бұл жылдарда Абай бұрын өзі ақындық, әлеуметшілдік, ағартушылық жолында өмірлік мақсат, мүддесі етіп алған зор тақырыптарды жаңа өлеңдермен, жаңа сапада қайталап отырады.

Әрине, ол тақырыптарына қайта соғып отыру – Абайдың бір орнында тұрып қалуы емес. Бір басқан ізін қайта басу емес. Әр кезекте сол тақырыптарды әр алуан оймен, көркемдік жолында ізденумен, сападан сапаға қарай өрлеумен жыр етеді. Бұның бәрі – сыншыл және талабы зор ізденгіш, шабытты ақынның ерекшелігі. Бірақ осымен қатар және де айтатын бір жәй, сол ізденудің көпшілігін толық табыспен аяқтап отырса да, кей-кейде кей шығармаларының анда-санда бір шумақтарында ақынның қайшылықтарға, көрінеу олқылықтарға ұшырап отыратыны да болады.

Жаңағы аталған бірнеше жылдардың шығармаларын тексеру алдында, осындай азын-аулақ жалпы көзқарастық пікірлер айтып, енді сол жылдардың әр алуан ерекшелігі бар өлеңдеріне жеке-жеке тоқтап өтейік.

Осы жөнде алғашқы тоқтайтынымыз “Бай сейілді” деген өлең. Бұнда да негізінде ақын ел ішіндегі жаманшылыққа айналған ауыртпалықты толғайды. Сол елді билеушілердің халқына тыным бермейтін бұзақылық, әлек-әрекеттерін таңбалайды. Бірақ дәл осы өлеңнің басқа жолдарында әлдеқандай бейілі дұрыс, момын бай азайды деп өтеді. Мұнысы – айқын тұрған қайшылық. Өзі айтып жүрген содыр, бұзар, ел бүлігі, жұртшылық сори болған болыс, би – жаңа өзі басқа жырларында арамтамақ, тойымсыз деп сынап, шенейтіндері барлығы да байлар емес пе?

Халыққа оларды қас етіп отырған жеке бастарының мінездері ғана емес, байлыққа сүйенген үстемдік пен қанаушылық емес пе? Және осы өлеңнің ішінде:

...Ұрысса орыс,
Елге болыс,

Үйден үрген итке ұсап, —

деп сынап отырған болысты сол болыстыққа сайлап,
құрық беріп отырған тағы сол байлардың өзі емес пе?
Не жаңағыдай, Абай жазықсыз күйде атап отырған бай,
болыстың жақын туысы емес пе?

Солардың бәрі жиылып кеп, Абайдың өзі айтқандай,
сорақы мінездерін тудырып отырған жоқ па? Дәл солардың
ісіне қарағанда:

...Ел де жаман,
Ер де жаман —

Аңдығаны өз елі.

Елге сыяз,
Ойда ояз,

Оңбай-ақ түр әр түрі, —

екенін сыншы көзбен тура көріп отырған Абайдың өзі
емес пе?

Осы себепті “Бай сейілді” өлеңін ақынның қайшылық
пікірден жаңсақ бастап барып, кейінгі шумақтарында
түзегенін көреміз.

1890 жылда аса шебер жазылған өзгеше күйлі құрылысы
бар бір өлең “Келдік талай жерге енді”. Бұнда көп надан
ортасындағы бір жалғыздың мұңды, улы ойлары айтылады.

...Адам деген даңқым бар.
Адам қылмас халқым бар, —

осылайша түңілген, түнерген ойды көреміз.

Бұл тақырып Абайда бұрын да кездескен. Мынау
өлеңдер сол жайды жаңаша шумақ, уәзін өлшеулермен
баян етеді. Бар өлең өзгеше бір ұйқаспен, жалғыз ұйқаспен
берілген. Түр жағынан өзгешелік тағы бір тың жаңалықпен
байланысты. Бұнда тұрақты шумақ жоқ. Әуелгі шумақ
алты жолдан басталып, соның ең соңғы жолында берілген
ұйқасқа кейінгі төрт жолды, үш жолды шумақтардың үйлес
келген ұйқастары тізбектеледі. Өлеңнің аяғына шейін
сондай үйлесімдер созыла барады. “Бергенді”, “ергенді”,

“белге енді”, “желгенді” деген сияқтылар болады. Тағы бір айрықша өзгешелігі – осы шығарманың ішінде Абай өзінің ақындығына жаңа, соны бір теңеу айтады:

Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
 Үш, көңілім, көкке, кергі енді!

Көңілде қайғы, қалың зар,
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
 Өрбі, сөзім, өрбі енді! –

дейді.

Осылайша өзінің шабытына, сөзіне, ақындығына дем беріп, өзін-өзі қамшылағандай болады. Оны әлеуметтік тартысының, азаматтық қайратының құралы етеді. Сөйтіп, түңілу күйін ашынып, жігерлене түсуге айдаушы етіп пайдаланады.

1890 жылдың ішінде Абайдың тағы айналып соғатын тақырыбы: табиғат көркі – “Жазғытұры” деген өлең.

Ақын жылдың әр маусымын суреттеуде көп қыр мен сыр танытады. Сонда, күз өлеңдерімен салыстырғанда, “Жазғытұрының” бірталай контрастық айырмасы бар. Тегінде, көктем – мал баққан шаруа халқына қызықты, көтеріңкі кез. Ақын да қыстай малдың күтімімен шұғылданған шал-кемпір, жас-кәрінің жадырап, қуанғанына бірге көңілденіп, қоса қуанады. Жалғыз-ақ, бұл өлеңнің екі түрлі кемшін өзгешелігі бар. Ең әуелі – адам еңбегінің айырмыстары “Күз” өлеңіндей айқын көрінбейді. Екінші – Абайда дәл осы өлеңде пантеистік ұғыныс көбірек байқалады. Өзінше жаратылыс философиясын бермек болғанда, көктемгі көрікті күйді бәрін “алла” мен “тәңір” күдіретімен жалғастыра айтады. Онан соң, күнді – күйеу, жерді – қалыңдық етіп, осындай образбен теңеу мәдениетті әдебиеттің үлгі дәстүрінен ескіріп қалған, мифтік теңеу болады.

Пантеистігі де солайша жаратушыны жаратылыстың бар көріністерінен таба беруінде. Діндік наным араластырған

ойларды көне фольклор үлгісіне апарып қосады. Бұл өлеңде, осы себептен туған тұрпайы теңеулер, натуралистік күйге соғатын жолдар да бар.

1891 жыл өлеңдерінің ішінде, “Көзінен басқа ойы жоқ” дейтуғын өлеңнің тақырып жаңалығы болмаса да, сыншылық, қосымша дәлел фактілері кеңейе түседі. Халық ортасындағы надандық, қараңғылықты шенеген сөздерді бұрын Абай би-болысқа, атқамінер жуандарға, партия басы, тынымсыз бүліктерге арнаушы еді. Мынау өлеңде:

...Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі? –

деумен ең алғаш рет молданы да қатты әшкерелеп, аямай ажуалайды.

Тегінде, Абай тұсындағы көпшіліктің ұғымы бойынша, надандық пен моральдық ұғымы біріне-бірі қарсы тұрған жайлар сияқты еді. Ал Абай ұғымындағы надандық ең, алдымен, молданың өз басында екенін көреміз. “Мал құмар”, “Жем құмар” молдалар да халықты қанаушының бірі. Ел ортасына жарық әкелушілер олар емес, өздері қараңғы жолдағы қас надан, бұлардан жақсылық күтпе деп, әйгілеп береді.

Абай осы жылдарда жазған “Қара сөздерінде” айтатын молдалар жөніндегі және халық надандығы турасындағы сыншылық ойларын жаңағыдай өлеңдерінде де қатар ілестіріп отырады.

Ақынның мораль-философиясы ретінде айтқан сөздері адамшылықты сипаттайды. Сол адамшылықтың өзі ұғынған айнымас шындық сипаттарын айтады. Сондай ойларының көбі – жастарға өсиет афоризм сияқты боп мол тараған. Жас буынның тәрбиесіне өзін жауапты деп білген өсиетші ең алдымен өз заманының жастарына жаны ашиды. Әсіресе таза жасқа жаны ашиды.

“Жастықтың оты жалындап” деген өлеңінде сондай жастарға әр алуан түрде қамқорлық етеді. Ұстаздық борышым деп, алдыңғы бұзық қауымдар мінезінен бұларды арашалап, өзінің бауырына ала сөйлейді.

...Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы, көктейін! —

деген жолдар өз халқының үміт етерлік жаңа буындары үшін Абайдың шіміркеніп, ширығып толғанғанын танытады.

Осы жылдарда Абай лирикалық, эстетикалық тақырыптарының махаббатқа арналған жайына тағы да тыңнан жазған екі өлеңмен оралады. Бұлары: “Қызарып, сұрланып”, “Көзімнің қарасы”.

Бұрын да осы тақырыпқа әр алуан үлгіде оралып соғып отыратын ақын мынау екі өлеңде және де екі алуан өзгешелік байқатады. “Қызарып, сұрланып” өлеңі, Пушкин, Лермонтов шығармалары сияқты, үлкен бір шындықпен, ыстық жалынмен қырланған махаббатты табиғаттың көркем бесігіне бөлеп көрсетеді. Жасырын кеште алғаш кездесіп, сөз таба алмай, тек қана лүпіл қаққан жүрекпен, қабақпен сыр танытқан жастар көрінеді. Өрепкіген қуаныш арасында алабұртқан дағдарыс та бар. Сәт сайын ауысқан сәл құбылыстар ол жастардың ақыл, сезімдерін билеген. Бар тынысы бусанып, көрініп тұрған жанды махаббат жырланады.

Бұл өлең махаббат психологиясын аса нәзік сезінген шеберлікті танытады. Ақын осындай тең күйде, жалындаған шындықпен табысқан жүректерді құптай қостайды. Шын махаббат сөзсіз, үнсіз-ақ танылсын, ыстық жалынды кеуденің тынысымен-ақ білінсін, айтылып болмастай ыммен емеуріннен танылатын болсын дейді. Сондай ғашықтықты жастарға үлгі еткенде, бір жағынан, интимная лирика арқылы нәзік сырды тереңдетеді. Екіншіден — өзінің реалистігіне берік ақын аса конкретті жайларды суреттейді. Түстей тұманға белгісіз батқан қиял жоқ. Абайдың махаббат жайындағы ең нәзік, ең көркем терең сөздері осы өлеңде көрінген.

Анығында, Пушкин, Лермонтов шығармаларынан танылатын махаббат лирикасын бар үлгі дәстүрімен меңгеріп алып, өзі де сол классиктермен бастаса, теңесе отырып жазған сыршыл өлеңі осы тәрізді.

Ал “Көзімнің қарасы” қазақтың шешен тілімен шебер-

леп айтқан сезімдерді көрсетеді. Сонымен қатар шығыс поэзиясында Науаи, Физули лирикасында көп орын алған үлгілердің әсері де жоқ емес. Бұл өлеңде “тәңір, ие” көп кездеседі. Бұнда жастар махаббатының нақтылы шындығынан гөрі сұлудың көркін мадақтау көп.

...Сұлуды сүймектік –
Пайғамбар сүннеті, –

деген тәрізді мұсылманшылық сөздігінен “жан ләззаты”, “жан шәрбаты” – деп келе отырып, “алланың рахметін” де айтады. Сұлулықты тәңірінің дәулеті дейді. Өлеңнің осы алуандас меңзегені махаббаттың бағасын алланың, пайғамбардың беделдерімен бағалатпақ болғандай. Барынша шешен, шебер жазылғанмен, бұл өлеңде әр алуан әсірелеу, аса көтере сөйлеу мол келеді.

Осы өзгешеліктері бұл шығарманы “Қызарып, сұрланып” өлеңінің шыншылдық, дәлшілдік үлгісінен алыстатып әкетеді. Анығында, екеуі айқын екі стильде жазылған, бір-біріне контраст тәрізді өлеңдер.

Сол жылы жазылған, жалғыздық тақырыбына толғанған шығармасы “Менсінбеуші ем наданды” деген өлең. Осы алуандас өлеңдерге бұл шығармада қосылған тың бір толғау надандықты сөз қылу жөнінде. Бұрын Абай ол надандықты жақсы ақылмен, сап таза әсиетпен, шынайы еміренген адал көңілмен түзеуге болады деген наным үстінде еді. Ал мынау өлеңінде жаңағы жөнде қайта ойланып, надандық әлсіз жау емес, ол әлдеқайда күшті дейді. Сондықтан жақсылыққа талпынған жалғыздың қолынан келері аз, көбінше оның таласы әурешілік болмас па деген мұңды дағдарыс байқалады.

Осы жылда, жаңағы соңғы өлеңге ілесе, ой-сезім сарыны соған ұқсас келетін “Қайғы шығар ілімнен” деген аса көркем тілді бір өлең және туады. Бұнда да мұң менен түңілу танылады. Көптен түңілу емес, кей сәтте өзінен де түңілген тәрізденеді.

Қауым тіршілігіндегі жаманшылықты ақылменен ғана түзеуге болады деп, тартысқа кірісетін, кейін ол ойлары, армандары қанша еңбек етсе де дегеніне жетпейтінін көрген

соң түңілу аралас уайымға бір Абай емес, Абайға ұқсаған дүниежүзілік ірі классиктердің бәрінде болған дедік.

Орыс әдебиетінде бір Пушкин, Лермонтовтар ғана емес, сол сарын Салтыков-Щедринде де болған-ды. Абай “тірлікте ақылдыға орын жоқ” деген сияқты түңілу ойын айтқанда, осы жаңағы аңғардан шығады. Бірақ бұл түңілуші өзіне орын жоқ деумен қатар, өмірдің қожасы боп жүрген барлық бұзық, содырдың бәрін де қатарынан тізіп, таңбалап беріп отырады. Сол арқылы арманды, мұнды ойының өзі де жауыздарды әйгілегіш, ашулы тартысқа айналып, жаңа касиет, қымбат баға табады.

Жоғарыда біз тексеріп өткен өлеңдер тобынан бөлек, 1892 жылы Абай шығармасына тағы бір тақырып қосылады. Ол бас қайғысымен байланысты бір алуан жоқтау жыры. Өмірбаянына қарағанда, 1891–1892 жылдар Абай үшін қаралы жыл болады. Ол Оспан сияқты Абайдың жақсы көрген інісі өлген жыл.

Кейін, 1894–1895 жылдарда Абайға Оспанның өлімінен де ауыр тағы бір жара жабысады. Ол өзінің орысша көп оқытып, ойдағыдай тәрбиелеген ардақты ұлы Әбдірахманның қазасы. 1894–1895 жылдарда Абай әуелі Әбдірахманның ауруы үстінде көп қайғы-нала шегеді. Кейін соның өлімін көреді. Осы екі кезеңде де, жаңағы Оспан өлгендегі сияқты, сан өлеңдер шығарады. Тақырып жағы мен нақтылы факт жағынан алғанда, бұл өлеңдер Абайдың жеке ғана өз басының үй ішілік қайғысы, бас лирикасы деуге болады. Бірақ сырт қалыптары қазақ поэзиясында көп кездесетін көңіл шеріне, мұң жырларына, жоқтау сарындарына ұқсаса да, дәл осы өлеңдердің өзінде де Абайдың ақындығы өзгеше үлгі тудырып, тағы бір бұрын шықпаған шеберлік танытады.

1892 жылғы Оспанды жоқтаған өлеңдерінде атаған ескі түрлер көрініп отырса да, сол жоқтаушының өзі қандай жан екенін Абай шығармаларынан аңғармасқа болмайды. Жарадар ағаның жан күйер інісін жоқтағанында “бай едің”, “бағлан едің” деген емес, “адам едің”, “адамдық қадірің басқадан бөлек еді” деген ой әсіресе басымдап отырады.

Сол ерекшелігі бұл алуандас өлеңдерді де моральдық мәні бар өсиетке айналдырады. 1892 жылы жазыл-

ған өлеңнің бірі – “Бойы бұлғаң” және де ел ішіндегі құнсыздарды шенейді. Бұдан соңғы “Не іздейсің” дейтін өлеңі ақынның көңіл шерін күйлейді.

Енді 1893 жылдың өлеңдерін шолсақ, “Ал сенейін-сенейін” деген өлеңді айрықша ескерту қажет. Бұл да торығудан туған саналы сыншы толғау болумен қатар, ел ішіндегі жауыз топты жалтармастан анықтап атап, тағы масқаралап береді. Ақынның осы жылғы сынына әдейі бір қолданған сырты момын, монтаны әдісі бар. “Сенейін” деп сөз бастап отырып, кекету мен ажуаның ең ащы зәрін халық үшін ең қатерлі жауға жұмсайды.

...Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін, –

дейтұғын жолдар кекесіннің ең бір өтімді түріне айналады. Кейін келіп:

...Өткен өмір – көрген түс,
Неғылғанда бір болар,
Деп нанып ем, “маған нан”,
Не таптым мен нанғаннан? –

деп тұрып, ауыр зілді сұрақты береді де, тағы да ызалы сынға жол ашады. Нанудың барлығы ақын көрген тіршілікте өкінішке соғады. Бір сәтке өкіне торығып, ешнәрсеге сенбей өтсе қайтер еді дегендей болады. Бірақ ақын дәл бұл түрдегі мүлде үмітсіз пессимизмге кетпейді.

Толғану мен түңілуді өзіне және де жаңа айдаушы етіп алып, жауыздық, жаманшылыққа тағы да тың шабуыл жасайды. Надандық күйлер мен әр алуан залалды зұлымдық жағдайларға қарсы шығу үшін керегіне жаратады. Түңілудің кейбір кезектерін құлақкүй есебінде пайдаланғанда, ақын жұлдызынан жаңылмайды. Өйткені әрбір кезде сыншыл ойы ашқан ауыр шындықтың ар жағында оның сол барлық ауыртпалыққа қарсы ширығып тұрып, соққы әзірлейтін ызасы бар. Сол ыза – өмірге сырт қараудың ызасы емес, қайта өмірді түзеп алып жаңғырту, жайнату жолындағы алысушының ызасы. Өмірді сүйіп тұрып, сол үшін тартысқа бекіген жанның

ызасы болады. Бұл жолы Абай Байрон – Лермонтовтан, Гете – Лермонтовтан аудармалар жасайды. Және осы жылы өз жанынан жазған “Жақсылық ұзақ тұрмайды” дейтін ойшыл, мұнды, шебер өлеңі бар.

1894 жылдың шығармаларында жаңағы айтылған ызалы сыншылдықтың бір түрі – “Кайтсе жеңіл болады жұрт билемек” деген өлеңде тағы бір шебер сатира туғызады. Бұл өлең елді билеп жүрген жуан, бұзықтарға жасаған шабуылды өзгеше өткір, мысқыл мазаққа айналдырады. Ол топтың ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, аярлық, құбылғыштық мінездерін жарыққа салады. Және ақындық өтімді ирония түрінде тапқан әдісі – бүкіл таптың ішкі сырын, бұрын Абай қолданбаған тағы бір жаңа қыр мен сырын терең түрмен шығартады. Пәле басылардың өзімен Абай сырласып отырған, ақыл қосып отырған кісі боп сөйлейді.

...Жат елге жадағайда сөйле шөргез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез, –

деп, сұмдық сырларды, сорақы мінездерді ашуға жаңа жол тапқандай болады.

Содырлы сойқандардың біріне-бірі айтатын өзәзілдік өсиеті қандай болатынын ашып береді. Екіжүзділіктің киіз кітабында жазылған масқаралық, сұмдық қағидалары құнсыз ортаның ақылшысының аузымен айтылған болады. Абайдың өзі жаулыққан топты сыншылдық соққысына ұшыратуда шебер қолданған сатираның бірі осы өлең боп қалыптанады.

Бұны терең сырлы, аяусыз сықақ деп атауға болады. Осы өлеңге анық қарсы контраст есебінде тұрған шығарма қазақтың әр буын жастарына нақыл афоризм болып тараған шебер өлең – “Әсемпаз болма әрнеге”.

Бұл өлең басынан ақырына шейін қоғамдық тілекке қадірлі, қасиетті адам болудың Абай ұғымындағы сипаттарын баян етеді. Бұнда адамгершілік қағидаларын ақын өз тұрғысынан атап береді. Халқының ортасындағы өзі үміт еткен жас талапкер тобына дұрыс жолды нұсқап отырады.

...Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан! –

деген ойлары қауымның дүкеніне пайдалы жан бол, халықтық, дұрыстық тірліктің іргесін қаласуға себепші бол дейді. Өмірге неге келгенінді ақта. Адамдық қасиет тек үлкен орын, үлкен дәрежеде емес. Дұрыс өмір құрушы көптің бағалы өкілі бол. Сол да адамдықтың жеткілікті сыбағасы дейді.

Ақыл, қайрат, шафқат (бұл сөз Абайдың ұғымында гуманизм мағынасында) – барлығы сенің қоғам өміріндегі жаңағыдай жақсы талабыңа жұмсалсын дейді. Әйтпесе қауымға залалды топтың “тірлігім” деп жүрген қу өмірінің қордасы болғанша, тірі болмай-ақ қой, – дейді. Абайдың жас буынға арнап айтқан көптен-көп өлеңдерінің бәрі де жоғарыда біз айтқан бір жайға үлкен дәлелді куәлік береді. Абайда түңілу бар дегенде, сол түңілу өмірді өзгерту жолындағы алысушының бұзар, бұзық ортадан түңілуі дегенбіз.

Осы түңілумен қатар, барлық шығармаларында ақын үмітін де алыс өріске арнап отырады. Сол үміті ұдайы өз халқының жас ұрпағы – жаңа буындармен байланысты. Оларға айтатын сөзге келгенде, Абай тіпті де түңілуші болмайды. Әрбір ұстаздық сөздің үлкен адамгершілік негіз, қасиеттерін терең түрдегі мораль философиямен байланыстыра айтады. Жалғыз ғана өлеңдері емес, Абайдың қара сөздерінде, “Масғұт” сияқты дидактикалық өсиет поэмасында да біз осы жолды Абайдың өзіне ең бір айнымас арна етіп алғанын байқаймыз.

1894 жылы болашағынан жақсылық күткен жастарының бір адамы ақынды үлкен дертке, қалың қайғыға ұшыратады. Ол қазақ жастарының ішінде жолы бөлек жан – Әбдірахман болатын. Сол ұзақ ауруға ұшыраған соң, 1894 жылы Абай алыстан жіберген сәлем хат етіп бірнеше өлең жазады. Алыс шетте қатты ауырып жатқан сүйікті баласына мейірбан атаның арнаған жолдары. Өлеңіндегі жәй хаттан, жәй бір үй ішілік бас уайымынан өзгеше тұратын сарын сол – қайғырушы әкенің адамгершілік сипатын танытуда. Әбдірахман ауырып жатқанда да, кейін 1895 жылы ол қаза болған соң да Абай осы жараға арнап көп жырлар туғызады.

Сондағы Абайдай атаның қайғысы халықтың азаматын кимаған халық жасының қайғысы болатын. Көп жерлерінде бұл хат танытатын қайғы – үлкен гуманист атаның қайғысы. Өзі оқымысты, білгір және халық қамы үшін ойланған камкор ойшылдың қайғысы болады.

Абайдың өмір бойы арман еткені орыстың үлкен білімін алған жас еді. Сондай болған Әбдірахманның еңбегінен жеміс күткен халық болатын. Онымен салыстырғанда, Абай өзін ескі буын адамымын деп бағалап, Әбдірахмандай жасты жаңа төлдің, келешектің басшысы деп түсінген.

Оның бойындағы білім мен талап және ірі мағынадағы адамгершілік қасиеттер қазақтың Абай үміт еткен барлық жас ұрпағына үлгі боларлықтай еді. Сондықтан да Абайдың 1894–1895 және одан кейінгі кейбір жылдарда да, осы уайымға оралып, өзінің айтқан жырлары жалпы қауымдық қайғыға айналып отырады дейміз.

Сонымен қатар Абай осы өлеңдерінің алғашқы үлгілерінде өзінің дінге нанған адам екенін де жиі аңғартады. Жалпы, Абайдың дін мәселесіндегі көзқарасына біз кейін шығатын бір өлеңдерінің тұсында молырақ тоқтаймыз. Бірақ жалпы айтатын бір жәй – қай кезде болса да Абай дінсіз емес, қайта дін тұтынушы, иланушы адам болады. Сонда ол өзінің елі тұтынып отырған мұсылманшылық дінінде. Сол діннің алласын және басқа да бірталай қағидасын ақын өзінің нанымы етеді. Дінді түсінудің, тұтынудың және бағалаудың жайында, әрине, заманындағы исламшыл дін басылардың, апологеттердің ұғымынан сан рет аулақ алыс кететін пікірді Абай өлең сөздері мен қара сөздерінде де көптен-көп танытады. Кейде оның діні шартты түрдегі, тек адамгершілік мақсатына ғана арналған дін болатыны бар. Бірақ, осылардың бәрімен қатар, Абай кейде алланы, пайғамбарды аузына жиі алып отырады.

Әбдірахманға арнаған өлеңдерінде әсіресе осы діндік ұғым-нанымдарды ақын мұсылманшылықтың, дін кітаптарының өзі қолданатын тілмен жарыққа шығарып отырады. Сондықтан “алла”, “әррахман”, “яр түту”, “дұғаның қуаты”, “сұнғатым” деген сияқты сөздіктер, жаңағы айтқандай, діндік, наным, мазмұнмен жалғасып, өзінше заңды түрде келтірілген ұғымдар болады.

1894–1895 жылдардың жоғарыда біз шолып өткен үлгілерінен басқа жеке адамдарға арнап айтқан қағажу,

мысқыл-әзіл өлеңдері де бар. Соның бірі – Қыздар деген кісіге арнаған сыншыл шенеу өлеңі.

Бұнда да Абай елдің пәлесін тілейтін атқамінерді дәл өзінің қасынан тауып, нақтылы айыптарын бұра тартқызбас фактілермен дәлелдеп отырып, әділ, қатал сын айтады.

1895 жылғы ақын тудырған өлеңдердің қатарында аса бір көркем, шеберлікпен туған жыр – “Көлеңке басын ұзартып” деген өлең. Табиғат жайында реалистік дәстүрмен, ірі суретшілдікпен туғызған шығармалардың қатарынан бұл өлең жаңа сапада бөлекше көрінеді. Бұнда орыс классик поэзиясының традициясынан ауысқан ірі ерекшелік бар. Онысы енді табиғаттың кезі мен көркін көлденеңнен көруші боп жырламайды. Өз көңілімен айналадағы дүниенің суретін, сырын шарпыстырып, табыстыра жырлайды.

Бұндағы ақын үшін тың жаңалық – табиғаттағы стихия мен ақындық көңілдің шабытты стихиясы терең сырлы сипаттарымен кезігеді.

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса.

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа, –

деген шумақтарда табиғаттан алған әсер ақынды шіміркендіре бір білінсе, соған орай шабытты жүрек сыр қосады. Кейде сол дүниені көріп отырса, кейде ой көзімен ол дүниенің саз-сарынын ілестіріп барып, шабытты жүрек басқа жаққа да шалқып кетеді. Көрініп тұрған болмыс қана емес, көмескі сезім мен ойларға да алабұртып, ауытқып отырады. Сол өлеңнің ішінде Абай қолданған ерекше бір теңеу бар:

...Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой,
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой, –

дейді.

Ақын бұнда халықтың жеңіл мағынада қолданып жүретін тілдегі метафорасын тереңдетіп, қорғасын құйғандай салмақ бітіріп қолданады. Көпшілік тіліне “Адасқан күшік” деген сөз болымсыз ғана шындықтай, сәл күлкі күйдей танылса, Абайда сол күлкілік күймен қатар, екінші сипат – трагедиялық және философиялық мән-мазмұн табады. Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың есіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұңын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой трагедиялық күйде, ұлып жүріп зарланады.

Жалғыздықтың өз басына түсетін шерлі шындығын Абай кейде осындай шеберлік тереңдіктен толғайды. Дәл осы өлеңнің басқы жолдары Лермонтовтың бір өлеңімен ұқсас басталса да, кейінгі жолдарда ақынның өз шабыты өктеп шығады.

1895 жылы Әбдірахманның өлімімен байланысты қайғы-мұңға бату үстінде Абай дін мәселесі мен адамның жаратылыс сыры турасындағы тақырыптарға екі өлеңмен соғып өтеді. Бұның біреуі – ақынның нанымын аңғартқандай “Лай суға май бітпес” деген өлең. Екіншісі – адамның жаратылыс сырын сөз қылған – “Өлсе өлер”.

Алғашқы өлеңнің басы үлкен ақындық теңеумен тағы да бір өкініш наланы танытады. Содан ары созерцание ретіндегі ойларын тере келіп, ақын өзінің наным жөнін толғайды. Болып өткен ауыр қазаларға жоғарыда танылмаған кейбір түңілу сарындары қосылып келіп, ыза мен қазадан туған бір алуан діншілдік ойлар, күйлер шығады. Абай өзінің тиянақ таппаған тынымсыз көңілін дінге қарай бұрғанда, мұсылманшылдық дініне барады. Тағы да “халиқ”, “амхлұқ”, “даһри”, “лә мәкан” сияқты анық исләмият өсиетінің сөздігін пайдаланып отырады. Және:

...Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі, –

деумен алласына бас иген бендесін танытады.

Бірақ исламның үгітшілері иландырған өсиеттер бойынша “алланы” оның жаратқан бендесі ақылмен түсінем десе, адасады, – дейді. Ал Абай осы айтқан қағидаға қанағат қып тұра ма? Тоқтай ма?

Біздің білуімізше, өзін мұсылманмын дей тұра, Абай жаңағыдай дін атынан айтылатын зорлыққа көне алмай шығады. Өзгенің бәрін ақыл-ойға қондырса, мынау жолда да сол ақыл жәрдемші болу керек дейді. Өзі сыншыл, өзі шын ақылы жеткенге ғана тоқтайтын ақын жаңағы дін ұстаздарының “тоқта” деген жеріне тоқтамайды.

Рас, мұсылманшылдықтан шідер үзіп, шығып та кетпейді. Сөйлетіп іздену мен сынаудың, сынап ойланудың жолына түседі.

...Көңілге шек шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, –

деген ойлары бойынша Абайдың діні – ақылдың, сыншыл ойдың діні болуға бет алады. Ислам схоластикасы көзімен қарағанда, Абайдың бұнысы – мұсылман ғұламалары ұсынған дін жолы емес, күпірлік. Шарифат ойланбай илан десе, Абай илану үшін ойланам, – дейді.

Сол себепті, біз Абайдың аузында алла менен оның арабша айтылған сипаттары қанша болса да, ақындық мұсылманшылығын шартты түрдегі мұсылманшылдық деп білеміз.

Осы ойды келесі өлеңге келгенде, әсіресе деректі етіп, батылырақ байлауға болады:

...Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
“Мені” мен “менікінің” айрылғанын
“Өлді” деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

.....
.....

Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас...

Осы өлеңнің алғашқы шумағында Абай адам жаратылысы туралы дуализм жолында. Әрине, ол дуализм Европада Декарттың философиясында да аңғарылады. Бірақ Абай мұсылманшылық шартынан келесі шумақтың соңғы екі жолында тағы да шығыңқырап кетеді. Оның айтуынша, өлмейтұғын ой менен өшпейтін сөз, өнер мұра қалдырған адам өлмейді екен. Исләмияттің үйреткені мүлде бұл емес.

Ал мұсылманшылық дуализмі мен Декарттың дуализмін алсақ, онда айырмыс бар. “Мен ойлаймын, сол себепті бармын” деген Декарттың идеалистік философиялық формуласы ойды заттық дүниеден үстем етіп қояды. Абай да “терең ойдың телміріп соңына ермей” деуменен адамдық қасиеттің ең зоры – ой деп біледі. Ендеше, бірінші дәрежеде тұратын – илану деп дін үгіттесе, Абай одан кетіп, жаңағы идеалистік санадағы философ ойына көбірек жақындайды. Соңғы шумақтың ең соңғы екі жолында Абай ислам діні үгіттеген “иманға” да күдік айтады.

Діннің бес парызы шарт еткен жолдарды Абай өзінің сыншыл ақылымен діндік соқыр наным – предрассудок деп түсінеді.

Осы ойын тағы да кейінгі бірнеше өлеңдерінде және кара сөздерінде де көп қайталайды. Сөйтіп, адамның жаратылысы мен өзінің тұтынған діні турасында Абайдың ең үлкен мән беретіні – адамдағы сыншы ақыл, терең ой ғана болады. Нәтижеде ақын жаратылыс мәселесінде идеалистік көзқараста тұрса да, сырттай мұсылманшылық белгілерін байқатқанмен, бар нәрсенің тетігі ой дегенге келеді. Сөйтіп, жоғарыда айтқанымыздай, оның діні сыншыл ақылдың шартты діні болып шығады.

1895 жылда ақын тағы бір топ көркем өлеңдер: “Талай сөз бұдан бұрын”, “Аш қарын”, “Балалық өлді” деген жырлар жазды. Бұларда ел мінезі, әдеттері мен көңіл-күйі,

ақындық мақсаты да осылар тектес, бұрынғы өлеңдердей шешен, көркем баяндалған.

1896 жыл шығармаларының ішінде әзірге біздің тоқтайтынымыз үш алуан тақырыпта жазылған үш өлең. Олар: “Малға достың мұңы жоқ”, “Адамның кейбір кездері”, “Бір сұлу қыз”.

Қазақ сахарасындағы Абай тұсындағы мал иесі байлардың барлығының тобына арнап айтқан ақындық қорытынды сияқты бір өлеңі – “Малға достың мұңы жоқ”. Бұл ортаның тойымсыз, ынсапсыздығын, ардан кешкен алымпаз аярлығын, қомағай топастығын Абай өткір сынмен ашады. Бұрын ақын байлар тобын жалпы болыстармен қоса айыптап отырса да, кей-кейде солардың араларынан “тәуір дерлік” момын бай дегендерді бөліп сөйлейтін. Ол белгілі бір қайшылық дегенбіз. Ал мынау өлеңде Абай барлық байлар туралы тұтасқан жиреніш, сыншылық ойларды өрбітеді. Онысы қоғамдық мол мазмұны бар, үлкен шындықты көрсетеді. Көпшілік еңбекші бұқара көзімен қарағанда, осы тұста анық, айқын таптық сынды танимыз. Байлардың сорақы, құнсыз кескінін Абайдың дәл осы өлеңіндей ащы тілмен аяусыз әшкерелеп берген қазақ ақыны болған емес.

...Мал жияды мақтаныш білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке, –

деумен қатар, Абай келесі жолдарда қатал өткір тілменен натуралдық образдарды қолдана отырып, қазақ байларының мінезін дүниедегі ең нәжістің бірімен теңейді.

Ақын ойы бұрын кей кезде қайшылыққа ұшырап жүрсе, енді өскелеңдеп, анық халықтық-демократтық түсінікке жетеді. Қазақтың байы жұртына жау. Екінші, көпшілікке істеп отырғаны шошқалық деп алып, еңбек елін бай тобынан айыра сөйлейді.

...Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек, –

деп, еңбек елінен адамгершілік күтеді. Соның еңбегінен нұрлы ақыл, жылы жүрек те туады деп дәмеленеді.

Қазақтың малқор да дүниеқоңыз байының маңында еңбек етуші кедей еңбегін ғана жегізбейді, ар қорлығын да көреді, — дейді. Бұл өлең осындайлық ойдың, қоғамдық идеяның өріне жеткен қалпымен, Абайдың өзіндегі азаматтық сыншы сананың жаңадан биіктеп, өрлей түскенін көрсетеді.

Осы жылдың ендігі бір өзгеше өлеңі — “Адамның кейбір кездері”. Бұнда Абай және де ақындық жайын толғайды. Бірақ оның бұрынғы айтып жүргендерінен тағы да басқаша, зор мәдениетті, ірі шеберлік тауып жырлаған толғауын көреміз. Абай бұл өлеңде шынайы ақындық шабыт үстіндегі шарқ ұрарлық, өскелең халді алады. Еліктеу жоқ, бірақ өз түсінігімен, өз тілімен көріктей берген осы өлеңінде Абай Пушкин дәстүрін анық еске түсіреді. Орыстың ұлы классигі жазған “Поэт” және “Поэту” деген өлеңдеріндегі ақын шабыты турасындағы аса биік саналы түсініктер Абайдың өлеңінен анық бой көрсетеді.

Сонда Пушкиндегі ақыннан құрбандық тілейтін Аполлон біздің ақында “тәңірге” айналады. Жайшылықта көптің ішіндегі көрнексіздің бірі боп жүрген ақынның шабыт үстінде шалқып кететіні айтылса:

...Кірлеген жүрек өзі ішін
Тұра алмас әсте жуынбай...

.....
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар, —

деуменен шабыт үстіндегі ақын қатардағы адамнан асқын-дап озып, биікке кетеді, — дейді. Сол биігінен қарағанда, айналадағы тіршіліктің бар зұлымдығын айқын көріп, іркілмей ашып береді, — дейді.

Пушкинде ақынның көрегендігі ұябасар бүркіттің қырағылығына теңеледі. Абай да өзіндік, халықтық теңеуді анық өз бойынан туған бейне етіп отырып толғайды.

...Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.

Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін... —

дейді.

Осындай санамен жауыздық, надандыққа кектенген әділ сыншы қоғамдық шындықтың өкімін айтады. Жалтармай, жасқанбай, бар сорақылықты басқа соғып, көзге шұқып айтады.

...Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сыя, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсеңдер, өзің біл, —

дейді.

Үлгіні үлкен гуманистік дәстүрлі орыстың классик поэ-зиясынан ала отырып, ақын қазақ әдебиетіне және де жаңаша бір міндет артып, сап таза сипат бітіреді. Әрі мәдениетті ақындық дәстүрін әкеледі. Әрі соны оқушысына ерекше жақын етіп, қамқорлықпен ұғымды, қонымды етіп береді. Және де әсіресе ақын атаулыға, шынымен халыққа жақын жазушы боламын деген қазақ жасына жол нұсқайды. Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошеметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақындық тілшісі бол, өмір сорақылықтарының өкімшісі бол дейді.

Бұл тұста Абай, сөз жоқ, Чернышевский атаған әлеуметтік, эстетикалық талапты түгел ақтайды. Чернышевскийдің ойы бойынша, ақын өмір шындығына түсінік беріп, шешу айтып қана қоймау керек, ол өмірдің бар мініне өкім де шығару керек. Абай өз ақындығын қоғамдық тартыстың әктісі деп түсіндіргенде, осы Чернышевскийдің нұсқаған тұрғысынан барып шығады.

Тақырыбы мен сол тақырып сыншыл шеберлікпен қалыптасуда осы жылы туған, орны бөлек үшінші өлең —

“Бір сұлу қыз”. Бұл жырда Абай қазақ әйелінің еріксіздік, күндік күйін арнаулы тақырып етіп қолға алады. Өлеңнін алғашқы екі шумағын аңыздай бір тақырыпқа арнайды:

...Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға, —

деп аяқтайтын жолдар шалға тигісі келмеген жас сұлудың трагедиясын қысқа баллада тәрізді баян етеді.

Осы жәй барлық өлеңге кіріспе болумен қатар, өзінше өзек — тақырып береді. Қазақ әйелінің халінде шалға ерікіз тиетін, мал күшімен, зорлықпен кететін жас әйелдер жәйі айтылады.

...Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр? —

дейді.

Осы тәрізді бірнеше шумақтарда Абай анық қазақ әйелі көретін қорлық пен зорлықты айтады. Бірақ сыңаржақ айтады. Абай заманында қазақ әйелінің көретін теңсіздік қорлығының ең бір ауыр дертті түрі жас әйелдің кәрі күйеуге тиюі, оның үстіне, көп әйелдің бірі боп, тоқал боп тиюі екені рас. Бірақ ол күндегі әйел қорлығы осы ғана ма екен?

Әмеңгерлік, жастай құда болушылық, жалпы малға сатып алушылық, жастары тең болғанда да сүймегенге берушілік, осы сияқты толып жатқан әділетсіздік дерттері, сан сорақылықтары Абайдың осы өлеңінде түгел айтылмайды. Көбінше, өлеңдегі ой өзінің сыншылдық зәрін жас айырмасына ғана арнағандай болады.

Әрине, Абайдың заманы үшін оның осы өлеңінің өзі де өзгеше тарихтық бағасы бар өлең екенін ұмытпау керек. Шеттеп тисе де, қазақ әйелінің ол замандағы мың батпан болған ауыртпалық халін гуманистік, сыншылдық тұрғыдан қарап, ең алғаш рет өз елінің әдебиетінде сөз қылушы Абай ғана.

Бұл орайда қазақтың фольклорында кездесетін ғашықтық трагедияларын әйел халі туралы айтылған үлкен сын-

шылдық шығармалар деп санауға болмайды. Оларда салттан туған ерекше жайларды, қайғылы күйлерді шер ету ғана бар. Бірақ сол салттың өзін сынау жоқ. Абай болса, қазақ әдебиетінде ең бірінші рет үй ішілік, тұрмыстық негізіне шабуыл жасайды. Көп надандық, масқаралық салттың қазақ әйелін қор етіп отырған бар түрін алмаса да, сол қанаудың ең үлкен мысалдарын көрсетеді. Бай ортасының әсіресе көп қолданатын жаманшылығын ең алдымен ауызға алады. Сыншыл жырмен халыққа әрі мысқыл етіп, әрі айып деп әшкерелейді.

Өзінің заманы үшін бұл өлеңнің сондайлық ерекше орны, бағасы бар. 1896 жылы, жоғарыда тексерілгендерден басқа, “Туғызған ата-ана жоқ”, “Сағаттың шықылдағы”, “Көңіл құсы күйкылжыр”, “Махаббат, достық қылуға” деген тағы бір тақырып көріктерімен қадірлі боларлық өлеңдер жазылады.

1897 және 1898 жылдарда Абайдың өзге өлеңдерімен қатар, тапқан тағы бір тың тақырыбы бар. Ол – қазақтың әніне арналған өлеңдері.

Біреуі – “Көңіл құсы күйкылжыр”, екіншісі – “Құлақтан кіріп, бойды алар”.

Осы аталған әрі терең толғаулы, әрі әсем және бар сапасы бөлек соны шығармалар қазақтың әні мен күйіне арналған. Бұл да қазақ поэзиясында бұрын жекеше баға беріп, әсіресе Абайша үлкен эстетикалық, ойшылдық баға беріліп, қозғалған тақырып емес. Абай бұл жайға өзінің ірі суретші, ойшылдық тұрғысынан қараумен, өз ақындығының қаншалық кең құлашты екенін көрсетеді. Анығында, өз тұсы мен өзіне шейінгі замандағы қазақтың қоғамдық, шаруашылық, үй ішілік, ой-саналық, тіл-өнер тудырғыштық, тірлік-барлық – барша тақырыптарын Абай түгел шолады.

Осындайлық өзі берген деректер мен асыл мұраларына қарап, біз Абайды анық өз заманындағы қазақтың заттық, әлеуметтік және рухани тіршілігінің энциклопедиясын берген дана классик деп, толық бағалай аламыз.

Екінші айтылатын бір жай: Абай өз халқының тілі мен өнерін, анық халықтық қазыналық қасиетті жақтарын аса зор бағалаған. Оны сан рет өлеңге арналған шығармаларынан бір көрсек, осы тұста елінің ән-күй қазынасына арналған шығармаларынан әсіресе тағы да толық танимыз.

Мынау өлеңдерде Абайдың еске алып отырғаны – жалпы ән емес, қазақ халқының өзінің әні. Солай екенін:

...Көбінесе ән басы келеді ашы,
“Кел тыңда!” деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар қаңғыр-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы, –

дегенінен байқаймыз.

Бұл анық қазақ әнінің әуелі зор шырқаудан басталатын ерекше түрін еске алады. Ақын сол өз халқының әнін өзгеше ыстық көңілмен сүйеді. Көп уайымнан, улы дертті ойларынан қазақ әні мұны айықтырып, сергіткендей болады. Кейде шабытсыз, қанағатсыз, толықсыған жүрек те әл-қуат беріп, қайта оңалтқандай болады.

...Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.
.....
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге,
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?..
.....
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.
.....
Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер...

Міне, осы айтылған ән мен күйге кезектеп берген бағалар, Абайдың өз өлеңіндегі музыка қазынасына тіпті барлық басқа өнер мұраның бәрінен де артықша, биік орын бергенін байқатады.

Халқының әнін Абай өзінің мұңдасы етеді. Ойына, азаматтық еңбегіне қанат бітіретін сенімді серігі есепті санайды. Ақын жарқын жүзді, жақсы шырай мен жалынды шабыт табады, жабырқаған көңіліне ем етеді. Бірақ онда да сынсыз шүлғымайды. Тағы да шыншыл, ойшыл ақын әннен әнді қатты талғап айырады:

...Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тыңдағанда көңілдің өсері бар, —

деуменен бар дүниеге ойлана, сынап қарайтын ақын ән мен күйге де шарттар қояды. Әнге арналған екінші әсем өлең:

...Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, —

деп басталады.

Бұл өлеңде Абай, жаңағы айтқандай, әнді құр тыңдаушы, тамаша етуші ғана болмай, соншалық өзі ынтық болған өнерден кейінгі еңбегіне зор қуат алатынын айтады.

...Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер, —

деп, музыканың шабытқа шабыт қосатынын танытады. Көркемдік жыршысы көркем туыстан кең тыныс алады. Ән мен күй ілгергі тартысқа қуат бітіргендей әсер беріп, бұны тың талапқа бастайды. Қазақ әні Абайдың өмірге арналған көзқарасы жөнінде де кейде жасартып, жебеп отырғандай болады.

...Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш құларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма? —

дейді.

Мінеки, ән турасында айтқан ақын толғаулары осындай. Бұларда сезімтал жүректі шіміркендіре шыққан шындықтары мол. Осы жылдарда Абай тудырған, біз түгел санап өтпеген тағы да көп өлеңдер бар. Солардың

қатарында өзгеше бағалы бір жаңалықтар боп, барлық қазақ көркем әдебиетінен бөлекше орын алатын осы шығармалар. Жекелеп тексерілмесе де, 1897 жылы туған елеулі өлеңдер “Көк тұман”, “Сенбе жұртқа”, “Алла деген сөз жеңіл” болады. Бұларда да Абайдың көңіл-күйі, ойшылдығы, діндік нанымы аса мағыналы, шешен түрде танылады.

Абайдың ендігі бір мол ақындық жеміс берген жылы – 1898 жыл. Бұл жылда әсіресе аударма көп. Крылов пен Лермонтовтан жасалған аудармалардың көбі осы жылда туады. Өз жанынан жазған өлеңдер қатарынан өзгеше боп, оқшау шыққан екі өлеңді айрықша бөліп тексереміз. Бұлардың біреуі – табиғат, махаббат сырына арналған, ақынның ең бір нәзік шеберлікпен тудырған өлеңі – “Желсіз түнде жарық ай”. Екіншісі – ақынның адамгершілік ұлы бітімінен туған әрі терең, әрі сирек көңіл сыры – “Өлсем, орным қара жер”.

“Желсіз түнде” – ұзақ өлең емес. Бірақ оның сол қысқа түрі анық ыстық тынысты, нәзік ырғақты, әсем лирикаға сай келеді. Бұл өлеңді өзгеше қымбат етіп тұрған да сол аз жайға көп күйді сыйғызғандық болар. Бағасы зор, шын асылдың көп болмай, шағын мөлшерде бар қадір-қасиетін, қымбат бағасын танытып тұрғандай.

Бұнда қазақ сахарасының бір көші елес береді. Көшпелі ауылдың жарық айы, желсіз түнде тау іші, өзен жағасына жайғасқан кезі алынады. Ауыл ұйқыға кеткен. Дүниенің жым-жырттығын анда-санда үрген ит пен күзетшінің айтағы ғана ауық-ауық бұзғандай. Айналадағы тау жанды дүние үніне сирек жаңғырықпен үн қосады. Тағы бір тіршілік белгісі – сайды жарып аққан тасқын өзен ағысында. Сол шақта оңаша, жасырын, аулақта сүйіскен екі жас кездеседі. Махаббат жаңағыдай келіскен табиғат бесігіне бөленеді. Осы өлеңде алынған барлық болмыс, көрініс көңілге аса қонымды. Өзінің қасында тұрғандай әр көңілге жақын да таныс. Бұл қазақтың сахара тіршілігінің күнделік болмысы. Соны жыр еткен ақын бірде-бір тұманды, бұлдыр күйді араластырмайды. Бар күй ап-анық боп, жанды тынысымен “е” дегізгендей болса, сөз, сезім, суретшілік те аса мөлдір сұлулық тапқан.

Осы өлеңде баян етілген хал мен сәтке жат келетін жалғыз сөздей түйткіл жоқ. Сол себепті, шебердің сараңдығымен

берілген тамаша сурет аса бір ұстамды ұқыптылыққа бағынады. Екі жастың ынтыққан, құмарлықпен кездескен жүректері де осы тынып тұрған мазмұнды түн тынысындай, үнсіз лепке, емеурінге табынады. Бұндағы тіл – сөзбен айтылған күй емес, сөз жеткісіз жүрек тілі болуға тиіс. Ұлы суретші және психолог ақын сол жайлардың барлығын емеуріннен, елестен ғана танытып, нәзік жайды қысқа, шебер ғана қайырып, кілт тоқтайды. Оқушы өзі ойланып, өзі қиялдап, арғы сырдың баршасын өзі қосатындай етіп леп береді де, тына қояды. Аса бір мазмұнды танудың өзі де сыршыл өлеңнің көркемдігін асыра түседі.

Абай осы өлеңнен соң махаббат, ғашықтық жайын айрықша тақырып етіп жырламайды. Бірақ әр кезде, әр түрлі ырғақ, үлгі стильге түсіп, ізденіп жүрген тақырыбының төріне осы өлеңмен еркін жетіп танығандай. Бұнда әрі үлкен дәстүрлі орыс классик поэзиясынан ауысқан реалистік, зор мастерлік үлгі бар. Сол мол меңгеріп алған мәдениеттік үлгі бойынша анық өз халқының өз табиғатын, өз тірлігін тамаша ұсталықпен көріктеп берген шеберлік көрінеді. Абай бұл жырында аса нәзік суретшіл, сыншыл ақын да және анық қазақтың халықтық өзгешелігін әсемдеп берген шынайы халық ақыны.

Осы жылғы Абай ақындығының тағы бір үлкен тұрғысы – “Өлсем, орным қара жер”. Бұл жыр да өлім жайын толғайды. Бұдан бұрын да, басқа классик ақындарша, Абай да өлім жөнін ауызға оқта-текте ала жүретін. Бірақ анық өзінің өмір шындығымен, ерекше жол жағдайымен байланысты өзгеше бір ойлы мұңнан туған саналы сырдың жыры осы өлең.

Жалпы алғанда, бұл жырдың тақырыбы – ойшыл адамның, әсіресе сыршыл ақындардың анық тоқтайтын тақырыбы. Өмірдің өріне жетіп, оның ішінде талай қиыр кезең, жолдарын басып өтіп, енді тірлік сапарын тауысарманға келгенде айтатын шерлі сыр болады. Бұл өлеңде көп жайдың түйіні бар. Кеше ғана көрген соққының салдары ғана емес, өмірінің ұзын бойын шолып келіп, дәл осы жылда өлімді айтып отырған Абай аса қымбат қасиет табады. Ол келешекпен тілдеседі. Өз халқының кейінгі ұзақ тарихына өлместік із қалдырып отырғанына сенім артады. Қасиет дейтініміз – өлім жайынан бастап, өлместің

сырына ауысады. Белинскийдің Пушкин жайында айтқан бір пікірінде: “Ақын-генийдің қайсысы болса да алдыңғы заманды аша алмайды, бірақ әр кезде ол келешектің, көпшілік көзіне көрінбестің мазмұн мен мәнін болжай біледі”, – деген.

Әрине, Абай да өз халқының болашағын сол Белинский айтқандай болжаған. Халқының келешегіне, тарихына айқын етіп айтқан шешуі жоқ, ол, Белинский айтқандай, мүмкін де емес. Бірақ сонымен қатар Абай өзі өмір кешкен заманнан басқаша, артық заман болатынын болжайды. Сол заманның адамымен сөйлескендей болады.

...Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара, –

дегені және келесі шумақта:

...Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! –

дегеніне қарағанда, Абай келер нәсіл адамына бар сырын ашып, мұң шағады. Оған жақын отырып, барынша сенім артып сырласады. Ол адамды өз заманының адамынан ұғымдырақ, ойлырақ және әділетті тыңдаушы деп түсінеді. Оның үстіне, ол келешек адамның заманы Абай заманынан әлдеқайда артық заман болады деп біледі. Өйткені оларға Абайдай ақын барлық мұрасымен жұмбақ адам боп көрінбекке лайық сияқты. Ендеше, олар қоғамдық тірлігі, тарихы, мәдениеті – бәрі де өзгеріп, өскелеңдеп кеткен нәсіл болу керек. Ол ортада “соқтықпалы”, “соқпақсыз” тірлік болмау керек сияқты. Және де ол ортада мың адаммен жалғыз көзі ашық кездеспесе керек. Надандық жеңіліп, адамдық пенен білім жарығы жеңген заманның адамын ақын көріп отырғандай. Кейін өзінің өмір ерекшелігін тағы да еске алып: “мен сендердей жас күнімнен жарық көргем жоқ. Дұрыс ойдан аулақ ұстайтын өмір тартысының, сендерге жат тартыстың жағдайында өстім. Сендер білместей көне күннің адамымын. Ол уақытта, менің қостаушым боларлық қауым

өскен жоқ еді. Замандастарымнан тек “етекбастыны” ғана көрдім. Сол себепті, сандалмамен күн кештім. Заманыма ұғымсыз, бағасыз болдым. Жұртшылық дегенінен қорлық көрдім. Сен ол заманның алысқа кеткен шағында, басқа жағдайда өмір кешіп отырған ырысты нәсілсің. Менің жайымды ойлағанда, “есіркеп ойла”, – дейді.

Өлеңнің аяғы да өлім күйімен күңіренбейді. Ойлы жалғыздың жақсы, момын, саналы әзілімен аяқтайды. Өз өлеңін сол әзілмен “өсекші” деп атандырады. Ішімді ашып, сырымды жеткізуші сен боларсың-ау! – деп, өзі әдейі ырық беріп отырған өлең атты сырласына наз айтып тоқтайды. Өмір, тірлікке лағынет-қарғыс айтпайды. Жауласып, жарғыласып кетіп жатқан жоқ. Тіршілік есігін ақырын жауып, анық дана ақынның кең, сабырлы мінезділігімен кетіп жатыр. Ол мінезділіктің тірегі – болашаққа үмітпен карауында, күдіксіз сенуінде.

Осындай тереңде жатқан түйіндеріне қарап, бұл өлеңді біз Абай өмірінің соңғы шағының үлкен қорытындысы дейміз. Қазақ оқушысына ең бір даңқты, қадірлі болған көркем өлеңінде әр шумақ, әр жолдың ішкі мазмұнынан көрінген түкпірлі толғау, сымбатты сырлар бар. Бұл өлең Абайдың ақын мен ақындық жөнінде және көңіл сыры жөнінде, қоғам мен өз арасын білдіру жөнінде бұл шаққа шейін айтып келген әр тақырып, сан өлеңдердің сұрыпталған асылы есепті.

1898 жылы Абай көп аудармалар жасайды дедік. Осы жылда бұрынғы тақырыптарын жаңа көркемдік, шеберлік тілдерімен толғаған, өз жанынан жазылған басқа да бір топ өлең бар. “Болды да партия”, “Қуатты оттай бұрқырап”, “Сұм дүние тонап жатыр”, “Жүректе қайрат болмаса” деген өлеңдер.

Осы алуандас бас мұңы, өмір философиясы және кейде мысқыл, әзіл тақырыбына жазылып, бұрын ақын айтқан ойлар мен әсем сыр-сезімдерді білдіретін өлеңдер келесі жылдарда да үздік-үздік туып отырады.

Мысалы, 1899 жылғы туған сондай өлеңдер: “Есінде бар ма жас күнің”, “Жүрегім менің қырық жамау”, “Нұрлы аспанға тырысып”, “Дұтбайға” деген сияқты өлең тобы.

1900 жылы жазылған аз өлеңнің, жоғарыда аталғандай, оригиналдық үлгілері: “Жүрегім, нені сезесің”, “Көңілдің күйі тағы да”, “Күнді уақыт итеріп” деген өлеңдер.

1901 жыл туындылары: “Ұяламын дегені”, “Жапырағы қуарған”, “Қуанбаңдар жастыққа”, “Осы қымыз қазаққа”, “Буынсыз тілің” дейтұғын шағын өлеңдер болады.

Абай ақындығының соңғы жылдары – 1902 жыл мен 1903 жыл. Дәл қайтыс болатын 1904 жылы ақын өлеңді мүлде қояды. 1902–1903 жылдарда да төрт-бес-ақ өлең жазылады. Осы ең соңғы жылдар өлеңінен біздің енді аз тоқтайтынмыз “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген өлең.

Бұл шығарма Абайдың дінге арналған ойларын қозғайды. Оның діні қандайлық дін боп аңғарылатынын біз бұрын айтып өткенбіз. Қазір мынау өлеңмен байланысты қосымша бір-екі жайға тоқтайық.

Ең әуелі байқалатын нәрсе, сырт қарағанда, бұл өлеңде Абай анық діншіл ақын. Діні – исләмият жолының қағидаларына табынған, мұсылманшылықтың алласын, пайғамбарын, имамын үнемі ауызға алып отырған дін ұстазының ұғым-нанымын көрсеткендей. Тілде де, ақындық сөздікте де Құранның аятынан алынған әрбір діндар мұсылманның аузында жүрген дұғалықтың, тағат-ғибадаттың сөздері бар. Өлеңнің бас жағында бар мұсылман өзінің мұсылманшылығын иман келтіріп айтатын, шартты дұғалығы еске алынады. Сонда: “Амантү билләһи, омалай-кәтиһи, уәрслуһи уәляумиль ахири, уәл бағд-бағдәл мәут” дейтін иманның шарты еске алынады. Бірақ осының өзінен басталып: “Уәктүбиһи дегенмен ісі бар ма?” дейтін сұрақты бере отырып, Абай бір мұсылманшылық емес, өзге бір құдайды танитын діндардың бәріне де (анықтап айтқанда, төртеуіне де) теріс қарамайды. Ең алдымен, мұсылманның имам-ишандарының көзімен қарағанда, Абайдың бұл ойының өзі дұрыстық емес. Содан ары, Абай исләмияттың өрісінен, арнасынан мүлде алыстап кетеді:

...Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүюге болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.
Ойлан-дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ — хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанмен, татымды бермес жеміс, —

дейді.

Осы келтірілген шумақтарда Абайдың осы өлеңіндегі барлық дінге байланысты нанымы да, адамгершілік турасындағы үгіті де және біз кейінірек тоқтайтын мораль, философиясы да түгел байқалады.

Ал, осы тұрғыдан қарасақ, алғашқы шумақта адамзатты махаббатпен жаратқан ие бар, ендеше соны сүю жаратылушы бенденің қарызы деген ой жалғыз ислам ғұламаларының көзқарасы емес. Ол — Сократтан, Платоннан бері басталып келе жатқан идеалистік философияның бәрінің арқа тірегі.

Содан ары Абай “Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп” дейді. Бұндағы мұсылманшылықтың өзі ауызға алып келген “алласы”, “пайғамбары”, “кәләм-шәрифі”, “иманы” нұсқаған жолдың бәрінен Абай бөлініп, шет жайылып кетеді. Ислам үгіті бойынша, бар адам баласын сүймек түгіл, мұсылман еместің, дін қарындасы еместің барлығын көпір деп жау санау керек. Екінші — Абай айтқан әділет те исламның түсінігінен басқаша.

Абай жалпы гуманистік түсініктің әділетін айтады. Ал ислам дінінің барлық тарихи мен тәрбиесін, ұстаздығын, үгітін алсақ, оның ұғымындағы әділет, мысалы, мұсылман болмаса, өзге діндегілерді өлтіруге де болады. Онымен алысу жолында өзің өлсең, “шәһит” боласың, бейіске барасың, ендеше әділеттің үлкені осы дейді.

Абай дін қағидасымен өзінің қайшы келіп отырғанын елеместен, тіпті шындап ойласақ, “тағат та осы” дейді. Сөйтіп, жаңағы өзі айтқан жолды құлшылықтың да, діннің де жолы дейді. Және соған қарсы, дінді бұзатын мінездер: “пайда, мақтан, әуесқой — онан шошы” деп, өз үгітін тағы ұсынады. Ислам дінін атамаса да, ақынның өз түсінігіндегі адамшылыққа қайшы келетін мінездерді санайды. Ол,

ислам діні – “мұсылманнан бес парыз” деп: ораза, намаз, зекет, хаж дегенді айтса, Абай оларға көп көңіл бөліп, місе тұтпайды. Жаңағы өзі айтқан, өзі ұсынған адамгершілік жолынан шықпаған адамның “бес парызды” тұтынуы “татымды бермес жеміс” деген бағаны алады.

Осыдан әрі, Абай өзгені емес, мұсылманшылықтың тірегі дейтін имамдардың сөздерін мансұқ қылады:

...Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған... –

деп, оларды сынау ғана емес, жазғырып, айыптаумен тынады.

Өлеңнің ең ақырында:

...Ойла, айттым: адамдық атын жойма! –

дейді.

Солайша, мұсылманшылықтың “алласынан” бастап, адамшылықтың, үлкен мағынадағы адамдығымен тоқтайды. Қысқасы, өз оқушысының бәрі де “мұсылманбыз” деп, белгілі дінді тұтынғандықтан, Абай солардың дін негізіне сүйене отырып сөйлеген тәрізді.

Бірақ, жоғарыда біз талдап көрсеткендей, ішкі сырына үңіле ойлансақ, бұрынғы байқағанымыз, талдағанымыз тәрізді, мынадай сыртынан барынша діншіл көрініп отырған өлеңнің өзінде де Абай ислам дінінің үгіт-өсиетін өте шартты түрде ғана, шамалы, шақты жерге ғана керекке жаратты.

Ал өзінің шынайы үлкен мүддесі ислам дінінің шеңберінен әлдеқайда ары асып түсіп, кең жатады. Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қояды. Сол жөнде ислам дінінің иманын, парыздарын, тарихындағы шартты жолдарын – баршасын да өзінің ұлы гуманистік тұрғысынан қарап, көп жерінде мүлде, Абайдың діні – өзінің заманы мен ортасына, бір жағынан, сырттай баж бере отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады.

Енді, осы жаймен байланысты, біз жоғарыда атап өткен Абайдағы мораль философиясын еске аламыз. Жалғыз-ақ соны айтудан бұрын, жалпы Абайдың шығармаларынан

көрінетін, философияға қатынасы бар ойлар туралы біраз сөз айтып өту керек.

Абай мұраларын зерттеушілердің кейбіреулері “Абай философиясы” деген тақырыпты бөліп алып, тексеруді талап етеді. Абайды философ деп атап жүргендер де табылады. Анығында, бұл жөнде дұрыс түсінік керек. Шын мәнінде алғанда, Абай философ емес. Ғылымдық кең мағынасында Абай философ емес дейтуғынымыз – оның арнап жазған, философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ.

Қорытып айтқан системалы философиялық көзқарасы болса, Абайда ең алдымен жаратылыс туралы, адам ойының, познаниесінің жүйелік тұрғысынан қараған, өзіндік өрісті оқуы, учениесі болса керек еді. Өз алдындағы адам баласының дүниелік әдебиетіндегі зор мәдениетімен және әсіресе орыс халқының классик әдебиет дәстүрлерімен жақсы қабысып, табысқан оқымысты Абай бар еді. Сондайлық дәрежеде өз алдындағы философиялық ғылыммен, оның ішінде әр дәуірдегі философтармен жалғасы, байланысы болса керек еді. Бұл жөнде тек Сократ туралы Платонның еңбектерінен және Ксенофонттың естеліктерінен алынып, Абай қара сөздеріне кірген бір әңгіме-толғауды ғана мысалға келтірмесек, басқа философтардың Абай шығармаларынан өз системаларымен орын алғаны көрінбейді. Оларды қабылдау түрінде де, сынау ретінде де Абай өрлі ой жүргізген емес.

Ауызша әңгімелескен шақтарында, әрине, өзінің ақын шәкірттеріне, жақын тыңдаушыларына Абай әр мезгіл оқып отырған Спиноза, Спенсер, Дарвин, Дреппер немесе ескі антик философиясынан: Сократ, Платон, Аристотель еңбектері туралы сан мәртебе ойларын, сын толғауларын айтқан болар. Бірақ сол мәжілістерден, сондағы ойшыл Абай айтқан философиялық пікірлерден бізге жеткен жазба дерек жоқ.

Европа мен Россия философтары ғана емес, Абай ислам тарихымен байланысты соның көлемінде еңбек етіп, жазба мұралар қалдырған мұсылман философтарының ешқайсысының да мұраларын сынап, талдап тексерген шығармалар жазған жоқ.

Ислам ғаламында грек философиясынан келген неоплатониктердің көп әсері бар еді. Мұсылман философ-

тарында Бағдаттағы әл-Фараби сол жолда еңбек жазған. Кейін Аристотель философиясы да арабтар арқылы мұсылманшылық мәдениеті көлемінде көбірек өріс алып, тараған болатын. Көп мұсылман елдерінде және орта ғасырдағы Европа елдерінде де аттары мәлім болған мұсылман философтары Әбу әли-Сина, ибн-Рашид сияқтылар барды. Ал атақты философтар өз замандарында исламның апологеттері аталған тар көлемнен шығып, үлкен ізденгіш ойлар танытқан.

Схоластикалық исламның өз шеңберінде еңбектер туғызып, діншілдікке байланысты философиялық шығармалар тудырған соқыр ақын Әбу әл-Мағри немесе исламның үлкен апологеті имам Ғазали тәрізді философтар болған.

Абай, жоғарыда біз айтқандай, бұлардың да бірдебірінің атын атап, еңбектерін талдамайды. Сөйтіп, аңдап қарасақ, Абайдың дүниежүзілік философия ғылымымен ой шенестірген, жалғасқан еңбектерін көрмейміз. Өзінен туған, өзіндік философиялық системаны танытатын арнаулы трактат тағы жоқ дедік. Олай болса, анығын айтқанда, “Абайдың философиясы” деген тақырыптарды оның кейбір өлеңдерінен және біраз қара сөздерінен теріп-сүзіп қана қарауға болады.

Жалғыз-ақ, осымен қатар, біздің тағы бір баса айтатын пікіріміз, Абайды философиядан мүлде аулақтатып, жырып тастаудың да жөні жоқ. Өзіндік философиялық системасы, жекеше философиялық еңбектері болмаса да, Абайдың барлық мұрасын алғанда (лирикасы, поэмалары, қара сөздері) көп шығармаларында көрініп отыратын анық ойшылдық көзқарастар, терең толғаулар болады. Бұлар, міне, қатты ескеріліп, анықтап зерттеліп отыруға керек. Және осындай ойшылдық белгілерін жеке философиясы деп атамасақ та, ақынның даналық, философиялық көзқарастары (философские взгляды) деген түрде, мейлінше түгел қамтып, тексеріп, талдай білуіміз керек.

Бұндай жолға келгенде, мысалы, Гете, Байрон, Пушкин, Горький сияқты ұлы ақын-жазушыларды алсақ, барлығын да жекеше арнап “философ” деп атамаса да, тексерушінің бәрі де олардың жаңағы Абай турасында біз айтқандай, философиялық көзқарастарына көп көңіл аударады.

Абайға келгенде, осыған шейін біз тексеріп өткен, оның өз заманындағы қоғамдық мәселелерге ақындық, көркемдік, эстетикалық мәселелерге, тәрбиелік, ұстаздық, педагогикалық мәселелерге және әсіресе адам мен адамгершілік ұздан, мораль, философиясына төтелік қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әр сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз. Соларының барлығын біз, әдебиет тарихшысы есебінде, оның әр шығармаларының әдебиеттік сапасын тексеру, талдау үстінде еске аламыз. Ал енді, жақын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін маркстіл-лениншіл жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше болады. Ұлы ақынның даналық мұрасы турасында сондай еңбектер ету үлкен шарт та болады.

Ал енді, бұл жәйді қорыта келе, жоғарыда біз атап өткен бір түйінге қайта оралайық. Ол жоғарыда біз тексеріп өткен “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген шығармамен байланысты өзіміз атаған мораль философиясы туралы. Біздің білуімізше, Абайдағы философиялық көзқарастың көбі адамгершілік мәселесіне тіреледі. Қоғам мінін айтып, қатты сынап-шенеумен сол қоғам мүшелері болған жеке адамдарды түзегісі келгендей, барлық оқушының да барша сын өлең сөзімен түзеп алмақ. Өзі білген кітаптардан алған адамгершілік, гуманистік, бұқарашылдық идеяларға қоса, өз халқы тұғынып жүрген діннің де керекке жарайтын жақтарын алып, өзінің ұстаздық, тәрбиелік керегіне жаратуға тырысады. Ал ұстаздық, әлеуметтік талабының түп мақсаты – жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп, өзгертпек болады.

Қысқасы, нравственная личность мәселесін бар тартысының, талап-арманының тетігі етеді. Ой-сананы түзеуменен қоғамдық құрылыс, шаруашылық болмыстың баршасын өзгертіп, жаңғыртуға болады деп ұғынады. Маркске шейінгі Абайға ұсаған барлық жазушылар мен ойшылдардың бәрінде болған түсінік Абайдың басында да болады дегенбіз.

Ал осы жөнде өз заманы үшін, қазақ тарихы үшін мол жаңалық болған Абайдың ұстаздық программасына

көбінше басшылық етуші – орыстың классик мұралары мен бұқарашыл-демократтарының ойлары болады. Бірақ осы жайды айтумен қатар, тағы да еске алатын бір ерекше мәселе бар. Абай орыстың демократтық, революцияшыл ұлы адамдарынан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбовтардан көп ой, өнеге ала отырса да, бірнеше жайларда өз халқының надандығы себепті, тарихтық тілі мешеулікте болғандығы себепті және өзінің де таптық көзқарасында шамалы тар көлемділік болған себепті, бірнеше жөнде олар жеткен өріске жете алмайды. Мысалы, Герцен “абсолютизм бе, социализм бе? – екеуінің бірі, басқа тану жоқ” десе, Абай дәл Россияның патшалық құрылысының өзіне қарсы сөз айтпайды. Чернышевский орыстың шаруашылығына патшалықты құлату жайын үгіттеп, шаруалар революциясын арман етсе, Абай бұл дәрежедегі тиянақты, өрісті жолды атамайды.

Екінші жағынан, Чернышевскийлердің материалистік көзқарасы дінді керексіз етіп, атеизмге жеткен болса, Абай дүниенің жаралысы, адамның жаралысы турасында бір құдайдың барлығына иланатын дін тұтынушы адам болады.

Міне, Абайдың ойшылдық жөніндегі мұраларын талдап, шолып өткенде, осы айтылғандай жәйларды айрықша еске алу керек.

Енді Абайдың лирикасы жөніндегі сөздерді аяқтай келе, 1902–1903 жылдарда шығарған тағы бір-екі өлеңдерін атай өту керек. Олар тақырып жағынан өзгеше жаңалық көрсетпейтін болғандықтан, біз талқылап тексермейміз. Бірақ көркемдік, шеберлік жағынан бұның бәрі де Абайдың ақындығына сай келген асыл шығармалар. Олары: 1902 жылы туған “Тоты құс түсті көбелек”, “Жүрек – теңіз”, 1903 жылы жазылған “Жалын мен оттан жаралып” және “Жылы белгісіз” деп топталған өлеңдердің қатарындағы автобиографиялық сыры бар, екі шумақ тамаша көркем өлең: “Жарқ етпес қара көңілім”. Сонан соң “Тұлпардан тұғыр озбас”, “Тайға міндік”. Бір топ өлең Әбдірахманға арналған, жоғарыда тексерілгендей, аса көркем саналы, шерлі өлеңдер болады. Және де кейінгі жылдарда табылған “Домбыраға қол соқпа” дейтін нәзік сырлы, тағы да автобиографиялық мән-мазмұны нәзік, терең боп келген бір

өлең мен соңғы жылдарда табылған бірнеше қысқа өлеңдер бар. Бұлардың бәрі де Абайдың лирикасы турасында біз әр тақырыпқа бөліп тексерген, көп салалы шығармалардың үлгілерінде жазылған, шағын көлемді көркем өлеңдер болады.

Енді ақынның лирикалық шығармаларының біраздарымен байланысты тағы бір алуан еңбегін, мұраларын еске аламыз. Ол айтпағымыз, Абайдың ән шығарған, композиторлық еңбегі турасында.

Әрине, бұл жөнде ғылымдық, зерттеушілік толық пікірді музыка мамандары, көркемөнер зерттеушілері айтуға лайық. Біздің айтатынымыз, солардың ойларына қосымша, қысқаша деректер мен жалпы түрдегі кейбір пікірлер.

Абай әндері осы күнде түгел нотаға түсті. Ақын шығарған әндердің көпшілігі оның өзі тудырған жаңа түрлі өлең үлгілеріне арналған. Тағы біраздары Абайдың айрықша ғана берген аудармаларына арнап шығарған ән-мелодиялары.

Өзіндік шығармаларынан “Алыстан сермеп”, “Сен мені не етесің”, “Көзімнің қарасы”, “Қор болды жаным”, “Ата-анаға көз қуаныш”, “Бойы бұлғаң”, “Сүйсіне алмадым, сүймедім” дегендер сияқты шумақтары және әр жолдағы буын сандары әр алуан боп жазылған жаңа стиль, жаңа түрлі өлеңдерге жазылған әндер. Бұлардан басқа төрт жолды, он бір буынды өлеңдерінен “Айттым сәлем, қалам қас”, “Біреуден біреу артылса” деген өлеңдерге арнап тудырған әндері бар.

Аудармаға әдейілеп арнап шығарған әндері: “Татьянаның хатына”, “Онегиннің жауабына” арналған әндер. Сонан соң “Қараңғы түнде тау қалғып”, “Мен көрдім ұзын қайың құлағанын”, “Сұрғылт тұман дым бүркіп” деген сияқты аудармаларға жалғас тудырған әндер бар. Осы шығармаларының бәрінде Абай өзінің ақындық еңбегіне ұқсаған, нақтылы өзіндік, творчестволық өзгешелік танытады.

Қазақтың халық әнін барынша жақсы көріп, сүйсіне бағалай тұрса да, Абай өзінің әндерін сол халықтың шырқау әндерінің үлгісінде шығармайды. Орыс халқының бар мәдениетін сүйіп, сүйсініп үлгі етсе де, өз әндерін орыс

өнінің үлгісіне де салмаған. Ақындық шығармасында, даналық ізденулерінде әр халық қорларын, бар нәрін мол пайдаланып, әрі орыс халқының классик поэзиясының үлгі-дәстүрлерін пайдаланып отырса да, ақын барлық өлеңдерін еліктеушілікке жібермейді. Түгелімен өзінің жеке-дара ақындық өзгешелік қалпынан тудырады. Өз тәні етіп, үнемі тың оригинал шығармалар жазады. Композиторлық істе де сондай еңбек еткенін көреміз.

Абайдың әндері барлық қазақ әнінен бөлекше тұратыны әрбір тыңдаушы мен айтушыға айдан айқын. Көркемдік қасиеттерін, шығармалық шеберлік дәрежесін музыканың сыншылары айыра жатар. Біздің білуімізше, ақындық шығармаларының зор шеберлік, көркемдік қасиеттеріне композиторлық мұралары барабар келеді.

Творчестволық іздену мен негіздер жағынан бағалағанда, Абайдың бұл соңғы еңбектері алдыңғы мол еңбек туғызған үлгісіне сәйкес болады. Көбінше сыршыл, терең сезімді ақын болған Абайдың әндерінде де бір алуан сыршылдық, сезімшіл күйшілік айқын тұрады.

Абай әндері кең сахарада мал соңынан, не түнгі күзетте отырып, шырқап айтатын ащы айғайдың әндері емес. Қайта сөз мәндерін тыңдаушыға мол жеткізерлік азғана топтың арасында, бір үйдің ішінде, ақырын нақыстап айтарлық камерный әндерге ұқсас.

Әнді көркем шеберлікпен мағыналы етіп айтуды қарыз деп білген суретші сол сөзінің кенеулі дәстүрінен ауыспайды.

Ал Пушкин сияқты ұлы ақындар мұрасын қазақ тіліне аударғанда, солардың ең қадірлі деген үлгілеріне ән шығарғанда, Абай және де үлкен ізденгіштік көрсетеді. Орыс жастарының өмірі сөз етіліп отыр деп, тек орысша әннің белгілі бір түрлеріне ұқсатуға тырыспайды, еліктеуге де салынбайды. Ол орыс адамдарының ойлары мен сезімдері енді қазақ тілінде айтылып, қазақ сияқты жаңаша, басқаша оқушы мен тыңдаушы ортасына келіп отыр. Сонда тілдері қазақша шеберлікпен көрік тауып отырғаны сияқты, олардың әнмен аян етілетін сөздеріне де Абай өзіндік өзгеше үлгі, нақыс ұсынады.

Бұл ізденуде де үлкен ойшыл, толғаулы жанның жаңадан тауып жатқан асылдары бар. Осылайша Абайдың лирикалық

шығармаларына жалғаса туған, музыкалық-лирикалық мұраларын қысқаша шолып өтумен, біз ақынның барлық лирикалық мұралары жөніндегі сөзімізді аяқтаймыз.

Абайдың поэмалары

Абайдың оригиналдық поэмасы үш шығарма: “Масғұт”, “Ескендір”, “Өзім”.

Бұл үш поэманың бәрі де ақынның қазақ өмірінен, соның ішінде бұрынғы шығармаларындай, өз ортасы, өз дәуірінің болмысынан алған шығармалары емес. Үшеуі де шығыстық дастан аңыздардан немесе ертегілік тақырыптардан алынған сюжеттерге құрылады.

Тегінде, Абай бірнеше өлеңдерінде поэма жазуды өзіне мақсат етпеген тәрізденетін. Сонда Әзірет Әлі айдаһарды жазғаным жоқ, сары ала қызды жырлағам жоқ деп бір кезек айтса, тағы бір уақытта ел шапқан батырды, қызықты қыздырмалап айтсам, қызығып тыңдар едің деп, оқушыны шеней түсетін. Жәй бос уақыт өткізетін қызықшыл, қысыр кеңесті құмарланып тыңдар едің дейтұғын.

Ондай әңгімелі өлеңдерден Абай өзі ойлаған өсиеттік, адамгершілік терең тәлім-тәрбие туа қоймайтындай көретін. Өз басының ұзақ ақындық еңбегі бойында Абай поэма жанрына анықтап зер салған жоқ. Тек, кейін тәрбиесінен шыққан шәкірт ақындарына ғана әр алуан тақырыптар беріп, анық поэма дерлік күрделі сюжеті бар шығармаларды соларға жазғызады. Ал, солай бола тұрса да, өзін-өзі тежеп, ақындық шығармаға жанр жағынан да арнаулы қатал талап қойған ақынның, жоғарыда аталған, үш поэманы жазғанын көреміз.

Бірақ жалпы алғанда, көлемдері азғана, оқиға, сюжеттері шағын шыққан осы поэмалардың да негізгі идеясы мен мақсаты Абайдың көп лирикалық шығармаларындай, ұстаздық тәрбиелік ойларға арналғанын көреміз. Өзі көп дәстүрлерін қабылдаған орыс классиктері: Пушкин, Лермонтовтың, не Байрон сияқты Европа классигінің анық үлкен поэма жазудағы өрнектеріне Абай бой ұрмайды. Олардың поэмалары кең өмірді мол қамтитын, кейде роман-поэма, кейде қалың уақиғалы, шытырман шебер тартысы

бар романтикалық поэма боп, көркем, шебер қалыптанса да, Абай сол жанрға қызықпайды.

Осы жылдарды еске алғанда, Абайдың біз тексергелі отырған поэмалары, ең әуелі жоғарыда ескерткендей, шағын халдерді алып, содан өсиеттік, ұстаздық ой туғызуға тырысады. Екінші жағынан, Абай өзінің ұзақ шығармалар тудырарлық қуатын байқап, осы тұста тәжірибе жасап көреді.

Енді осы айтылған жалпы жайларды жеке шығармаларынан, үш поэманың әр алуан өзгешеліктерін талқылаудан аңғарып көрейік. Алғашқы тексеретініміз – “Масғұт” поэмасы. Бұл поэма туралы Абайдың өзі атап көрсеткен деректері жоқ. Бірақ шығарманың ішіндегі кейбір белгілерге қарағанда, бұның уақиғасы, тақырыбы шығыс халықтарының аңызынан алынғаны байқалады.

Ең әуелі геройдың аты – Масғұт. Оның тіршілік еткен шаһары – Бағдат. Заманы – Харон-Рашид халифтың тұсы. Кейін Масғұтқа кездесетін қария мұсылмандардың дін аңыздарында жүретін Қызыр, қазақша Қыдыр аталады. Ол, сол айтылған аңыздар бойынша, өлмейтін, мәңгі жасайтын жалғыз жан. Әр заманда, әр ортаның адамына оқта-текте бақ-дәулет әкелетін, ырыс үлестіруші болады. Міне, сөйтіп, осы аталған белгі, деректердің бәріне қарап, біз Абай поэмасының негізі шығыс аңызынан алынған дейміз.

Жалғыз-ақ Абай аңызды өзінің адамгершілік үгітіне мысал етіп, өзіндік ойларын тарату жөнінде үлкен көдеге жаратады. Поэмада Абай арабтың тарихын, тірлік шындығын көрсетпек емес. Қызырдың қызырлығын да баяндамақ емес. Олардың барлығы да поэманың идея жағынан қарағанда, тек бір көмекші қосымша хал мен жайлар. Анығында олар шартты түрде алынған аңызды, жалпы шартты орта деуге болады.

Ақынды шығарманың ішінде қызықтыратын бір-ақ геройдың – Масғұттың ғана жайы. Сол Масғұтты бірнеше ерекше халдерге, уақиғаларға ұшыратып барып, Абай оған үлкен сапалы адамгершіліктің қасиеттерін бітірмек болады. Бұл жағынан қарағанда, Масғұт қай заманның адамына болса да, Абайдың ұғымынша, үлгі боларлық, жоғары дәрежедегі ұжданды адам, нравственная личность.

Абай геройының және бір ерекшелігі – ол өзгеше көрнекті күшті ортадан шыққан адам емес. Орташа көптің бірі. Әдейі дәулет, өмір, күдірет, ақыл-өнермен асырып шығарған адам емес. Халық ішіндегі, қатардағы қалың көптің жас өкілі. Масғұтқа осындай сипат, қасиеттер беру арқылы, Абай оны өзінің жоғарыдағы атап берген Бағдатынан, һарон-Рашидінен, Қызырынан да аулақтап бөліп шығарады. Өзі үгіттеп жүрген жақсы жастардың өз заманындағы мінез-құлқына, арманды адамгершілігіне Масғұтты үлгі етеді. Оның белгісін және де шартты түрдегі аңыздық бояуды алып тастап қарасак, айқынырақ көреміз. Қызыр шал ұсынатын үш жеміс сол аңыздық бояу десек, ол Масғұттай өнегелі жастың ішінен сырын, қасиетін ашуға арналған оңай ғана бір сылтау десек, соның ар жағында көрінетін Масғұт қандай боп танылады. Ол ақылдылықтан қашады. Байлықтан қашады. Соның екеуін де сынап, талғап отырып, жиреніп шығады. Сол Масғұттың ақылдан қашуы – Абайдың өз басындағы, өз ортасындағы күйге аса жақын келеді. Ол көп айтатын шерлі уайымы бойынша, көп наданның арасындағы бір жалғыздың халін қандай трагедиялық, ауыртпалық хал деп отыр. Масғұтқа Абай сол өз басының аянышты күйін айтқызып отыр. Байлық турасында сөйлегенде де, Масғұт Абай заманындағы бай менен сол байлық аздырып жүрген байдың өзін де және оның қоршау-қошеметтерін де сынайды.

Кейін Масғұт қызыл жемісті алғанда, жеңсікшіл, нәсіпқұмар көп жастың жолынан жырақ шығады. Ол әйелді, ең алдымен, адамзаттың қақ жарымы деп түсінеді. Әйелдің достығын ерекше қадір тұтады. Адам баласына дос боламын деген үлкен адамгершілік талапты өз өмірінің мақсаты етіп қояды. Ер жынысы мен әйел жынысы адамдық алдында терең дәрежеде бағаланады. Осы ойлардың барлығы да біз тексеріп өткен Абай шығармаларында ақынның өзі көп үгітпен көркем жырлар, терең ойлар тудырған тақырыптары емес пе еді?

Ендеше, Масғұт аузыменен Абай өз заманындағы, өз ортасына қанықты болған жайларды айтады. Үлкен гуманист ақын сол өзі таратпақ болған мораль философиясын жаңа түрде шартты мазмұнға байланыстырып ұсынып отыр.

Сөйтіп, шығыстан келген аңыз, мағыналы мазмұны бар легенда немесе притча ақынның өз ойын баяндауда керекке жаратылған творчестволық материал ғана болып отыр. Абайды поэманың оқиғалары қызықтырып жетелемейді. Ол оқиғаларды, адамдарды барлық мінез істерімен, сөздерімен Абай өзінің дағдылы идеясына қарай пайдаланады.

Сөйтіп, бұл поэманың ойы өмір оқиғасынан, тартысынан тумайды. Қайта сол оқиға, тартысының бәрі ақынның ақылынан туады. Осындай сюжетті әңгіме құруда, суреттеп көрсету орнына, баяндағыш ойды басшы ету арқылы Абай бұл поэмасының композициясын ойдағыдай толық көркем, тұтас етіп шығара алмаған. Ол әсіресе осы поэманың екінші бөлімінен аңғарылады. Композициялық құрылыста логика болмай кетеді. Өйткені тұтас күрделі сюжеттік құрылысының шартына бағынса, Масфұттың қызыл жемісті жегеннен кейінгі іс-әрекеттері баян етілгенін көрсек керек еді.

Ал Абайда олай шықпаған. Масфұт қызыл жемісті жеп, әйелдердің достығын алудың орнына, ақылды кісі болып шығады. Іс жүзінде ол қызыл жемісті жеген кісі емес, қайта өзі жемеймін деген ақ жемісті жеген кісі боп, үлкен ақыл иесі боп, тіпті Шәмсижиһан атанады. Ақыл-парасаты арқылы ханның құлы болған делінеді.

Дұрысында, поэма оқиғасының алғашқы бөлімінде жеткен өрісі бойынша, әйелдер достығынан туған мінез оқиғалар, соның айналасындағы тартыстар поэманың екінші бөлімінің үлкен өрісі болу шарт еді.

Ал Абайда – Масфұт бар әйел қауымы түгіл, бір әйелдің достығына да душар болмайды. Оның үстіне, поэманың соңғы бөліміндегі “жынды су” мотив және одан туатын “жұртың жынды болса, ақылды болма, қоса жынды бол!” дейтін қорытындылар бұл поэманың алғашқы бөліміндеті мінез бен істерге логикалық жағынан да қиыспайды. Оқыстан туған оқшау халдер есепті болады. Рас, екінші бөлімдегі “жынды су” арқылы туатын өрескел өзгерістер мағынасыз емес. Ол да Абайдың кейбір сорақы құбылыстарға қатты мысқылмен, үлкен сатиралық сынмен қарайтынын танытады. Поэма дәл осы жәйін жаңағы айтылған жалпы күйлерден бөліп алады. Бұнда да Абайдың бұрынғы өзіндік өлеңдеріндегі сыншыл, ажуашыл ойларды көреміз.

...Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ, –

дейтұғын ызалы, ащы мысқылдарын еске түсіреді.

Сөйтіп, қорыта айтқанда, Масғұттағы идея – араб шығыс аңызының идеясы емес. Ақын шығармаларының бұрын басқаша жанр, стильде айтылып жүрген идеялары болады. Бірақ сол жәйлары заманындағы халдерден туған сыншылдық ойлар болғандықтан, ескі Бағдат тонын кидіргенше, өз тұсындағы қазақтың өзіндік тіршілігінен алып, сюжетті сол болмыстан құрастырып қиюластырса, шығарманың басты идеялары оқушыларына орағытып жетпей, төтелей жеткен болар еді.

Оқиға мен тіл, аңыз материалы бойынша, Абай қазақ оқушысына бөтен реальностьлармен сөздерді қолдана отырады. Бөтен аттар арабтан алынғандықтан, араб сөздері кездеседі. Бірақ, өлеңдік түр жағынан қарағанда, бұл шығарма төрт жолды шумақтан, он бір буынды жолдардан құралып, анық қазақтың өз үлгісіндегі дастандар түрінде жазылады.

Түп идея Арабстанда болған оқиғаны айту емес, Абайдың өзінің қақ қасындағы сол күнгі қазақстандық шындықтарды білдіруге арналғандықтан, поэманың жаңағы аталған өлеңдік түрі идеялық мазмұнымен байланысты туған болады.

Абайдың екінші поэмасы – “Ескендір”.

Біз ең алдымен бұл поэманың негізінде жатқан тақырыптың төркін-тегі туралы біраз деректер айтып өтелік. Шығыста Ескендір, орыс пен Европа елдерінің атауынша Александр – бар дүние жүзі халықтарының аңыздарында, ертегі, дастандарында ерекше орын алған адам. Біз бұл тұста тарихтағы Ескендірдің көпшілікке мәлім жайларына тоқтамаймыз. Аңыздар мен әдебиеттегі Ескендір жәйі Абайдың мына поэмасының тұсында бізге төтелей, жақын деректер береді. Соларға тоқтаймыз.

Шығыс елдерінде, әуелі Иранның аристократиялық аңыздарында Ескендір образы көп әңгімеленген. Сол замандардан бері қарай Византия (Рум) аңыздарында да оның жәйі көп айтылады. Атақты Фирдоуси өзінің “Шахнамасында” Ескендірдің туысын жоғарыда аталған

Иран аристократтарының лақабы бойынша баян етеді. Оны Фили-кустың баласы емес, Иранның шахы – Дараптың (Дарий Үшінші Кадоманның) баласы дейді. Бұл біздің эрадан бұрын 110–335 жылдар арасында Иранда шахтық құрған. Өзі Ахеменидтер әулетінің ең соңғы әкімі болады. Рум әңгімесі де Ескендірдің туысын тарихтан өзгертіп, аңызды әңгімеше баяндайды.

Шығыс ақындарында біздің туысқан советтік еліміз азербайжанның атақты классигі Низами ғана өзінің “Ескендір-намасында” жаңағы бұған шейін жеткен екі тарау аңыздарды теріске шығарады. Ол анық тарихтық шындық бойынша Филикустың (Филипптің) өз баласы етіп жырлайды.

Ескендірді, соңғы тапқан деректерімізге қарағанда, Абай Ескендір жайындағы аңызды, түгелімен сол Низамидің “Ескендір-намасынан” алған.

Азербайжан ұлы классигінің ең зор поэмасы – “Ескендірнама” сансыз көп оқиғалардан, көп тарау бөлімдерден құрылған аса бай мазмұнды дастан. Ескендірдің жоғарыдағы Дариймен соғысқаны, онан соң азербайжан патша әйелі – Нушабемен кездескені, Ескендір мен Хақан әңгімесі, Қытай, Тұран өлкелерінде жүрген сапарлары және терістік өлкедегі бір ғажайып бақыт, молшылық, әділет орнатқан елдікке ұшырасуы – бәрі де Низамиде мол баян етіледі. Кейін Ескендір Терістік сапарына барып, Яжуждерге қарсы қорған соғады. Осы алуандас толып жатқан шытырман оқиғалы, күрделі сюжеттер тарайды. “Ескендір-наманың” тағы бірнеше тараулары сол Ескендірдің түн тарапына шеккен сапарына арналады. Ол сапарға Ескендір Әбілхаят суын (мәңгі тірлік беретін суды) іздеп барады. Түн дүниесінде, ұзақ қараңғылық сапарында, сан қиыншылықтар ортасында қалың қолмен жүрген Ескендірді бастаушы Қызыр болады. Бұлар іздеген Әбілхаят суын Қызыр жалғыз тауып, өзі ішіп, жуынып алады. Астындағы ақ боз атын да әрі суарып, әрі суға шомылдырады. Бірақ ғажайып су енді Ескендірге білдірмек болғанында, ғайып боп жоғалып кетеді. Сөйтіп, бар мұсылман аңыздарындағы мәңгі тірлік алған Қызырдың жәйін Низами өз поэмасында осылайша әңгімелеп дәлелдейді.

Сол түн тарапта жүргенде, кезу үстіндегі Ескендірге сыры, жәйі мәлімсіз бір жас кездеседі. Ол жас періште деп

айтылады. Сол жан Ескендірге өзгеше сыры бар кішкентай тас береді. “Кейін ойлансаң, осы тастан көп сыр көресің, ой табасың”, – дейді. Түн тарапынан Ескендірдің барлық серіктері неше алуан қымбат, асыл тастар алып қайтады. Ескендірдің алғаны жаңағы титтей тас. Кейін Ескендір өзінің ойшылдарымен бірге отырып, сол тасты сарапқа салады. Тас таразыға түскенде, барлық өзге асылдың барлығын баса береді. Оның салмағына қарсы қандай қазына үйсе де, барабар келмейді. Осы күйге қайран болған Ескендірдің қасына Қызыр келіп, бір уыс топырақты кішкене тастың үстіне тастай бергенде, тас жағы жеңілейіп, аспанға көтеріледі.

Сонда Ескендір өзгеден бұрын өзі ойшылдық танытып, “топырақтан біткен топырақтан ғана тойым табады” деп, терең байлау жасайды.

Міне, біздің білуімізше, Абай пайдаланып отырған сюжет Низами жазған “Ескендір-наманың” дәл осы тұсынан алынған. Бірақ, Абай поэмасын білетіндерге мәлім, жаңағы әңгіменің желісін Абай өзінше өзгертіп, өсіріп алған.

Абай шығыс әдебиетіндегі ұлы классиктер мол баяндаған күйге түгел тоқтап, бағынып қалмайды. Ол аңызды өзінше, көп жағынан өмір шындығына жақындатып, реалистік стильге бұрады. Ең алдымен аңызды Европа тарихы мен мәдениетінен өзі білген Александр Македонский жайына қарай бейімдейді. Ескендірдің әкесі Абайда Филипп болып аталады. Тарихтағыдай оның астанасы – Македония шаһары болады. Және де тарихтық дәл деректер бойынша, ертегілік Қызырдың орнына Ескендірдің тәрбиешісі болған философ Аристотель кіреді. Сөйтіп, адамдары мен олар арасындағы мінез-қатынастарға Абай тарихтық шындықты негізгі арқау етеді. Аңыздан бұрын тек кішкентай тас (Абайда кішкене көз сүйегі) және оның өзгеше сыры ғана сақталады.

Бұдан өзге Абайдың үлгі іздегіштік, сыншылдық бір ерекшелігі тағы бар. Низами өз поэмаларында Ескендірден бұрын кездесетін Хосрау, Бахрамгур немесе Дарап сияқты, тағы басқа солардай шахтардың барлығын да сынаумен мінеп көрсетіп еді. Жалғыз-ақ, Ескендірге келгенде, Низами оны барлық бұрын-соңғы өмір иесі хан-сұлтанға, шах-

өмірлерге анық айыпсыз, мінсіз үлгі етіп көрсеткен. Ол әділетті, ойшыл асыл зат.

Кейін поэманың тарауында Низами Ескендірді даналық дәрежесіне жеткізеді. Дүние жүзінің бар білгіш, ойшылдарының ортасында көрсетеді. Оған бір заман ғайыптан келген ғажайып үн бұдан ары пайғамбарлыққа арналғанын білдіреді. Мұсылманшылық аңызы бойынша, уахи келеді. Ол бар жиһанды кезіп, адамзатқа ізгіліктің жолын танытпақ керек деген өмір болады.

Барлық шығыс поэзиясында Ескендірдің сипаты осы алуандас зорайып, қастерлеп алынған болатын. Ал Абай поэмасына келсек, мүлде олай емес. Жасы әрең жиырма бірге келген, атыраптағы көрші елдердің бәрін бағындырмақ боп, оңды-солды қастан көз тастап тұрған жаһангер, қан төккіш патша көрінеді. Қанша алса да тоймайтын, қанағатсыз хан бейнесі беріледі. Сол тыйымсыз, тойымсыз өміршінің өз өмірінде жалғыз рет тылсым қуаты бар, жасырын сыры бар және жол бермес тас қақпаға кездесуі Абайша үлкен мол мағынамен келтіріледі.

Ескендір Абай поэмасында дәріптелмей, сыналады. Оған ақылшы болған Аристотель өзінің өмірші патшасынан сонауғұрлым биікте, анық қасиет иесі боп суреттеледі. Бұл Абайдың өзі айтатын афоризм, “бақпен асқан патшадан мимен асқан қара артық” деген терең сырлы нақылға дәл келетін халдер.

Осы айтылған жайларға қарағанда, Абайдың әкімшілікке көзқарасы бұрын мұсылман ғаламында болмаған жаңа сыншыл биік ойды танытады. Ескендірге де мұсылманның өткен тарихы, аңыздары, діншіл үгіттері ұйғарған табыну көзімен қарамайды. Азат ойлы, еркін, әділ сыншы шығыс елдері таныған авторитеттің маскасын сыпырады. Өзінің гуманистік, адамгершілік нанымдарының тұрғысынан қарайды. Өз заманының озат ойлы сыншыл жазушыларының туралық ойын таратады.

Бұнымен Абай Шығысқа қатты беделді боп жайылған ұғым-нанымдардың баршасына енді үлкен сынмен, талғаумен қарайды. Көп жәйді қайта бағалайтын, жаңаша саралап беретін ұстаз ақын екендігін танытады. Сонымен қатар айтылатын тағы бір өзгеше күй бар. Ол, Абайдың өзінен бұрынғы шығыс классиктерінің ұлы мұраларына

баруда қолданған творчестволық іздену жолдары туралы. Абай Низами поэмасынан әңгімелік көп деректер алады. Бұл жөнде ол белгілі дәрежеде шығыс әдебиетінде жүрген тұрақты бір дәстүрге соғады. Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша, шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір шығыс ақыны қайталап әңгіме ететін тың дастандар шығаратын дәстүр бар еді.

Сол қатарда Жүсіп – Зылиха тақырыбын, Ләйлі – Мәжнүн, Фархад – Шырын, Жеті шұғыла және осы Ескендір турасын немесе “құстар тілі” деген сияқты тақырыптарды бірінен соң бірі қайталап жазған ірі классиктер бар. Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғының өлеңін алмай және көбінше алдыңғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да, көп жерде өз еркімен өзгертіп отырып, тыңнан жырлап шығаратыны болады. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталауы ешуақытта аударма деп танылу керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті бір салт еді.

Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге “нәзира”, “нәзирагөйлік” деп атау да берген. Абай сол дәстүрді жақсы біліп қана қоймаған, қолданған да, нәзира жолымен, алдыңғы ақынның поэмасы бойынша қайтадан жаңа поэма жазатын бұрынғы ақындар да кейінгі заманының көзқарасын, творчестволық жаңа поэзиясын танытады

Мысалы, Низамидің “Хамсасында” жырланған “Ләйлі – Мәжнүн”, “Хосрау – Шырынды” өзбектің ұлы классигі Науаи қолға алып жырлағанда, көп тың жаңалықтар қосқан. Науаи өз дәуірінің ойшылы, өкілі болып отырып, Ләйлі мен Мәжнүннің махаббатына да тыңнан шындық сипаттар берді. Ал “Фархад – Шырында” Низамидегідей емес, Хосрау патшаны үлкен сыншыл оймен әшкерелеп, зұлымдық сыпатта суреттейді.

Абай болса, XIX ғасырдың орыс пен Европаның ағартушылық, гуманистік және сыншыл реализм бағытындағы үлкен үлгілерімен тәрбиеленген ақын болғандықтан, Ескендір жайында өз заманының тың сындарын еркін пайдаланады. Және өз поэмасының соңғы шумақтарында алыстағы Ескендір жайынан әңгіме қозғап келсе де, қорытынды

өсиеттерін өз замандарына, өз оқушыларына арнайды. Бұрын өзге өлеңдерінде өзі айтып келген негізгі ойларға әкеліп саяды.

Адамгершілік, ақтық, шындық, мінезділік жөнінде өзі ұсынған жолдарын белгілі бір аңыз арқылы тағы да көңілге қонымды етіп, таныта түсуге талап етеді. Сол жөнде Абай да, Низами, Науаи, Физули сияқты, өзі қадірлеген классиктердің нәзирагөйлік үлгісін творчестволық жолмен пайдаланып, қолданған дейміз.

Жалпы композициялық құрылысын алғанда, “Ескендір” – Абайдың ең жақсы поэмасы. “Масғұттай” емес, бұнда сюжеттік құрылыс бастан-аяқ бір түйіннің айналасына топталады. Адамдарының мінездері, істері арқылы біртіндеп ашылады. Соның ішінде “Ескендір” сияқты поэманың бас геройы шығарманың басынан аяғына шейін оқиға арқалығы болып отырады. Барлық суреттер, кездесулер мен қайшы келетін мінез, әрекеттер және түйінді ойлар – баршасы да бір Ескендірдің басымен байланысты болады.

Поэмасының ең соңындағы бірнеше шумақтарда Абай дидактикалық, ойшыл-өсиетшілік қорытындыны Ескендірден бөлек бір жәй етіп айтады. Бұнысы поэманың жоғарыда біз айтқан идеясына байланысты.

Абай бұнда да, Масғұт турасындағы аңызға барғандай, ескілік материалына текке бармайды. Өзіндік өсиеттерін шартты түрдегі аңыз-әпсанаға бөлей отыра, қызықтыра ұсынбақ болады. Сондықтан поэманың әңгімелі, оқиғалы желісін жетер өрісіне жеткізіп болған соң, жырдың аяғын, жаңағы айтқандай, моральдық, адамгершілік байлау мен толғауға, сентенцияға әкеліп тіреуі заңды болып көрінеді. Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі – бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда, Абайдың ақындық өнеріне сай келген. Бұлар поэманың тұтас бітімді шығарма болуына нық жәрдем етеді.

Абайдың 1933 жылғы жинағында алғаш рет басылған бір поэмасы – “Әзім”.

Бұл поэманың тақырыбы “Мың бір түн” ертегісінен алынған. Қазақ ортасында ауызша кеп айтылып жүретін “Мың бір түннің” бір тарауы – “Әлидің Әзімі” деген ұзақ ертегі болатын. Сол ертегінің ішінен жас бала Әзімнің жетімдік шағы, жігіттік кездегі басынан кешетін бейнет

соры, кейін барып өзінің туралығы, жазықсыздығы арқылы арманына жететін оқиғалары Абайдың поэмасына желі, арқау болған тәрізді.

Бұл поэманың ішінде Абайды қызықтырған тағы бір адам – аяр шал болады. Ол шалдың кәсібі өзгеше. Қара тасты алтын ететін амалы бар. Осындай әрекет соңына түскен адамның жайы шығыста ертегі ғана емес. Химия ғылымы деп аталып жүретін алхимия жайынан туған неше алуан жасырын сырлы әңгімелер бар-ды. Ондай әңгіме нанымдар шығыста ғана көп жайылған емес. “Философский камень” дейтұғын, қара тас пен қара металды алтынга айналдырып, ғажайып сырлы бөлекше бір затты іздену ортағасырлық Европада талай фантастикалық әңгіме, аңыздарды көп тудырған.

“Мың бір түннің” “Әзім” әңгімесі сол жаңағы жайдың шығыста да өзгеше орын алатынын аңғартады. Бірақ халықтың сыншыл ойы кейін ол әрекеттер арасында болып жүретін неше алуан арамшылық, аярлықтарды танытады. Көпті алдап, жем ететіндерді өз әңгіме, аңыздарымен әшкереleyтін болады.

Абай шығыс ертегісінің осындай өзгеше мән, тартыстарына қызыққан болу керек. Поэманың бастауына қарағанда, әкесі өлген жазықсыз, тәжірибесіз жас баланың аярға кездесіп, алданған бейнесі көрінеді. Бірақ бұл поэма Абайда аяқталмай қалады. Өз уақытында аяқталған болса да, жалғыз ғана қолжазба болып, мезгілімен көшірілмей, тозып-шашылып кетеді. Сөйтіп, соңғы бөлімдері жоғалып қалады. Сондықтан қолда қалған үзіндісі бітпеген поэма болып басылып жүр.

Жоғарыда тексерілген “Масғұт”, “Ескендір” поэмасынан мына поэманың жазылу үлгісі басқарақ. Бұнда Абай, Пушкиннің орыс ертегілерін балаларға арнап, өлең еткені тәрізді, жеңіл тілді, қызық оқиғалы әңгіме жасамақ сияқта-нады.

Бұл алдыңғы поэмалардай ойшылдық, зор тәрбиешілік мақсаттар көздеп жазылған шығарма емес. Халық аузындағы әңгіменің өзін ғана, барлық оқиғаны рет-тәртібімен жеңіл өлең етіп берудің талабы танылады.

Ал өлеңдік құрылысына, кейбір сөз кестелерінің, ұйқастарының оншалық Абай шығармаларына лайықты шебер-

лікке сай келмейтініне қарағанда, бұл поэманы оншалық жоғарғы дәрежедегі көркем шығарма деуге келмейді.

Біздің ойымызша, 1927 жылы осы поэманың текстін Абай шығармаларын жинаушыларға табыс еткен Ырысайдың Ысқағы Абай поэмасының ұмытылған немесе ескірген, қолжазбада өшіп қалған кейбір жолдарын өз жанынан да “төлеу” салып, аламыштап жіберген сияқты. Өйткені поэманың кейбір ұйқастары, кей кезде жол ішінде сөз құраулары Абайдың ақындық шеберлігіне, поэтикалық лексикасына жанаспайтыны да бар.

Бұлай болмаса, поэма Абайдың тіпті ерте кездерде өзінің ақындық күшін алғашқы тәжірибе ретінде, әр тақырыпты байқастап жүрген кезінде туған, алғашқы черновик есепті бір вариант болуға керек. Қалай да “Әзім” поэмасы, ең әуелі, бітпеген шығарма болғандықтан, екінші, көркемдік, шеберлік жағынан көңілдегідей қалыптанған дастан болмағандықтан, бұл поэма жөніндегі түсінік сөздерді осы, жоғарыдағы айтылған жайлармен аяқтаймыз.

Абайдың аудармалары

Аудармалық өрнекті Абай тек орыстың классик поэзиясын қотаруға жұмсайды. Байрон, Гете сияқты өзге Еуропа елдер классиктерінен бірер өлеңді аударса, оны да Лермонтовтың аудармаларынан алып қазақшылайды. Анық орыс классиктерінен Абайдың аудармалары: Крыловтың бір топ мысалдары, Пушкиннің “Евгений Онегинінен” алып аударған үзінділері және Лермонтовтан жасаған көп аудармалар. Тағы бір жалғыз өлеңді Буниннен аударған. Ең соңғы зерттеушілердің айтуынша, А. Мицкевичтің кейбір өлеңдеріне үйлес келетін аз аударма да бар делінеді.

Абай жинағында бөлек аттармен әр жылдарға бөлініп бастырылған аудармалардың барлық саны – қырықтың ішінде. Сол қатарда Крыловтың төрт-бес мысалын аударған. Лермонтовтың өз шығармалары мен аудармаларынан алғанын қосқанда, отызға жуық өлең аударған.

“Евгений Онегиннен” жасалған аудармалар Абайдың толық жинағында бұрынғы Мүрсейіт қолжазбасында жекеше аталып жүрген ретпенен жеті бөлек болады.

Міне, қазір біздің жалпы түрде тексеріп өтетініміз – Абайдың осындай мұрасы. Ақындық еңбегінің айрықша тарихтық, мәдениеттік және ағартушылық өзгеше бағасы бар зор еңбектері.

Енді жеке ақындардан жекеше жасаған аудармаларды айрықша талдаудан бұрын, біраз жалпы ойлар айта кету керек.

Бұл жөнде екі түрлі пікірді ерекше бөліп айтамыз. Оның біріншісі – Абайдың осы аудармаларға берген бейіл, бағасы тұрғысында. Екіншісі – сол аудармалардың Абайдың өз шығармаларына еткен әсері және Абайдың кейінгі қазақтың барлық жазба әдебиетіне тараған үлкен тарихтық, мәдениеттік, ұстаздық дәстүр әсері туралы.

Алғашқы жайға оралсақ, әрбір оқушыға даусыз айқын көрінетін нәрсе, Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да, әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнде біздің ақынның ізденуі, өзіндегі тіл байлығы мен ірі талантын ерекше ынтамен зер салып жұмсауы өзгеше көрінеді. Өз өлеңдерін туғызуда қолданған ақындық шабыт, сыншыл ұқыптылық еңбекке келгенде, барынша күшімен түгел жұмсалған деуге болады. Тіпті, кейде Абайдың өзі тудырған тамаша нәзік те терең сырлы ащы сөздер, көрікті ойлар немесе аса өткір жанышпа, мысқыл ажуа, ащы сөздер осы аудармаларда үнемі көрініп отырады.

Зор мәдениетке жеткен, дүниежүзілік әдебиетте ұлы классиктері озғын шыққан орыс халқының өскелең поэзиясы, әрине, Абайдың өз елінің жас әдебиетінде өздеріне тең сипат, әрекеттерді кездестірген жоқ еді. Сондықтан да Абайдың шебер аудармалары ғана Пушкин, Лермонтов поэзиясының көркемдігін, терең сыр, үлкен ойларын жеткізді. Крыловтың халықтық өткір мысқыл, ұста сатира-сының түгел түсінікті болуына жол ашты.

Осы айтылған пікір жоғарыда аталған екінші жайға да белгілі дәрежеде шешу айтады. Абайдың аудармалары оның өз шығармаларына да белгілі әсер еткенін атаған едік. Анығында, 1887 жылдан бастап Абайдың өлер жылдарына шейін оның аудармалық еңбектері жыл санап қосылып, молайып отырады. Сонда, Абайдың өзі көп толғайтын тақырыптарын түгел еске алсақ, бара-бара сол тақырып-

тардың барлығына жазылған өлеңдерге де Абай жасап жүрген аудармалардың аса жақсы, жемісті жаңалық әсері бар екенін аңғару қиын емес.

Рас, қоғамдық мін-мінездерді, қалып-құрылыстарды шенеуде Абай Пушкин мен Лермонтовтан гөрі, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардан молырақ үлгі-өнеге көрді дегенбіз. Бірақ сол қоғамдық тақырыптардың өзінің ішінде де жиі кездесе беретін мұңды-сыршы жалғыздық ойларға соққанда, Пушкин, Лермонтов саз-сарыны байқалмайды деуге болмайды.

Ал осыдан соңғы ақындық жайындағы тақырыптарды, эстетикалық принциптерді алсақ, табиғат көркін, махаббат жайын, жеке бастың көңіл сырын, лирикасын алсақ, Абайдың ақындық шеберлігі асқан сайын оның теңеулері, көркем түрлері – бәрі де Пушкин, Лермонтовқа еліктемей отырып, соларменен басталып, табыса туысып бара жатқанын анық танытады.

Бұл Абайдың өз шығармасына аудармалық еңбектерінің ала келген аса қадірлі әсері деуге керек. Ал Абайдан соңғы қазақ әдебиетін алсақ, ұлы ақын жасаған аударманың мәдениеттік, тәрбиелік, көркемдік әсері ұшан-теңіз. Өзге-өзгесінен бұрын, Абай аудармалық еңбегімен және де өз тұсындағы қауымын көп тәрбиеледі. Надан қазақ сахарасына орыстың ұлы мәдениетінің жарығын әкеп төккендей болды. Бұл жөндегі Абай еңбегі тек әдебиеттік қана еңбек емес, ол зор кең мағыналы ағартушылық, тарихтық, қоғамдық еңбек еді.

Патшалықтың отаршылық аппаратынан өгейлік қана көріп жүрген қазақтың қалың бұқарасына Абай орыс классиктерін аудару арқылы анық орыс халқының жүрегін, сезім мен ойларын, қасиет-қадірін ашты.

Ол ұлы халықтың дана ұлдарының аузыменен айтылған толып жатқан шындықтарды, тәрбиелік үлгі-өнегені айқындап көп танытты. Сол арқылы Крылов, Лермонтовтар өткен ғасырдың соңғы шенінің өзінде-ақ қазақтың жас қауымына, жаңа буындарына барлық тамаша шығармалармен қадірлі, сүйікті болады. Ол шығармалар Абайдың өз жырларынан бірде-бір кем бағаланған емес. Сондықтан да кейінгі қазақ әдебиетінің ендігі тарихында орыс әдебиетінің ықпалы, үлгі-өнегелік әсері үзілместен

дами беретін болды. Енді Абай аудармаларының нақтылы жекеше түрлерін тексеру үстінде осы айтылған жалпы пікірлердің дұрыстығын айқындай түсуді талап етеміз.

Аудармалық шығармаларды тексеруді Абайдың өз шығармаларына қолданған жылма-жылдық ретпенен жүргіземіз. Сол себепті орыс әдебиет тарихында Крыловтың дәуірі бұрынырақ болғанмен, оның мысалдарын Абай кейін аударғандықтан, біз Абай аудармасы жайындағы алғашқы сөзді ақынның “Евгений Онегиннен” жасаған аудармаларына арнаймыз.

Бұл шығарманы Абай бөлек-бөлек үзінділер түрінде аударады: “Онегиннің сипаты”, “Татьянаның хаты”, “Онегиннің ойы” (“Таңғажайып”), “Онегиннің сөзі” (“Хатыңнан жақсы ұғындым”), “Онегиннің хаты” (“Құп білемін, сізге жақпас”), “Татьянаның сөзі” (“Тәңірі қосқан”), “Ленскийдің сөзі” (“Барасың қайда-қайда”).

Осындай жеті бөлек жекеше тақырыптармен түгел “Евгений Онегин” романының ұзын бойына созылып, екі жас арасындағы махаббаттың хал-құбылыстары беріледі.

Әрине, бұнда Пушкин романының ерекше көп жайлары аударылмай, сырт қалады. Абай ол романның ішінен тек Онегин, Татьяна арасында кезек ауысқан күшті махаббат күйлерін ғана сөз қылады. Көбінше, Абайдың аударуында хаттарменен баян етілген роман (эпистолярный роман) қалыптанған тәрізді.

Өзі аудармасының соңында Абай өз жанынан Онегинге ақырғы сөз береді. Пушкинде жоқ. Еркін өзгерістің, Абайдың өзінше дәлелдеген, ерекше бір түрі.

Қазақ оқушысына көптен мәлім мәселе, Абайдың бұл аудармасында Пушкиннің текстіне үнемі ұқсас келіп отырмайтын еркіндік бар. Жеке алғанда, Онегиннің сипатында, Ленскийдің сөзінде және Татьянаның “Амал жоқ, қайттім білдірмей” деп басталатын хатында, онан соң Онегин айтқан “Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін” дейтін бөлімдерде Пушкинге көп жерлерінде Абай жақын келіп отырады. Кейбір жолдар мен Пушкин қолданған теңеулерді де Абай дәл, шебер етіп аударып береді. Бірақ сонда да бұл бөлімдердің өзінде Абайдың өзінен қосылған жолдар, шумақтар, ой сезімдер жиі ұшырайды. Ал Онегиннің алғашқы хатты алғанда ойланатын жері Абайда

“Таңғажайып” деп басталатын үлкен өлеңмен баян етіледі. Онан соң “Онегиннің кейін жазатын хаты” (“Құп білемін, сізге жақпас”) және “Татьянаның сөзі” (“Тәңірі қосқан жар едің сен”) бәрі де Пушкин текстісінен алыстап кетіп, мейлінше еркін суреттелген болады. Бұл тұстарында Абай Пушкиннен аударма жасамай, оның орнына Пушкиннің ізімен жаңа жайларды жырлап кетеді.

Ең аяғында, жоғарыда айтылғандай, Онегиннің өкінішін үлкен трагедиялық ауыр ойға жеткізіп, оған өлім тілетеді. Бұл Абайдың мүлде өз жанынан қосқан халдер мен өзгерістері дедік.

Осылайша Пушкиннің үлкен шығармасына қазақ ақыны Абай бірталай еркіндік жасайды. Бұндай шығармалық еңбек етудің екі түрлі айқын себебі бар деп білеміз. Оның біріншісі және ең үлкен себебі – Абай орыс жастарының сезім-сырларынан, өмір түйін тағдырынан өзінің жас оқушысына үлгі боларлық тәлім-тәрбие бермекші болады. Екінші себебі, біздің ойымызша, 1889 жылы жалғыз “Бородиноны” аударғанын еске алмағанда, қолға алғаны осы Пушкин романы. Бұл уақытта Абайдың ақындық аударма турасындағы түсінігі, көзқарасы өзінше, өзгереді болған тәрізді. “Ескендір” поэмасының тақырып желісін Низамиден алып, көп өзгертіп жырлағаны сияқты. Абай бұрын өзі білген, Жақын Шығыс классик поэзиясында қолданылып жүрген “нәзира” жолын қолдана түскен тәрізді. Аударатын оригиналдың өзінде бар шындық пен сырлардың, халдер мен қасиеттердің көбін арқау етіп ала отыра және де тың арман, мақсұттар қосады. Осылайша аудару өз заманындағы оқушылар үшін ұстаздық, үгіт жағынан қажеттірек деп ұғынады. Осы тұрғыдан қарасақ, жоғарыда айтқандай, қазақ жасына орыс жастарының өмірінен үлгілі әңгіме баян етіп беруді ең үлкен мүддесі етіп алады. Сондықтан Абай үшін опасыз жігіттің қайғылы, күлкілі халінен көрі, оның шынымен қателесіп, бар жанымен шын қамығып, өкінгені қымбатырақ. Өмірде бір жақсыны бір жақсы кезінде бағалай алмау, бір ғазиз жанның сирек қасиетін кезінде тани алмау әр ортада, әр заманда, әрбір жазықсыз адамның өмірінде де болуға мүмкін.

Бірақ соның артынан, өзінің жаңылғанын білген уақытта туатын үлкен өкініш, үлкен жалынды арман, алғашқының

қатесін жуғандай, жойғандай немесе жеңілткендей болу керек. Ондай адамдық шындық халден әр халықтың, әр дәуірдің жастары ойланып, үлгі алу керек дейді. Әдебиеттегі өмірге жақын стиль – реализмнің ең зор сыры да осындай болар.

Сол себепті де Абай Онегинді айыпты адам қылып шығармайды. Оны тек жұлдызынан жаңылған, жазықсыздан жаза басқан жақсы жан етеді. Сөйтіп барып, біріне-бірі теңдік, жаны туысқан жақындық себепті анық бұйырылған адамдар тірлік талқысының себебінен қосыла алмай, қоса күңіреніп, қапыда кетеді. Сөйтіп, жақсы Татьянаға жақсы Онегиннің қолы жетпей қалады.

Дәл осы жай туралы кеңірек ойланып қарасақ, Абайдың Онегинді ұғынуы тіпті де ұшқары, үстірт емес, терең ұғыну екенін байқауға болады. Бұл жөнінде Белинскийдің Онегин басын талдап түсіндірген сын мақаласын оқыған адам дауласпауға тиіс. Онегиндегі барлық сыртқы сипат, ішкі жаратылыс, оқшау мінез өзгерістердің баршасын Белинский өзгеше көрегендік, тапқыр сыншылдықпен түгел ашып береді. Сөйтеді де, оның мінезін өзі де түсінеді, жұртқа да түсіндіре отырып, көпшілік ойлаған үстірт кінә, айыптың көбінен Онегинді ақтап шығады. Ішкі сырына келгенде, Белинский Онегиннің адамшылығын өз ортасындағы татымсыз еркектердің бәрінен биік деп, артық бағалайды.

Пушкиннің осы романындағы үлкен қасиетті сынағанда, ұлы сыншы “романда бір замандағы орыс қауымы берілген”, – дейді. Және сол қауымның тұлға бейнесі үш адамның басынан көрінген. Олар: Онегин, Татьяна және бұл екеуінен төменірек дәрежеде тұратын Ленский деп біледі.

Анығында, Белинскийдің ұғындыруынша, Татьяна қаншалық орыс жанды болса, Онегин де, сол сипаттың көбін сыртқа шығарып көрсете алмаса да, ішінде сақтаған адам болып шығады.

Енді сол жайларды еске ала отырып, Абайдың Онегинді опалы, жақсы жігіт етіп шығаруына келсек, бұның екі түрлі орынды себебі болып шықты. Біріншіден – Абай Онегинді анық Белинскийдің бағасы бойынша түсініп отыр. Екінші – сондай Онегиннің адамгершілік, турашылдық, әділ сыншылдық қасиеттерін өзі де асыра жырласа, қазақтың жастары осындай жақсы жігітті үлгі етсін дейді. Абай үшін

оның заманында опасыз Онегинді әңгіме етудің қажеті аз болғандай, өйткені қазақтағы жақсы қыздың әзиз жанын түсінбей, бағаламай жарақаттайтын опасыз жігіт күнде кездесер еді. Ондай опасыздың өкінішінен де үлгі шықпас еді. Шын опасыз жігіт өкінішінде де жарытпас еді. Онан да шыншыл, қиянатсыз, опалы жігіттің өкініші қандай қиын халге соқса да, қандайлық арман қалдырса да, жар етуге жарамды.

Осылайша қарағандықтан, Абай Татьяна мен Онегиннің ішкі сезім сырларын ашқанда, өз қолынан келген ақындық, шеберлік, ізденушілік өнерінің бәрін жұмсайды. 1889 жылға шейін Абайдың өзі жазған өлеңдерінде Татьянаның хатындай немесе соңғы жауабындай және де Онегиннің “Құп білемін, сізге жақпас” деген хатындай өлеңді ұшырата алмаймыз. Бұл өлеңдерге Абай бұрын қолданбаған тың түр табады. Онысы – шалыс ұйқасты қолдану. Ырғақ жағынан да Пушкиннің қысқа жолдарына жақын отыруға тырысады. Шалыс ұйқасты Пушкин қолданатын көп ұйқастардың ішіне ең жиі кездесетін үлгісі ретінде жаңа түр етіп алады. Кейін аударып болысымен, Татьяна мен Онегиннің сырлы сөздеріне арнап, өзінше әсем саздар тудырады. Ішкі сезім толқындарын барынша нәзік, өткір, орамды шеберлікпен келтіруде, Абайдың ақындығы осы еңбек арқылы өзі де биік белге шыққандай болады. Тырысып аударғандық сонша дәрежеде болғандықтан, біз Онегиннің өз текстерінен дәл шығуды ғана ойламай, Абайдың көбінесе сол Татьяна, Онегин жайын басқа тілде оқитын басқа қауымның жөні бөлек жастарына әдейі арнап жазуды көп ойлағанын аңғарамыз. Татьянаның тілімен қазақ қызының жүрегіне қоса тіл бітіреді. Онегиннің ойлы-сырлы өкінішімен қазақтың саналы жігіт, жас буынын үлгілі сезімдерге тәрбиелейді. Бұл жөнде, Абайдың аударған Татьяна, Онегині Пушкин шығармасында болған үлкен бір қасиетті ашады. Татьяна Пушкиннің өзінде “орыс жанды” орыс қызы болумен бірге, адам баласындық үлкен қасиет, зор сипаттарға ие болған жан еді.

Абай еңбегінде сол орыс халқындағы адам баласындық қасиеттер иесі болған жас жер жүзілік географиялық ортаның бәрінде бар адам баласының жас буындарының ортасында өзінің мұңдасын, сырласын, үндес жандарын

тапқанын көресің. Бұған Абай аудармасындағы ерекше ірі көркемдікпенен ақындық шеберліктің өзгеше боп құрылған күйі, келісімдері себепші боп отыр.

Пушкинді дәл аударушылар бола берер, бірақ жаңағы айтылғандай, оның романының ішіндегі үлкен ой, сирек сезімдерді Абайша жеткізіп, көріктеп беру көп табыла бермес.

Татьяна мен Онегин сөздерін танытқан Абай жолдарының, шумақтарының олқысы жоқ деуге болады. Кей жерлерінен алсақ та, бұрын айтылмаған үнемі тың және қазақ тілімен бұрынғы шумақтарда хат жүзіне түсіп көрмеген соны тіл, мөлдір, таза сезімдер бал-бұл жанып тұрғанын көреміз. Үнемі ескірмес, әлсіремес жарастықпен ыстық жалын әлі де оқушының жүрегін шарпып, қақ қасыңда тал бойыңды ұйыта, тыныс алып тұрғандай болады.

Осындайлық шеберлікке жету үшін Абай неше алуан теңеуді, сирек шешендікті және бұның оқушысы білген неше алуан керекке жарарлық түсініктерді, реальностерді түгел қолданады. Кейде қазақтың халықтық, тірлік теңеулерінен де мысал келтіреді. Бұның кейбірі көңілдегідей жарастықпен шықса, кейбірі Татьяна шындығына дәл қабыспай жатса да, ақын оған қысылмайды. Өз халқына, оқушысына өз тұсында ұғымдырақ ету үшін Татьяна мен Онегинді сол өз жұртының тіл-түсініктеріне, кейбір ұғым-нанымдарына жақындатып, жанастыра түседі.

...Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі алданыш.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс, –

деген аудармада Абай Пушкиннің өзіне жақын барып, шеберлік тапса, Онегиннің хатында басқа сырды көрсетеді.

...Михрабымсың, бас ұрамын,
Тіл жете алмай ғүзіріме,
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне, –

дейді.

Бұнда алған теңеу “михраб” болуы ғажап емес. Татьяна орыс қызы болу себепті христиан дінінде. Ал “михраб” тек мұсылманның ғана мешітінде болады. Онда имамның ғана сәжда қылатын орны. Абай Онегинге осыны айтқызуда, өзі білген асылдың, өз оқушысы түсінген қадір-қасиеттің, асыл-құрметтің қайсысын болса да екі жастың сезімдерін жеткізуден аямағанын көрсетеді. Әрине, мұнда діндік ұғым-сөздікті алмай, осындай күшті жайды білдіретін халықтық ұғым-сөздікті алу әлдеқайда орынды болар еді.

Кейін Татьянаның сөзінде және де мұсылмандық ұғымнан “талақ етіп бұл ғаламды” дейтін бір түсінікті келтіреді. Немесе бұрынырақ кезде бір айтатынымыздай, орыстың дворян қызына қаспақ қырғызады.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем, —

дегізеді.

Міне, осындай Пушкинде жоқ және онда болуға мүмкін емес кейбір жайларды да, сирек түрде болса да, теңеу ретінде Абайдың қолданып кететіні бар.

Бұлардың тұсында да, жоғарыда айтылғандай, өз оқушысына ұғымдырақ болғысы келгенінің ізденулері байқалады. Бірақ жалпы алғанда жаңағыдай ерекше, оқшау теңеулер, ұғым түсініктер көп емес. Абай Пушкиннің өзінде бар оригиналдан молайтып, өсіріп, өзгертіп, шығарма тудырып отырса да, көптен-көп жерде орыстың ұлы классигінің өз поэзиясының табиғатына сай міндетті тілмен теңеуді үнемі жақсы тауып отырады.

Пушкинге Абайдың алғашқы аудармаға ауысқанда барған барысы сондайлық болса, енді Лермонтовтың шығармаларын аударуда Абай мүлде басқа сапаны көрсетеді.

Бұл жөнде жалпы айтатынымыз, Абай анық шебер аудармашының өзі болып еңбек етеді. Жиыны Лермонтовтан Абай жасаған аударманың ұзын саны — жиырма жеті өлең, үзінділер.

Көбінесе Лермонтовтың жеке өлеңдерін аударумен қатар, Абай орыс ақынының бірнеше поэмаларынан үзінділер де аударады. Бұлары: “Демонның” басынан жасалған “Мұңлы шайтан” деп басталатын өлең, “Боярин Оршадан” “Босқа

әуре боп дейтін” Арсенийдің монологы. “Измаил бейдің” кіріспе толғауын да аударады. Лермонтовтың қара сөзбен жазып бітірмеген “Вадим” атты повесінің бас жағын “Батар күнге шымылдық” деп бастайтын бірталай өлеңмен аударады.

Бұл еңбектерінен жекеше бөлініп тұратын лирикалар ретіндегі аудармалары: “Теректің сыйы”, “Қарасам қайғырар жұрт”, “Тұтқындағы батыр”, “Жолға шықтым”, “Жалғыз жалау”, “Жартас”, “Дұға”, “Сал демеймін сөзіме ықыласынды” (Лермонтовтың “Альбомға” деген өлеңі), “Менің сырым, жігіттер”, “Бородино” сияқты үлкенді-кішілі көп өлеңдер болады. Және Лермонтов аударуынан Байронның “Еврейская мелодия” деген өлеңін “Көңілім менің қараңғы” деген аудармамен береді. Гетеден атақты “Қараңғы түнде тау қалғыпты” және де Лермонтов аудармасынан алып қазақшаға қотарады.

Бұл айтқандарымыз аудармалар. Ал осылармен қатар, Абай Лермонтовтың кейбір қысқа өлеңдерімен аударма сияқты сөз бастап келіп, өз шығармасына еркін ауысып кететін бір топ мысалдар бар. Бұларды, қазақша баспада көбінше өлеңнің дені Абайдың өзінікі болғандықтан және бұрынғы баспаларда анықтап зер салып, сынап қарамағандықтан, Абайдың өз шығармасы деп атап кетіп жүргендер де бар. Сол ретте Лермонтовтың “Не верь себе, мечтатель молодой” деп басталатын өлеңінің алғашқы шумағы Абайдың “Өзіңе сенбе, жас ойшы” деп басталатын өлеңінің алдында келеді.

Лермонтовтың “Вечер” деген өлеңінің бірнеше жолдары Абайдың “Көлеңке басын ұзартып” дейтін өлеңіне құлаққүй есепті әсер етеді. Абайдағы “Ауру жүрек ақырын соғады жай” дейтін өлең орысша “Больное сердце бьется ровно” деген өлеңмен сарындас шығады. Орысша:

...Опять явилось вдохновенье
Душе безжизненной моей –

...Көңілдің күйі тағы да
Өмірсіз жанның алды ішін, –

деген өлеңдердің де бір тектес екенін байқаймыз. Және де

Абайдың “Әм жалықтым, әм жабықтым” деп басталатын өлеңі Лермонтовтың “И скучно, и грустно” дейтін өлеңімен тектес екені айқын көрінеді.

Осы соңғы бір топ өлеңдердің алғашқы жолдарына қарағанда, Абай анық аударма жасаған сияқты көрінеді. Бірақ сол алғашқы жолдар, шумақтардан әрі қарай тексерсек, Абай Лермонтовша бастайды да, сол сарынды кейін өзінше, көңіл сырын, ой толғауын қосып, өзгертіп жырлап кетеді. Жалғыз бұл өлеңдер емес, Абайдың Лермонтовқа баруында осыған ұқсаған тағы бірнеше творчестволық іздену тәжірибелер бар. Ол жайлар Абайдың аудармаларын түгелімен ұдайы салыстырып отырып, толық зерттейтін еңбектердің нақтылы міндеті болу керек.

Тегінде, жаңағыдай өлеңдерді Абайда аударма демей, “Лермонтовтың ізімен” не “Лермонтовша” деп жіктесе де болар еді. Кейде бір ұлы ақын айтып кеткен теңеулер немесе шумақтар екінші ұлы ақынның сол сарында жазатын өлеңімен туыстас лейтмотив есебінде қосыла жүретіні анық болады. Бұл ретте Лермонтовтың өзінің ғана тәжірибесіне қарасақ та болады. Мысалы, Байронда “В альбом” деген өлең бар. Соның алғашқы шумағын Лермонтов былай аударған:

...Как одинокая гробница,
Вниманье путника зовет.
Так эта бедная страница
Пусть милый взор твой привлечет, —

деген болса, кейін Лермонтов өзі және де “В альбом” деген өлең жазады. Соның соңғы төрт жолында Байрон теңеуі мен сезімдерін былайша қайталайды:

...Быть может, долго стих унылый
Тот взгляд удержит над собой,
Как близ дороги столбовой
Пришельца памятник могилы...

Абай осы шумақты “Сал демеймін” дейтін аудармасында:

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей кеп тоқтатар оның көзін.

Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,
Секілді өткен жанның бір күмбезін, –

деп аударған.

Әрине, бұнда Абайдікі Лермонтовтан жасаған анық аударма. Ал Лермонтовтікі Байроннан жасалған деп аталмаған. Ол тек Байрон сарындас, тектес туған үлгіні көрсетеді. Абайдың жаңа біз бөліп көрсеткен бір топ өлеңдеріндегі ерекшелік те осы алуандас.

Енді осы сияқты кейбір өзгешеліктерін бөліп шығарған соң, біз Абайдың Лермонтовтан жасаған анық аудармаларына аз тоқтап өтейік.

Лермонтов шығармаларынан жасаған аудармаларында Абайдың үлкен шеберлікпен, анық ірі шабытпен қоса шабыттанып отырып жасаған аудармаларының кейде өте дәл шыққандары бар. Сонымен бірге дәл емес аудармалар да кездеседі. Ең алғашқы аударма жұмысын Абайдың байқап көргені – 1882 жылғы “Бородино” аудармасы. Үзінділеріне қарағанда, ол дәл аударма болғандай. Ол аудармада Абай қолданған ұйқас, өлшеулер де Лермонтовтың өз түрлеріне, стиліне бейім, келісті шыққан. Кейінгі дәл аудармаларының көбінде де Абай сол “Бородино” тұсында өзі бір рет тапқан түр ұқсастығын үнемі сақтауға тырысады. Бұл жөнде дәл аударған еңбектерін алсақ, Гете – Лермонтовтан: “Қараңғы түнде”, сонан соң Лермонтовтың өзінен: “Тұтқындағы батыр”, “Сал демеімін” (“Альбомға”), “Жолға шықтым”, “Жалау”, “Жартас”, “Дұға” (және сол өлеңді “Қасиетті дұға” деп екінші қайтара аударған) сияқты өлеңдер. Және Байрон – Лермонтовтан: “Көңілім менің қараңғы” деген өлең. Осының барлығы да Лермонтов текстеріне ерекше жақын шығады. Бұларда Лермонтовтың шумақтары дәл сақталып және әрбір жолдар саны да түпнұсқа мен аудармада бірдей шығып отырады. Тек Абайдың соңғы жинағында (197-бетте) Лермонтовтан жасалған “Қасиетті дұға” дейтін аудармасының үш шумақпен, он екі жолмен біткен жеріне жаңылыс түрде Абайдың өз жанынан жазған үш шумақ өлеңі – “Ерекше естен кетпес” деп басталатын қысқа өлеңі қосылып кеткен.

Енді біраз өлеңдерде оригиналды көбінше дәл өлшеумен, аса көркем, шешен тілмен аударып отырып, Абай-

дың өзінше сәл (кейде бірер сөзде) басқа мағына беріп аударатыны бар. Мысалға “Қанжар” деген өлеңін алайық. Бұл өлең Абай аудармасында қазақ оқушысына аса қанықты және өзгеше күйлілік, шеберлігімен соншалық қызықты болған өлең. Аудармалық шеберліктер Лермонтов жолдарының өзіндегі құрыш қуат, әсем сезім, күйлі толқынға көбінше сай келеді. Бірақ осы өлеңнің соңғы бір шумағын Абай түгелімен аудармайды. Екінші өзгешелік – Лермонтовта “задумчивый грузин”, “черкес свободный” деген жердегі “задумчивый”, “свободный” деген сын есімдер Абайда “грузин ашулы ұста”, “ер шеркес” деген еркін сөздермен аударылған. Сондай кейбір ұқсамайтындық ұшыраса да, бұл өлеңнің өзге теңеулері, сезімдері турасында Абай қолданған ақындық, көркем келісімдер оригиналдың қасиетіне үнемі барабар келеді. Мысалы, Лермонтовта:

...И черные глаза, остановясь на мне,
Исполнены таинственной печали, –

делінсе, Абайда:

...Қара көз қарап маған көп қалған,
Құпия қайғы өртеніп бойын алған, –

деп аударылғанда, қазақтың өзіне де барынша ыстық жалын атып тұрған сырлы сезім жолдары туады. Әсте естен кетпестей ғажайып көркем келіскен үйлесімдер.

Тегінде, Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары өлі сан рет нақтылап, тереңдеп тексеруді талап етеді.

Соңғы жылдарда Абайдың Крыловтан жасаған аудармалары турасында және Абайдың Лермонтовпен жалғасы, соның ішінде аударылмақ еңбегі турасында кейбір диссертациялық еңбектерде біраз салыстыру, тексерудің толығырақ деректері беріледі. Біздің ескеретініміз, Лермонтовтан Абай жасаған аудармаларды тексергенде, аударушы ақынның сол аудару арқылы қазақ поэзиясына кіргізген жаңаша поэзия мәдениетін айрықша ескеріп бағалау қажет. Көп жерлерде Абай Лермонтовты дәл аударғанда, оның өз жырындағы көркемдік өзгешеліктен басқа, жаңа бір жарастық қоса тұрғанын көреміз.

Сонда Лермонтов ақындығының сұлу сыр, нәзік сезімдерін жеткізу талабымен Абай қазақтың өлеңінде бұрын әсте қолданылмаған, тың жаңалық табады. Қазақтың өз сөзімен өлең құрып отырса да, сол сөздердің қабысуы, кейде жеке сөздердің Абайша шебер ізденгіштікпен өзгеруі өзіне бөлек баға, сын тілейді.

Мысалы, Лермонтовтағы “лилейная рука” Абайда “еркелі нәзік қол” болады. Немесе Лермонтовтың жолы “Как сталь твоя при трепетном огне” делінсе, Абайда “Болатша дірілдеген жалын көрген” деп аударылады. “Таинственная печаль” – “құпия қайғы” деп аударылған. Осы аталған кейбір мысалдардың өзінде “еркелі қол”, “жалын көрген болат”, “құпия қайғы” деген ұғымдар қазақ сөздерінен құралғанмен, бұрынғы қазақ әдебиетінде айтылмаған, қолданылмаған ұғым, келісімдер.

Кейде Абай Лермонтовтың текстіндегі жалғыз сөзді жалғыз сөзбен төлеу салып аударғанда және де өзгеше бір ізденгіш, тапқырлық көрсетеді. Мысалы, Лермонтовтың “В альбом” деген өлеңін Абай өте шебер аударған. Сол өлеңнің соңғы шумағында – оригиналында:

...Быть может, долго стих унылый... –

деген жолды Абай:

...Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім, –

дейді.

Осында “унылый” деген сөзді Абай “жабырқаңқы” деп аударады. Қазақта “жабырқау” деген сөз бар. Бірақ жабырқау түн болады. Адамның қабағы жабырқау делінеді. Ал сөз жабырқау деген ұғым бұрын қазақ тілінде, ауызша сөзінде, ақындық сөйлемдерінде қолданылмаған. Абай болса, “жабырқау” деп қана қоймайды, “жабырқаңқы” деп жадаулық күйді үдете түседі. Ақынның сөздігіне ең алғаш кіріп отырған жаңа түр. Бұнда Абай орыстың “унылый” деген сөзінің мағынасын ғана емес, тыңдаушыға беретін қосымша әсерін де (дополнительная ассоциация) қоса қамтыған.

Соның үстінде өзі қазақтың поэзиялық лирикасына жаңа ұғым кіргізген. Міне, Абайдың қазақтағы әдебиет тілін байытуын тексергенде, оның осындай аударма, әсіресе қатты шабыттанып аударған еңбек тұсында сан жаңалықтар іздеп тапқанын ескеріп отыру керек.

“Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз” деген өлеңнің аударылуында тағы бір өзгешелік бар. Лермонтовта:

...Ночь тиха, пустыня внемлет богу... –

деген жол Абайда:

...Енсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп, –

деп аударылады. “Ночь тиха” деген сөздер Абайдың бұл жолында жоқ. Ол ауысып, бірінші жолға түскен-ді. Ал, жаңағы “внемлет богу” деген суретті Абай “хаққа мүлгіп” дейді. Тамаша сыпайы әсерлілік табады.

Осында “богу” деген сөзді қазақ көп қолданатын “құдай”, “тәңір”, “жасаған” немесе “алла” деген ұғымдармен айтса да болатындай. Бірақ Лермонтов “Пустыня внемлет богу” деген сөйлемінде сахараны мінәжат, тағат етіп тұрған күйде алған. Абай сол сезімді “мүлгіп” деген қазақ сөзімен тамаша тауып аударған. Бірақ қазақтағы “мүлгу” үнемі дін, тағат-ғибадат ұғымдарымен байланысты емес. Біреудің жаманшылық сөзін де иланғыш адам мүлгіп тыңдауға болады. Ендеше, “мүлгіп” деген сөзді жақсы табумен қатар, соған мінәжаттық, қосымша ұғым бере түсу үшін оның алдына “хаққа” деген қазақта сирек қолданылатын, бірақ иланушылар көзінде “құдай” деген ұғымнан гөрі де биіктей түскен сөзді алады.

Осымен, өзінің өлең жолын айрықша бір тұманды сезіммен толықтыра түседі.

Мінеки, осындай әрбір аудармаларынан байқалған кейбір ерекшеліктерді атап өтумен қатар, біз Абайдың енді Лермонтовтан оншалық дәл аудармаған біраз өлеңдерін еске алайық.

Абайдың бұлайша етуі кейде қысқартудан туады. Ал кейде әдейі қазақ ұғымына шалғай келер деген оймен Лермонтовтың кейбір шумақтарын не қалдырып кетіп

немесе өзгертіп аударатыны бар. Дәл аударылмаған өлеңдер: “Теректің сыйы”, “Демонның” басқы жағы (Абайда “Мұңлы шайтан”), “Ой”, “Рақат мені тастап”, “Босқа әуре боп”, “Асау той” деген сияқты жеке өлең мен үзінділер.

Біз бұлардың барлығындағы ерекшеліктерге тоқтамаймыз. Ақынның кейбір өзінше кеткен жерлерінің себептерін ғана ұғына түскіміз келеді. Мысалы, “Теректің сыйын” Абай көп қысқарту жасап аударды. Лермонтовта жетпіс жеті жол өлең Абайда отыз сегіз жолмен аударылады. Себебі, оригиналдың ішіндегі бір үлкен үзіндіні Абай түгелімен тастап кетеді. Онда Терек қарт Каспийге бір ер жігіт кабардинецті әкеле жатырмын дейді. Жігіттің сауыт қаттауында жазылған “Құранның аяты да бар” дейді.

Абай өз оқушысына осы жерді сол қалпында беруді қолайсыз көрген тәрізді. Сол бөлімді алып тастаумен бірге, Лермонтовтың кейбір жолдары мен кей шумақтар ішіндегі мазмұндарын аударыстырып, не өзгертіп алады. Сөйтіп, жалпы алғанда, тамаша көркем шыққан өлеңнің дәлдік жағынан әр алуан өзгешелігі бар. Бірақ сонымен қатар Лермонтов берген образға Абай өзіндік, ақындық шабытпен қатты қызығады. Кейде өз жанынан тамаша әсерлі көркем теңеу қосады. Бұлқынып, жұлынған орасан күштің анық орайлы тексерулерін табады. Мысалы:

...Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып, –

деген теңеу, немесе:

...Екі езуім көпіріп айғайласам,
Шын құтырсам, шын тасты

тербеткенмін, –

деген образдар Абайдың теңегіштік қуатындағы ірі тапқырлықты танытады.

Тағы бір дәл аударылмаған шығарманың соңғы мысалына “Мұңлы шайтан” деп басталатын “Демон” поэмасының бас жағынан аударған үзіндіні алайық. Ең әуелі Абай Демонды шайтан деп, бекерге кішірейтіп алмаған. Шайтан мұсылман ұғымында көп болады. Ал Демонның мұсыл-

маншылық ұғымындағы орайы “Әзәзіл” ғана, Абай сол күйді анық түсініп отыр. Өйткені оның аудармасындағы шайтан құдайдың өзімен таласады. Міне, осы жерлерін аударуда Абай он шақты жолдың көлемінде өз жанынан толғап кетеді. Сол жолдардың ішінде:

...Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Төрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық – бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағынетке болған душар, –

дейді.

Бұл тұста Абай анық Әзәзілді баяндап отыр. Лермонтов жолдарынан қазаққа немесе барлық мұсылмандарға жанасып келетін жайды алады да, Абай біраз еркіндеп кетеді. Оны қызықтыратын халық ортасына көп жайылған діндік аңыздың өзі. Бірақ Абай соны діндік қалпынан және де бұра түсіп, қазақтың ұғымына жақындатып әкеп, мүлде ауыл үй қондырады. “Босаға мен төрді” айту қазақтың феодалдық-ақсақалдық немесе патриархалдық-хандық құрылысымен байланысқан болмысты танытады. Төрде жасы үлкен жалғыз әмірші отырғанда, кішінің бәрі бендешілігін, бағыныстылығын танытып, босағадан озбау керек. Міне, қазақ оқушысының түсінігіне осылайша жақындату үшін және Әзәзілдің жаманаттылығын күшейту үшін оны шайтан атайды. Жаңағыдай қалт етіп бұзылмас қалыпқа қарсылық етті дейді.

Сөйтіп, бұндағы өзгеріс те, өз тұсындағы оқушыларының шама-шарқымен, дін санасы, ұғым-нанымдарымен есептесіп отырып, Абайдың амалсыз кіргізген өзгерісі тәрізді. Осындай себептер өзгерткені болмаса, жалпы Абайдың Лермонтовтан жасаған аудармалары бүкіл қазақ поэзиясының оқшау тұрған биігіндей. Анық халықтық, қасиетті қазына болады деп ұғыну керек.

Абайдың ендігі біз тексеретін бір топ көркем, қымбат аудармалары Крыловтан жасалған. Тегінде, қазақ әдебиет тарихына Крылов мысалдары жалғыз Абайдың аудармасынан емес, одан бұрын да кіре бастаған еді. Бұл және де бір Крылов емес, орыс көркем әдебиетінің өлең сөз, қара сөздегі әр алуан үлгісін өзі жазған оқу кітабына кіргізіп, алғаш аударған Ыбырай Алтынсарин болатын.

Абай Алтынсаринның еңбегін жақсы білген де, зор бағалаған. Оны Крыловтан өзі жасайтын аудармасында өз еңбегіне белгілі дәрежеде үлгі етіп алғанын байқауға болады. Алтынсаринның тек аудармалық еңбегі емес, оның орыс классик поэзиясынан үлгі-дәстүр алуда іздеп тапқан кейбір жолдарын Абай және де өзінің творчестволық тәжірибесімен жақсы қостап, құптайды.

Осы жөнде, мысалы, Алтынсарин қазақ сахарасындағы көктем туралы “Сәуірде көтерілер рахмет туы” деген өлең жазып, қазақ поэзиясында ең бірінші рет реалистік пейзаж жасады. Мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақ халқының көктемдегі тірлігін, шаруа салтындағы көркем ерекшеліктерін аса жақсы бейнелеп берді.

Бұнда Алтынсарин Пушкин жазған, орыс тұрмысынан алынған жылдың төрт мезгілі турасындағы өлеңдерден көп үлгі алады. Еліктеу түрінде емес, классик ақынның стиліне ден қойып, соның дәстүрін меңгереді. Ыбырай осы көктем жайындағы жалғыз өлеңнің өзімен қазақтың пейзаж жайындағы болашақ реалистік поэзиясын бастап кетті деуге болады.

Абайдың кейін жазатын осы алуандас “Жазғытұры”, “Жаз”, “Күз”, “Қыс” дейтін өлеңдерінің бәрінен біз жаңағы айтылған, Алтынсарин салған тың жолдың түгелімен қабыл алынып, онан да ары көркейіп, дами түскенін білеміз.

Сол сияқты Алтынсаринге Абай орыс классиктерін аудару жөнінен де анық ден қояды. Бұл айтқанның ең үлкен бір белгісін Крыловтың мысалын аударудағы екі ақынның еңбектерінен байқауға болады. Ыбырай мысалдарды аударуда шын шеберлік көрсетіп, қазақ тілінде Крылов шығармаларын жеткізіп берудің арнаулы үлгілерін жасаған. Абай сол үлгілерді көп сынамайды. Өлеңдік түрде Ыбырай салған стильдік тың өзгешеліктерді көп өзгертпей алады. Екі аударушының қолданған өлшеу түрлері, сөздік тақырыптары бір-біріне өзгеше сай келеді. Сондықтан анық қатесіз көшірушілік жасаған адамдардың қолжазбаларында болмаса, кейде Крылов мысалын екі ақынның қайсысы аударғанын білу де оңай емес.

Мысалы, Крыловтың “Ворона и лисица” деген мысалын Абай да, Ыбырай да аударған. Екеулерінің сол аудармасы

Абайдың көп қолжазбаларында бірге көшіріліп, бірге таралып жүретін. Соның себебінен Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағына сол екі ақынның аудармасы қатарынан Абайдікі саналып, 224–226-беттерде бірге басылады. Сөйтіп, бүгінгі оқушыға Абай Крыловтың бір мысалын екі рет аударған тәрізді болып жүр. Бұл баспаның қателігі. Анығында, Абайдың аударғаны “Жұрт біледі, күледі” деп басталатын мысал. Ал “Боқтықта талтандап” дейтін Абайдікі емес.

Кеш болса да, осындай қателікті түзеу ретінде тағы айтатын фактілер бар. Жоғарыда айтқандай, Абайдың қолжазбасын көшіріп жүрген Мүрсейіт сияқты және басқа да толып жатқан адамдар революцияға шейін және одан бері де, кейінгі бастырушыларға қателік жасардай, бір қатерлі әдет қолданатын. Олар Абай өлеңдері мен поэмаларын көшіріп, кітап етуді мақсат етіп отырып, сол Абай өлеңдеріне қоса Абайдың шәкірт ақындарының және Алтынсарин сияқты ақындардың, тіпті басқа замандас ақындардың да кейбір өлеңдерін, авторларын атамастан, қоса көшіріп жіберетін-ді.

Осындайдың салдарынан, Абайдың 1945 жылы шығатын толық жинағында Крыловтан Абай ғана емес, өзге адамдардың жасаған аудармалары да жаңсақ басылып кеткен.

Әсіресе жинақтың тізілуін басқарған кейбір адамдардың шалағайлығы бойынша, жаңағыдай қолдарына түскен Абай қолжазбасының кейбір өзгешеліктерін аңдамауы бойынша, өзге тұста болмаса да, дәл осы Крыловтың мысалдарын тізген бөлімде көрінеу қателіктер кеткен. Мен өзімнің бала күнімнен білетін ескі қолжазбаларды еске алғанымда, Абайдың Крыловтан жасаған аудармаларын төрт-бестен артық деп айта алмаймын. Олар:

1. “Есек пен бұлбұл”.
2. “Бүркіт пен қарға”.
3. “Шегіртке мен құмырсқа”.
4. “Түлкі мен қарға”.
5. “Піл мен қанден”.

Енді осы аудармалар жөнінде Абай еңбегінен байқалатын бірнеше ерекшелікті атап өтейік. Ең алдымен, Абай Крылов

мысалдарының әдебиеттік ерекше қасиеттерін жақсы аңғарған. Белинскийдің түсіндіруі бойынша аңғарған деуге болады. Белинский: “Әңгіме мен мақсұт – міне, мысалдың бары осында, сатира мен ирония (ажуа) – міне, оның ең зор сипаты. Крылов дана адам есебінде мысалдың эстетикалық заңдарын ой-жобамен аңғарған. Орыстың мысалын сол жасады деуге болады”, – дейді. Осымен қатар Крыловтан қалған барлық мысалдарды Белинский үш топқа бөледі. Соның әрі сатиралық, әрі поэзиялық ең көркем түрі үшінші топтағы мысалдар дейді.

Және сатира мысалдың поэзиясы деген пікірді айтады. Абай сол үшінші топтан мысалдар аудармаған. Оның аудармалары көбінесе Крыловтың Белинский атаған екінші топ мысалдары болады. Оларға ұлы сыншының берген бағасы: “Бұларда өсиетшілдік бағыт ақындықпен шарпысып отырады”, – деген.

Абай Крылов мысалдарынан әсіресе орыс халқының Крылов заманындағы әлеуметтік, саясаттық ерекшеліктерінен туған ажуа, сатира жақтарын көп алмайды. Оның орнына өз оқушысына оңай, ұғымды боларлық, жалпы адам баласының қай қауымына болса да оңай үйлесетін мысалдарды бұрынырақ аударуға талап еткен.

Онан соң жоғарыда Белинский мысалдың бары әңгіме мен мақсұтта десе, сол мақсұт аударманың ең аяғындағы жолдарда келеді. Абай осылардың бірталайын дәл аудармай, өзінен қоспа жасап аударады.

Мысалы, “Есек пен бұлбұлда” Крыловтың бір-ақ жолмен айтқан моралін Абай төрт жол өлеңмен береді. Кейде Абай Крылов айтқан қорытындыны, моральды өзгертіп жібереді. Крыловтың “Вороненок” дейтін мысалын аударғанда, ең соңғы қорытынды, моральды Крылов бір басқа, Абай бір басқа айтады. Крылов:

Үлкен ұры құтылып, ұсақ ұры тұтылып қалды, –

деген ойды айтса, Абай екі жол өлеңмен:

...Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл! –

деп, мүлде басқаша байлау жасайды. Крыловтағы түйінді қоғамдық сынның өткірлігін өзгертіп, жалпы мінездік жайға теріс ауыстырады.

Ал “Қарға мен түлкі”, “Шегіртке мен құмырсақ”, “Піл мен қанден” деген аудармаларда Крыловта да қорытынды мораль жеке бөлініп айтылмайды. Абайда да солай. Бұл мысалдың өсиеті өз ішінде деген түсінік байқалады. Абайдың Крыловтан жасаған аудармаларында ендігі бір дәл еместік – “Стрекоза и муравей” дегенді Абай “Шегіртке мен құмырсақ” дейді. Стрекоза – шегіртке емес, инелік. Абай қазақтың фольклорында, жайшылық ұғымында инеліктің араласатын орны аз болғандықтан, оны әдейі оның ұғымына жақынырақ, қонымдырақ шегіртке етіп алған тәрізді.

Бұдан соңғы бір өзгешелік, жақсылық жағынан айтқанда, Алтынсарин мен Абай екеуі де жоғарыда Белинский атаған мысал ішіндегі әңгімені, ондағы мінездер мен сөздерді, құбылыс-қимылдарды мағына жағынан өте дәл береді. Бұл турада, өткір сөзге, шешендікке, тіл байлыққа келгенде, тапқырлық орамдылығы Абайға көп жәрдем етеді.

Бірақ сонымен қатар Алтынсарин де, Абай да Крыловты өлең қып аударған. Ал анық әдебиет жүйесінің көзімен қарағанда, орыс әдебиетінде мысал (басня) стих (өлең) емес. Ол өзі бөлекше жанр. Оның жол өлшеулері өлеңге тән өзгешеліктей боп шумаққа да бөлінбейді. Әр кезде сөйлеп айтатын ауызша әңгіме, халықтық әңгіменің нақысты, ырғақты қара сөзіне бейім келеді. Қысқа қайырылған өте мазмұнды жауаптасу, қағысулар оқиғалы желіге құрылады.

Ал Абай мен Алтынсарин немесе басқа қазақтың аудармашылары болсын, бәрі де Крылов мысалының осы ерекшелігін дәл бермеген. Қазақша аударылуда орыс әдебиетінің бұндайлық бөлекше жанры қазақшада бөлекше жаңа жанр тудырмайды. Кейбір аудармалар қазақтың төрт жолды шумағы бар он бір буынды өлеңімен аударылды.

Абай мен Алтынсарин жеті-сегіз буынды жыр алуандас өлеңмен айнымас өлшеуге бағындырып, қысқа жолмен аударады. Сол себепті сырттай салыстырып қарасақ та,

мысалы, Крыловтың “Ворона и лисица” дейтін шығармасы жиырма алты жолға бөлінсе, Абай мен Алтынсаринде елуден аса жолдардан құралады. Крыловтың мұраларынан оның әңгімесі мен сатиралық-ажуалық ең қымбатты ішкі мәнін алады да, Абай оның сыртқы түр өзгешелігін көп құнттамайды.

Адам мінезіндегі, қоғам ішіндегі құнарсыздық, өрескел сорақылық жайларды ашуға үнемі талаптанған Абай мысалды сатиралық жағынан тағы да бір өтімді, қымбат құрал есебінде пайдалануға талпынған.

Бірақ осыны айтумен бірге ескеретін бір пікір, Абайдың өзіндік, ақындық ерекшелігі – адамдық, әлеуметтік турашыл және шыншыл бітімі – оған жалғыз ғана жалтарып айтқан мысалдарды місе қылғызбас еді. Сол себепті, ол Лермонтов үлгісінде немесе Некрасов, Салтыков-Щедрин дәстүрінде қоғамдық жаманшылық, масқаралықтарды туралап шаншады. Басқа соғып, көзге шұқып отырып айтуды ақынның айқын жолы деп біледі. Крылов мысалдарын жақсы көріп аударғанмен, Абай сол Крылов үлгісінде мысал жазбайды. Себебі, жаңағы айтқандай, жаманшылықтың жайын жалтартып айтпай, Добролюбов үгіттеген жол бойынша ызалы шабытпен, тура шабуылмен “түңлігін ұшыра соғып” айту керек деп ұғынады. Сондықтан өз бойындағы ажуа мен сатираға толып келген ызалы, толқынды ойларын Абай мысалсыз-ақ ашық, анық өлеңдермен шығарады. Оларының түрі, шеберлігі, әлеуметтік-тарихтық, салт-саналық құны мен көркемдігі қазақ поэзиясының тарихында қандайлық қасиеттермен қалыптанғанын біз Абайдың өз шығармаларын тексергенде түгел айтқанбыз.

Абайдың қара сөздері

Абайдың толық жинағында 1890 жыл мен 1898 жыл арасында жазылған бір алуан шығармалары – “қара сөз” деп аталады. Жалпы саны қырық алты бөлек шығарма. Оның алты-жеті үлгісі қысқа келеді. Бұл қатарға қосылатындар он алтыншы, он сегізінші, он тоғызыншы, жиырма бесінші, жиырма төртінші, отыз бірінші, қырық бесінші сөздері. Жалпы қара сөздерден мазмұн, тақырып жағынан өзгешерек

тұратын – қырық алтыншы сөз. Ол тарихтық мақала-очерк тәрізді. Қазақ халқының қайдан шыққандығына арналған дәлелді, деректі қысқа зерттеу сияқты. Өзге қырық бес сөздің ішінде көлем жағынан ең мол шығарма бұрын Абайдың қолжазбаларында “Ғақлиат-тасдиқат” деген атпен бөлекше көшіріліп жүретін дін, мораль мәселелеріндегі Абайдың бір үлкен ой-толғауы болады. Бұл – отыз сегізінші сөз.

Осыдан соң қара сөзбен жазылған мысал, өсиет есебіндегі – Сократ пен оның шәкірті Аристодим әңгімесі. Бұл – жиырма бесінші сөз.

Көпшілік қара сөздерден және де өзгешерек қалыптанған – Абайдың отыз жетінші сөзі. Бұл бөлімше өзге қара сөздерше тұтас құрылған бүтін шығарма емес. Шартты түрде “отыз жетінші сөз” деп, бір араға бастары құрылған афоризмдер саналады.

Мүрсейіттің көшірулерінде және Абайдың толық жинақтарының бәрінде осы афоризмдер жиырма үш деп саналады. Анығында, Абайдың афоризмдері бұлар ғана емес. Және жинақтарға басылғандай бір ғана 1896 жылда туған болмау керек. Әр жылдарда айтылған терең ойлы, шешен, шебер сөздерді 1896 жылы ең алғаш Абай шығармаларын құрастырушы шәкірттері сол жылда түгендеп еске алып отырып, ойда сақталғандарын осылайша “отыз жетінші сөз” деп мөлшермен, шартты бір шеңберге сыйғызған тәрізді. Афоризмдер Абайда жиырма үштен әлдеқайда көп екенін Абай оқушыларының бәрі де біледі.

Ақынның өз шығармалары ғана емес, Пушкиннен, Лермонтовтан және әсіресе Крыловтан жасаған аудармаларының тұсында әр алуан өсиет, сын, мысқыл, ажуа, психологиялық, эстетикалық, педагогикалық жайлардан түйіп айтқан нақыл, ақыл, терең ойлар аса көп кездеседі. Сондайлық бір-екі өлең жолының бойына сыйған тұжырымды көркем сөз Абайда көбінше афоризм боп қалыптанған.

Ал өз өлеңдеріне ауыссақ, онда осылайша жазылып және жұртқа мол жайылып, нақыл-өсиет есебінде тарап кеткен талай өлең жолдары бар. Соның көбі және де Абайдың афоризмдерінің санын молайту керек. Ең ақыры, осы тұста бөлек тексеріліп отырған қара сөздердің өздерінің

кейбіреулерінен де Абайдың шешен, шебер, тапқыр етіп түйген сөйлемдері афоризм қатарында оқушы жұртқа ертеден көп тарап кеткені бар.

Олар да “отыз жетінші сөзді” көп тың мысалдармен, әлі талай тамаша бағалы афоризмдермен молайта алады.

Осылайша, жалпы Абай қара сөздерінің ішінен “отыз жетінші сөзді” де біраз ерекшелігін қарап, бөліп шығардық.

Жоғарыда жасалған екшеулер бойынша біз жеті сөзді қысқалық себебінен және өзге сөздерде әр көлемде айтылған пікірлерді қысқа түйіп, қайталайтын болғандықтан, бір бөліп шығардық. Онан соң Абайдың түгел өз сөзі болмағандықтан, аударма ретінде жиырма жетінші сөзді – Сократ сөзін бөлдік. Түр өзгешелігі бойынша отыз жетінші сөз – афоризмдер жайын жеке қарадық. Және отыз сегізінші сөз – “Ғақлиат-тасдиқатты” бұрынғы барлық қолжазбаларда бөлініп жүрген ретімен жалпы қара сөздерден бөлекше атадық. Тағы да тақырыбы ғылымдық мәселе болғандықтан, қырық алтыншы сөз – тарихтық очеркті де бөліп атадық. Осымен жиыны он бір сөз, қара сөздер көпшілігінің қалпынан бізге басқарақ саналды. Содан ары қалатын Абайдың анық “қара сөз” атты мұрасын алғанымызда, олар отыз бес сөзден құралған болады.

Енді ең алдымен, осы қара сөздің қалың тобын тақырып мазмұндарына қарай арнаулы жіктерге бөле отырып, тексеріп танып көрейік.

Жалпы алғанда, Абайдың осы барлық қара сөз дейтін мұралары көркем прозаның өзіне бөлек, бір алуаны боп қалыптанады. Бұлар сюжетті шығармалар емес. Бұрынғы жазушылар қолданған естегі, мемуар де емес. Стилль, мазмұн жағынан алғанда, осы шығармалар Абайдың өзі тапқан, бір алуан көркем сөздің түрі. Кейде адамгершілік, мораль мәселелеріне арналған өсиет, толғау тәрізді.

Бұл шығармаларда Абай өзінің оқушыларымен әңгімелесіп, жүзбе-жүз кездесудегі мәслихат, кеңес құрып отырған, ойшыл ұстаз тәрізденеді. Кейбір сырт сипаттарына қарағанда, Лев Толстойдың “Круг чтения” деп аталатын еңбегіне ұқсас. Толстой өзінен басқа ойшылдардың көп-көп жайлардан жазған толғаулы терең пікірлерін жиып топтап, өз оқушыларына бірнеше кітап етіп ұсынған. Бірақ

Толстой “Круг чтенияда” оқушыларымен тыныш, тату әңгіме өткізем дейді. Сөз бастағанда әрбір жайлардан өз ойларын келтірмейді.

Абайдың қара сөзінде Сократтың сөзін, дін үгітшілерінің сөздерін келтіргендей етеді. Абай қара сөздері көбінесе барлық жайлардан өзі сөз бастап, өзі әңгіме дүкен құрып отырған болады.

Осыдан соңғы қара сөздер жөнінде айқын байқалатын бір өзгешелік, Абай өзінің өлең сөздерінің көптен-көбі заманындағы оқушы мен тыңдаушыларына үнемі түсінікті болмайтындай көреді. Онысы – анығында солай да еді. Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңдерінде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен таратады.

Сондықтан кейбір қара сөздерінде бұрынғы өлеңінде айтылатын ойлар қарапайым, жеңіл, оңай ұғымдармен қайтадан айтылады. Бұл жөнде Абай өзінің көпшілік оқушы, тыңдаушысыменен әңгімелеседі. Және сол әңгіменің үстінде адамгершілік мәселелерінен: әділет, ақтық, турашылдық, шындықты сүйгіштік, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық сияқты жайларды айтады. Немесе осылардай, адамдық сипаттың жауы болатын аярлық, жалғаншылық, бәле құмарлық, мақтаншақтық, мансапқорлық, өсекші-өтірік-шілік, еріншектік, әр алуан арамтамақтық сияқты мінездердің барлығын айтқанда, Абай сол жайларды тыңдаушының көңіліне, көкейіне қонымды ету жағын алдымен ойлайды. Айтпақ сөздері мен ойларын мысалдармен келтіреді. Кейде өзінің көз алдында отырғандай, тыңдаушысына сұрақтар береді. Өзі онымен жауаптасып, әңгімелескен кісі тәрізденіп отырады. Мысалдарды қазақтың Абай заманындағы күнделік болмысынан алады. Сол мысалдар кейде күлкіге сайып, мысқыл, ажуа халдерді әдейі айқындай түседі. Әңгімесі тыңдаушысына пайдалы өсиет болумен бірге, көңілді айтылып, қызықты боп жетсін деген мақсатты ойлайды.

Өзінің адамгершілік, әлеуметшілдік, ағартушылық ойларын айтуда, Абай педагогикалық жақсы әдісті қолданады. Оңайдан қиынға қарай, жақыннан жыраққа қарай, қызықты, күлкілі жайдан үлкен толғаулы қорытындыға қарай біртіндеп жетектейді. Сатылап отырып үгіт-өсиет асырады.

Сонда тыңдаушысы туралы Абайдың күдігі көп. Кейбір терең өсиет, озғын ойлары бұның тыңдаушыларының санасына жетпеуге мүмкін. Сол себепті өлең сөздерінде ұзақтан, тереңдеп айтылған кейбір ағартушылық, адамгершілік үлкен ойлары мен қоғамдық тартыстың қайшылықтарын ашатын анық шыншыл және күшті азаматтық сындарын мынау қара сөздерінде оңайлатып, азайтып, қысқартып айтатыны да болады. Бұл ретте кейде ақынның өлеңінде кездесетін қайшылықтар және тарихтық тар көлемді түсініктер көбірек көрінетін кездері де болады.

Оқушы мен көпшілік тыңдаушыларының өз тұсындағы сенім-нанымдарын еске алғандықтан, ақын дін тақырыбын көбірек сөз қылады. Әрине, оның өз нанымы өзгермейді. Сондықтан өлеңіндегі сияқты, дінді адамгершілік моральдың, тәрбиенің қараңғылыққа қарсы, шартты түрдегі өткелі есебінде бағалайды.

Осындай негізгі түсінік (убеждение) Абайдың қара сөзінде де көрінеді. Бірақ осымен қатар мұсылман дініне иланған тыңдаушыларына құдайдың, пайғамбардың, иман, парыздардың жайларын көбірек айтады. Мынау оқушылармен әңгімелескенде өз ойына соларды көбірек серік етеді. Және өлеңнен қара сөздерді төменірек түсіретін тағы бір өзгешелік бар. Онысы: дін тұтынушылар мен би-болыс, атқамінерлер жөніндегі аса аяусыз, сыншы, жазушы болған қалпын Абай қара сөздерде біраз жеңілейтіп, ашуын азайтыңқырап алады.

Өлеңінде жаңағы топтар жөніндегі шығармалар тіпті көп болса, қара сөздерінде аз көрінеді. Бірнеше шығармаларда басып айтқан ащы, сыншы пікірлер болғанмен, көпшілік қара сөздер орташа шындықты орташа халде таратады. Бұнда жалпы байқалатын күй, осы тыңдаушылармен Абай тату, тыныш мәжіліс құрғандай болады. Ол тыңдаушыларды, әрине, “Ғақлиат-тасдиқаттағы” оқушылар ғана деп бағалау дұрыс болмайды. Өйткені “Ғақлиатты” Абай өзінің қасында жақын жүрген шәкірт достарына, үміт еткен жақсы жастарына аса бір жылы жүректен ағалық өсиет етіп айтқан.

Ал көпшілік қара сөзде Абайдың көз алдында көрініп отырған тыңдаушысы жаңағы жастар ғана емес сияқты. Бірақ олар Абайдың аяп әңгімелесетін, тартына сөйлейтін адамдары тәрізденеді.

Осы себептен болу керек, қара сөз ой тереңдігі жағынан да көп өлең сөздерден тайызырақ, сәл ғана шындықтардың өріс-өрісін байқатқандай болады.

Енді осы жайларды, жоғарыда біз бөліп шығарған отыз бес қара сөздің әр алуан жіктерінен, таптарынан нақтылап танып көрейік.

Жиыны барлық қара сөз, біздің аңғаруымызша, он-он бір тақырыпқа бөлінеді. Кейбір тақырыптар бір топ сөздердің көлемінде қайталап, әр алуан жаңа мысқыл, теңеулермен, дәлелдермен молайғаны болмаса, ой жағынан бір алуандас болады. Ал кей тақырып бір-бір қара сөзде айтылумен тоқтап отырады. Мысалы, бірінші қара сөзінде Абай жазуға қалай кіріскені туралы сөйлейді. Бұнда өмірбаяндық дерек бар және өзінің жалпы шығармалық еңбегіне ойлы түсінік береді. Бірақ кейін осы тақырыпқа өзге қара сөздерде оралмайды.

Екінші сөзінде – халықтарды салыстырады. Қазақ, ноғай (татар), сарт (өзбек), орыс сияқты көршілес елдерді оқушысы қазақ жұртшылығына әділетті достық көңілмен ұғындырып береді. Әңгімені жәй бір тыңдаушылар тобында отырғандай, жеңіл әзіл тәрізді бастап, өз халқының дәлелсіз үстірт өзімшілдігін мысқыл ете келеді. Содан барып шын сыншыл ойларына ауысады. Еңбек сүйген ел атаулының бәрі де қазақтай еңбексіздікке мол салынған және сол еңбекті өнеркәсіпте, күндегі тірлікте көрші елдің бәрінен кейін қалып отырған халқына үлгі берерлік, артық елдер болып бағаланады.

Тақырып жағынан алғанда, үшінші сөз де өзіне бөлек бір алуан. Бұнда қазақ сахарасын билейтін әкімдер, тергеуші билер, соттар туралы сөйлейді. Сол күндегі ел тірлігінің қайшылық, ауыртпалықтарын молайтып отырған патшалық аппараты туралы да ой қозғайды. Болыс атаулының елге сор болатын, тынымсыз сойқанды мінездерін әшкерелейді. “Уақытша себі бола ма” деп бірер ұсыныстар айтады. Сол ретте ендігі болыс орысша оқуы бар адамнан болса екен дейді. Және тергеу мен үкім шығаратын қазақтың биі, сот орны туралы пікір айтады. Ел ішіндегі дау оңай шешілу үшін, әділетпен аяқталу үшін патшалық өкіметі сайлаумен қойып жүрген билер болмаса екен дейді. Оның орнына третей билікті ұсынады. Абайдың осы пікірі Герценнің

“Былое и думысында” жазылған соттар турасындағы пікіріне өте дәл келеді. Герцен Россиядағы параны құрту үшін халықтың көз алдында әшкере тергеу болатын болсын және бұрынғы третей соты қайтадан заңға кірсін деген.

Абайдың ойында да билік, тергеу халықтың қамына жақын болсын. Жұртшылыққа залалды жаманшылық атаулы орынды жазасын алатын болсын деген қамқорлық талап бар. Бұл қара сөз Абайдың өз тұсындағы күнделікті өмір шындығына қолма-қол қатынасып, жәрдем етсем деген талабын көрсетеді. Өлеңдік шығармаларында өз заманының шындықтарымен қолма-қол байланысты болып, оны сынау арқылы пайдалы іс етемін деген ақын, жаңағы қара сөзінде сол әлеуметтік, әкімшілік қалпына нақтылап араласқысы келеді. Әсіресе халыққа күнделік іс-әрекеттерімен бейнет, дерт әкеліп отырған тергеушілік тәртіптің сорақылықтарымен алысуға кіріседі. Бұл жөндегі Абайдың кемшілігі, қателігі Шоқанның бір қателік пікірімен үйлес келеді. Екеуі де ендігі билер ауыспайтын өмірлік би боп сайлансын дейді. Бұл ескі феодалдық қалыпқа тартар еді.

Төртінші сөздің де тақырыбы өзіне бөлек, басқаша шығады. Бұл өсиетте бұрынғы өлең сөзінде көп айтқан бір тақырыпты қозғайды. Онысы — күлкі туралы ойлаған ойы, сыны.

Бесінші сөз — қазақтың кейбір мақалдарын сынайды. Мұнда халық санасының өзіндегі надандық, қараңғылықтың салдарынан туатын мінді мінез, кемшін ой, айыпты әрекеттерді шеней өтеді. Мал үшін өмір кешетін адамдарды үлкен қиялменен сынап, айыптап түземек болады.

Осы жоғарыда аталған бес сөзінде бес бөлек тақырып болса, келесі алтыншы сөзден бастап белгілі ой мен сындардың, өсиет пен үгіттің арнаулы тақырыптары бірталай сөздерде қайталап отыратынын көреміз. Мысалы, алтыншы, сегізінші, тоғызыншы, оныншы, он төртінші, жиырма үшінші, жиырма алтыншы, жиырма тоғызыншы, отыз үшінші, отыз тоғызыншы, қырқыншы, қырық бірінші, қырық екінші және қырық үшінші сөз сияқты үлкен бір топ сөздерінде Абай ел мінезін көптен-көп сөз етеді. Бұнда бірлік жөнінде, ол ақылды болыс-би сияқты ел әкімдерінің “пара алмайтыны” жөнінде кекету-ажуа

айтылады (алтыншы, сегізінші сөздерде). Және де осы топта ол туралы толғанған ойдың ызалы ащы күйін уланған оймен көрсететін сөз бар (тоғызыншы сөз).

Осы қатарда мінез жайын айта келіп, өтірік, батырсыған бояма мінезді сынау, адамдықты үгіттеу он төртінші сөзде көрінеді. Ел мінезін сынайтын сыншыл-реалист жазушы кейде бұрынғы өлеңінде қолданатын қатты сатираны да өзіне үлгі етеді. Қуаныш пен жұбаныш жайын аса ащы сатирамен жиырма үшінші сөзде, жиырма алтыншы сөзде айқын көрсетеді.

Жиырма төртінші сөзінде тағы да мақалды шену арқылы ел мінезіне үлкен сыншылдық жасайды. Және де кәсіп, еңбек иесі адамды бұзып, аздыратын салтты отыз үшінші сөзде баяндайды. Осыдан соңғы бір топ толғаулар қазақтың бұрынғы өткен адамдарының мінезін сөз етеді. Халықтың дұрыс мақалдарын елдік қасиет есебінде ақынның қадірлейтінін көреміз (отыз тоғызыншы сөз).

Ел мінезіне арналған сөздердің қырқыншысы – тыңдаушысыменен көзбе-көз әңгімелесу үстінде туғандай. Жазушы көп сұрақтар беріп отырып, қазақ қауымындағы адам мен адам арасындағы қарым-қатынасты қатты сынап сөйлейді.

Және де ел мінезіне арналған қырық бірінші сөзде Абайдың көп өсиет-сын өлеңдерімен ұштасатын жәйттар қайта қозғалады. Елді тағылым-тәрбие түзер еді, ол жоқ деген арманды ой туады. Халық басындағы, қоғам ішіндегі ауыртпалық күйдің бәрін теріп көрсететін осы топ сөздердің бір алуаны (қырық екінші сөз) жұмыссыздыққа арналады. Еңбексіз жатып ішу, қолы ұдайы бос болу жеке адамның басындағы және бар қауымдағы кеселдің үлкен себепшісі деген аса сыншыл, дұрыс ойлар айтылады.

Осы бір топ сөздердің ең соңғысы – қырық үшінші сөз алғашқы жолдарында Абай санасындағы дуализмді көрсеткенмен, педагогикалық, психологиялық үлкен жүйрік ойды танытады.

Қара сөздер ішіндегі көлемі үлкен, кенеуі мол сөздің бірі де осы деуге болады.

Енді бір бөлек тақырып боп, жетінші сөз оқшаулау көрінеді. Ол – жас баланың психологиясын еске алып талдаған сөз. Баладағы білуге ұмтылу жақсы қасиет екенін

атау-мен бірге, үлкеннің надандығы сол жақсы баланы жаман тәрбиемен қорлап бұзғанын білдіреді.

Өзге қара сөздерден және де өз тақырыбымен оқшауырақ тұратын он бірінші сөз – ұрлық турасынан басталып, ұлықтарға қарсы, оларды қатты әшкерелеген сыншының ойын танытады. Халықтың, көпшіліктің өкілі боп отырған азамат жазушы жаңағыдай ұлықтар кесірінен бейнет шегетін ел үшін ширығып, ызалы турашылдық сөздерін сөйлейді.

Бұл тексерілгендерден бөлек қара сөздердің ішінде тағы бір қайталай түсетін тақырып – дін менен мораль, тәрбие жайларын қозғайды. Олар: он екінші, он үшінші, жиырма жетінші, отыз бесінші, отыз алтыншы, отыз сегізінші және қырық бесінші сөздерде.

Осы сөздердің кейбірінде Абай құдайға құлшылық етудің мәнін айтып, иман жәйін сөз етеді (он екінші, он үшінші сөздер). Бірақ сол мұсылманшылдықтың анық діндік үгітін айта отырып, Абайдың өз оқушысына жеткізбегі – адамгершілік өсиеттер болады. Сол адамгершілік қасиетті адам өзінің жаратылыс сырымен қоса бағалап, түсінсін деп ойлайды. Сондай түсінік адамды адамгершілік биік сатыға көтереді дейді. Осы ойына тіреп, дерек етіп (жиырма жетінші сөзінде) әдейі ұстаздық, тәрбиешілік ниетпен Сократ сөзін береді.

Отыз бесінші, отыз алтыншы сөздерде Абай қазақтың дін күтушілерін және сол дін жолының өзіндегі өрескел мінді мінездерін шенейді. Пайғамбар өсиетін айта отырса да, сыншыл ақылдың талаптарын Абай айқын атап отырады.

Осы топта көлемі мен мазмұны бойынша ең үлкен орын алатын отыз сегізінші сөз – “Ғақлиат-тасдиқат”. Бұнда Абай аят, хадистерден цитаталар келтіріп сөйлейді. Жазу тілінің басқа қара сөздердегі анық қазақтық түрін өзгертіп, кітапшылап (түрікше) тың үлгі, стиль іздейді.

Сыртқы стильдегі, тілдегі өзгешеліктер бұл сөздегі діндік мазмұнменен нық байланысты. Осы кезде Абай өзін анық түп наным жағынан да, моральдық қасиеттер турасынан да және адамгершілік тәрбие мақсатымен де анықтап, таныта түспек болады. Өлеңдерінің тұсында айтқанымыздай, әрине, бұл сөзде де Абай өзін мұсылман етіп көрсетеді. Ол діннің құдайына иланады. Енді соның көп сипаттарын оқушысына

баяндап береді. Сол баяндауында үнемі адамдық жақсы сипаттар жағын айрықша екшеп терумен болады. Ендеше, бұл сөздің де түп мазмұн-мақсаты – адамды жақсы етіп шығаратын қасиет, сипаттарды жеткізе түсу. Моральдық философияның, педагогикалық мұраттардың негізін діндегі негіздермен қабыстырып бермекші. Жалғыз-ақ осы жөндегі Абай ойларында кейде көрінеу тайыздық, көнелік те байқалады. Бұл әсіресе жаратылыс жайы мен адамның жаратылыс сырын шешемін деген кездерінде аса айқын сезіледі.

Сонымен қатар осы үлкен сөздің ішінде Абай үлкен батылдық табады. Тарихтық, әлеуметтік, ағартушылық жөнінде күшті қуат көрсетіп, заманы үшін аса сыншылдық танытатыны да бар. Ол – қазақ ортасындағы не жалпы мұсылмандық шығыстағы қоғамдық, әлеуметтік құрылыстар жөнінде айтатын терең толғаулы пікірлер.

Алғашқы айтылған сөздің мысалын осы отыз сегізінші сөзде (Толық жинақ, 356-б.) келтірген бір ұзақ пікірден байқауға болады. Барлық жаратылыстың молдық берекесін айтып келіп, Абай “Адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік” – дейді. Осымен бар дүниенің жан-жануары, өлі-тірі табиғаты – баршасы да тек адам баласы үшін жаралады. Өйткені адам нәсіліне тәңір иесінің жасаған махаббаты солай деген ой таратады.

Анығында, жаратылыс диалектикасын ойлағанда, Абайдың бұл айтқаны жаңылыс, теріс пікір. Және философия тарихында әлдеқашан ескірген – дүние адам үшін жаралады дейтін, көп заманнан бері қолданудан қалған, көне пікір болады.

Ал әлеуметтік мәселеде Абайдың дін жайын қозғай отырып, дін ұстаздарына айтатын қатты соққы, сындары және осы сөзде. Бұл жоғарыда біз айтқан, Абай ойының ең қымбатты, бағалы жағы.

Абай молдаларды сынап келіп (Толық жинақ, 382-б.): “Бұл заманның молдалары хақим атына дұспан болады (бұнда Абайдың хақим дейтіні – оқымысты ғалымдар мен жазушы ойшылдар. – М. Ә.). Бұлары білімсіздік, бөлкі, бұзық пиғыл” – деп, осыдан кейін Абай молдаларды өздерінің тілдерімен дәлелдер айтып отырып әшкерелеп, қатты шенеп шығады. Содан ары (Толық жинақ, 383-б.) жалғыз

қазақ емес, бүкіл мұсылманшылық ғаламына ауысады. Өздерінің реакциялық қараңғы нанымдарымен елді ұлатып, шырмап келген үлкен дінбасыларға да аяусыз соққы береді.

Мысалы, “Молдалар тұра тұрсын. Хұсусан бұл заманның ишандарынан бек сақ болындар. Олар – фитнәи ғалам (ғаламның бұзықтары. – М. Ә.). Бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хукім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһли тариқат (сопылық жолындағы жандар. – М. Ә.) біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі – мұхал. Бұлар – адам аздырушылар, хатте дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тәспиғи менен сәлделері, онан басқа ешнәрсе жоқ”, – дейді.

Осындай дінмен байланысты діншіл ойларды айтып келіп, Абай сөзінің негізін адамгершілікке тірейді. Барлық өсиет ой-толғау еңбектерінің қорытындысы тағы да адамгершілік тәрбие екенін танытады. Адамды қор қылатын ең залалды жаманшылықтарды санап өтеді. Олары үш нәрсе: надандық, еріншектік, залымдық, – деп атайды.

Өлең шығармаларында адамгершілік, тәрбиелік терең ойларды қозғағанда айтатын қорытынды түйіндерін осы арада тағы келіп табады. Сөйтіп, анық айқын діншілдік үгіт сияктанып басталған сөз ақынның өз ұғымындағы үлкен моральдық философияның тәрбиелік талаптарына келіп қосылады.

Ақындық өсиеттері мен қара сөзде көрінген ұстаздық мақсаттар екеуі де осындай тұстарда табысып кеп, үнемі бір сағаға қосыла құйылып жатады.

Осылайша топталып, тексерілген қара сөздердің тақырып бойынша құралатын ендігі бір мол түрі тағы бір топ сөздерде көрінеді. Олар: он бесінші, он жетінші, он сегізінші, жиырма бірінші, жиырма екінші, жиырма сегізінші, отызыншы, отыз екінші, отыз төртінші және қырық төртінші сөздер. Бұнда әр алуан түрде қайталап келіп отыратын бір тектес тақырыптар бар.

Сол ортақ тақырыптар адамның адамдық қасиеттерін тереді. Үлкен адамгершілік, ақтық, тазалық, азаматтық жөніндегі тәрбиелік ойлар айтылады.

Он бесінші сөзде мораль мәселесін мінез белгілеріне

байланыстыра отырып, әрбір жақсы адам боламын деген кісіге өз-өзіне есеп беру, самоанализ, самоотчет жасау қажет екенін айтады.

Он жетінші сөзде Абайдың өз тұсындағы және Абайдан бұрынғы үлкен моралист, педагог ойшылдардың, ұстаздардың көп айтқан пікіріне жанасатын ой-толғау жүргізеді.

Ол – толық сапалы адам болудың шарты, гармоническая личность жайындағы ойлар. Адам жан-жақты, асыл қасиетті болу үшін оның бойындағы қайрат, ақыл, жүрек (сезім. – М. Ә.) үшеуі бірдей болып, тең табысын деген талап қояды.

Он сегізінші сөзінде және де қысқа қайырып, адамды адам етіп өсіретін, ұлғайтатын ақыл, ғылым, ар, мінез деген ой түйеді.

Жиырма бесінші сөзінде қазақ халқынан қадірлі азамат, қауымға пайдалы қайраткер шығару үшін орыс оқуының ерекше бағасын қадірлеп айтады. Оқушы өзі үшін емес, халқы үшін еңбек ететін адам болсын дейді. Бірақ осы сөзінің ішінде және осыдан бұрын жазылған жиырма екінші сөзінде Абай бірнеше қайшылық пікірлер айтады. Орысша оқып жүрген жастардың ішінде жақсы атаның баласы аз оқыды деп, екіұдай ұғым қалдырады. “Жақсы ата” деп Абай тұсындағы жалпы ұғымды алсақ, – жуан атаны ұғынуға да болады. Немесе Абайдың өзіндік сыны бойынша – үлгі берер, жеке жақсы атаны айтты деуге де болады. Қалайда осылай екіұдай түсінік беретіндіктен, жиырма бесінші сөздің бағасын біраз әлсірететін жәй бар. Жаңағы аталған жиырма екінші сөзде Абай көрсеткен қайшылық бұрынғы өлеңінде де бірен-саран жерде ұшырасқан қайшылыққа жалғасады. Ел билеуші адамдардың адамгершіліктен тыс мінездерін сынап, әшкерелеп келе отырып, Абай еңбек байын қостаймын дегендей ойға ауысады.

Көп байдың сорақылық, зиянды, қомағайлық, қанаушылық мінез-құлықтарын көп шығармаларында ашып, әшкерелеп келген Абай “еңбек байы” дерлік бай қоғам ішінде болмайтындығын айыра алмаған.

Адамгершілік жөніндегі тәрбиелік тақырыпты Абай отыз екінші сөзінде де және қырық төртінші сөзінде де қайталап, толық дәлелдеп өтеді. Бұларда ғылым басқа есеп

үшін емес, адамның бас қасиеті өсуі үшін, арлы, мінезді толық мағыналы адам болу үшін жәрдем етсін дейді (отыз сегізінші сөз).

Қырық төртінші сөзінде тәрбиелік ойдың тағы бір шартын адамның басындағы мінезділікпен байланысты талапқа әкеп саяды.

Міне, осылайша топтап тексеру ретінде тақырыптық өзгешеліктерін еске алып отырып, біз Абай жазған қара сөздердің барлығын шолып өттік. Ақынның бұл шығармаларын тексеруде жылма-жыл (хронологиялық) ретпен талдауды қолданбадық. Абайдың лирикасын тексеруде ол әдіс ерекше қажет, шарт болса, мынау үлгідегі шығармаларын талдап ұғынуда поэзия тұсындағыдай соншалық қажет, міндет боп танылған жоқ. Себебі, өлеңде ақынның тақырыптарын қайталап отырса да, барлық ақындық шеберлік, жаңалық, көркемдік түрлер үнемі өзгеріп, жаңарып отырады.

Ал қара сөздер түр жағынан, әдебиеттік құрылыс жақтарынан бұндай жыл санап жаңғырып, өзгеріп отырған тың түрлердің тосын үлгілерін бермейді. Сол себепті бұндағы түр, стильдік өзгешеліктерді жалпы қара сөздердің барлығына ортақ қалпымен осы бөлімнің алғашқы кіріспе беттерінде атап өттік. Содан кейін жазушының өзінің де зер салғаны – ой менен мазмұн болғандықтан, қара сөздерді біз әдейі тақырыптық, мазмұндық ерекшеліктерге қарап, жоғарыда өзіміз жіктеген топтар бойынша тексеріп тануды орынды көрдік.

Қорыта келгенде, Абайдың қара сөздері – оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына дейміз. Абайдың өз тұсында болған тарихи шындықпен, қоғамдық құрылыспен, күнделік сан алуан надандық, қанаушылық, озбыр зұлымдық атаулының барлығымен байланысты туған шығармаларды көрдік. Қара сөздердің бағасы – Абай заманындағы жағдайды, тарихтық шындықты өз қалпында, бұлжытпай толық танытып береді. Рас, біздің заманымыз үшін Абай сынап, суреттеп отырған ортаның барлық болмысы, барлық дерті және Абайдың сол ортада отырып, күнделік өмірмен байланысты атап отырған мақсаттары, кейбір ұсыныс ойлары – бәрі де ескірген. Біздің қоғам үшін Абай өмір кешкен тарихтық орта мен қоғамдық

шындықтар мүлде алыста, артта қалған дүние. Осы тұрғыдан карағанда, қара сөздердің арманы мен мазмұны, мұраттары тек тарихтық жағынан бағалы деу керек.

Екінші – Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес. Бұл жағы айрықша таратып, талдауды қажет етпейтін түсінікті жайлар.

Ал осы аталғандардан басқа, Абайдың поэзиялық мұрасына қоса қара сөздері беретін, әр заманда бағасын жоймайтын бір үлкен қымбат қазына бар. Ол – Абайдың қара сөзді жазған тілі. Өлең сөзінде өзінің барлық ерлігі, жаңалығы, көркемдік таланты бойынша қазақ тілінің сапасын әдебиет тілінің дәрежесіне көтерген ұлы тарихтық еңбегі қандай болса, қара сөздерінің тілімен де Абай осындай еңбекті біздің мәдениет тарихымызға мол сіңірді.

Біздің осы күнгі сөйлеп, жазып жүрген әдебиет тіліміздің тарихы жалғыз ғана Абайдан басталады деп кесіп айтпасақ та, сондай сапалы тілді қазақтың жазба әдебиетінде анық биік белге өрлетіп шығарған Абай екені даусыз.

Ақылбай шығармалары туралы

Ақылбайдың шығармалық еңбектеріне көшуден бұрын, оның өмірі туралы қысқаша деректер айта кетейік. Ақылбай – Абайдың өзінің баласы. Абайдың алғашқы әйелі – Ділдәдан, әкесінің он алты жасында туған.

Алғашқы балалық шағын және жігіттікке жеткен кезін Ақылбай өз әкесінің үйінде өткізбейді. Үлкен әкесі – Құнанбайдың кенже баласы атанып, оның төртінші әйелі, ең соңғы тоқалы – Нұрғанымның қолында өседі.

Осындай тәрбиелік жағдайының есебінен Ақылбай Абайға көбінше іні есебінде қарап өскен. Абайдың анық ұлғайып, үлкен білім иесі, атақты ақын болған кезінде ғана Ақылбай оның өз тәрбиесіне ауысады. Бірақ жас кезі, жігіттік шағы Абайдай әкеден аулақта өткендіктен, Ақылбай орысша оқи алмай қалған. Оның оқу-білімі ауылда оқыған мұсылманша, ескіше оқудың орташа дәрежесі болады.

Бертінде Абайдың ақындығын танып, оның мәжілісі, өсиеті көп әсер еткен соң Ақылбай өз бойындағы ақындық күшін жарыққа шығара бастайды.

Әуелгі кездерде қысқа өлеңдермен өз өнерін байқатып жүріп, кейін бірнеше үлкен поэма жазады. Ақылбай Абайдың ортасына араласқан соң, ән-күй, музыка өнеріне көп ден қояды. Ол ірі домбырашы және скрипкашы болған. Соның үстіне композиторлық талантын танытқандай, әдемі бір ән шығарғаны да бар. Әнді Әлмағамбет деген жас әншінің сұрауы бойынша шығарады. Әлмағамбет Ақылбайдың ерекше талантты адам екенін танытарлық белгі болғандықтан, біз сол әннің өлеңін келтірейік:

Бір ән тауып Әлекең бер деген соң,
Матай алыс, бірталай жер деген соң.
Он минутта ойыма осы ән түсті,
Қапаш-құпаш қолымды сермеген соң.

Ішік кидім бұлғыннан құндыз жаға,
Жас дәуренді өткіздім бермей баға.
“Ақылжан” деп талай қыз тұрушы еді,
Сұмдық шықты дейтұғын “Ақыл аға”, –

деген.

Бұл мысалы Ақылбайдың әнші ақын болғандай өнерін көрсетсе, біз оның поэмалар шығарарлық өнері болғандығын да айттық. Ақылбайдың жазып шығарған үш поэмасы болған. Алғашқысы – “Жаррах” деген поэма, бұның тақырыбын шығыс әңгімесі – “Жеті үй” дейтін ұзақ ертегіден алған.

Екінші поэмасы – “Дағыстан”.

Үшіншісі – Африкадағы зұлыстар тірлігінен алынған үлкен поэма “Зұлыс” еді. Бірақ “Жаррах” поэмасы мүлде жоғалып кеткен. “Зұлыстың” бас жағы ғана сақталып қалып, барлық поэма және де жалғыз сақталған қолжазба ортенумен жоғалып кетті.

Біздің қолымызда енді қалған Ақылбайдың жалғыз поэмасы – белгілі “Дағыстан”.

Поэмаларын Ақылбай өз өмірінің соңғы кездерінде шығарған. Ақындық талантын ірі үлгілермен кесек еңбек тудырып, таныта бастаған Ақылбай өзінің ақындық өнерінің жаңа өрлеп келе жатқан кезінде қайтыс болады. Ол 1904 жылы, әкесі Абай қаза болғаннан кейін, соның қырқын

Семей қаласына жұрт жиып беріп болған түні, әкесінен соң қырық күн ғана өмір сүріп, өзі де қайтыс болады.

Енді біз Ақылбайдың “Дағыстан” атты поэмасын тексеріп өтейік.

Бұл поэма Кавказдағы Дағыстанда болған бір тартыс әрекеттерді баян етеді. Ақылбай осы шығармада өзі қазақ ақыны бола тұрып, тақырыпты қазақ тіршілігінен ұзап барып, өзге ел тұрмысынан алып жазады. Абайдың антик дәуірінен “Ескендір” тақырыбын, араб ескілігінен “Масғұт” тақырыбын алып, ұлттық шеңберден кеңірек өріс іздеген дәстүрін танытады.

Ақылбай өз поэмасының басында Кавказ тауын баян етеді. Лермонтовтан Абай жасаған аудармада “Арыстанның жалындай бұйра толқын бар” Терек аталған еді.

Қазақтың Каф дегені – Кавказ серек,
Құдайым сұлу биік еткен ерек.
Ақырып айдаһардай, жүз толғанып,
Тасты ағызып, тау жарған долы Терек, –

деп бастайды.

Солайша, өз поэмасының оқиғасы жүретін географиялық ортаны атап алған соң, дәл Дағыстанның елін мінездеп жырлайды. Олар қатал ерлігі бар, ашушаң, суық мінезді жұрт болып сипатталады. Ызада кекшіл, қатал, қанжар жұмсағыш мінездерімен Дағыстан елінің қазақтан басқаша екені айтылады.

...Сөйлейін сол таудағы Дағыстаннан,
Жауыменен жалығу жоқ шабысқаннан.
Күні бүгін іркіліп көрген емес,
Бір сөзге қанжар алып қағысқаннан...

Содан кейін ақын Кавказдың таң атып келе жатқан көрінісін суреттейді. Оянған табиғаттың алғашқы үнші-жаршысы құмыр бұлбұл сайрап, скрипканың квинтасындай жіңішке нәзік күй толғантқанын сипаттайды. Динамикалық суретпен өндімелі күйде баян етілген көрініс ішінде атыраптың әр алуан суретін атайды. Сол қатарда Дағыстанның жарымы ойран болған таулық

қалалары ақынның көзіне түседі. Осы арада Ақылбай өз шығармасында алып отырған әдебиеттік үлгісін тамаша қымбат бағалы жолдармен таныта кетеді.

...Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары.
Бұрын неше соғыста ойран болған,
Көрінді Дағыстанның қалалары, —

дейді.

Бұл жолдар Ақылбайдың әдебиетте қадірлеген ұстаздары кім екенін аңғартады. Ақылбай да, Абайдың өзінше, орыс жазушыларын ерекше қадірлеп сүйеді. Заманындағы оқушыларға орыстан дәстүр, үлгі алып отырғанын әдейі батыл әңгімелейді. Оларды және тек адамдар демей, “даналары” деп, өзгеше қадір тұтынғанын жариялай келеді.

Ақылбайдың суретшілігінде өзгеше бір өндімелі кеңдік пен үйлескен, анық дәлдік бар. Әуелі таңды, одан тауды, содан ары қалаларды оқушы кезіне біртіндеп көрсетіп кеп, ақыры бір қаланың ішінде, бір “хананың” есік алдына көз тоқтатады. Оқиға да осы арадан туып, дамып кете барады.

Сюжет құрылысында Ақылбайдың бұл поэмасы орыс классик поэзиясындағы қызықты оқиға туғызу түрін шебер түрде жалғастырған. Поэманың басында қайғылы Жүсіп қарт көрінеді. Оның жүзінде жас:

...Жуан, қалың білектей бурыл мұртқа,
Домалап улы жасы барып жеткен...

Қарттың жүзі жасқа, жүрегі қазалы өкінішке толған. Болашақ геройының осы халін сәл баяндап, ақын әңгімені бұл арадан үзеді де, енді осы қарт Жүсіптің дәл жаңағы қайғыға неден түскенін баяндауға ауысады. Содан ары поэманың барлық оқиға тартыстары дағдылы жолмен өрбиді де, ең ақырында барып, кезегімен дамып келген оқиға жаңағы поэманың басында қайғылы жаспен отырған Жүсіптің өзіне оралып кеп аяқтайды.

“Дағыстан” поэмасы адам образын көрсетуде, қызық оқиғалы тартыс түйіндерін туғызуда өте шебер қалыптанған. Бұнда Жүсіптің жас жігіт кезінен басталатын бір тартыс

бар. Оның есебі қызғаныш болатын. Жүсіп қызғаныштың үстінде жазықсыз жақсы жігіт, ер, мерген Ыбырайымды қапыда өлтірген. Ыбырайымның шешесі де баласының қазасынан қиналумен өледі. Бірақ Жүсіпті қарғап өледі. Содан кейін ұзақ мезгіл өтеді. Жүсіп үйленіп, одан бес ұл туады. Және сол бес ұлдың ортасындағы жалғыз гүлі – Зайра сұлу өседі. Осылайша, Жүсіп тірлігі толықсып, бағына жеткен шағында баяғы өлген кемпірдің қарғысы енді келе бастайды.

Содан поэманың ішінде қызық әңгімеленген тартыстар арқылы Жүсіптің бес ұлы қаза болады. Ең соңында Жүсіптің қан кегін қуған қызғанышы арқылы қызы Зайра және өлімші боп жатады.

Сол ең соңғы қалған жалғыз нәсілінің өлім шағында, Жүсіп кешірім сұраған. Бірақ махаббаты үшін шерленіп, өлім халіне жеткен Зайра әкесіне кешпей жатыр. Поэманың басында қайғылы Жүсіптің өкінішпен жылап отырған себебі осы еді.

Бұл шығарма – анық өмірлік романтика үлгісінде жазылған. Бұрын қазақ поэзиясында үлгісі болмаған, өзгеше шығарма. Романтика тартыс оқиғаларға араласқан адамдардың мінездерінен, іс-әрекеттерінен айқын көрінеді. Ол стильдің ерекшелігі – адамдағы белгілі бір сезімді, мысалы, қызғаныш, кек, махаббат сияқты күйлерді алады да, соларды аса зорайтып жырлайды.

Байронның шығыстық поэмаларында, Пушкин мен Лермонтовтың оңтүстік елдерінің аңыздары мен тарихтарынан тақырып алған поэмаларында жиі ұшырайтын қызық оқиғалы тартыс сол жаңағыдай жеке бір-бір ғана сезімге түгел құлап, беріліп кеткен геройларды көрсетеді.

Ақылбай поэмасында қызғаныш пен кекке бар жаратылысын бағындырған мінез-әрекетін тек сол сезімдер арқылы ғана көрсеткен Жүсіп бар. Махаббатқа бар өмір тілегін табындырған, бағыштаған Зайра мен Жәбірейіл бар.

Сюжеттік құрылыс пен суреттік идеяларының өзгешеліктері “Дағыстан” поэмасында анық мәдениетті романтикалық поэмалардың қалпынан аумай, бар талабына сай шыққан.

Бірақ, осымен қатар ақынның санасында шығыстық немесе жалпы дінге нанған адамдардың бәрінде болатын

бұлдырға нанғыштық, суевериеге бой ұрғандық айқын көрінеді.

Поэманың құрылыс заңы бойынша, әрбір, жоғарыда аталған, сезімдерді кейде шындыққа сай келген-келмегеніне қарамай, өсірелеп, өсіріп, романтизмге түгел беріліп отырған ақын осы қатарда жаңағы бұлдыр нанымға да барынша көп орын береді. Ол наным бойынша, қарғыс адамды құтқармайды, анық орынды қарғыс қылмысты адамды бір таппай қоймайды, тағдыры оны тосады деген ұғымды берген.

Сөйтіп, нанымның идеясында адамдағы қызғаныш, кекшілдік, әділетсіз сотқарлық сияқты бұзық мінездерді сынаумен қатар және айыпсыз таза сұлу махаббатты барынша қостаумен қатар, жаңағыдай қарғыс деген наным жүреді. Жаңа үлгілі поэмасын Ақылбай өз заманының діндік суевериелік ұғым, нанымдарымен өсірелеп алған.

Жалпы стиль мен түр өзгешеліктеріне қарағанда, бұл поэма турасында айтыла кететін бір ерекшелік, жоғарыда айтылған, романтикалық мазмұнына өте қонымды, қабысып жатқан теңеулер, сөздіктер, ақындық сипаттаулар бар. Ол жағынан да реальдық Кавказды алып, сондағы нақтылы елдің арнаулы жер мекенін, адам бейнелерін алып отырса да, теңеулер, сипаттаулар ішінде көтере көріктеу, асыра сипаттау мысалдары көп кездеседі.

Осымен “Дағыстан” поэмасы ұлы ақын Абайдың өзі жазбаған үлгідегі шығарма болады. Басталу негізінде, үлгі алуда, орыс классик әдебиетіне Абайдың барғанындай, Ақылбай да барады. Бірақ Абай орыстың анық классиктік қасиет пен сананы танытқан реалистік әдебиеттің ұлы дәстүрін өзіне үлгі етіп алса, бұның жолын қуған және де ізденгіш жас ақын орыстың романтикалық стиліне көбірек еліктеген болады.

Ақылбайдың үшінші поэмасы – “Зұлыс” еді.

Ол поэма түгел сақталмай, жоғалып кетті дедік. Бірақ алғашқы кіріспе бөлімі Ақылбайдың талантына сай көркемдіктерді танытып, біраз адамдардың жадында сақталып қалған екен. Солардың ауызша айтуынан жаңағы кіріспе бөлімі 1921–1922 жылдарда қайтадан хатқа түсіріліп, 1924 жылы “Сана” журналының екінші санында жарияланды. Жоғалып кеткен поэманың ол жарияланғаны

тек кіріспе жағы болған соң, бар поэманың тым құрыса сюжеті де білінбей, мәлімсіз кетіп барады. Мен поэманы түгел оқымасам да, жас шәкірт шағымда “Зұлыстың” әңгімесін естіген едім. Ақылбай шығармасына арналған осы жолғы алғашқы бір еңбекте сол “Зұлыстың” оқиғасын қысқаша айтып өтуім қажет деп білемін.

“Зұлыс” әңгімесі Генри дейтін адамның әңгімесінен басталады. Ол өзінің жалғыз інісімен өкпелескен де, сол өкпе арқылы інісінен айрылған адам. Еміс хабар бойынша, інісі Зұлыстарға өтіп кетіпті деген сыбыс есітіпті. Енді сол інісін іздеп табу үшін Зұлыс тауын асып, ақ жұрттың адамдары бұрын бармаған зәңгілердің арасына сапар шекпекші.

Қасына жолдас етіп, Зұлыс тауында мергендікпен өмір кешкен Гвартерман дейтін атақты аңшыны жалдап алады. Гут деген бір жолдасы тағы болады. Бұлар жүргелі тұрғанда, “Зұлыс еліне мен де барушы ем”, – деп, бір жас зәңгі, батыр денелі Омпапа деген жігіт келеді. Ол жігіт бұрын бала күнінде зәңгілерден зорлықпен ақ жұрттың адамдары кепілге алып кеткен жан болады. Қазір ақ жұрт ішінде өсіп, ержетіп болған соң, өзінің елі-жұртын, атамекенін таппақшы.

Үшеуі жолдас боп жүруге беттеген соң, қастарына таулық қыстақтан бір пысық, өжет баланы ертіп алады. Бірақ жолшыбай төртеуі пілдердің ойнағына кездеседі. Бір үлкен пілмен төртеуі амалсыз алысады. Сонда жаңағы бала қатты ерлік көрсетіп жүріп, пілдің тұмсығына ілініп қалады да, қаза табады.

Қалған үшеуі қалың бейнетпен ұзақ жол кешіп, Зұлыстың адам баласы баспаған, қарлы биік асқарынан асады. Зұлыстың сол қарлы, мәңгілі бір асқарын Ақылбай былай сипаттайды:

...Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық,
Басына жан бармаған оның жуық.
Күн ашықта көрінер жалтыр тасы,
Ақ боран көкала бас басын жуып...

Осындай ерекше көркем күшті сурет береді.

Ақыры, бірталай мезгіл өткен соң, жолаушылар Зұлыстың жабайы еліне жетеді. Ол ел дәрімен атылатын

мылтық дегенді көрмеген болады. Бірақ ақ жұрттың адамдарын жат көріп, жаулық ойлайды. Бұларды өлтірмек ниетке де бекінеді. Сонда Гут “мен қарғаймын, қарғағаным өледі”, – дейді. Бір топ зәңгінің біреуін атып өлтіреді. Өздерін жер адамы емес, айдан түскен етіп танытады. Зәңгілер бұлардың сиқыр күші бар деп сескене бастайды. Бірақ зәңгінің әміршісі жауыз Твала әкім екен. Ол – халқын қан қақсатып, қысып тұрған адам. Омпапа біртіндеп сөйлесіп, өз халқының кейбір адамдарымен ұғыса бастайды.

Бұның өзін білетін қарттар табылады. Анығында, Омпапа осы зұлыстың бұрынғы жақсы әкімінің баласы екен. Қазіргі әкім Твала сол Омпапаның әкесін өлтіріп, орнын тартып алған, тұқымын құртып жіберген дұспаны екен.

Осы Тваланың ақылшысы, аяр кемпір Гаула деген бар. Жолаушылардың сырын, жайын Твала мен Гаула естігенде, бұларға қарсы қатты жауығады. Бар зәңгілерді жиып алып, солардың көзінше Генрилерді сынамақ, әшкерелемек болады. Мезгіл кеш. Қалың ел жолаушыларды қоршап тұрғанда, зәңгінің әкімі “әулиелікті көрсетіндер” деп, бұларға шарт қояды. Сонда Гут “әулиелігім сол, қазір аспандағы айды ұрлаймын”, – дейді.

Календарь бойынша, сол кеш айдың тұтылатын кезі екен. Гуттің айтқанындай, біразда ай тұтылып, барлық зәңгі сәжде ғып, мыналарға табына бастайды. Бірақ Гаула кемпір жұртты қайта толқытады. “Ай тұтылу әр кезде болатын. Ол адам ұрлайтын зат емес”, – деп, бұларға қайта сын қояды. Әкімі менен Гаула: “Шын қасиеттерің болса, анау тұрған өгізді қарғап өлтір”, – деп, бір үлкен өгізді нұсқайды.

Гут өгізді атып өлтіреді. Осыдан кейін зәңгілердің көпшілігі бұларға мүлде табынады. Омпапа сол халмен пайдаланып, жауыз әкімді өлтіреді де, өзінің кім екенін жариялайды.

Сөйтіп, Омпапа әкім болады.

Гауланы дұспан санап, өлтірмекші болғанда, Генри одан інісінің жөнін сұрайды. Қарт зәңгілер мен Гаула бұрын бір адамның келіп, бір үңгірдегі тылсыммен бекітілген қазынаны іздеп кеткенін айтады. Басқа дерек білмейді.

Сонда Генри мен Гвартерман Гауланы ертіп, сол тылсым бұған қазыналы үңгірге сапар шегеді. Онда барғанда, Гаула

бұларды бір тесіктен үлкен үңгірге түсіріп жіберіп, өзі тас қамауды тарс жауып, қашып кетеді.

Генрилер үңгір ішінде көп бейнет көріп жүріп, зорға дегенде бір жол тауып шығады. Үңгір ішінде бастарына күн туған шақта бұлар асыл тастар қазынасына кездесіп, бірер кесектерін ғана алған болады. Олары таза гауһар екен дейді.

Інісін таба алмай, қайта оралып, Омпапаға Генрилер жеткен соң, бұлар еліне қайтуды мақсат етеді. Омпапа “ақ жұрт зорлықшыл, біздің елімізге қастан ойы көп, жол таба алмағандықтан ғана мұнда жете алмай жүр. Сендерді жолдастық қарызым үшін жерлеріңе жеткізіп саламын. Бірақ басшы берем, олар көздеріңді таңып ертеді де, асудан асырады”, – дейді. Сөйтіп, айтқандай, Генри мен Гвартерманды Зұлыстан асырып, етекке түсіріп қоя береді. “Зұлыс” поэмасының оқиғасы осымен бітеді.

Тақырып, сюжет жақтарынан қарағанда, бұндағы әңгіме ХІХ ғасырда, Батыс Европа әдебиетінде көп үлгілер туғызған жиһанкездік және отарлық тақырыптың романдарына (колониальный роман) ұқсайды. Соларда кездесетін жабайы елдер болмысына байланысты шындықтар бұл поэмада да айқын танылады. Және сол шығармаларға тиісті болған фантастикалық, жарым ертегілік элементтер де “Зұлыстың” ішінде араласып отырады. Ақылбай ол мотивтерді қызық детектив сюжет құру үшін шебер пайдаланады. Негізгі әңгімелік желісіне қарағанда, бұл поэманың ең жақындасатын романы Хаггарттың “Копи царя Соломона” деген шығармасы. Ол ағылшынның отаршыл санадағы жазушысы болатын. Бірақ Ақылбай сол тақырыпты көп өзгертіп, өзінше жаңғыртып алған болу керек. Бұның айқын белгісі ақ жұрттан да әлдеқайда қасиетті және адамшылығы зор етіп сипатталған Омпападан көрінеді. Ақылбай шығармасындағы ең артық образ – сол Омпапа образы. Ол Европа отаршыларына ашық, програмдық қарсылық көрсетуші, өз отанының басшы қайраткері боп кейіптеледі. Мұнымен Ақылбай Хаггарттың отаршылдық санадағы романын материал жағынан ғана пайдаланып, салт-саналық жағынан өзгеше жазғанын көрсетеді.

“Зұлыс” – Ақылбайдың аса қою оқиғалы роман-поэма түрінде жазылған үлкен көлемді шығармасы еді. Сол ұзақтық себебінен алғаш жазылып шыққан жылында

ұқыпты көшірушінің қолына кездеспеген. Жас оқушы, Ақылбай қасындағы жігіттер ақынның қолжазбасын біреуінен біреуі ауыстырып, қыдыртып жүріп, көшіріп алуға еңбек етпеген.

Қарындашпен жазылған жалғыз қолжазбасын Ақылбай өзі де қайтадан көшіруге үлгірмей қалады. Бұл поэма оның өзі қайтыс болардың алдында, соңғы жылдарында ғана жазылса керек. Ол кезде інісі Мағаштың қатты науқасы, оның қаза болуы және әкесі Абайдың қайтыс болуы – барлығы қат-қабаттап, Ақылбай өз поэмасын тарата алмай кетеді.

Жалғыз қолжазбаның өзі де кейін, 1918 жылы өртеніп, өкінішті түрде із-тозсыз жоқ болады.

Мағауияның шығармалары

Мағауия – Абайдың жиырма бес жасында, Ділдәдан туған кенже баласы. Жас шағында Абай бұны ауылда мұсылманша аз оқытқаннан кейін, қалаға апарып, Семейдегі Городское училище дейтін орысша мектепке түсіреді. Мағауияның алдында орысша оқуға берген ағасы Әбдірахман Түмен қаласында оқып жүреді. Мағауиямен бірге Абай Күлбәдан деген қызын да орысша оқуға береді. Мағауия екі-үш жыл оқығаннан кейін жұқарып, науқасқа шалдыға бастайды. Содан амалсыздан оқуды тоқтатып, ауылға қайтады. Осыдан соң, үнемі Абайдың өз қасынан қалмай, әкенің өз тәрбиесінде болады.

Бұның жастық шақтарында Абай орысша кітап оқуға барынша еңсесін беріп, өздігінен мол ізденеді. Сонда Абаймен ілес Мағауия мен Көкітай екеуі де орысша кітапты Абайша қатты зер салып оқиды. Жаз сайын келіп жүретін Әбдірахманның да оларға көмегі көп болады.

Сонымен, Мағауия оқымысты жастың бірі болады. Ол әкесіне ел жұмысында да үлкен серіктік етеді. Ерекше адамгершілік тазалығы бар, өте бауырмал және кең мінезді, әділеті мен ары зор, ерекше қасиет иесі адам болады. Ел көпшілігі Абайдың билігімен қатар, бертін кездерде Мағауияның әділ көмегін де көп көреді.

Әкесінің ақындық еңбегін аса қадірлеп, жақсы білген, ұғынған Мағауия өзі де Ақылбай, Көкбай сияқты ақындық

еңбекке беріледі. Бұның жазған ұсақ өлеңдері Әбдірахманның науқасына байланысты көңіл-шері есебінде, өз орталарына аса мәлім болады. Сонымен қатар Мағауия Абайдың мәслихатымен және материал беруімен пайдаланып, бірнеше поэма жазады. Ол жазған поэмалар: “Еңлік – Кебек”, “Абылай” және “Медғат – Қасым”.

“Еңлік – Кебек”, “Абылай” поэмалары қолжазба күйде сақталса да, оқушыларға тарамаған.

Мағауияның ең көлемді және көркем поэмасы – “Медғат – Қасым” болғандықтан, оның ақындық ерекшелігін анық, айқын көрсететін осы “Медғат – Қасым” поэмасына тоқтаймыз.

“Медғат – Қасым” поэмасының тақырыбы да қазақтан жырақ, алыс елдер өмірінен алынған. Ақылбай ізденген жолменен тың тақырып, мазмұнды Мағауия да Африка елінің болмысынан алады.

Бір әңгіме қозғайын ойымдағы,
Мақсат болды әшкере болынбағы,
Бай мейірсіз ер құлдан саза тартқан,
Африкада, Ніл дария бойындағы, –

деп сөз бастайды. Поэмадағы тартысқа араласатын адамдарының жайын да әңгіменің басынан-ақ таныстыра кіріседі.

Мейірсіз байдың ер құлдан саза тартқанын әңгіме етемін деп, ақын өз тақырыбының айшығын танытады. Осыдан соң оқиғаның болатын географиялық ортасын танытып, Африканы, Ніл дариясының жағасын, оның айналасында тоғам алып кәсіп еткен Мүлік нәсілін әңгімелейді. Осылайша, поэма тақырыбын оқушыға алдын ала таныс ете көрсету үшін шығыс әңгімесінің үлгісі емес, Ақылбайдың Кавказ тауын, Дағыстан жерін, соғыста ойран болған қалаларын суреттеуден бастап, өз геройына біртіндеп, белгілі бір күнде, арнаулы бір мезетте, ерте сәскеде көз салатыны сияқты.

Мағауия да “Медғат – Қасым” поэмасында жаңағыдай жер мекендерін айтып, ол өлкеде кәсіп еткен адам қауымдарын айтып, өте дәл реалистік шындық көрсетеді.

Абайдың өзі сияқты, бұл ақындар да Европа және орыс классик поэзиясының дәстүрінен үлгі алған. Ол дәстүр көбінесе конкрет түрдегі дәлдікті, нақтылы шын халді

сүйеді. Шығыс әңгімесі болса, бір айтылса болады, одан ары өмірлік дәлдік ескертілмейді.

Мағауия тек бұл айтқан жайда ғана емес, поэмасының кейін көрінетін барлық құрылыс, стилі мен сюжеттік, образдық мәдениет өрнегімен және қазақ поэмасына кіргізген көркемдік жаңаша шеберліктерімен орыс поэмаларынан көп үлгі алғанын айқын танытады.

Бұнда Пушкиннің түстік поэмалары “Бақшасарай фонтаны”, “Кавказ тұтқыны”, “Сығандар” бір еске түссе, Лермонтовтың “Измаил бей”, “Ауыл Бастунжи”, “Ашик-Кериб” және Байронның шығыстық поэмалары – бәрі де “Медғат – Қасым” поэмасынан өз туыстарын, жақын жолдағы жаңа бір үлгілерін көргендей болады.

“Медғат – Қасым” поэмасы да романтизм сарынындағы поэма. Бірақ негізгі стилі солай бола тұрса да, бұл поэманың реалистік шындықпен өмірге жанасымды, қонымды берген тартыстары, мінездері (характерлері) дәлелді көркемдікке сүйенген. Романтизм негізгі сарыны дейтініміз, бұл поэманың үлкен желілері және де бірекі сезіммен түйілген геройлардың іс-әрекетінен туады. Ол сезімдер бұл поэмада да геройларды өздеріне нық бағындырады. Ішкі дүниелерін, сөз ойларын, мінез-қиялдарын және тартыс армандарын бір араға түйеді. Сондай жалғыз сезімге түгел берілген адамның бірі, поэманың бас геройы – Қасым.

Бұны бастаған сезімнің аты – кек.

Екінші сезім поэманың ішіне кірген екінші егіз тақырыпты билейді. Ол тақырып бойынша әрекет ететін адамдар да бір-ақ сезімге түгел бой ұрған. Бұндағы сезім – махаббат.

Ол – Сәлім мен Ғазизаның арасында болатын халдердің арқауы боп таратылады. Бас герой Қасымды кекке айдаған себеп не? Поэманың алғашқы жағы осы жайды баян етуге арналған.

Заты зәңгі, Қасым деген жас жігіт Мұрат дейтін байдың сіңісті құлы болады. Ніл дариясы бойында тоғам алып, көп мүлік, құлдар жиып, плантаторлық ететін Мұрат байдың өжет, өткір құлдарының бірі сол Қасым жаңағы байдың асырап алған қызы – Мәрияға ғашық болады. Сол сырын бір күні қызға жігіт ашқан шақта, қыз оны менсінбей

ашуланады. Бұның арын қорлағандай сөздер айтады. Жігіт реніш білдіргенде, қыз Қасымның мінезін Мұрат байдың баласы Медғатқа айтады. Медғат пен қыз жақын екен. Ал Медғат әкесінен де қатал, барлық құлға рақымсыз, жауыз мінезді мырза болады.

Ол Қасымды қатты жазаға ұшыратып, Мәрия қыздың көзінше қинауға салады. Азаптан талып, өлімші болған Қасым үш күндей үнсіз, нәрсіз жатып алады. Төртінші күні із-тоз қалдырмай қашып жоғалады. Бірақ кетерінде Мәрия-ны өлтіріп кетеді. Осыдан кейін әңгіме мезгілі үзіліп, бірнеше жыл өткен соңғы хал баян етіледі. Медғат морттық істеп, байдың мүлкін шашады. Бай банкрот болып, сынады. Мүліктері мен құлдарын сатып, енді Африкадағы Занзибарға көшпекші болады. Аз керуен болып сапарға шығуға әзірленгенде, бұларға жолбасшы болуға бір зәңгі келіп жалданады. Ол Обаға деген кісі.

Кейін осы керуен жол үстінде бір елсіз өлкеге келіп, түнеп жатады. Кеш мезгілінде, жақындағы зәңгілер таудың бөктерімен жиырма атты жолбасарлар жортып келе жатқан болады. Бұлардың атырапқа қаһарлы атағы шыққан атаманы бар. Оның аты — Сарбастық. Ақын бұл топтың іс-мінездерін таныта сөйлегенде, оларды тек қанішер, кісі өлтірушілер демейді. Бұл — Байрон, Шиллер, Пушкин шығармаларында келетін благородный разбойник тәріздес адам. Карл Моор, Дубровскийлер сияқты, Сарбастықтың тобы да байларға рақымсыз, кедей атаулыға үнемі жәрдем, жақсылық етіп жүретін топ болады.

...Әсіресе байларға рақым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес,
Сорлы болған жандарға, тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес, —

деп, Мағауия да өзінің жаңа герой атаманын жәй ұры емес, қоғамдық сыры бар, бөлек сынды жан етіп сыпаттайды. Жаңағы түнде Сарбастыққа Мұраттың керуенін бастап келе жатқан зәңгі Обаға жасырын келеді. Атаман хабарды біліп алып, барлық тобымен керуенге сол түнде шабуыл жасайды. Мұрат бай өледі, Медғатты атаман өзі өз қолымен байлап алады. Осы атаман баяғы Қасым боп шығады.

Керуенді бар мүліктерімен, барлық жандарымен өздерінің жатағына әкелген соң зәңгілер ішкілікке салынады. Тұтқындар байлаулы, кісендеулі тұрады. Осыдан соң поэманың екінші тақырыбы араласады.

Сәлім деген аңшы жігіт өзінің мерген жолдасы Халитпен сол түнде от басында ас әзірлеп отырып сырласады. Сонда Сәлім өзін ел-жұртынан қаңғыртып шығарған қайғы-шерін айтады. Онысы – асықтық екен. Бұл Мұрат дейтін байдың Ғазиза атты қызына ғашық болған. Қыз да сондай сүйген екен. Бірақ Мұрат бай Сәлімді кедейсініп, қызын бермепті. Сүйгеніне қосыла алмаған жігіт ыза менен қайғыдан қамырық шегіп, елден безіп, осылай аңшы боп кетіпті.

Дәл осы әңгіменің үстінде, олар түн ішінде жүгіріп келе жатқан адамның дабырын естиді. Екеуі қарсы жүгіріп, есі шыққан бір жанды ұстап алады. Ол жаңағы Мұраттың керуенінен қашып шығып келе жатқан қызметшісінің бірі екен. Мұраттың өлгенін, керуеннің таланғанын білдірумен қатар, сол адам Ғазизаның да жайын атайды. Сәлімнің ғашығы Ғазиза керуеннің ішінде екен. Зәңгілер оны да тұтқын ғып әкетіпті.

Осы хабарды есітіп, Сәлім қаруына ұмтылып, қазір алыспаққа асығады. Бірақ Халит оны ақылменен тоқтатады. Екеуі түні бойы осы атыраптағы аңшыны жиып алып, Сарбастық атаманның қапыда жатқан қолына шабуыл жасайды. Атаманның өзінен басқа жолдастарының бәрі қирай мас. Олар соғыса алмай, қаза табады. Қасым бөлек шатырда жатып, жаңағы жайды біліп, оянғанда, арғымағына мініп қаша береді. Бірақ шатырының қасында байлаулы тұрған Ғазизаны ала қашады.

Сәлім атаманның соңына түсіп қуады. Ғазизаны танып қалып, “құтқарамын, қорықпа” деп айғайлайды. Бұның алдында Ғазиза мен Қасым сөйлескен болатын. Атаман Ғазизаға достық етуді сөз қылған еді.

Қазір Ғазиза сол жайды айтып, Қасымды тоқтатпақ болады. Бірақ Қасым “өз қолымнан беремін, тартып алмайды”, – дейді.

Сонымен, Сәлімді тосып, атаман тоқтай бергенде, Сәлім оны атпақ боп мылтығын көтереді. Сонда Қасым Сәлімнің мылтығын құндағынан атып үзеді де, күліп тосып алады.

Кейін Сәлімге Ғазизаны қосады. Әңгіме Қасымның

бір кезде кекті болған қатал жауыз бай мырзасынан әділ кегін алумен бітеді.

Міне, “Медғат – Қасым” сюжет желісі осындай тартысқа толы, терең мағыналы болып құралған. Кейін шыққан шығармалардың ішінде осы “Медғат – Қасымнан” көркемдігі және әсіресе идеясы, ойы зор еңбек жоқ деп айтуға болады.

Бұнда Мағауия үлкен ізденгіштік, ағартушылық және қоғамдық озғын идеяны ірі мәдениеттілікпенен жақсы үйлестірген. Қасымның кек алу жолында істеген мінездері өмір шындығына анық үйлеседі. Шығарманың адам мінезіне байланысты негізгі тақырыбы, идеясы осы болғанда, бұл бір Қасымның басының ісі емес. Поэмадағы осы жөндегі тартыста үлкен обобщениелік қасиет бар.

Қасымның кегі арқылы дүние жүзіндегі осы алуандас жағдайда қаналып жүрген жазықсыз және үлкен қайраты бар, ары зор, намысы күшті еңбек адамдарының бәрінің жоғын жоқтаған идеяны танытады. Бай менен қанаушы құлдың, еңбекшінің арасындағы бітімсіз қайшылық бұнда таптық қарсылық, қайшылық дәрежесіне анық жеткізе суреттелген.

Қасымның образында Мағауия терең ойлылық пен сыншы реализмді шебер түрде таратқан жазушы болады. Геройдың мінезі мен сезімдерінде, барлық қауіпсіз істерінде оның үлкен қасиет иесі, үлгілі жан екені асқан шеберлікпен суреттелген. Мағауия Қасымды өз сөзімен дәріптемей, оның өз іс-мінездерін суреттеу арқылы кесек табысқа жетеді.

Және алған ортасы, заманы, мінез тартыстары жағынан қарағанда, Қасымның істері өмір шындығынан шет жайылмайды. Бұны романтизмге бөленген поэмада бір-ақ сезім, бір-ақ арманға түгел төндіріп отырса да, Мағауия сол сезім әрекетін шындықпен қабыстыра біледі. Өмірлік романтика үнемі иландырып отырып өрбиді. Оның жауы болған Медғаттың және Мұрат байдың мінез-қылықтарын да ақын орнымен, қонымды етіп суреттеген. Ғазиза мен Сәлім арасындағы ғашықтық сыры геройдың әңгімелеуі арқылы берілсе де, поэмада өзінше өте көркем, келісті болып шығады. Бұл жай шығарманың екінші, қосалқы тақырыбы бола тұрса да, барлық поэмаға өзінше бір көрікті, әсерлі сәуле төккендей. Екі жастың ғашықтығы көпшілік оқушыға үлгі болсын деген мақсатты ойлаған

ақын, романтизм стиліне лайықты жолмен, олар басындағы ынтызарлық күйді ұлғайтып берген.

Бірақ жалғыз ғана осы махаббат арқылы ашылатын екі жастың мінез, сезім әрекеттерінде өз ортасының, заманының шындығынан шалғай кеткен жасандылық жоқ.

Осылайша анық классикалық поэзияның үлкен үлгісін шебер танытқан Мағауия, өлең, теңеу, сөздік жағынан да, өз шығармасының төркін-тегін жеке реальностармен жақсы аңғартып отырады. Оқушы бұл шығарманы жазған адам анық оқымысты, білікті ақын екенін поэманың ішкі-сыртқы мазмұны, жалпы стилі, тілі сияқты үлкенді-кішілі элементтерінің барлығынан толық тани алады.

Ақындық мектеп тек ұстаз ақынның өзі тапқан жол, жаңалықты қайталап қана қойса, ол аз болар еді. Абай берген бағыт бойынша ізденген шәкірт ақын Мағауия осы шығармасында Абайдың өзі жазбаған анық сюжетті поэманы туғызады.

Ақылбай мен екеуі де, романтикалық поэманың стилін қазақ әдебиетіне әкеліп кіргізгенде, анық соны, жаңа, жақсы ағым әкеп қосты деу керек.

Сонда Ақылбай шығармасында идея жағынан, жоғарыда біз айтқандай, кемшін қайшылық болса, Мағауия өз шығармасында бұл жөнде де ілгерілеп түсіп, анық бағалы табыс әкеледі. Егер, сол Абай, Мағауиялар уақытында қазақтың баспасөзі болып, сыншылық, зерттеушілік, әлеуметшілік ойы өскен болса, Мағауияның осы поэмасының орны қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың соңында шыққан жаңалықтардың көрнекті тұрғысының бірі деп атауға жарар еді. Абайдың өз маңындағы өнерлі жастар “Медғат – Қасымды” шынында, дәл осы біз айтқандай, бағалай білген. Мүрсейіт сияқты Самарбай, Дайырбай, Махмуд бар және басқа көп көзі ашық жастар “Медғат – Қасым” поэмасын да, Абайдың өлеңдерін де жиі көшіріп, көп таратқан. Ал Мұқа, Әлмағамбет сияқты әнші өнерпаздардың бәрі де, олардан бергі замандағы жастар да “Медғат – Қасымды” түгел жаттап алып, әнге салып жырлап айтады.

Осындай оқушы мен тыңдаушыға бағалы болған қасиеттердің себебінен “Медғат – Қасым” поэмасы жоғалмастан және де бір жолға ауысып, ұмытылмастан біздің заманымызға түгел жетіп отыр.

“Медғат – Қасым” – Мағауияның ең соңғы поэмасы. Бұдан бұрын Абайдың тақырып етіп, шәкірт достарына тапсырып беруі бойынша, Мағауия қазақ өмірінің өзінен алып, тағы бір поэма жазған. Бұл – қазақ тарихындағы салттық болмыстан туған “Еңлік – Кебек” жайындағы қоспа поэма болатын.

“Еңлік – Кебек” – Мағауияның алғашқы жазған шығармасы. Өлеңдік жағынан ол әлі поэма тіліне жете шеберленбеген күйді танытады. Тілі тұтқыр және анық поэзиялық ерекшелік жағынан олақтау келген сырт құрылыс байқалады. Бірақ идея жағынан қарағанда, бұл поэманың да өзінше өз тұсындағы ақындардың шығармаларынан оқшау тұрған, озғын жайлары бар.

Сол ерекшеліктің үлкені – Кеңгірбайдың образын, ісін бейнелеуде айқын көрінеді. Мағауияның уақытында, рушылдық салт бойынша, Тобықтының әруақ тұтып, қадірлейтін атақты биі – Кеңгірбай болатын. Заманында оның істеп кеткен озбыр, содыр істері болса да, рушылдық, ақсақалдық салт-сана бойынша, кейінгі ұрпақ Кеңгірбайды сынамастан, “баба” деп, “би” деп қадірлейтін.

Абай болса, қазақтың бұндай ескілікті кертартпа санасына өзінің сыны мен ақылын билеткен, бағындырған емес. Ол Кеңгірбайдың өз заманындағы парақорлық сияқты арамдықтарын ашып айтып, әшкерелеп жүретін. Еңлік пен Кебектің өліміне себепші болған – Кеңгірбайдың билігі. Ол осы билікті Матайдан пара алып айтты деп сынайды. Кейінгі надан ұрпақ Кеңгірбайдың атын да атамай, оны “Қабекең” дейтін. Мағауия осы жөнінде еркін сыншылық танытады. Кеңгірбайдың әулиелік, әруақтық маскасын сыпырады. Жаңа буынның сыншыл, әділетшіл, гуманистік талабын өзіне ең үлкен мақсат етіп, өткен заманның үлкен авторитеттері мен трагедиялық істерін батылдықпен ашып, әшкерелеп жырлайды.

Еңлік пен Кебектің тағдырын шешкен түп себепті айта келіп, Мағауия:

...Тобықтыда сол күнде Кеңгірбай би,
Қыз қайнынан астыртын алыпты сый.
Айтады қыз қайнына бітім жерде,
Әуелі ұстап алып, қызынды тый, –

деп, биліктің сырын ашады.

Кейін сол билік бойынша Еңлік пен Кебек өлтірілген соң, ақын өзінің ызалы сынын Кеңгірбайға бұрады:

...Қылжырлықтан атандың биім “Қабан”,
Қабан түбі шошқа ғой, білсең надан.
Үлкен билік алдында сөйлесермін,
Жазасы не болады бидің арам! –

дейді.

Бұрынғы ру авторитетіне мұншалық батылдықпен өкім айтуға жеткен ақындық сана, Абай тұсындағы жас талапкерлердің ойлары, ізденулері қаншалық кең өріске, үлкен азаттыққа жеткенін көрсетеді.

Адамгершілік, гуманистік сарын бұл поэманың соңында Еңлік пен Кебектен қалған жас нәрестенің өлім халін айтуда да көрінеді:

...Балаға ешбір пенде қарамапты,
Тобықты неткен жандар діні қатты.
Шеткі Ақшоқы басында бесігімен
Деседі бір күн бойы жылап жатты, –

деп бітіреді.

Поэманың осы соңғы жолдары да надан заманның, қараңғы ортаның қатал мінездеріне қарсы айтылған ашулы өкім есепті болады.

Осылайша образдарды бейнелеуде, өткеннің қараңғылығын сынап көрсетуде, адамгершілік талабын ең үлкен мақсат, арман етіп биік сапада танытуда Мағауияның бұл поэмасы да өз уақытындағы бағалы еңбек болатын.

ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР

“Событие мирового значения”

М. Әуезовтің бұл мақаласы “Литературная газетаның” 1955 жылғы 31 желтоқсандағы санында жарияланды. Мақала КСРО Жоғарғы Кеңесі сессиясында КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Н.С. Хрущев пен КСРО Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н.А. Булганин бастаған Совет мемлекеті делегациясының Индия, Бирма және Ауғанстанға барған тарихи іс-сапарлары жөнінде сөйлеген сөздері туралы. Автор Совет елі тарапынан бұл сапар соғысты жақтаушылардың күшін әлсірету, бейбітшілік тұғырын биіктету, халықтар арасында достық, сауда, экономикалық қарым-қатынасты нығайту мақсатын көздегенін атап көрсетеді.

М. Әуезов 1955 жылдың қаңтар, ақпан айларында совет жазушылары мен әртістерінің құрамында Индияның біраз жерлерін аралап қайтқан еді. Осы жолсапарда жазушы үнділіктердің совет әдебиетіне деген сұраныстары мол екенін, кітаптардың үнділіктерге ағылшын тілінен аударылып, аз көлемде жететінін, мамандардың жоқтығын байқаған. Ал Совет мемлекетінде, керісінше, жоғары оқу орындарында хинди, урду тілдері оқытылып, тәжірибелі аудармашы-мамандардың тәржімелеуінде қалың оқырман үнді авторларының шығармаларын тікелей түпнұсқадан оқи алады. Жазушы осы мәселелерге баса назар аударады. Сондай-ақ мақалада екі жақты достық қарым-қатынастың тарихи маңыздылығы — екі елдің рухани құндылықтарын өзара алмастыра отырып, мәдени байланысты тереңдете түсуде екені атап өтіледі.

Мақала қазақ тіліне аударылып, “Қазақ әдебиеті” газетінің 1956 жылғы 6 қаңтардағы санында “Дүниежүзілік маңызы бар оқиға” деген тақырыппен жарияланған. Екі басылымдағы мәтіндер өзара салыстырылды, еш өзгеріс, айырмашылық кездескен жоқ.

Жазушының елу томдық шығармалар жинағының осы томында мақаланың орысша, қазақша нұсқалары қатар беріліп отыр.

А. Болсынбаева

“Высокое призвание”

Мақала алғаш рет “Литературная газетада” 1956 жылғы 28 қаңтарда жарық көрген. Кейін жазушының жиырма томдық шығармалар жинағына (Алматы: Жазушы, 1985. 19-т. 210–217-бб.) енген. Мақаланың қолжазбасы сақталмаған.

Мақалаға 1956 жылы ақпанның 14–25 аралығында өткен КОКП XX съезінің директивалары өзек болған. Бұл съезде КСРО Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н.А. Булганин өзінің алтыншы бесжылдық жоспары жайындағы баяндамасында жазушыларды “адам жанының инженері” деп атап өтеді. Қаламгер осы директива жобасындағы алғышарттарды жүзеге асыра отырып, адам жанының инженері деген жоғары, беделді атаққа сай қызмет көрсету керек екенін айтады.

Мақалаға текстологиялық салыстырулар жасағанда, өткен басылымға (19-том) бірінші абзацы түгелімен және екінші абзацтың бірінші сөйлемі қысқартылып, “...Призыв партии...” деген сөйлемнен бастап жіберілгені белгілі болды. Алғашқы газеттегі нұсқасында “Директива” сөзі бас әріппен берілсе, кейінгі жинаққа енген нұсқасында кіші әріппен терілген екен. Газеттегі жарияланымда “Такое приукрашивание среднего человека...” деп басталатын азат жолдағы “приукрашивание” сөзі кейінгі жинаққа енген нұсқада “появление” деп ауыстырылған.

Жазушының елу томдық академиялық толық басылымына мақаланың “Литературная газетадағы” нұсқасы ұсынылып отыр.

А. Пірімбетова

“Наши творческие замыслы”

Мақала “Литературная газетаның” 1956 жылғы 5 қаңтардағы санында шыққан. Газеттің жаңа жылдық анкетасына Кеңес Одағының бір топ жазушылары өздерінің 1955 жылғы шығармашылық жұмыстары жайлы қысқа жауаптар берген. Олардың қатарында И. Абашидзе, А. Абсәлямов, С. Антонов, М. Әуезов, А. Барто, М. Бубеннов, С. Васильев, П. Воронько, Н. Гудзий, т.б. ақын, жазушы, әдебиеттанушылар бар.

М. Әуезов жауабында өзінің өткен жылғы негізгі жұмысы ретінде “Абай жолы” роман-эпопеясының екінші кітабының (3, 4-томдар) соңғы редакциясын бітіргені туралы айтады. “М.О. Әуезов өмірі мен шығармашылығының шежіресін” карағанда, суреткердің 1955 жылды эпопеяны толықтай бітіруге арнағанын байқаймыз. Жазушы 1957 жылы болатын 60 жылдық мерейтойына “Абай жолының” соңғы редакциясымен қатар, орыс тіліндегі аудармасын да дайындауға көп күш жұмсаған. “Литературная газетадағы” шағын мәтінде М. Әуезовтің тың игеруге қатысты шығармаларына материал жинау үшін арнайы сапарға шыққаны туралы дерек бар. Сонымен қатар “Өскен өркен” романын жазуға дайындығы жайында да хабар берген.

1. 23-б. **“Другой факт: творческое обращение к живой действительности наших дней – к теме целины”** – “Миллиард” (Қазақстан әйелдері. 1956. № 10), “Плечом к плечу” (Советская Россия. 1956. 12 октябрь) мақалалары жайында айтып отыр.

2. 23-б. **“Результат поездки, для начала, вылился в большой очерк о директоре совхоза”** – “Түркістан” солай туған” очеркі жайында.

3. 23-б. **“Закончив последнюю книгу об Абае, перехожу к серии романов о советском социалистическом этапе истории казахского народа”** – М. Әуезов “Абай жолы” роман-эпопеясын толық жазып бітіргеннен кейін, Абай Құнанбаев қайтыс болған 1904 жылдан елуінші жылдарға дейінгі қазақ халқының өмірін суреттейтін романдар сериясын жазуды жоспарлағанын көрсететін деректер бар. Мерзімді

басылымдардың анкеталық сұрақтарына берген жауаптарында, қолжазба материалдарында бұл жұмыстың 5 немесе 7 том болып жоспарланғаны айтылады.

4. 23-б. **“Часть их героев — младшие современники Абая”** — Жоғарыда аталған романдар сериясының алғашқы 2—3-томдары 1904 жылдан 1917 жылға дейінгі кезеңді қамтитын етіп жоспарланған болуы керек.

5. 23-б. **“К сорокалетию Октября стремлюсь закончить и издать роман о победе Октября в Казахстане и о восстановительном периоде”** — Бұл жерде жазушы “Өскен өркен” романын айтып отыр. “Өскен өркен” жоғарыда аталған романдар сериясының соңғы томы ретінде жазылған.

Р. Әбдіғұлов

“Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов”

Ш.Ш. Уәлихановтың орыстың ұлы жазушысы Ф.М. Достоевскиймен достығы туралы бұл мақала 1956 жылы “Дружба народов” журналының үшінші санында (154–155-бб.) жарияланған. Мұнда Достоевскийдің Шоқанға достық көңілмен қарап, жақсы көргендігі, өз талантын туған халқының игілігіне жаратуға кеңес бергендігі жайлы айтылады. Достоевскийдің Ш. Уәлихановты адам ретінде, ғалым ретінде жоғары бағалағаны жөнінде М. Әуезов үлкен ризалық көңілмен атап өтеді. Сонымен қатар Ш. Уәлихановтың орыс интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдерімен етене араласуы оның бүкілресейлік деңгейдегі ғалым дәрежесіне жетуіне шешуші ықпал еткендігін дәлелдейді.

1. 26-б. **Тиннер Джон (1780–1847)** – американ жазушысы. Өмірінің көпшілігін үндістер арасында өткізген. Бұдан кейін, 1830 жылы “Рассказ о похищении и приключениях Джона Тиннера” атты кітап жазған. Жазушы өз кітабында Америка өкіметінің үндістерге деген астамшыл көзқарасын айыптайды.

2. 26-б. “...вроде Джона Тиннера в переводе Пушкина...” – А.С. Пушкиннің “Джон Тиннер” атты мақаласында “Джон Тиннердің жазбаларынан” көлемді үзінділер аударылып берілген. “Жазбаларды” аударуға Тиннердің үндістердің құрып бітуге айналған ауыр жағдайы туралы айтқандары әсер еткен.

Д. Қонаев

“Өмір мен шығарма”

Мақала алғаш рет “Қазақ әдебиеті” газетінің 1956 жылғы 27 сәуірдегі санында жарияланған. Бұдан кейін “Уақыт және әдебиет” жинағында (Алматы: Көркемәдеббас., 1962. 394–400-бб.), М. Әуезовтің он екі томдық (Алматы: Жазушы, 1969. 12-т. 150–156-бб.), жиырма томдық шығармалар жинақтарында (Алматы: Жазушы, 1985. 19-т. 410–413-бб.) басылған.

Көркем әдебиеттің өмірмен байланысы жайындағы бұл мақалада қаламгер уақыт алдындағы суреткер жауапкершілігін басты мәселе етіп қозғайды. Шығарманың көркемдік сапасы ойдағыдай болу үшін қаламгердің өз көрген-білгенін пайдалана отырып, өзге өмір сырын қандай жолдармен біліп-зерттегені дұрыс, оқырманды аз толғандыратын, бір оқығанда жап-жақсы көрінетін көптеген туындылардың бойындағы жетіспеушіліктен қалай арылуға болады, шынайы көркем туынды жазу үшін қаламгерге қандай айрықша қасиеттер тән болуы керек деген сияқты маңызды сауалдарға жауап іздейді.

Мақала елу томдық академиялық толық жинаққа “Қазақ әдебиетіндегі” (1956. 27 сәуір) жарияланымы бойынша, өзге басылымдармен түгелдей салыстырыла отырып дайындалды.

К. Рахымжанов

“Жизнь и произведение”

М. Әуезовтің бұл мақаласы “Некоторые вопросы казахской литературы” жинағында (Сборник критических статей. Алма-Ата, 1950. С. 50–58) жарияланған. М. Әуезовтің өзі екі тілде жазған мақаланың қазақша нұсқасы “Қазақ әдебиеті” газетінде (1956. 27 сәуір) шыққан. Мақала Кеңес Одағы Орталық Комитетінің ХХ съезінен кейін жазылған. Кеңестер Одағы тарихының ерекше оқиғасы болған бұл съезде Сталиндік репрессия құрбандарын ақтау жайлы шешуші сөз айтылған. Сонымен қатар партия съезі көтерген мәселелердің ішінде мәдениет, өнер, ғылым, әдебиет, т.б. салалар туралы арнаулы бөлімдер болды. Съездің әдебиет туралы айтқандарында идеологиялық талаптармен қатар, Кеңес Одағы халықтары әдебиетінің даму барысы, көркемдік сипаттары жайлы терең ойлар да айтылды. Жеке ұлттық әдебиеттер, ұлттық әдебиеттердің ірі өкілдері, алдыңғы қатарлы шығармалар жайлы жалпы ғылыми дерлік талдаулар жасалып, нақты талаптар қойылды. Съезден кейін барлық республикалардың мерзімді баспасөз беттерінде съезд көтерген мәселелерге жауап ретінде көптеген мақалалар басылды. М. Әуезовтің “Жизнь и произведение” атты мақаласы осы тұрғыдағы жарияланымдардың алдыңғы қатарлы үлгісіне жатады.

Мақаланың қазақша және орысша нұсқаларында мағыналық бірлік болғанмен, дәлме-дәл аударма емес. Орысша мақаланың мазмұнынан орыс тілді бүкілодақтық оқырманға арналғаны байқалады. Мақаланың қазақша нұсқасында Москва тақырыбы аталып қана кетсе, орысша мәтінде бұл бөлім анағұрлым кең, ауқымды. Орысша вариантында Ф.М. Достоевскийдің “Қылмыс пен жаза”, т.б. шығармаларының поэтикасы нақты талданған. Қазақша нұсқадағы Алматы, Қарағанды, Семей, Шымкент сияқты ірі мәдени орталықтар, сондай-ақ жаңа өндіріс орталықтары: Лениногор, Балқаш, Жезқазған, Текелі, Кентау, Теміртау жайлы мәтіндер орысша нұсқада жоқ. Осы мысалдар-

ға қарағанда, автор мақаланың екі нұсқасын қазақ тілді, орыс тілді оқырманға мағыналық жағынан да ыңғайлағанға ұқсайды.

Мақаланың кіріспесін съездің жазушыларға қойған “өмірмен тығыз байланыста болуы керек” деген талабына жауап бермек болған мағынада бастағанмен, әрі қарай көркем әдебиеттің поэтикасына, теориялық мәселелеріне ауып кеткен. Әсіресе Л. Толстой, М. Достоевский жайында айтатын бөліктерінде терең әдеби танымдық ойлар айтады.

“Әуезов үйі” ғылыми мәдени орталығының қолжазба қорында мақаланың машинкада басылған қолжазбасы сақталған (221-бума). Қолжазбаны автор өз қолымен редакциялаған. Қосқан, алған жеке сөз, сөз тіркестерімен қатар, автор қолымен сызылған көлемді абзац, сөйлемдер кездеседі. Бұл жерлер жарияланған нұсқада жоқ. Көлемдірек қысқартылған мәтін бөліктері: “Иначе нельзя, невозможно написать хорошее произведение. Восприняв не так близко к сердцу, недостаточно его полюбишь, нельзя полюбить то, чего не знаешь в глубоком многостороннем качестве, а что не стало любо, то не опишется, не ощутится, то не будет пережито душевно, не будет выношено сильно, сердечно, мечтательно манящее воображение”; “В драме и прозе, сейчас для нас главным условием очевидно заключается в решительном одолении этих самих мнимых состояний и построенных на них мнимых коллизии”; “Писателю, думающему, например, о лучших людях нашей страны, нашей эпохи как о новом людском племени, получившем наиболее высокое качество коммунистического воспитания, вооруженного наукой, техникой, опытом социалистического общежития, во всякой спаянной солидарностью в труде, в подлинной свободе личной, семейной, общественной жизни, — представляется человек наших культурных центров, именно, центров обеспечивающих наилучшее развитие интеллектуальных, идейных, культурно-исторических и зрелых людских поколений, это центр всей нашей страны и плюс центр наших республик краев, областей и т.д.”. Қолжазбадағы мәтіннің жинақта шыққан мәтінмен мағынасы бір болғанмен, сөйлемдері сөзбе-сөз дәл келмейтін жерлері бар. Бұл томға аталған жинақтағы мәтінді сол қалпында алдық.

Р. Әбдігіұлов

“Майдағы ойдағылар”

Мақала “Социалистік Қазақстан” газетінің 1956 жылғы 1 мамырдағы санында алғаш рет жарық көрді. Кейін еш жерде жарияланбаған.

1 мамыр бейбітшілік, ынтымақ күніне арналып арнайы есеп беру мағынасында жазылған мақалада Отанымызда болып жатқан өзгерістер мен жаңалықтар, әдебиет, өнер және ағарту салаларымен қатар, экономика мен халық шаруашылығындағы жетістіктер жайында сөз болады.

Бұл томға мақала газеттегі нұсқасы негізінде ішінара түзетулермен толық жіберіліп отыр.

Мақала мәтінінде үлкен әріппен берілген “Май”, “Коммунистік партия”, “Партия” ұран тақылеттес сөздер болғандықтан, өзгертілмей, сол қалпында қалдырылды.

1. 45-б. **“Соколов-Сарыбай”** – Соколов Сергей Иванович (14.10. 1987) Ресейдің Смоленск облысындағы Деревуж селосында туған. Қазақстанның топырақ зерттеуші ғалымы, биология ғылымдарының докторы.

“Сарыбай” – Қазақстандағы темір кені, аса ірі қара металлургия кәсіпорындарының бірі. 1954 жылы тамыз айында құрылды. 1949 жылы Қостанай облысының солтүстік-батысынан 45 шақырым қашықтықта ашылған.

2. 45-б. **“Екібастұз”** – Павлодар облысындағы аудан орталығы. Ертеректе ат басындай екі кесек тұз табылуына байланысты солай аталған. 1876 жылы мұнда көмір кені анықталды. Қазақ КСР Жоғарғы Советінің 1957 жылы 12 тамыздағы бұйрығымен бұрынғы жұмысшы кеңшарына қала мәртебесі берілді.

3. 45-б. **“Теміртау”** – республикадағы қара металлургия мен химия өнеркәсібінің ірі орталығы. Қарағанды облысындағы Нұра өзенінің сол жағасына орналасқан қаланың іргесі 1905 жылы қаланды 1945 жылғы дейін Самарқан поселкесі болған.

4. 45-б. **“Кентау”** – Қазақстандағы аса ірі тау-кен және машина жасау өнеркәсіп орталықтарының бірі. Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түркістан қаласының

солтүстік-шығысында 30 шақырым қашықтықта орналасқан. Қала Мырғалымсай елді мекенінің негізінде бой көтерді (1955). Кентауда “Мырғалымсайсвинецстрой” тресі мен “Мырғалымсайшахтастрой” бас-қармасы болды.

5. 45-б. **“Шолақтау”** – Жамбыл облысындағы Қаратау қаласының бұрынғы атауы. Неолит дәуірінің шель-ашель кезеңіне жататын қоныс. 1945 жылы фосфорит кенін өндіруге байланысты Шолақтау елді мекені болып аталып. 1963 жылы Қаратау қаласы болып өзгертілді.

6. 45-б. **“Хромтау”** – Ақтөбе облысындағы бұрынғы Новороссия ауданының орталығы. Хромтауда Донской тау-кен байыту комбинаты, шахта, геологиялық-барлау экспедициясы, тұрмыстық комбинаттар жұмыс істеді. Іргесі 1943 жылы қаланған. 1967 жылдан бері қала мәртебесіне ие.

7. 45-б. **“Жезқазған”** – Қазақстандағы ірі өнеркәсіп орталығы. 1945 жылы қала аты берілді. Қ. Сәтбаев атындағы кен-металлургия комбинаты бар.

8. 46-б. **“Қоңырат”** – Қарақалпақ автономиялық республикасындағы қала. Түрікменстаннан Қазақстандағы Бейнеуге баратын темір жол бойындағы станция. Ал мақалада айтылатын “Қоңырат” Жезқазған облысының Ақтоғай ауданындағы қала типтес елді мекен. Балқаш қаласының солтүстігінен 14 шақырым қашықтықта орналасқан. Мұнда мыс рудасы өндіріледі. Геологиялық барлау жұмыстары 1928 жылдары жүргізіліп, 1934 жылдан бастап Балқаш тау-кен металлургия комбинатының шикізат өндіретін өндіріс орнына айналды.

9. 46-б. **“Ғылым академиясы”** – Қазақ КСР-нің жоғарғы ғылыми мекемесі. 1946 жылы КСРО ҒА филиалы ретінде құрылған, ол алғаш рет 4 бөлімнен тұрды. Қазақ КСР Ғылым академиясының ашылу рәсімі 1946 жылы 1 маусымда өтті.

Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесінің № 1 куәлігі 1956 жылы 23 қаңтарда М.О. Әуезовке табыс етілді.

10. 47-б. **“Москваға баратын әзірлікпен күшейе түспек”** – 1958 жылы желтоқсан айында Мәскеуде өткен әдебиет пен өнердің онкүндігіне дайындық жайында айтылып отыр. Мәскеуде алғаш рет Қазақстан өнерінің онкүндігі 1936 жылы жаз айында өтсе, 1949 жылы Қазақстан әдебиетінің онкүндігіне арналған мереке болды. Бұл аталып отырған мереке – Қазақстанның әдебиеті мен өнерінің онкүндігі.

С. Майлыбай

“О значении русского языка для нашего народа”

Мақала алғаш рет “Учительская газетаның” 1956 жылғы 9 мамырдағы санында, “Ұлттық тілді мектептерде орыс тілін оқыту” атты айдарымен орыс тілі апталығына арналып басылған мақалалар қатарында жарияланған. Бұдан кейін баспасөз беттерінде жарық көрмеген. Мақаланың түпнұсқасы сақталмаған.

Мақалада қаламгер сол кезеңдегі КСРО халықтарының жастарымен қатар, қазақ жастарының да ана тілімен қоса орыс тілі мен мәдениетін жетік игеру қажеттігі заман талабы екенін баса атап өткен. Сонымен бірге орыс тілін оқытушы ұстаздарға алғысын білдірген.

Жазушының елу томдық шығармалар жинағының осы томына газеттегі нұсқа өзгеріссіз беріліп отыр.

А. Пірімбетова

“Ауыр қаза”

Бұл мақала “Қазақ әдебиеті” газетінің 1956 жылғы 18 мамырдағы санында алғаш рет жарияланып, кейін жазушының “Уақыт және әдебиет” (1962. 394–400-бб.) кітабына, он екі томдық (1969. 12-т. 156–159-бб.), жиырма томдық (1985. 19-т. 356–359-бб.) шығармалар жинақтарына енген.

Мақала орыс жазушысы А. Фадеевтің қайтыс болуына орай қазанама ретінде жазылған. Көрнекті орыс жазушысының адамгершілік, азаматтық, қайраткерлік және суреткерлік қасиеттерін бағалай келе, автор оның “Абай” романына ерекше көңіл бөлгенін, “қолжазба күйінде, орысшаға жолма-жол аударылған қалпында” оқып, кеңес бергенін атап өткен.

Томға мақала мәтіні алғашқы нұсқаларымен салыстырулардан кейін, ішінара төмендегідей түзетулер енгізіліп, толық жіберіліп отыр: “жазушы жөнінде” (358-б.) – “жазушы жөніндегі”; “ең үлкен қайраткерінің бірі де, туысқан...” (358-б.) – “ең үлкен қайраткерінің бірі де Фадеев болатын. Көп тілді, мол түрлі туысқан әдебиеттеріміздің”; “мінезділігі де естен кетпестей” (359-б.) – “мінезділігі де өзгеше естен кетпестей”; “төзімділікпен негізділік көтергіштікке келген Фадеев” (399-б.) – “төзімділік, негізділік көтергіштікке келгенде Фадеев”.

С. Майлыбай

“Колониализму позор!”

Мақала алғаш рет “Литературная газетаның” 1956 жылғы 7 қарашадағы санында жарық көрген. Бұдан кейін “Огонек” журналының 1956 жылғы № 8 санында (5–6-бб.); “Мысли разных лет” (Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. С. 52–57) жинағында; орыс тіліндегі 5 томдықтың 5-томында (М.: Худ. литература, 1975. С. 298–303); жиырма томдықтың 19-томында (Алматы: Жазушы, 1985, 200–205-бб.) жарияланған. Ал қазақша аудармасы “Қазақ әдебиеті” газетінің 1956 жылғы 17 ақпандағы санында “Отаршылдық – масқаралық” деген атпен басылған. Орысшадан аударған – Т. Әлімқұлов.

“Колониализму позор!” мақаласының қолжазбасы сақталмаған. Жоғарыда аталған жарияланымдар өзара текстологиялық салыстырулардан өтті, айтарлықтай өзгешеліктер кездескен жоқ.

Жазушы европалық отаршылдардың масқаралық пиғылдарын батыл әшкерелеген. Олардың абақтылар, қасақана жаппай ауру тарататын ауруханалар ұстау, сауатсыздыққа, аштық, құлдық қанауға жол беру саясаттарын айыптап, Азия мен Африка елдеріне ара түседі. Кеңестер Одағының бейбітшіл жолын өз өмірімен, жалпы Қазақстан тұрмысымен, даму жолдарымен салыстыра отырып, құлдықтағы елдерге үндеу тастайды және отаршылдарды масқаралайды.

Жазушы шығармаларының елу томдық толық жинағына тұңғыш басылым ретінде “Литературная газетадағы” (1956. 7 қараша) нұсқасы жіберілді.

М. Ахетов

“Плечом к плечу”

Тың және тыңайған жерлерді игеру тақырыбына жазылған бұл мақала 1956 жылы “Советская Россия” газетінің 12 қазандағы санында шыққан. Газеттің бұл саны түгелдей Қазақстанның миллиард пұт астық алуына арналған. Газетте жазушы, журналистердің, зиялы қауым өкілдерінің, егіншілердің, жұмысшылардың әр түрлі көлемдегі мақалалары басылған. Осы кезде Кеңес Одағының барлық орталық газеттерінде, басқа республикалардың мерзімді басылымдарында тың көтеру тақырыбына арналған материалдар көптеп беріліп жатты. Бұл тақырыпқа М. Әуезов те арнайы көңіл бөліп, шығармаларына (“Түркістан” солай туған” очеркі, “Миллиард” мақаласы) арқау етті. “Литературная газетаның” Жаңа жылдық анкетасына берген жауабында (1956. 5 қаңтар): “Другой факт: творческое обращение к живой теме целины. Я побывал в новых совхозах Казахстана. Результат поездки для начала вылился в большой очерк о директоре совхоза”, – дейді. Автор бұл жерде “Түркістан” солай туған” очеркі жайында айтып отыр. Тың тақырыбына қатысты жиған деректері кейін “Өскен өркен” романын жазу кезінде де пайдаланылған. “Плечом к плечу” мақаласының тақырыбы бір уақытта дерлік мерзімді баспасөз бетінде жарияланған “Миллиард” мақаласымен (Қазақстан әйелдері. 1956. № 10) ұқсас болғанмен, аударма мақала емес. Екі мақалада да келтірілген деректер, кейіпкерлердің аты-жөндері де қайталанбайды. Қазақ тіліндегі мақалада республикадағы тың жерлерді игеру тарихының барысын жүйелі түрде түгелдей дерлік шолып шыққан. Ғылыми-статистикалық жағынан алғанда салмақты еңбек болып шыққан. “Плечом к плечу” мақаласы бүкілодақтық орыс тілді газетке арналғандықтан, тың игеру барысының негізгі бірер ғана сандық деректері келтіріліп, негізгі бөлігінде басқа республикалардың берген көмегі, ұлттар достығы, пролетарлық интернационализм мәселелері сөз болған. Республика жеріндегі өндірістің дамуы әңгіме арқауына айналған. Аталатын тың игерушілердің дені Ресей

мен Украинадан келгендер. “Миллиард” мақаласында тың жерлер игерілген республиканың барлық облыстары бойынша сандық деректер берілген, қазақстандық тың игерушілердің есімдері де аталады. Мақала негізінде Қостанай облысының мысалында жазылған.

Мақаланың қолжазбасы сақталмаған, кейін еш жерде қайта жарияланбаған. М. Әуезовтің толық шығармалар жинағының бұл томына газеттегі нұсқа толықтай берілді.

Р. Әбдіғұлов

“Миллиард”

М. Әуезовтің бұл мақаласы 1956 жылы “Қазақстан әйелдері” журналының № 10 санында шыққан. Кейін жазушының 20 томдық шығармалар жинағының 19-томында (“Жазушы”, 1985. 359–364-бб.) берілді. “Әуезов үйі” ғылыми-мәдени орталығының мұрағатында мақаланың машинкада басылған қолжазбасы (215-бума, 5–10-бб.) сақталған. Қолжазбадағы мәтін үстінен қызыл қарындашпен аздаған редакциялық өңдеулер жасалған. Осы нұсқа 20 томдық жинаққа еш өзгеріссіз берілген. Мұражайдың қолжазба қорында сақталған “От автора” атты қолжазбадағы: “Настоящий очерк воспроизводит дни и деятельность покорителей целины не в месяцы сбора казахстанского миллиарда, а рисует обстановку и события, когда закладывались основы под этот миллиард. В эти основы входили не только моторы новой техники, фонды семенные, денежные и прочие, а входили еще идейно-моральные новые устои...” — деп басталатын екі беттік жазбада автор “Түркістан” солай туған” очеркінің шығармашылық тарихы жайлы деректер берген. Бұл деректерден М. Әуезовтің тың игеру тақырыбын жан-жақты зерттегені байқалады. Томға беріліп отырған “Миллиард” очеркінде Қазақстанның ауыл шаруашылығы тарихындағы ерекше кезеңдік оқиға — миллиард пұт астық алу жайлы айтылады. Республиканың миллиард пұттан астам астық алуы сол кездегі мерзімдік баспасөз беттерінде, радиода кеңінен насихатталып жатты. Бұл жетістік әдебиетке, өнер салаларының барлық түрлеріне тақырып болды. Сол кездегі баспасөз беттеріне көз жіберсек, астық ору науқаны басталғаннан, әсіресе жиналған өнім көлемі миллиард пұтқа жақындаған кезде күнделікті ақпараттар беріліп, тіптен “миллиард пұт өнім болады” деген сөздер ертерек айтылып жатқаны көрінеді. Осы материалдар, хабарлар елді елеңдетіп қойғаны анық. Мақалада: “Соның үшін де әрбір отаншыл азамат жүріп жатқан астық жинау ұлы науқанының аяқталу нәтижесіне ынта-бейілмен, зор тілектестікпен көз

қадады”, – дейді. Мақала мазмұны мен жоғарыда аталған “От автора” атты жазбаға қарағанда, М. Әуезовтің өте көп материал жинағаны анық байқалады. Мақала шағын көлемді журналға арналып жазылғандықтан, жинаған деректерінің ең қажеттілерін ғана пайдаланған. Сол себепті мақалада “артық, қажетсіз” дейтін мәтін бөлігі мүлдем жоқ. Шағын мақалада республиканың зор табысы жан-жақты нақты деректермен берілген. Стилi, түрi тарих оқулығының бiр тарауы тәрiздi.

Мақала мәтiнi 20 томдық шығармалар жинағындағы нұсқа бойынша берiлдi.

Р. Әбдіғұлов

“Октябрь өркені”

М. Әуезовтің бұл мақаласы “Қазақ әдебиеті” газетінің 1957 жылғы 15 қарашадағы санында жарық көрді. Кейін жиырма томдық шығармалар жинағының 19-томына (Алматы: Жазушы, 1985. 364–377-бб.) өзгеріссіз енді. Газеттегі нұсқада “Октябрь өркені” деген мақала атауынан кейін жақша ішіне “Қазақ совет әдебиеті қырық жылда” деген қосымша берілген.

1957 жылдың 7 қарашасында бүкіл КСРО аумағында Қазан төңкерісінің 40 жылдығы кең көлемде аталып өтті. Осы шараға байланысты барлық мемлекеттік мекемелер мен оқу орындарында салтанатты жиындар өткізілді. Бұл мақала М. Әуезовтің 40 жылдыққа орай Қазақ КСР Ғылым академиясы мен Қазақ мемлекеттік университетінде жасаған баяндамасының негізінде жазылған.

М. Ахетов

“Қазақ ССР тарихына” арнайы жазылған зерттеулер”

М. Әуезов әдебиет тарихын жазуды ертеден, тіпті шығармашылығының алғашқы кезеңдерінен бастап қолға алса, ол ұстанымы өмірінің соңына дейін үзілмей жалғасумен болды. Оған жиырмасыншы жылдардағы “Әдебиет тарихы” мен отызыншы жылдардың орта шеніндегі мектеп оқушыларына арналған “Әдебиет хрестоматиялары”, қыркыншы жылдардың аяқ кезіндегі “Қазақ әдебиетінің тарихы” (фольклор) мен “Қазақ әдебиеті тарихының очерктері”, осыдан кейін “Қазақ ССР тарихына” арнайы жазған тараулары жатады. Бұл тараулар орысша басылымында да қайталанады.

Мұнда ол “Қазақтың ауыз әдебиеті” (Алматы: Қазақтың мемлекеттік баспасы, 1957. 212–232-бб.), “XVIII ғасырдағы және XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті” (378–382-бб.), “Ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбаев” (487–498-бб.) тарауларын жазды. Бұлардың кейбіреулері басқа да еңбектерінің құрамында қамтылғандай болып көрінгенімен, тарихқа арнайы жазылғандықтан, оның айырмашылықтары айтарлықтай көзге ұрып тұрды. Автордың бұл тұста басылымның өзіндік ерекшеліктерін, әрқайсысын сол басылымның табиғатына лайықтап жазуы қажеттігін қатты ескергендігі, әдебиет тарихы мен ел тарихына арнап жазылатын дүниенің бірдей еместігін, пішім-болмысында айтарлықтай өзгешеліктердің болуы шарт екенін ұғынғандығы көрінеді. Мұның бәрі қаламгерді басқаша ойлауға және табиғатына лайық баға-пайымдаулар жасауына итермеледі.

Осындағы қозғаған мәселелері кітаптың сегізінші тарауының бесінші параграфында – еңбек жырлары, ертегілер, батырлар эпосы, әлеуметтік, салттық поэмалар, мақал-мәтелдер, ақын-жыраулар, суырыпсалма ақындар, жыршылық дәстүр, музыка өнері, тіл және жазба; он алтыншы тараудың бірінші параграфында – дара ақындық творчествосының туып, дами бастауы, халық ауыз әдебиетіндегі тарихи оқиғалардың бейнеленуі; он тоғызыншы тараудың бесінші параграфында

ұлы ақын-ағартушы Абай Құнанбаевтың өмірі мен өскен ортасы, поэзиялық шығармалары, орыс мәдениетімен идеологиялық байланысы, өлімі, тарихи ролі деген сияқты тақырыптар төңірегінде болды. Бұндағы көтерілген мәселелерге байланысты ізденістерінен туған ойлары бұрын да жазылды, әрқилы талдау, сараптау сатыларынан өтті. Бұл жерде тақырып бітімі әр қырынан қаралып, тарих ғылымы талабының ерекшеліктері, өзіндік ұстанымдары болатыны ескерілді. Ауыз әдебиеті мен XVIII–XIX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті, немесе Абайдың ақындығы, ағартушылығына қатысты жазғандары тарих талабына сәйкес қарастырылып, оның шарттары сақталды.

Сонда басты назар ауыз әдебиетінің XV, XVIII ғасырларда ерекше болғанына, халықтың рухани өміріндегі айтып жеткізгісіз маңызына аударылды. Заман келбетін, дәуір тынысын дәл елестететін “Өнерлінің қолы – алтын, өлеңшінің сөзі – алтын”, “Жүк ауырын нар көтереді”, “Қоныс ақысын түйе қайырады” деген сөздердің уақыт жемісі екендігін айтады. Бұл жерде ол халықтық аңыздар мен тұрмыс-салт жырларының, лирикалық өлеңдер мен мақал-мәтелдердің, нақыл сөздер мен афоризмдердің, батырлық эпостардың халықтық, әлеуметтік мәні мен маңызына, жазба әдебиеті жоқ елде жалпы жыраулық-жыршылықтың алатын орнына, дара ақындықтың өкілдері саналатын Бұхар, Жанкісі, Тәтіқара, Ақтамберділер жырларында азаматтық сарын анағұрлым басым жатқанына тоқталды. Дулат, Шортанбайлардың жаңаша сипатта көрінуі де осындай себептерден болса, шығармаларындағы өмір мәні жаңа мазмұнға ауысып отырады. Тарихи жырлардағы шын болған оқиғалар ізін, белгісін қалдырған батырлардың есімдерімен байланысты баяндалып, қатардағы жауынгерлердің де мадақталғанына, өз халқының тәуелсіздігі мен бостандығы жолындағы күресте ерлігі, табандылығымен көрінген Сырым, Исатай, Махамбет, Кенесары сияқты өзге де белгілі тұлғалардың іс-әрекеттері көптеген жырлардың арқауына айналғанына тоқталды.

М. Әуезов өмір бойы тынбай еңбектер арнап келген Абайға осында бір тарау арнады. Бұл жерде де ақынның туып-өскен, өмір сүрген ортасын, ақындығын, азаматтығын, қайраткерлігін, ойшылдығын, орыс мәдениетіне жақындығын, идеялық байланысын сөз етті. Е. Михаэлис, А. Долгополов, С. Гросстар арқылы орыстың ақыл-ойымен таныс болғаны жөнінде таратып айтса, шығысқа қатысты жайларға келгенде кібірткітеп, ой өрбіте қоймады. Болымсыздау еске алған

тұстың өзі аса солғын, жүдеу болып шықты, өйткені шығыс, сол тұстағы ұстаным бойынша, пессимизмге, үмітсіздікке, мистикаға ұрындыратын сала ретінде қарастырылатын. Одан бұрынғы, халық басына түскен ауыр халді айтып зарлаған зар заман ақындарының ойлары келешек үшін үйренуге шақырғандай болды. Халқының тұрмыс жағдайы көшпелі мал шаруашылығы ауқымында болғандықтан, отырықшылыққа көшіру мәселелеріне көңіл бөлді, ақынның жалпы әлеуметтік көзқарасы сол кездің мүддесіне сәйкестендіріліп көрсетілді.

Жалпы зерттеуші осындағы мәдениет тарихына қатысты жазылған тараулардың бәріне дерлік араласумен бірге, орыс тіліндегі басылымның өзі жазған тарауларының аудармасын да жасады. Және фольклорға арналған кейбір параграфтарды белгілі ғалым профессор Есмағамбет Ысмайыловпен бірігіп жазды. Осылар сияқты кітаптағы мәдениет тарихы тарауларының ойдағыдай болып шығуына С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев сияқты белгілі тұлғалар татымды еңбектерімен өздерінің үлестерін қосты.

Т. Әкім

“Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы”

Мұхтар Әуезовтің бұл зерттеу еңбегі алғаш рет “Әр жылдар ойлары – Мысли разных лет” деген атпен, ғалым Ысқақ Дүйсенбаевтың жалпы редакциясын басқаруымен 1959 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан шыққан жинақта (7–190-бб.) жарық көрді. Осыдан кейін жазушының “Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер” (Алматы: Ғылым, 1967. 15–228-бб.) кітабында; он екі (“Жазушы”, 1969. 12-т. 241–472-бб.) және жиырма томдық (“Жазушы”, 1985. 20-т. 6–246-бб.) шығармалар жинақтарында басылды. Елу томдық академиялық толық басылымға осы жарияланымдар мен өз мұрағатындағы түпнұсқасы салыстырылып, ондағы айырмашылықтардың себептері көрсетіліп барып ұсынылды.

Зерттеушінің осы бағыттағы алғашқы ізденісі 1910 жылдардың аяғында жазылған “Абайдың өнері һәм қызметі”, “Абайдан соңғы ақындар” деген атпен жарияланған мақалаларынан бастау алды. Осыдан іргесі қаланған ой-толғаныстары ұзақ жылдар үзілмей, өмірінің соңына дейін жалғасумен келді. Сол алғашқы әрекеттерінен Абайдың толық өмірбаянын, ақындығын, ойшылдығын зерттеп танытуды мақсат етті де, осы жолда үздіксіз еңбектенді. 1927 жылы жарық көрген “Әдебиет тарихының” екінші кітабы көптен бергі түйген, тоқыған, белгілі бір жүйеге келтірген ой-толғаныстарымен ашылмақ еді, бірақ дәуірдің, заманның ағымы себептерінен қилы-қилы кедергілерге ұшырап, еңбек жарық көрмей қалды. Көптеген шығармаларының қолжазбалары секілді, оның да түпнұсқасы Қауіпсіздік комитеті қызметкерлерінің қолына көшті. Абай шығармаларының алғашқы толық жинағында (1933) жарық көрген өмірбаяны сол қолды болған жазбасынан бөлектеу түрде қайта жазылды. Бұл кейіннен осы бағытта жазғандарының бірінші нұсқасы болып есептелінді. Уақыт өте бұлар қайта толықтырылып, жетілдіріліп, көптеген өзгеріс-айырмашылықтары бар тың, жаңа түрге (1939) айналды. Мұнымен тоқтап қалмай, үшінші, төртінші нұсқасы атанған (1944, 1950) жазылымдары дүниеге келді. Бұлардың қайсысы

болсын өзіндік өзгешелігімен ерекшеленеді, ұдайы ізденіс соңында болғандығын көрсетеді.

Зерттеуші ретінде жиып-терген деректерінің негізінде Абайдың өмірбаяны мен ақындық болмысын, оның ерекшеліктерін, алуан-алуан қырлары мен сырларын сөз етумен жүргенде, кенеттен ол жөнінде көркем шығарма жазу ойы сап ете түседі. Оған 1934 жылғы жазушылардың Бүкілодақтық бірінші съезінде сөз болған мәселелер қозғау салды. Бұның алдында ғана тарихи тақырыптарға жазғандары, соған бейімділігі сөзге ілініп, сынға ұшыраған, іліп-қақты түртпектерге түскен болатын. Сол съезде орыстың атақты жазушысы Алексей Толстойдың “Бірінші Петр” романы үздік туынды ретінде жоғары бағаланып, мадақ сөздерге бөленді. Осылардың барлығы, басқаша ой, басқаша жоспарлармен жүргенде, ойламаған жерде көңіл-күйіне жаңа леп, жаңа серпін бергендей болып, тың арна, тың соқпаққа салып жіберді. Жастайынан жанына, бойына біте қайнап, араласып кеткен туған ортаның дем-тынысы, ойы, арманы, тұрмыс-тіршілігі, мінезі, салт-дәстүрі мен өнері, осының ортасында өмір сүрген ақын туралы шығарма жазу көңілінің де, жанының да жұбанышына айналатындай көрінді. Сол ойлардың шиыршық атқандай буырқанысынан Мұхаң көп ұзамай ақынды, оның заманын, айналасын біледі дейтін адамдармен сұхбаттасуға елге аттанды. Ел аузының деректері көркем шығармасы үшін де, зерттеушілік жұмыстары үшін де ағыл-тегіл байлықтың тасқыны сияқтанды. Ел танымы мен ұғымындағы ақын бітімі мүлде жаңа қырларымен ашылғандай, өмірбаянының жаңа нұсқасының жазылуына себеп болды. Осылай басталған деректер жинау ісі қашан роман жазылып біткенше үзілмей, толығып, молая берді, нұсқадан нұсқаға ұласуына сол деректердің алуандығы түрткі жасады.

Автордың екінші нұсқадағы көптеген өлеңдердің жазылу, туу себептері жөнінде жазған “Түсіндірме қосымшалары”, “Абай жазған кейбір өлеңдердің қай кезде, не себепті айтылғаны туралы түсіндіру қосымшалары”, “Абай туралы Көкбай ақсақал мен баласы Тұрағұлдың естегілері” кейінгі нұсқаларында қамтылған жоқ. Ал алғашқы басылымның бір данасына шымырлау, жетілдіру бағытындағы жасаған қосымшаларын, редакциялық жұмыстарын екінші басылымына енгізді. Осы бағытта істелген өзгертулерінің бірсыпырасы кітаптың баспадан шыққан нұсқасында өз орнын таппай қалғандығы байқалады. Ал кейбір ел, жер, ру, кісі, шығарма аттары

бірінде аталса, екіншісінен кездеспейді. Бұған қарап, оларды керексіздігінен, қажетсіздігінен деп ұғынуға болмайды. Бәрі жинақтала келе, үлкен бір тұтастыққа айналып, әрқайсысы өзіндік орнын аларын есте тұтты.

Өмірбаянның бірінші нұсқасында Көкбай мен Тұрағұл жазып алған естеліктері беріліп еді. Кейінгі жарияланымында бұлар Тұмабай Наданбайұлы, Мадияр Түсіпұлы, Мұсылманкүл Жиреншеұлы, Қатпа Қорамжанұлы, Әрхам Ысқақұлы айтқандарымен толықтырылды. Осында естігендерінің көпшілігі романы үшін ғана емес, өмірі, шығармашылығы үшін де құнды дүниелер екендігін сезінді. Алғашқы кездегі деректер ағыны, бұрын белгісіз болып келген шығармаларының табылуы өмірбаянның екінші нұсқасының жазылуына себеп болды. Тіпті бітімін, мазмұнын тереңдетіп, жаңғыртып, жан-жақтандыра түскені сонша, оның көкжиегінің шексіздігіне көзді жеткізді. Өткен басылымдағы қателіктерді түзетіп, шығарма мәтініндегі қалып қойған, түсіп қалған жолдар мен өлеңдерді, кейде екі өлеңнің бір өлең болып жүрген немесе бір өлеңнің екі өлеңге айналып кеткендерін де айқындап, өз қалпына келтірді. Бұл ретте “Жүрек – теңіз, қазынаның бәрі асыл тас” деген өлеңнің “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген белгілі өлеңінің аяғы болып жүргенін айтуға болады.

Осылардың ішіндегі үшінші нұсқа Абайдың дүниеге келгенінің жүз жылдығы қарсаңында шыққан шығармаларымен бірге басылуы керек еді, бірақ Сәбит Мұқановтың жазғандары еніп, ол қалып қойды. Ал осы нұсқасына соғыс жылдары (1943) ақын елін аралағанда жинаған деректері жаңа өң, тың серпін берген еді. Сондағы біліп-түйгендері тек романын ғана емес, өмірбаянының жаңаша жазылуына жаңа күш, жаңа екпін қосты. Бұл жазылымда алдыңғы екі нұсқадағы ағыл-тегіл деректер ықшамдалды. Осылайша ақын өмірі мен шығармашылығын танытудағы ізденістері бертінге дейін жалғасуымен келді де, оның ақыры ауқымды монографияға айналды.

Монография басында “Абай Құнанбайұлы”, “Абайтану”, “Абайдың өмірбаяны” деген сияқты ақынның жас шағындағы шығармалары, лирикалары, поэмалары, қара сөздері, аудармалары тақырыптары қарастырылмақ болып белгіленген еді, жаза келе бұлары “Ақылбай (1861–1904) шығармалары туралы”, “Мағауия (1870–1904) шығармалары” деген тараулармен толықтырылды. Бұған жоғарыда айтылған өмірбаян нұсқаларындағы қажетті деректер мен құжаттардың молдығы,

алуандығы, жан-жақтылығы кеңінен септігін тигізді. Жалпы еңбектің бірінші жазылымының кейбір тарауларындағы белгілер автордың алдағы бағыт-бағдарын, толықтырып, өңдеп, шымырлап, жетілдіре түспек болған ойын білдіреді. Солардың бір алуаны мынандай болып келеді: “Бұл бөлімге С. Мұқановтың, Қ. Жұмалиевтің кемшіліктерін көрсеткен текстер де қосылады” (15-б.). “Абайдың өмірбаяны” (32-б.) дегенді де белгілеп, “Бұл бөлімге көп түзетулер қосылады” дейді. Осындағы көптеген жолдардың, сөздердің астын сызып, тұсына қойған белгілерінен әлі де айтарлықтай өзгеріс, толықтырулардың болатындығы аңғарылады. Осылардың бір алуаны мыналар: 90, 91, 92, 93-беттердегі қара сөздерге қатысты; 305-бетке “разбор”, 312-бетке “тарих”, 314-бетке “түзету керек, өзі дауласты, дін басыларымен солардың өз тілінде сөйлеген”, 317-бетке “V–VI деуге болады” деген белгілер қойған. 318–319-беттердегі көптеген мәтіндердің астын сызып, тұсына араб әрпінде “керек” деп жазған. Бұлардан атқарылатын, жүзеге асырылатын, көздеген, мақсат еткен ой-жобаларының қалай болары сезіліп, елестеп отырады. Сонда ақын өмірі, тіршілігіндегі тосын жаңалықтар немесе шығармашылығына қатысты тың ой, бағалаулар болса, оны одан да әрі дамытып, байытып отыруды ешқашан тоқтатпаған. Бір өкініштісі, сондағы қосам дегендері қосылмай, толықтырам дегендері толықтырылмай қалған күйінде монография 1958 жылы баспадан шығып кетті. Сол басылымның бірсыпыра қысқартуларға ұшырағандығын, бірақ олары автордың еркімен жүзеге аспағандығын айтып жатпаса да болады. Осындай қысқартулар түпнұсқаның мына төмендегі беттеріне жасалды: 3, 5, 15, 25, 26, 29, 30, 32, 321–324, 348.

Соның бір мысалы мына қысқарту: “Сол өмірбаян алғашқы жазылуындағы кейбір саяси қаталық кемшіліктерінен, ғылымдық олқылықтарынан арылып, осы монографияда “Абай өмірбаяны” деген бөлім болып, енді баспаға шыққалы отыр. Өмірбаянды алғашқы жазудағы М. Әуезовтің қаталықтары Абайдың өз басын халықтық-демократтық қасиеттері жағынан алып көрсете алмағандықтан болатын. Осымен қатар Абайдың туыстары (соның ішінде Құнанбай да бар) таптық, тарихтық тұрғыдан қарағанда жете әшкереленіп, сыналып тексерілмеген, кейбір кертартпа зиянды, теріс салт-санадағы адамдар Абайдың досы, шәкірті деп дәріптелген, тарихи шындықтан тыс орынсыз бағаланған. Абайдың әлеуметтік, салт-саналық нанымы қалыптасуда айдалып келген орыс

достарының кейбіреулерінің ролі мен орны қаталық түрде асыра дәріптелген. Бұл аталғандардан басқа қаталықтардың тағы бір алуаны 1934 жылы жарияланған “Абай ақындығының айналасы” деген мақаласында тіпті өрескел болып шыққан. Ұлы ақынның идеологиялық байланыстарын айтқанда орыс мәдениетіне жақындығынан кәрі шығыс классик ақындарына, исламшілдікке жақындығы басымырақ деп мүлде теріс қорытынды жасаған. Шығыс классиктерінің өзін де қазір анықталған советтік шығыстың, бауырлас елдеріміздің ақындары демей, араб, иран деп жалпылап және бірыңғай үстірт бағалап кеткен. М. Әуезов бұл мақаласындағы теріс пікірлерін кейін, 1939–1940 жылдардан бері қазақша, орысша жазған көп мақалаларында түгелімен өзгертіп түзеген” (25–26-бб.). “Абайды тану жөнінде теріс бағытты, зиянды мәселелерді көтерген неше алуан революция жауы зиянкестер де аз болған жоқ... Ұлы ақынның өз заманын қатты сынап, шенеп жазған шығармаларын боямалап, бүркемелеуге тырысты. Абайды өз халқының келешек тарихынан түңілуші есебінде танытқысы келгендер болды. Ұлы ақынды “байдың ақыны”, “Тобықтының ғана ақыны” деп, бүгінгі советтік ұрпаққа жат етіп, бөтен етіп көрсеткісі келген тон жамылған неше алуан зиянкестер болды” (29-б.).

Бұл бөлімге С. Мұқанов, Қ. Жұмалиевтердің кемшіліктерін көрсететін тексерулердің де қосылатынын, таптық, әлеуметтік, патриархалдық-феодалдық тұрғыда әлі де тереңдетіп қарастыратынын, Пушкин тілінің структурасы мен грамматикалық құрылымы, сөздік қоры туралы Сталин пікірлеріне сүйеніп, Абай тілінің де орны мен маңызын анықтайтынын айтады. Әр кезеңдегі әртүрлі ағымдардан біліп-түйгендері мен ойына тоқығандарын еркін көсілдіртпей, тежеп келгендігі аңдалады. Бір жақсысы, көптеген ой-байламдарды көркем шығармаларында шым-шымдап болса да жігін тауып енгізе де, жеткізе де алса, ал зерттеу еңбектерінде бұл жағынан келгенде еркін көсіліп шалқудың жолы тар, өрісі шектеулі болды. Өмірбаян нұсқаларындағы белгілі бір түйіндеулерінің әртүрлі болып келуінің басты себебін осылардан іздеуге болады. “Абайдың аудармалары” деген тараудың соңындағы мына бір қорытынды пікірдің басылымдарға енбей қалуын жоғарыда сөз болған жәйттердің әсерінен деп білген жөн: “Абайдың да тіл структурасы, грамматикалық құрылысы, негізгі сөздік қоры біздің бүгінгі қауымымыз сөйлеп жүрген тілдің өзі болады. Әрине, Абай шығармаларында орыс тілінің байлығы

кіргендей араласқан жоқ. Көбінесе поэзия жанрында саны мол емес шығармалар жазғандықтан, Абай өзі білген қазақ тілінің де барлық қорын пайдаланып болмаған. Рас, оның шығармаларының тілінде халықтық қордың ең асыл, көрікті, мән-мазмұнды қасиеттері шамасынша қамтылғаны анық. Егер Абай өз поэзиясымен қоса қалың роман тәрізді, повесть сияқты не драматургия сияқты үлгілерде көп жазған болса, өз халқының сол замандағы салттық сөздерінен, тілдерінен де көп сөздіктер кіргізген болар еді.

Абайдың қазақ әдебиет тілін жасаудағы екі алуан ірі ерекшелігін атап өту қажет. Ең әуелі Абай қазақтың халықтық, салттық және өзінен бұрынғы ауыз әдебиетіне көрік берген мол, шебер сөздік қорын кең пайдаланып, халықтың әдебиеттік тілін қалай жасаудың жолын көрсетті. Екінші, қазақ қоғамының ортасында Абай заманында таптық диалект, жаргон есебінде кіре бастаған бөтен тілдер әсері бар еді. Ол мәдениеттен кейін қалған, реакциялық, діншілдік бағыттағы пантүркістік, панисламистік түрінде қазақтың жазба тіліне араласа бастаған араб, иран сөздері болатын. Бұлар кітапшылаған молдасүрей ақындар қолдаған, жазба әдебиетке кіре бастаған және ресми кеңес тіліне кіре бастаған, үстем тап қолданған жаргон сөздігі болатын. Меккеден, Бұхарадан, Стамбулдан, Қазаннан ишан, имам, пірлер мен схоластик медреселер, хазірет, халфе, молдалар жаргоны болатын.

Олар Абай тұсында, дін исламның ықпалына тартып және түркі деген тілді пантүркістік саясатының құралы етіп әрекет жасады. Бәрінің жиын саясаттық бағыты біреу болатын, ол Россиядан, орыс халқы мәдениетінен қазақ сияқты елдерді аулақ, алыс етіп ұстаудың шарасы еді. Түп мақсаттары империалистік Англия қолданған отаршылдық бағытқа жәрдемдескен. Үстем таптың халыққа жат, залалды идеологиясының бағыты еді.

Панисламист, пантүркістердің тіл жөніндегі және жалпы саясаттағы талабы кейін шығатын буржуазиялық ұлтшылдар бағытымен астарлас, армандас болатын. Араб, иран тілі мен жаңағы түркі тілі деп кірген жаргондық сөздер, сөйлемдер Абайдың алдында, оның тұсында мол жайылып келе жатқанды. Ең алғашқы шәкірт ақын шағында Абайдың өзі де идея жағынан бағынбаса да, өлеңдік сыртқы сөздерге әуестеніп, еліктеп жазып жүргені болған. Кейін қара сөз сияқты шығармаларында оқта-текте сол ескі сөздікті дәлел үшін

қолданғаны болмаса, негізінде жаңағы аламыш тілдің керексіз шұбарлығынан Абай арылады.

“Хат жаздым “Әзірет Әлі, айдаһарсыз”,
Бізде жоқ “алтын иек, сары ала қыз”, —

деген сияқты өлеңдерінде Абай шығыстық, діншілдік мазмұннан жиреніп қана қоймайды. Өзі тұстас кітапшыл ақындардың араб, парсы сөздерінен құрап, әр алуан асылдарды сол тілдермен атап, өлең тілін шұбарлағанын да, сарала бояумен баттастырғанын да шенеп, сынап отыр.

Осының керісінше, Абай өзінің барлық өзіндік көркем, терең шығармаларын жазғанда халқының тілімен жазады. Бар қасиеті қадірлі нәрді, ажар кестені, толық сипатты өз халқының тілінен табады. Бұл Абайдың өзгешелік, ірілік, классиктік сипаты еді” (193-бума, 322–323-бб.).

Мұндай қысқартулар тек Абайға қатысты емес, өзге де зерттеулері мен көркем шығармаларының көпшілігінде болды. Оның өзі еркін көсіліп, үлкен-үлкен толғаныстарға баруына салынған тежеу еді. Сол себепті де, Абайдың жас шағындағы белгілі адамдардан бастап, бергі замандардағы ақын шәкірттеріне келгенде де көптеген ой-байламдарын таратып айта да, көрсете де алмады. Бұндай құрық әсіресе ақын шығармашылығының шығысқа қатысты салаларына салынып, аттап өте алмастай кедергі белдеуіне айналды. Осы кібірттік адымын ашырмады, кеңге көсілдірмеді. Зерделей қарағанға бүкіл өмір бойында мұндай кезеңдер жиі-жиі қайталанып, жалғаса бергені анық көрінеді. Жалпы, монография жаңағыдай аумалы-төкпелі сезімдер құшағында болып, оның ықпалынан арылып кете қоймаған кезінде жазылды. Бұл шектеулік сол бір қысқартулар мен әр түрлі белгі-сызуларының өзінен де көрініс береді.

Т. Әкім

М А З М Ұ Н Ы

I. МАҚАЛАЛАР, ЗЕРТТЕУЛЕР	3
Событие мирового значения	5
Дүниежүзілік маңызы бар оқиға	10
Высокое призвание	15
Наши творческие замыслы.....	23
Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов	24
Өмір мен шығарма	29
Жизнь и произведение.....	36
Майдағы ойдағылар.....	42
О значении русского языка для нашего народа	49
Ауыр қаза	51
Колониализму позор!	55
Плечом к плечу.....	61
Миллиард	66
Октябрь өркені.....	71
“Қазақ ССР тарихына” арнайы жазылған зерттеулер....	86
Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы (1945–1904) (Монография).....	133
II. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	385

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ
Шығармаларының елу томдық толық жинағы
35-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қананиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан, А. Шаихова*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 10.07.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 $\frac{1}{32}$, офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Таймс”.
Шартты баспа табағы 21,8.
Таралымы 4000 дана.
Тапсырыс № 1324.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ISBN 978-601-294-177-7

9 7 8 6 0 1 2 9 4 1 7 7 7